

ՕՏԱՐ ՄՐՑՈՒՅԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМ. МАШТОЦА
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ АРМЯНСКОЙ ССР

СИРИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ
||
АНОНИМ ЭДЕССКИЙ
ХРОНИКА

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА.
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Л.А. ТЕР-ПЕТРОСЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1982

„ՄԱՏԵՆԱԴՐԱՆ”
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ՄԻՒԽՈՏՐԱԲԻ ԽՈՐՀՈՂԻ ԱՋԵՆՁԵՐ
ՄԱԿՏՈՅԻ ԱՎԿԱՆ ՀԻՆ ԶԵՂԱԳԻՐԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՊՈՐՖԻՐ ԱԼԲԱՏՐՈՆԵՐ

Բ

ԱՆԱԼՈՒ ԵԴԵՍԱՑԻ
ՃԱՄԱԿԱՑՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԱՐԿԱՎԱՐԻ ԲՈՒԺՈՒՅ
ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱԼՋԱԳՈՐԾՅԱՅՆԱՅԻ
Լ. Հ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՎՅԱՆԻ

6830 -
6840/
9(473.25)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՒ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1982

Տպաղրվում է Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Լ. Ս. ԽԱԶԻԿՅԱՆ, Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ,
Գ. Կ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի տեղակալ), Հ. Գ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ,
Հ. Մ. ԹԱՐԹԻԿՅԱՆ (գիտական բարտուղար)

Հատորի խմբագիր՝ բանափրական գիտությունների քեկնածու
Մ. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Ա575 Անանուն Եղեսացի
Ժամանակագրություն /թարգմ. բնադրից, առաջարան և
ծանոթագր. Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի; խմբ. Պ. Մ. Խաչատրյան.—Երև. ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982. 266 էջ.—(Օտար աղ-
բյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին; 12. Ասորական
աղբյուրներ; 2 /Մատենադարան, ՀՍՍՀ Մինիստրների խոր-
հրդին առնելու Մաշտոցի անվ. հին ձեռագրերի ին-տ):
Հայերեն թարգմանությամբ ներկայացվող XIII դ. ասորական այս
ժամանակադրությունը կարենոր տեղեկություններ և հազորդում սելցուկյան
տիրապետության, խաչակրաց արշավանքների, Կիլիկիայի և Հյուսիսային
Ասորիրի հայկական իշխանությունների և Հայաստանի պատմությանն
առնչվող բազմաթիվ այլ խնդիրների մասին:
Նախատեսվում է միջնադարի պատմությամբ հետարրպողների հա-
ճար:

0504020000
Ա. 104—82
703(02)—82

ԳՄԴ 63. 2
902. 9

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Երանակարգություն, 1982
Թարգմանության, ներածության, ժանոթագրությունների համար

ԱՆԱՆՅԻՆ ԵՒԽՍԱՑԻՆ ԵՎ. ԻՐ «ԺԱՄԱՆԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Ասորական պատմագրական հուշարձանները արժանահավատ սկզբադրյութերի համբավ են վայելում Մերձավոր առևելքի միջնադարյան պատմությամբ զբաղվող մասնագետների շրջանում։ Եռանի, Քյուզանցիայի, Արարական խալիֆարի և սելջուկան ամիրայությունների պատմության ուսումնասիրման հետ կապված շատ խնդիրներ իրենց լուսարձությունն են զտնում շնորհիվ այդ աղբյուրների։ Եռանի մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես այն տեսակետից, որ հայկական աղբյութերի կողմին հակակշում են մահմեդականների ու խաչակիւնների աշտոռ պատմագրությանը։ Դժվար է զտնել Մերձավոր առևելքի երկրների միջնադարյան պատմությանը նվիրված ունետ լուրջ հնագույնություն, որտեղ օգտագործված շինեն ասորական ժամանակագրություններն ու պատմությունները։

Սովետական պատմագիտության մեջ ասորական աղբյութերի գնահատման և արժեխափորման զործում մեծ վաստակ ունի Ն. Վ. Պիգուլյանցան, որն իր ուսումնասիրություններում հիմնավոր կերպով վեճ է հանել բազմարիվ հուշարձանների գիտական նշանակությունը։ Հայագիտությունը նույնացնելու անմասն չի մնացել այդ գործին։ Դեռևս 1934—1935 թթ. «Հազարավեց» հանդեսում լույս տեսավ VI դ. ասորի պատմագիտ Հովհանն Եփիսացու «Ենեղեցական պատմության» III մասի հայերեն թարգմանությանը՝ կառարված գերմանենից¹։ 1969 թ. Տեր-Մինասյանը հետարակեց «Ենեղեցիայի ժամանակագրության» առուենից թարգմանված հայերեն թեագիրը²։ Խոկ 1976 թ. «Յատ աղբյութերը Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի 8-րդ գրքում և Մելինյանի թարգմանությամբ լույս տեսան և շրջ ասորական աղբյութերը Մշիխայի «Աղիաբենի պատմությունը», Կեղծ-Յեսու

¹ Հովհանն Եփիսացի (հպա.), ծկեղեցական պատմութիւն, «Բազմավիճակ», 1934, էջ 52—59, 211—215, 266—273, 1935, էջ 4—7։

² Յ. Տեր-Մինասյան, Եղեսիայի ժամանակագրությունը, Պատմա-բանակրա-կան հանդիսա, 1969, N 4, էջ 175—185։

Սյունակյացի և Կեղծ-Զաբարիա Միտիլենացու «Ժամանակագրությունները», ինչպես նաև Հովհան Եկեղեցու «Եկեղեցական պատմության» պահպանված մասերը³: Ներկա հրատարակությամբ հայ պատմաբանների տրամադրության տակ է դրվում մի ուրիշ ասուական աղբյուր, որը, հուազ ենք, իր նպաստը կրերի հայ ժողովրդի պատմության զանազան հարցերի ուսումնասիրման գործին:

Անանուն Եղեսացու «Ժամանակագրության» միակ ձեռագիրը հայտնաբերվել է 1899 թ. Կոստանդնուպոլիսի մասնավոր հավաքածուներից մեկում: Հետազոտողների կարծիքով, ասուական այդ ձեռագիրն ընդօրինակվել է XIV դարի վերջերին: «Ժամանակագրության» առաջին հրատարակությունը, որը մնացել է անավարտ, իրականացվել է 1904—1911 թթ., կարողիկ ասուրիների պատրիարք Իգնատիոս Եփրեմ II Ռահմանու կողմից⁴: Ամբողջական թեմպիրը լույս է տեսել 1916—1920 թթ.. Երկու հատորով, նշանավոր ասուազետ Գ. Բ. Շարոյի աշխատասիրությամբ⁵: 1937 թ. Գ. Բ. Շարոն հրատարակել է «Ժամանակագրության» առաջին հատորի լատիներեն բարգմանությունը⁶, առաջարանում խոստանալով իրականացնել նաև երկորդ հատորի բարգմանությունը: Անկային այդ գործն անկատար է մնացել:

1946 թ. Ն. Վ. Պիգոլկասկայան իր «Բյուզանդիան և Խոան VI—VII դուռ ասիմանազիլին» աշխատության հավելվածում տվել է Անանուն

³ Ասուական աղբյուրներ, Ա. Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ժանոթագրությունները. Հ. Մելքոնյանի, «Օտար ապրությունը Հայաստանի և Հայերի մասին», Տ. Իրևան, 1976:

⁴ Chronicon civile et ecclesiasticum anonymi auctoris, quod ex unico codice edesseno primo edidit Ignatius Ephraem II Rahmani, fasc. I-II, Šarafet, 1904, 1911.

⁵ Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. I. Edidit J.-B. Chabot, Praemissum est Chronicon Anonymum ad A. D. 819 pertinens. Curante Aphram Barsaum. „Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium (=CSCO)“ 81, Syr. 36. Louvain, 1920 (այսուհետև՝ Chabot—I). Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. II. Edidit J.-B. Chabot. „CSCO“ 82, Syr. 37. Louvain, 1916 (այսուհետև՝ Chabot—II).

⁶ Anonymi auctoris chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. I. Praemissum est Chronicon Anonymum ad A. D. 819 pertinens. Interpretatus est J.-B. Chabot, „CSCO“ 109, Syr. 56, Louvain, 1937 (այսուհետև՝ Chabot—III). Ժամանակագրության առաջին մասի մի համառոտված ֆրանսերեն թարգմանությունն էլ գետն 1907 թ. ձեռնարկել է ֆրանսիացի արևելագետ Ֆ. Նու, բայց այդ գործը անագրառ է մնացել. ան' Ֆ. Nau, Traduction de la chronique syriaque anonyme, éditée par Sa Béatitude Mgr Rahmani, patriarche des Syriens catholiques, „Revue de l' Orient chrétien“, 2e série, t. II (XII), Paris, 1907, p. 429—440. t. III(XIII), 1908, p. 90—99, 436—443.

Եղեսացու երկի առաջին հատորի 76—125 գլուխների ոռևերեն բարգմանուրյունը, որոնք վերաբերում են Մավրիկիոս կայսեր զահակալումից (582 թ.) մինչև Հերակլիոսի մահ (641 թ.) ընկած ժամանակահավածի իրադարձություններին։ «Անսնուն ժամանակագրությանը» Ն. Գ. Պիգովսկայան ուղղ տեղ է հատկացրել նաև նույն գրի աղբյուրների տեսուրյան բաժնում։

Հայտնի են «Ժամանակագրության» երկրորդ հատորից կատարված մի բանի մասնակի և հատվածական բարգմանուրյուններ։ Դրանց շարժում կարենու տեղ է գրադեցնում Ա. Տրիտոնի իրազործած անգերեն բարգմանուրյունը, որն ընդգրկում է առաջին և երկրորդ խաչակրությանը վերաբերող հատվածները։ Այդ բարգմանուրյունը նշանակալից է նրանվ, որ հիմք է ծառայել խաչակրաց պատմության նամարյա բոլոր ժամանակակից հետազոտողների համար։ Օգտվելով Ա. Տրիտոնի բարգմանուրյունից, Ռ. Գրուստ իր «Խաչակրաց պատմության» երկրորդ հատորի հավելվածում տվել է նաև եղեսիայի կոմսությանը վերաբերող տվյալների մանրամասն վերարտադրությունը⁹։ Ա. Տրիտոնի հետպարակումը մեզ համար նաև առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի որ Հ. Քյուրոյանի կողմից այն ամրողությամբ բարգմանվել է հայերենի և լույս տեսել առանձին գրքով՝ «Առաջին և երկրորդ խաչակրութիւնները ըստ Սիրիացի անանուն ժամանակագրի մը» խորագրի տակ (Բուստոն, 1936)։

1974 թ. լույս տեսավ երկրորդ հատորի ամրողական ֆրանսերեն բարգմանուրյունը, կատարված Բաղդադի համալսարանի պրոֆեսոր Ալբետ Աբունայի կողմից¹⁰։ Ներածության, ծանոթագրությունների և

⁷ Н. В. Пагутевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л., 1946, стр. 252—289.

⁸ Նույն տեղում, էջ 48—49։

⁹ Տե՛ս J.-B. Chabot, Un épisode de l'histoire des Croisades, „Mélanges offerts à Gustave Schlumberger“, vol. I, Paris, 1924, pp. 169—179 |Զանգիք Կողմից եղեսիայի առման գրադի թարգմանությունն է|։ The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle, translated by A. S. Tritton, with Notes by H. A. R. Gibb. „The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland“, 1933, p. 69—101, 273—305. A. Rücker, Aus der Geschichte der Jakobitischen Kirche von Edessa in der Zeit der Kreuzfahrer „Oriens Christianus“, Bd. 32, S. 124—139, Leipzig, 1935 (Աղբյուրի ժամանակի գործադրությունն է)։

¹⁰ R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume franc de Jerusalem, I, II, Paris, 1935, p. 866—886.

¹¹ Аноними аuctoris chronicon ad A. C. 1234 pertinens. II. Traduct par

ցանկերի հեղինակն է ասուազետ Ժ.-Մ. Ֆիեն: Ա. Արումայի բարգ-
մանությունն աշխի է չնկնում նշգրտությամբ և լիովին կառող է բավա-
րաւել արդի պատմագիտության պահանջները: Հազվադեպ անհշտու-
թյունների և բացքողումների մասին իրուս կիֆնի սույն աշխատության
համապատասխան ծանոքագրություններում:

Ինչ վերաբերում է Ժ.-Մ. Ֆիեի ներածությանը, ծանոքագրությունն-
երին և ցանկերին, ապա դրանք իրենցից ներկայացնում են աղբյու-
րագիտական տվյալների այն ամբողջությունը, որն անհեռածելու է ցան-
կացած պատմական սկզբնադրյութի մատուցման համար: Մանրա-
գրությունները, սակայն, շատ համառոտ են և շոշափում են երեք հիմ-
նական խնդիրներ: պատմական անձանց անունների նշգրտում, «ժա-
մանակագրության» և այլ սկզբնադրյունների (Մատենս Ռուսայեցի,
Միքայել Սոորի) գուգաներ դրվագների բացահայտում և, վերջապես,
բնագրական աղավաղումների վերլուծում, որը Ժ.-Մ. Ֆիեն հաղել է
Ժ.-Բ. Շարոյի հրատարակությունից: Ցանկերում արտահայտված ևն
Անանուն նդեսացու «ժամանակագրության» երկու հատուրների պատ-
մական, տեղագրական և աղբյուրագիտական տվյալները: Խճնուրույն
պատմաբանափրական առժեք է ներկայացնում Ժ.-Մ. Ֆիեի ներա-
ծությունը, ուստեղ թեև համառոտ, բայց հիմնավոր նենության են են-
րաւկված «ժամանակագրության» հեղինակին, ժամանակին և աղբյուր-
ներին վերաբերող խնդիրները¹²: Գժվար է պատկերացնել ունետ հետազ-
ոտումնախություն, ուստեղ այս կամ այն շափով չկրկնվեն այդ ներա-
ծության եզրահանգումները:

* * *

Հետևելով ասուական պատմագրության ավանդույթին, Անանուն
նդեսացին իր երկը կազմել է երկու իմբնուրույն մասից՝ եկեղեցական
և բաղադրական ժամանակագրություններից, որոնք բաժանված են բազ-
մարիկ փոթքածալավ գրութերի¹³: Մեզ հասած ծեռագրում եկեղեցու-
կան ժամանակագրությունը հաշուրդում է բաղադրական ժամանակագրու-
թյանը, թեև սկզբնապես, ամենայն հավանականությամբ, նախորդել է
նրան: Նման կարծիքի համար հիմք է տալիս այն հանդամանմբ, որ նա-

Albert Abovyan. Introduction, notes et index de J.-M. Fiey, „CSCO“ 354, Svt. 154, Louvain, 1974 (այսուհետեւ՝ Abovyan-Fiey).

¹² Անանուն նդեսացու «ժամանակագրության» մասին տե՛ս Դ. Հովհաննի
Համառոտ ծանոթությունը. Բ. Ա. Ղյումոս, Ծիրուակական պահանջներ, 1974, № 2, էջ 51–52,

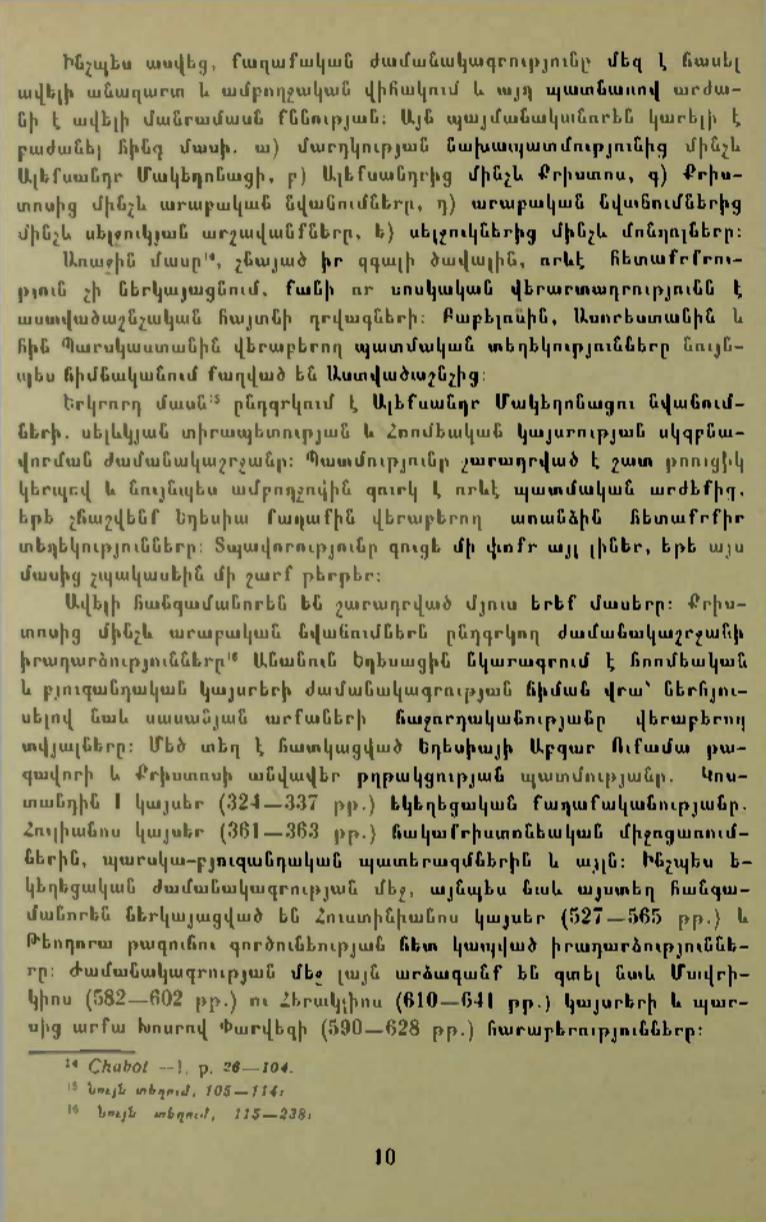
¹³ Գյումիների համարակալումը կատարվել է հետազում մի անփութ գրլի
հոգմերու:

դամանակագրության մեջ տեղ-տեղ վկայակոչված են եկեղեցականի զանազան դրվագները:

Անձուն Եղեսացու երկր, միջնադարյան այլ տիեզերական պատմությունների ճման, ընդգրկում է պատմական մի անսահման ժամանակաշրջան: Այն սկսվում է Ազամ ու Նվայից և հասնում մինչև մ. թ. 1230-ական թթ.: Զեռագրի բայցայփառության պատճառով բաղաբան ժամանակագրությունն ընդհատվում է 1234 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Շատ ավելի մեծ խռոված է կրել Եկեղեցական ժամանակագրությունը, ուր թերի է և սկզբից, և միշտից, և վերջից: Մեզ հասած վիճակում այն սկսվում է VI դ. 40-ական թվականներով և ընդհատվում 1207 թ. իրազարձությունների նկարագրությամբ:

Եկեղեցական ժամանակագրության մեջ գեպտեր շարադրված են հակոբիկյան Եկեղեցու առաջնորդների՝ Անտիոքի պատրիարքների հուշարդականության համեմատ: Մանեամասն նկարագրված են յուրաքանչյուր պատրիարքի օրու տեղի ունեցած բոլոր կարևոր իրադարձությունները: Զգալի տեղ է հատկացված Եկեղեցու ներքին կյանքին, ներձվածողական շարժումներին, միջնական հաւաքերություններին և այլն: Հեղինակը հանգանակալից կերպով անդրաշխանում է Հռոստինիանոսի Եկեղեցական բաղախւկանությանը, որի նպատակն էր երկարակության և միաբնակության հակասությունների մեզմացումը և Բյուզանդական կայսրության զաղափարական միասնության ապահովումը: Այս սովորով Անանունը մանրանասն տեղեկություններ է հայողության թերության բազումու գործունեության մասին, մի քանի ու ինովիճ հասկանալի է, քանի ու փաստուն այդ բազումու օճանակությամբ էր, որ Հակոբ Տարաղես Կյանքուոսը կարողացավ VI դ. կեսերին հիմնագործել Վետափիւել և ամրապնդել առուական միաբնակ Եկեղեցու կառուցվածքը:

Եկեղեցական ժամանակագրությունն աշխի է ընկնում ծայրանից հակամազկեդոնական բնույթով: Այդ պատճառով նեղինակը երբեմն անդրադառնում է նաև բաղկեդոնական Եկեղեցու ներքին կյանքի իրադարձություններին: Հահախուիլ են նաև հայոց Եկեղեցում վերաբերող տեղեկությունները, որոնք, սկսած XII դ. երկրորդ կեսից, սուսանում են կանոնավոր բնույթ, այսինքն՝ Անանուն առձագանքում է այդ շրջանի բոլոր կարևոր իրադարձություններին, մասնավորապես հայ կարողիկուների հաջորդականությանը: Անանուն նդեսացու տեղեկությունները, այդպիսով, զգալի առեմք են ներկայացնում հայոց Եկեղեցու և հայ-առուական Եկեղեցական հաւաքերությունների պատմության ուսումնականական համար:

¹⁴ Chabot —, p. 26—104.

¹⁵ Նույն տեղում, 105—114:

¹⁶ Նույն տեղում, 115—238:

Զօրուղ մասում²⁷ «Ժամանակագրության» բնբացք փոփոխություն չի կռում. իրադարձությունները նորից շարադրվում են բյուզանդական կայսրերի հաջորդականության համեմատ, այժմ առդեն ներկյուաված արարական խալիֆների զանակալմանը վերաբերող տվյալներով։ Հեղինակը հատկապես կանգ է տուում արարական տիրապետության սկզբանավորման վրա, մանրամասն նկարագրում պարփակ տերության աստիճանական անկամը և Հետակիլիոս կայսեր մզած նուսանատ պատերազմները արաբների ղեմ, որոնց ընթացքում աշխի են ընկնամ մի ժամի հայազգի զորավարներ։ Զգայի տեղ է հատկացված նաև խալիֆարի ներմին կյանքին, ժողովրդական ապստամբություններին և աղանդավորական շարժումներին։

«Ժամանակագրության» հինգերույն, ամենածավալուն մասը²⁸ նվիրված է սելջուկյան նվաճումների և Մերձավոր արևելյան բուժական ամիրայությունների հիմնադրման պատմությանը։ Հավասարապես վեր է հաճած նաև խաչակրաց աշխավանքների և Ասորինի խաչակրաց պետությունների կազմավորման պատմությունը։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Մերձավոր արևելյի ազգային, ժաղամարկան և հասարակական իրադրությունը նորից, արդեն բանիկեռող անզամ, ենթարկվեց արմատական վորոխություններին։

Խ զարի կեսերին արևելյից դուս հորդեցին սելջուկ-թուրքերի կիսավայրենի բոշվորական ցեղերը և կարճ ժամանակի ընթացքում ծնկի բերին Արարական խալիֆարն ու Բյուզանդական կայսրությունը։ 1055 թ. սելջուկյան զորագլուխ Տողրուկ-թեզը, խալիֆից սուանալզ սույրանի կրօնական վավերացեց իր փաստական իշխանությունը և նիմնադիր հանդիսացած բուրքական աշխարհակալ պետության։ Խալիֆարի նետ իրենց հաշիվները մաքրելուց հետո, 1071 թ., բութերը Մասպիցութիւն հակառամարտում չախչախիչ պարտության մտանեցին Բյուզանդական կայսրությանը, և վերջինս փաստուեն դուս մղվեց Մերձավոր արևելյի պատմության բատերաբեմից։

Սելջուկյան կայսրությունն իր հզորության զագարնակետին հասավ Արի-Արտամ (1063—1072 թթ.) և Մելիքշան (1072—1092 թթ.) սուլթանների օրոք՝ տաշամնելով Զինատանի սահմաններից մինչև Միջերական ծով և Անդրկովկասից մինչև Հնդկական օվկիանոս։ Մելիքշանի և հատկապես Երա վեզիր Նիզամ ալ-Մուլիքի եռանդուն միջնադարումների շնորհիվ սելջուկյան պետությունը, աստիճանաբար վերականգնելով մերձավորակելյան ժաղամարկության նախկին ավանդ-

²⁷ Chabot—I, p. 239—Chabot—II, p. 45.

²⁸ Chabot—II, p. 45—241.

ները, սկսեց ամրապնդվել ու կայունանալ նաև ներքնազիս՝ հաստատական-բաղաժական հարաբեռությունների բնազավառում:

Այ դարի վերջում Մերձալուր արևելքում հայանվեց նաև մի նոր խաղաքական ուժ: Էնշազուրկ զյուղացիուրյան զայրույրը և ասպեսների ռազմատենչ եանդը զայտելու նպատակով, Հոռմի պասճ ու եվրոպական խոշոր ֆեոդալները առաջ բաշեցին խաչակրուրյան զաղափարը: Առաջին խաչակրաց արշավանդը կազմակերպվեց 1096—1099 րք., որի անմիջական արդյունքները եղավ Երևանի մայությունը խաչակրաց բազավորուրյան (1099 ր.) և նրա եերակա թշխանուրյունների՝ Եղեսիայի (1098 ր.), Անտիոքի (1098 ր.) ու Տէփոլի (1102 ր.) կոմսուրյունների հիմնադրումը:

Գրավելով Միջեւկրական ծովի և Ռուսութեա գետի միջև բնկած նեղ շերտը, Գրանկները բռնէեին զրկեցին ծովալին հաղորդակցուրյունից և մելուսացրին Եզիզոսի Ցարիմյաններին: Դեպի արևելք ծավալվելու և Եզիզոսի ներժին զործերին միջամտելու բարու նետագա փորձերը, սակայն, ապարայում անցան: Ասորիի նշանագործ բաղաժները՝ Հայեսը, Համան, Հոմսը և Թամասկոսը, շնայած բազմիցս Ենթարկվեցին խաչակրուրների հնչմանը, բայց միշտ մնացին մահմեղականների ձեռնում: Այսպիսով, Եղեսիայից արևելք թաքանները ոչ մի հաջողուրյուն չունեցան: Այնուամենայնիվ խաչակրաց արշավանդները, վեաց Բագրատունների պահերազմական զործողուրյունների կողմին, ուղիս արտամին հանգամանք, որոշակի դեր խաղացին Մելչուկյան կայսրուրյան բոլացման գործում, թեև որոշիչը ներժին պատհանեն էին:

Մելիշանից հետո սելյուկյան աշխարհակալ պետուրյունը ներբին եւկպառակուրյունների պատիառով սկսեց բայժայվել: Խրա սահմաններում առաջացան բազմարիվ կիսանկախ ամրայուրյուններ, թեև անվանական պահպանված էր սելյուկյան սովորանների իշխանուրունը: Անառողիայում ստեղծվեց Ռումի ուլուրանուրյունը, որը գոյատևեց 1077—1307 րք.: Մերաստիայում և Մալարիայում իշխում էին Դանիշ-մենջան ամրաներ (1071—1178 րք.): Հյուսիսային Միջազգետի բազմերին՝ Հիսն-Քեֆային, Ամիզին, Մարզինին ու Նիրկերին ափում էին Արումիյանները (1102—1408 րք.): Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգները, եար մայրաքաղաքով, զանգում էին Շահարմենների ձեռնում (1110—1207 րք.): XII դարի 20—30-ական րք. Հյուսիսային Միջազգետում և Ասորիում ստեղծվեց Զանգիղյան (1127—1222 ր.), իսկ հյուսիսարևմտյան Երանում Եղեղիզյան արարեզուրյունը (1137—1225 րք.): Մելչուկյան աշխարհակալուրյան արևելյան նահանգները՝ Երանը և Միջին Ասիան, նույնակա մասնատված էին զանազան ամրայուրյունների ու արարեզուրյունների:

Թուրքական այս պետությունները մշտական պայմանի ու պատերազմի մեջ էին իրար հետ: Յուրաքանչյուր ամիրա ձգտում էր հաստատել իր գերիշխանությունը, սակայն նանցից ոչ մեկին շնաշողվեց վեռականցնել Սելջուկյան կայսրության ճախկին միասնությունը: Այդ ուղղությամբ ոռոշ հաղողությունների հասան եղեղեղը (1137—1176 թթ.), Զանգին (1127—1146 թթ.) և հետագայում՝ Մալահեղդինը (1169—1193 թթ.): Եղեղիզի զերը պատմության մեջ ուշագում է այն բանով, որ նա, միավորելով հյուսիսաւելտյան Խոսի, Ասրավատականի և Աղվանի մահմեդականներին, կառողացավ կասեցնել գրաց Բագրատունիների հարահուն առաջխաղացումը¹⁰:

Ինչ գերարեւում է Խմադեղին Զանգին, ապա նա, 1127 թ. հջանակվելով Մոսուլի կառավարի և հաջող տարի գրավելով Հաղեալը, փաստուեն հիմն դրեց Ասորիի միասնական մահմեդական պետությունը, որը մահացու պատմայի դարձավ խաչակրաց իշխանությունների գոյության համար: 1144 թ. Զանգին կարծանիշ հարված հասցեց քրանկերին՝ նանցից խելեվ նդեսիս ժաղաքը և, այդպիսով, վերացնելով նդեսիայի կուսությունը: Եւկու տարի անց, եր Զանգին ապահովեց դավագիրների ձեռնով, քրանկերը փորձեցին ետ խել ժաղաքը, սակայն դա նեանց շնաշողվեց: Ապարդյուն անցավ նաև նդեսիայի վեցմը լուծելու նպատակով 1147—1149 թթ. կազմակերպված եւկրուդ խաչակրաց առջականներ:

Զանգին ուղար նույեղդինի օրով քուրերի և քրանկեների միջև միառնամանակ հարաբերական խաղաղություն հաստատվեց: Սակայն այդ վիճակը շրանով փոխվեց եղիպատոսի Այուբյան տպանության հիմնադիր Սալահեղդինի շանելուով: Վերացնելով եղիպատոսի Զարիմյան խալիֆների իշխանությունը, Սալահեղդինը կարև մամանակի բնբացնուն նվանց Ասորիի բոլոր ժաղաքները, իսկ 1187 թ. գրավեց նաև նրա սաղեմը:

Քրանց հետո այլևս քրանկերն Արևելյում ունեկ նշանակալից դեռ շխաղացին: Երբեք խաչակրաց առջականներ (1189—1192 թթ.) մատեց՝ հասնելով Ասորիի սահմաններին: Չուրուրը (1202—1204 թթ.) կանգ առավ Կոստանդնուպոլում և ավարավեց Բյուզանդական կայսրության պարտությամբ: 1217—1221 թթ. տեղի ունեցավ հինգերորդ, իսկ 1228—1229 թթ.¹¹ վեցերորդ խաչակրաց արշավաները: Ճիշտ է, 1229 թ. քրանկերին նաշողվեց նորից տիրել Երուսաղեմին, սակայն 1244 թ. նաևն վերենականապես կուրցին այն:

Սալահեղդինի հաշորդները, հատկապես Մելիք-ալ-Աղիլը (1200—

¹⁰ Համար. Կ. Յ. Յուսովով, Մուսուլմանական դինաստիա, Մ., 1971, ս. 172.

1218 թթ.) և Մելիք ալ-Քամիլը (1218—1238 թթ.) ոչ միայն կարողացած պահպաննել Ասորի մասնաբոյներ, այլև Ասորյան հարատորյան զերշախնուրյանը տառածեցին Նիդիքտի, Ամիդի, Հիսոն-Ռէֆայի. Մինչում ու կարի գրու 1230-աման թթ., ասկայն, պատմության բատերաբն էին նոր ուժեր՝ բարար-մանուրակն ժողովրդները, որոնք մի անգամ և ճիմովին փոխեցին Մերձավոր արևելի իշավիճակը:

Եսազ Երևանացրտամյա պատմաբայ այստի կաւառ մի ժամանակաշրջան է բնորդում, ահա, Անանուն ծիեսոցու «ժամանակաշրջան» մասն վերջին մասը, որի հայերն արագմանաբայանը առնեն համարյակար ներկայացված է հայ թիւրքոցին. Այսուղի համարյա առանց բացառության արտապոյզած են վեր թվական բոյու նշանակուց իշավագուրյանները. Այդ ճիմական իշավագուրյանների պատմահիմակն իմաստավում խնդրամ հնարավ է, որ «ժամանակաշրջան» որևէ նորուրյուն չերի. ասամբ անհնահատին է նրա ճշանակուրյանը բազմարի մանրամաների, գետքերի, ժամանական խաղական սվյայների ու պատմական անձակց հշգրտման գործուն:

* * *

Առաջական հնարավա արդյունները ունեն ատեղեկուրյան շեն հայուրյան ոչ ։ Անանուն ճիմականի, ոչ է նուա Երևանուրյանների մասն: Միայն խնդրու առաւելա ժամանակաշրջարյանն է, որ պարունակում է ճիմինակի կենաքուրյանը վերաբերող մի հաճի կցկուու տվյաններ: 1187 թ. Անանուն ճիմա է ինում Սայանիդին կորմից եռուաղեմի առերգական դիպինք²⁰. 1189 թ. հակոբիկյա եկեղեցու առեկույան թեմերի առաջնորդի մայթիսնի հնաւ այցելու է Թագրիտ²¹: Այսպիսով պարզում է, որ մոռայուապս վերև հիսուս առինուրի դիպինքը շաբաթեկի Անանուն հանգես է զայիս ուզես ականատես և պահանջարությունը:

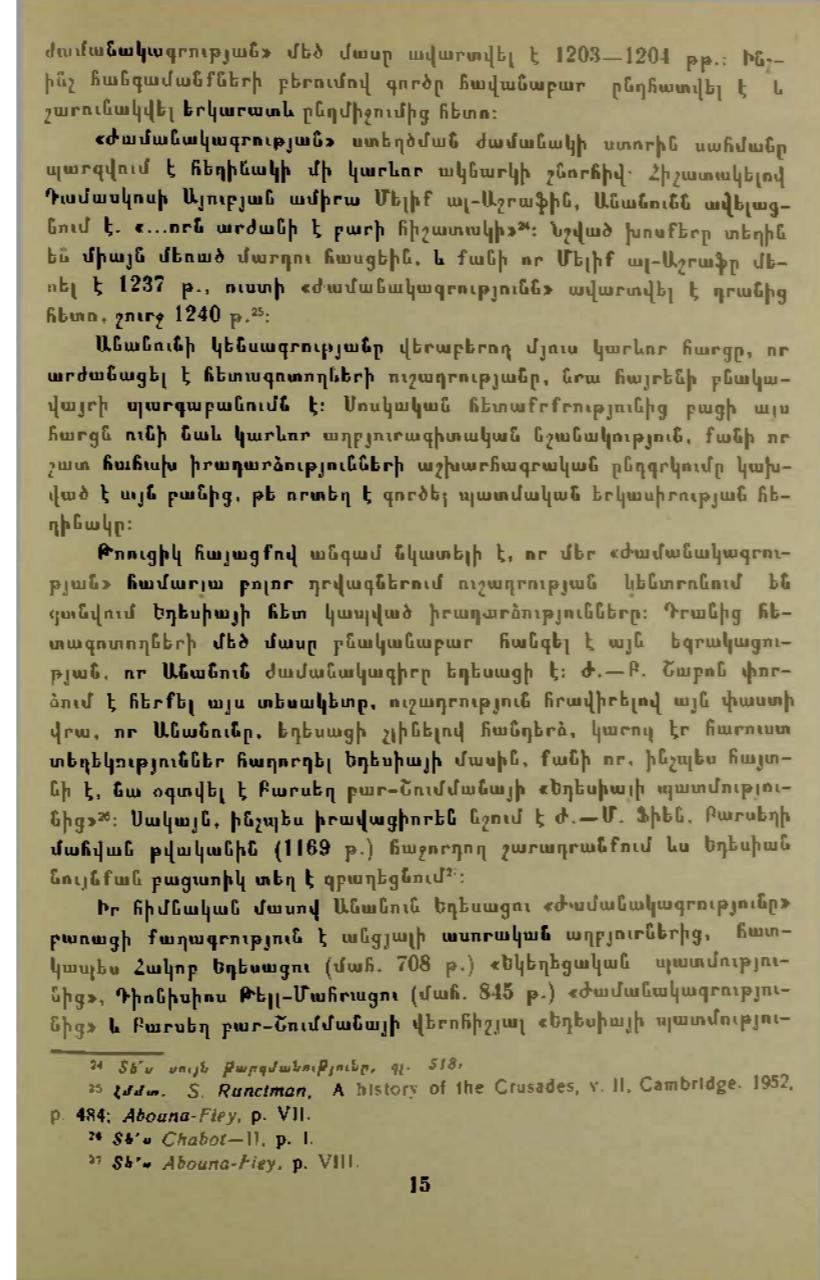
Որոշ տեղեկարյաններ ճահավագուրյան են տալիս հշտելու «ժամանակաշրջան» տակդման մոտավոր ժամանակը: Քառական ժամանակաշրջարյան 500-րդ զիսուն ճիմինակը եղում է. «Մենն ճկարագեցին մինչ այժմ, այսինքն՝ մինչև 1514 (1203) թվականը կատարված դիպինքը»²²: Կոյն ճիշասախագուրյունը կրնակած է հաւ եկեղեցական ժամանակաշրջարյան մեջ²³, միայն ոչ թե 1203, այլ 1204 թվականի համար: Այս տեղեկուրյաններ ցույց են տալիս, որ Անանուն

²⁰ Տես առուն թարգմանությունը, գլ. 484:

²¹ Տես շահօթ Շահօթ-Ալ, թթ. 318, նուն՝ Abouina-Fley, թթ. 238.

²² Տես առուն թարգմանությունը, գլ. 500:

²³ Տես շահօթ Շահօթ-Ալ, թթ. 340, նուն՝ Abouina-Fley, թթ. 253.

մամակագրության» մեծ մասը ավարտվել է 1203—1204 թթ.: Խջին հանգամանքների բեռնով գործ հավանաբար ընդհանուր է և շարունակվել Եկատերինա թագիչութիւնում:

«Ժամանակագրության» տեղծան ժամանակի ստորին սահմանը պարզվում է նեղեալի մի կաւեր ակնակի չճռեիթվ: Հիշատակեած Գամանկոսի Ալեքսան ամբար Մելիք ալ-Աշրաֆին, Ասանեն ավեացնում է: «...ուն արծանի է բար Շիշոսափի²⁴: Նրան խռովեր տեղին նա միան մեռան մարդու հայցին, և ասիք որ Մելիք ալ-Աշրաֆը մեռնէ է 1237 թ., ուստի «Ժամանակագրությունն» ավարտվել է դրանից հետո, շուրջ 1240 թ.²⁵:

Անանձի կենագրությանը վերաբերող մյաս կաւեր հարցը, որ արծանցի է հետապոտեկի ուշադրությանը, եւս հայենի բնակավայրի պարզաբնամն է: Սոսկական հնաւեւությունից բացի այս հարցն ունի նաև կաւեր ալբորուափուան Երանակուրյուն, նաիք որ շառ հաճախ իշաղանությունների աշխարհագրական բնդրիկումը կախված է այն բանից, թե որտեղ է գործել պատմական Եկասիրության հեղեղութեալ:

Քուոցիկ հայացքով անզամ նկատելի է, որ մեր «Ժամանակագրության» համարա բոլոր դրականներով ուշադրության և ներառության ներմանման են զունվում նեխսիալի ներ կապված իշաղանությունները: Գրանից հետազոտողների մեծ մասը բնականուրա հանգել է այն եզրակացության, որ Անանձն ժամանակագրությունը նեխսիալ է: Ժարան փողուում է ներել այս տեսակինը, ուշադրություն հետվիշով այն փաստի վրա, որ Անանձնը, նեխսոց չլնելով հանցերձ, կառու է հաւուս տեղիրդյուններ հայութիկ նեխսիալ մասին, ևանի որ, իշպան հայունի է, ևս օգովել է Բարսեղ բար-Շումանայի «Եղեսիալ պատմությունից»²⁶: Սալամ, ճշշու բարձրացնութեան է գում է Ժ.-Մ. Ֆենն, Բարսեղի մահվան թվականին (1169 թ.) հայուրող շարադրաներում ևս նեխսիան նույնականացնելում²⁷:

Եր հիմնական մասով Անանձն նեխսացը «Ժամանակագրություն» բառացի նադարությունն է անցյալի առուակն ալբորուափուանից, հասունի կապին Հայոց նեխսացը (մաս. 708 թ.) «Եկեղեցական պատմությունից», Դիսենիսու Թելլ-Մանրացը (մաս. 845 թ.) «Ժամանակագրությունից» և Բարսեղ բար-Շումանայի վեռնիշյալ «Եղեսիալ պատմությունից»²⁸:

²⁴ Տե՛ս առյօն Բարգանթյանը, գլ. 518.

²⁵ Հեմ. Տ. Runciman, A history of the Crusades, v. II, Cambridge, 1952,

թ. 484; Abouina-Fley, p. VII.

²⁶ Տե՛ս Chabot-II, p. I.

²⁷ Տե՛ս Abouina-Fley, p. VIII.

նից։ Քաղաքական բնույրը, սակայն, ոչ միայն չի նստացելու, այլև, թողարկածակն, բարձրացնում է Անանունի եւկի արժեքը, ոռովինուն նշված ալբյուրներից գերին երկուսը մեզ չեն հասկի, իսկ առաջինից միանց առաջնին համպաններ են պահպանին։

Հնագոտուողների մեծ մասն կարծիքով, Անանունը ինչ-ինչ հանգամանների բերմամբ չի օգտվել ժամանակի մեծագույն առարկան պատմագի՛ Միհայել Սեմ (մահ. 1199 թ.) տպարածավալ «Ժամանակագրույնից»։ Նսկանկ տեսակետի վրա է կանգնած և. Եյխուեր, ըստ ԱII դ. դեպիեր Ընտագորոյան համար Անանուն Եղեացին օգտագործել է Միհայել Ասուր Երկափորյունը²⁶։ Սակայն Ե. Բանհմանին, Յ. Նան և Ժ.-Մ. Ֆիեն Միհայելի և Անանունի «Ժամանակագրույններից» հմտությունները բացատրում են ընդհանուր աղբյուրների առկայությամբ²⁷։

Ժ.-Մ. Ֆիեն կարծիքով, Անանունն օգտագործել է նաև մեկ-եւկուարական աղբյուրներ, որոնքնեւ գեպիներ երեմն թվազուուն է ձիշ-ռայլ թափանոյ։ Ժ.-Մ. Ֆիեն նենում է նաև հայերն ունեն պարբառային օգտագործման հնարագորոյան հաւաք։ «Կարելի» է արդյուն երաղրել նաև մի հայերն աղբյուր, քում է նաև — Դա շատ թափան կիներ, նամակ ու ներփայի շշանուն հայեր խանզած էին առողիներ նեա։ Եվկուարական աղբյուրների մեջ (Եկեղեցակամ և Խոպանակամ՝ և. Տ. Պ.) բազմարիշ տեղեկություններ են պարունակուն հայ կարողիկունների իշխան նաև հայ իշխանների կորվեր մասին։ Մի տեղ անզամ հաղորդ Արամի առունը գրած է Ազոր Արամին ձևված։ ուր մաս է հայկակներ։ Կարելի եւ ուեմն մտածել, ու Մատրիս Ունիայցու 962—1136 թթ. վերաբերոյ համանկացորյուններ ու Գրիգոր Եւեցի մինչև 1162 թ. ընդգրկող շարունակությունն է այդ աղբյուրը։ Սակայն Եւկուարական գործակետ բնրեցունից զուց է տախի, ու մահմանաների մեջ նաև այնքան շատ է տարբերում, ու անձնան է մտածել Մատրիս Ունիայցուց Անանունի կասարա ուղղակի վիճակությունների մասին²⁸։ Ինչպես տեսնուն ենք, մեծերզ անզամ Մատրիս Ունիայցու և Անանունի կապը, Ժ.-Մ. Ֆիեն չի բացառում հայերն աղբյուր օգտագործման հնարագորոյունը²⁹։

Մեր կարծիքով, Անանուն նդեսացու «Ժամանակագրույններ», Ժ.-

²⁶ Nizâra Elissâeff, Noy Ad-Din. Un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (1118—1174), t. I. Damas, 1967, p. 32.

²⁷ Տե՛ս Chabot—II, p. 159; Abouna-Fley, p. 120. սույն պարզաւության

գլ. 442,

²⁸ Abouna-Fley, p. XI.

Մ. Ֆիեխ նշանակում է ով ավելի ցայտուն փաստ, որը վկայում է հայերեն սկզբնաղյուրի օգտագործման մասին։ Քաղաքական ժամանակագրության 283-րդ դիմում Անանունը գրում է. «Ըստով, սակայն, Եռա (Պագի՞ և. Տ.-Պ.) ու իբրևների, այսինքն՝ վրացիների, բազավորի միջև, ուր Դավիթ էր կոչվում, տարածալյուրյուն ծագեց»³²։ Էնդզգված բառի փոխարեն ասուրական բնագրում դրված է brsty' բառը, ուր ֆրանսերեն բնագրի բարգմանիշը տառապառելի է Brestayē անիմաստ ձևով³³։ Brsty' բառը բացատրելի է միայն հայերենի միջոցով. դա հայերեն վրացի բառի ասուրական վերառուղրությունն է այն նողնակի ցուցիչով, և պետք է տառապառենք Vračayé (=վրացիներ)։ Ինչպես հայտնի է, հայերեն վ-ն միշնադարյան ասուրական աղբյուրներում ուղղեա կանոն վերառադրվել է հ-ով³⁴, իսկ st (<ts^{*}) = g(c)։

Մասնազետների կողմից արձարձվել է նաև Անանուն Նդեսացու հաղաքական դիրքուղման հաւաքը, որը տեղի է տվել զանազան իրաւամերժ կարծիքների: Այսպես, որինակ, բայ Ն. Ենիսեկի՝ հետինակը «շատ աշխույժ շարադրականակով մեզ մանրամասներ է հաղորդում ֆրանկեների ու բուրքերի մասին՝ ոչ այնքան բարյացակամություն ցուցաբերելով բյուզանդացիների նկատմամբ»³⁵: Դժվար է չիմամածայնել այս տեսակետի հետ, ոռվիճետ Անանունն իշխապես ադրբ բաց չի բողոքում բյուզանդացիներին դատապարտելու համար: Բնուրաց է հասկապես այն փաստը, որ նա առանձին դիտավորությամբ է ընդգծում խաչակիրների հանդեպ հովաների ելուրած դավերը, որոնք իշագործվուն են բարքերի համագործակցությամբ³⁶: Ասութիների հակարգութանական զգացումները լիսին հասկանալի են, որպեսուն իր ողջ զյուրիչան ընդուացն հակորդիչան եկեղեցին ենրարկելի է շաղկերնականության մշտական ուննագործություններին ու համաձանեներին³⁷:

Այսի դժվար է բացառել Անանուն Նդեսացու վերաբերմունքը հայերի և ֆրանկների նկատմամբ: Այս առքիք Ռ. Գրունեն գրում է: «Այս աղբյուրը, ապիքի համա Միքայէլ Ասուրին, դրւուուն է հակորդիչան միջավայրի բնական հայատացուրյունն ու դրականայացուրյունը՝ դրա կողին ազգակցական ու մշակուրային բացահայտ համականք ցուցաբերելով բուրք-արարական տիեզեւտության նկատմամբ: Միքայէլ

³⁴ Հմատ. Լ. Տեր-Մետրոսյան, Միջին Հայկական և Արևմտահանությունը ըստ առաջական աղբյուրների, «Պատմա-բանակիրական հանդես», 1974, №3,էջ 139—154.

³⁵ N. Elisséeff, Nur Ad-Din..., t. 1, p. 32.

³⁶ Հմատ. սույն Բարգչանության գլ., 243, 407, 433 և այլն:

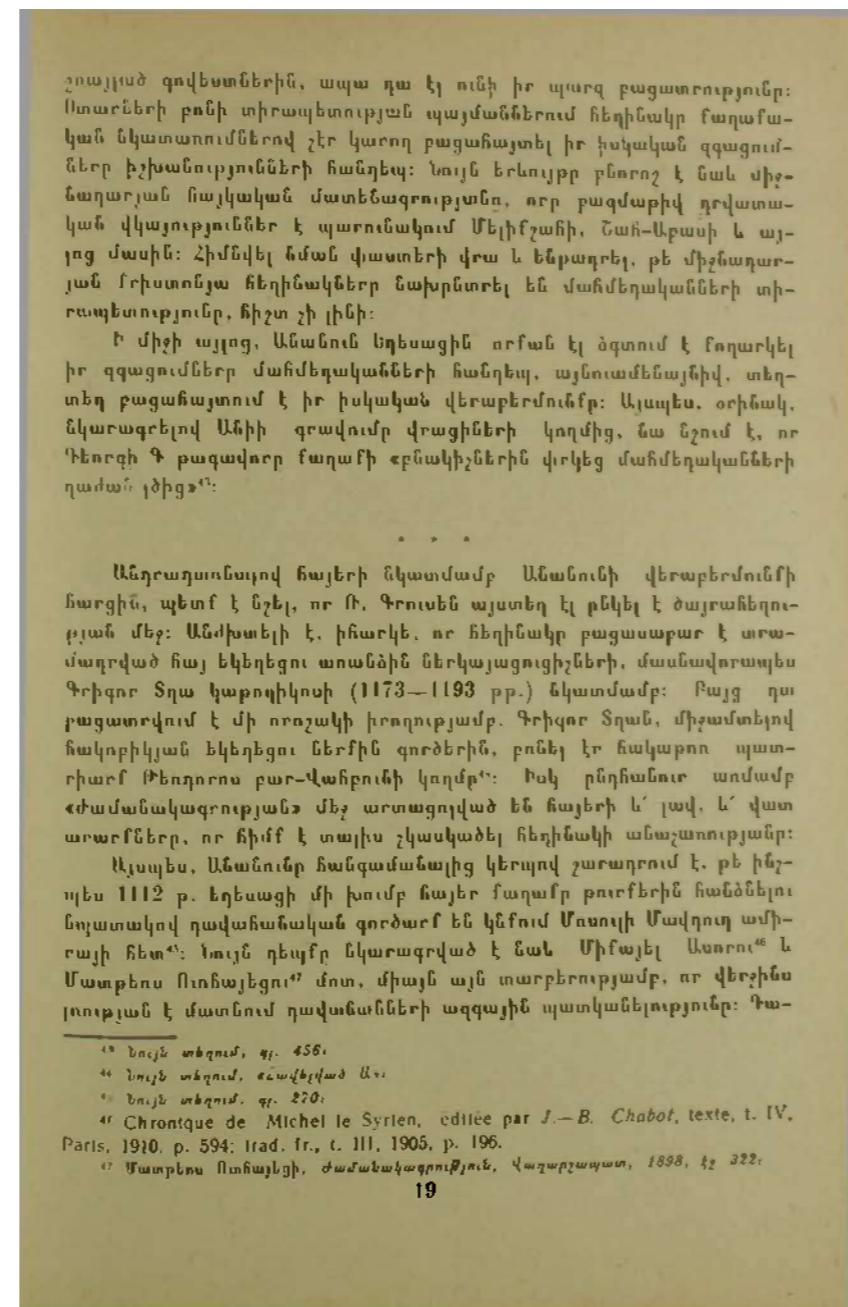
³⁷ Հմատ. P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche im Zeitalter der syrische Renaissance, Berlin, 1960, S. 82.

պատրիարքը, որը նույնախա շավազանց հայատաց է և հազիգ թե ավելի, թի նիւ է հայակոսն ՝ քանի կերին..., բարձրական նկատումներով, ինչպես նաև նշանակություն ունական է քաղումներով, ծզուու է համեմաշուրջուն պահպանէ քանական է քաղումների հետ: Անանուն առողին, բնդնակառակն, շունենաուով հողական առաջնորդի խոնճուրյան ու հարուստ անհանակնորդունք, ամենին զանում է նորակի իր խորածակե զաղուումները: Դա մի քի քի առաջնորդա պար է՝ ենրոպացիների ներկայության դիմ մասնեզական առաջների ու բուժերի հետ ունեցած համերաշուրջան բնազրով³⁹:

Ո. Գրուեի տեսակինի փորձու է առակել Ժ.—Մ. Ֆիեն, ոչարույրուն հրամիւրելով այն փաստի վրա, որ «Ժամանակագրության» մէջ եկու անօա քանի կոչած է և «օրինակ»: Այսպէս. «Խական օրինակ քանի կոչած էր, որոն բարի չին տրամադրված հունաց կայսեր նկատմամբ և նա հետ համազրցած կեն կենծ սիրայիրությամբ, խորհուց շափին ավալ պահին պաշարել Հայեկը»⁴⁰, կամ «...օրինակ քանի կոչած էր անօաստիութեա հայունիքին և միջն երկո բաքնեցին մի հովուում»: Մեզ բժու է, առկայն, որ այս համաձեւուն օրինակ (երկա) բար ու այնուն դրատական, որտես նեզնական բնույր ունի, բանի ու նույն ուակուում մի անզած է հատկաց վահ է հուներին, բայց այնպիսի նախատարյան մէջ, որուել ովկա է բարյացակամուրյան ենրայրել: Նկարագրելով երկուու խայակրության ձախողումը, Անանուն գում է. «Այսուիս դար վախճան ունեցած այդ բազավանքը առնեների նույների ներգության պատճառվով»⁴¹:

Այնուամենայի շահած Ժ.—Մ. Ֆիեն ու այնուան հիմնավորված առարկությանը, չի կարի բնուուների համաւել հաս ու. Գրուեի ծարւանեկութեն շավազանցած տեսակերը: Ճիշտ է, Անանուն ուրես կամոն դասարանուն է քանի կոչած գատ առարեները, երեմն ծուրի է ենթակուուն նանց արկածանդրական ձեռնարկումները և այլն. սակայն նոյն կերպ է գործուն նաև բուժերի, եզիզացիների ու յուսների նկատմամբ: Իրան բազավական վերաբերմուն ցուցարելով նդեսնաւի իրան կրամե ժուպինի հանենք, միամամանի նու մեծ դրվագանուն է առտահայտուում ավագ ժուպինի և Մարաշի կոմս Բագրուինի մասին: Անզան ու հիշտ չի ինի Անանուն մոտ անհաշտ հակական նկանի քանի կոչած նկատմամբ:

Ինչ վերաբերուն է բուժ սովորաների ու ամբաւերի հասցեին
³⁹ R. Trousset, Histoire..., t. II, p. 866—867.
⁴⁰ Abouina-Fley, p. XI—XII.
⁴¹ Տե՛ս սույն բարգանության զւ. 403:
⁴² Նույն տեղում, զւ. 427:
⁴³ Նույն տեղում, զւ. 407:

շուալլսծ գովնոտներին, պապ դա էլ ունի իր պարզ բացառությունը: Առաջների թափի սիրապետուրյան պայմաննեռում նեղինալը բարխական նկատություններ չենք կարող բացահայտել ու իստական գաղտնությունը: Խոյն եւլույրը բնորոշ է նաև միջնադարյան նայկական մատենագրությանը, ուր բազարիվ դրվագուկան վայուրութեան է պարունակում Մելիքանի, Շահ-Արայի և այլոց մասին: Հիմնեան ճամանակատերի վրա և ենթադրել, թե միջնադարյան հիմնացանց նեղինակները նախրնտել են նահմեղականների տիրապետությունը, նիդոյ չի լինի:

Ի միջի այսոց, Անանոն նդեսացին որին էլ ձգուում է նողարկել իր զարգացմենու մամմեականների հանդես, այնուամենայինդ, տեղադրություն է իր խոկանն վեաբեմունք: Ակագես, օրինակ, նկարագրելով Անդի քավանը գրացիների կողմից, նա շշուած է, որ ներացի Ք բազարը բաղադրի քննակիներին փրկց մահմեղականների դաման լժից»¹⁰.

* * *

Անդրադասուով ճայերի նկատմամբ Անանունի վերաբերությունի հարցին, պետք է նշել, որ Ծ. Գրուեն այստեղ էլ թնկի է ծայրաներության մեջ: Անդրանիկ է, ինաւու, ու նեղինակը բազարյան է առաջրված հայ եկեղեցու առանձին ներկայացուցիչների, մասնավորապես Գրիգոր Տղակ կարողելու (1173—1193 ր.թ.) նկատմամբ: Բայց դա բացատքում է մի ոռչակի իրորությամբ: Գրիգոր Տղակ, միշտամտկով հայորիկյան եկեղեցու ներին գործերին, բանել է հակարոս պատրիարք Մինորոս բար-Ղաբրիւնի կողմբու: Նույ ընդհանուր առաջ «Ժամանակագրության» մեջ առաջդիմած են հայերի և լավ, և վատ առաջները, ու նիմէ է սայիմ շխականէ նեղինակի անապուրյանը:

Արագես, Անանուն հանգստանից կերպով շատրուում է, թե ինչպէս 1112 թ. Էդեսացի մի խոմիք ճայեր բարակը բռնեմին հանձնելու նկատմակը դամաննայան գործարք են կմուն Մասլիկ Մամլոտ ամեայի նման: Խոյն դիպու ներարդված է նաև Միջայի Ասորուն և Մասրես Ունիայեցուն մաս: Միանց այս տարբերությունը, որ վերին լուսաբան է մասնուն բազմանդեի ազգային պատկանելաբարյունը: Դա-

¹⁰ Նույն տեղում, գլ. 456.

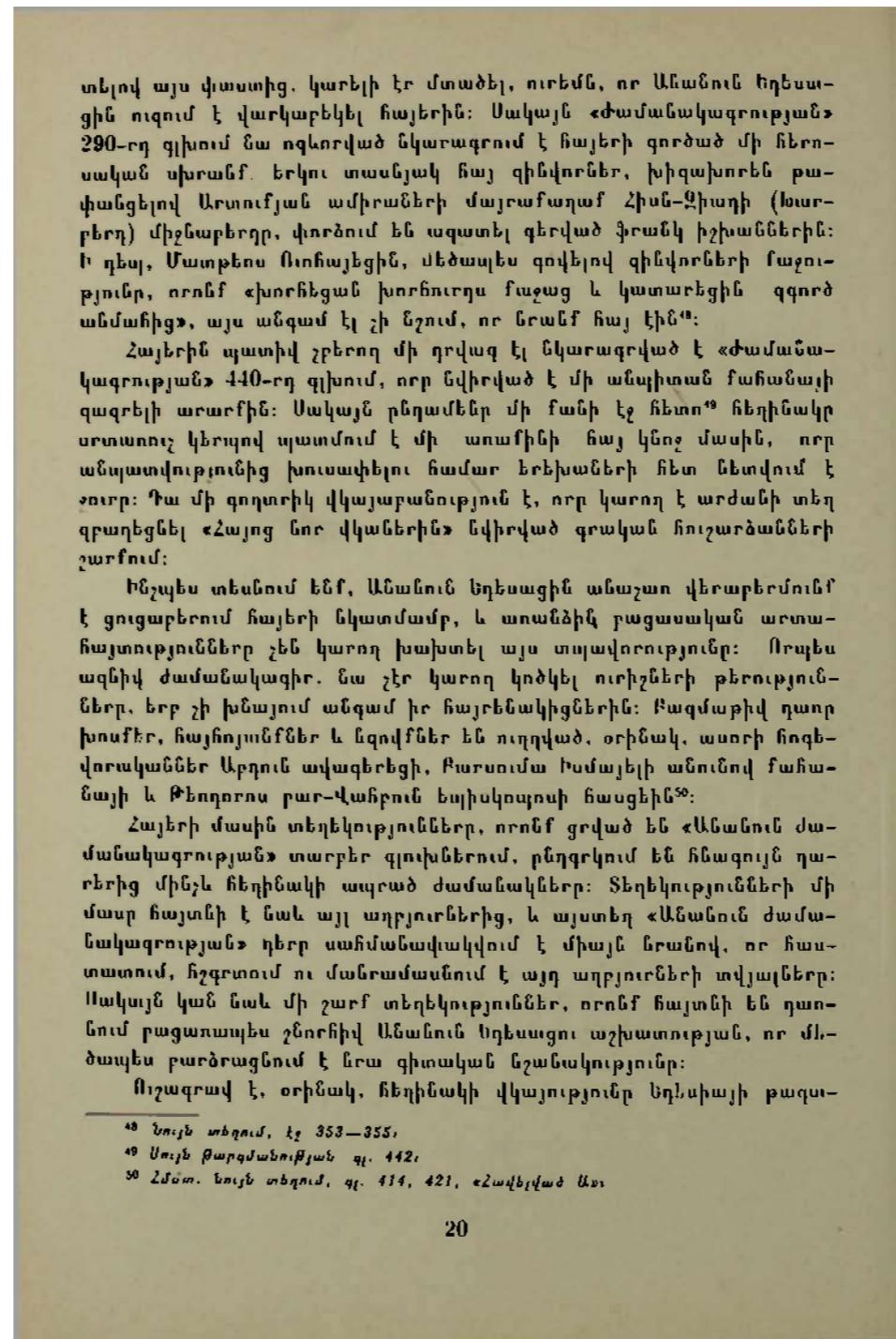
¹¹ Նույն տեղում, Հաւաքյան Ա. 2.

¹² Նույն տեղում, գլ. 220.

¹³ Chronique de Michel le Syrien, édité par J.-B. Chabot, texte, t. IV,

Paris, 1910, p. 594; trad. fr., t. III, 1905, p. 196.

¹⁴ Պատրիս Ռուակի, Ժամանակագրություն, Վաշարապատ, 1898, էլ. 222.

տեղով այս ժամանակ, կարելի էր մտածել, ուրեմն, որ Անանուն նդասացին ուզում է վարկարեկել հայերին: Սակայն «Ժամանակագրության» 290-րդ գիշում նա ոգևորված նկարագրում է հայերի զուծած մի ներռական պատճեն եւկու տասնյակ հայ զինուներ, ինքախուրեն բափանցերլ Արտուրյան ամրաների մայրամաղամ Հիսու-Զիադի (Խարբեր) միջնարեւոր, վորձում են ազատի զեվսած ֆան իշխաններին: Ի դեպ, Սարքեսը Շոտիայցին, մեծապես զօվելով զինվորների բազույթունը, ուրեմն չարենաց խորհուրդն հաջա և կառաւեցին զզում անմահեց, այս անզամ էլ չի ճշում, որ Երանեց հայ էին⁴⁸:

Հայերին պատիվ շրեռող մի դրվագ էլ Ծակուարցված է «Ժամանակագրության» 440-րդ գիշում, որը նիդրված է մի անպիտան բահանայի զագրեի առարին: Սակայն բնամեներ մի բան էլ հետո⁴⁹ հետինակր առտառուց կերպով պատմում է մի առարինի հայ կնոց մասին, որը անպատճիրութից խոսափելու համար ետիշաների հնու նետվում է տուր: Թա մի զուտիկ վկայաբանություն է, որը կարող է արժանի տեղ զրաբեցնել «Հայոց նոր վկաներին» Եվիրված գրական հուշարձանների շարքում:

Ինչպես տեսնում ենք, Անանուն նդեսացին անաշառ վերաբերմունք է ցուցաբեռում հայերի նկատմամբ, և առանձին բացասական արտահայտությունները չեն կարող խախանել այս տպակուրությունը: Ուզենա ազնիվ ժամանակացիր. նա չեւ կարող կոճկել ուժիշների թերությունները, երբ չի խնայում անցամ իւ հայերներիցներին: Բազմարիվ զարդ խոսեց, հայուններ և նզովներ են ուղղված, ուրինակ, առարի հոգեգորականներներ Արքուն ավագեցից, Բարսում Խամայի անունով բահանայի և Թեղորուն բար-Վահրմէն նոյնականացնեց⁵⁰:

Հայերի մասն տեղեկությունները, որոնք ցոլած են «Անանուն ժամանակագրության» տարբեր զրոխներում, բնդրյալն են հնագոյն դաշտերի մինչև հերթակի ապրած ժամանակները: Տեղեկությունների մի մասը հայսնի է նաև այլ աղբյուրներից, և այսուղ «Անանուն ժամանակագրության» դեր սահմանափակվում է միայն եռանուն, որ հաստառում է ժամանականություն է այդ աղբյուրների ավյաները: Ասկան կան նաև մի շարք տեղեկություններ, որոնք հայտնի են դասում բացառապես շնորհիվ Անանուն նդեսացու աշխատության, որ մեծապես բարձրացնում է եւս զիտական նշանակությունը:

Աշակերտ է, ուրինակ, նեղինակի վկայությունը նդեսիայի բազու-

⁴⁸ Նույն տեղում, էլ. 353—355.

⁴⁹ Առյօն թարգմանելիքան զլ. 442.

⁵⁰ Հմատ. Նույն տեղում, զլ. 414, 421, «Հազերված Աս».

Վուների հայկական ծագման մասին⁵¹: Դա ցուց է տալիս, որ Աբգար թագավորի հայ լինելու առասպելը միջնադարում այնքան էր տարածվել, որ ասորիներն անզամ հավատ էին ընծայում դրան: Ի դեպ. այդ առասպելը բոլորովին գուրկ չէ պատմական հիմքից. հայոնին՝ որ հայ Պարքեների մի հյուղը ս. թ. I դ. վերջում և II դ. սկզբում իսկական կարի ժամանակով տիրել է Եղեսչայի (Օսոյեների) թագավորության գանին⁵²:

Մեծ արժեք են ներկայացնում Անանունի տեղեկությունները VII դ. իշխանական պատերազմների՝ արաբական նվաճումների, բյուզանդա-արաբական պատերազմների, հայ-բյուզանդական և հայ-արաբական հարաբերությունների մասին, որոնց մի մասը արդեն մտել է գիտական շրջանառության մեջ³³: Անանունը զգալի տեղ է հատկացնում բյուզանդա-արաբական պատերազմների թերացում աչքի ընկած հայ զորավարներ Մանվելի, Գրիգորի և Դավիթի գործունեությանը, որ վկայությունն է հայերի գինական հշանակալից ուժի:

Հետաքրքրական են նաև արաբական շրջանի Հայաստանի հայտնի անցուգարձերին վերպերող տվյալները, որոնք մեկ անգամ ևս հաստատում են պատմական մյուս սկզբնադրյաւեների արժանահավատությունը: Այս առումով արծանի են հիշատակման «Փամանակագրության» տեղեկությունները Փիլիպպիկոս կայսե (711—713 թ.) հալածանեների պատճառով արաբների մոտ ապաստան գտած հայերի, Արաբական խալիֆայության դեմ հայ ժողովրդի 703 թ. ապատամբության և հայ նախարարների շարաշար ողջակիզման մասին²⁴:

Անանունը շատ ավելի մանրամասն տեղեկություններ է հաջորդում Հարավային Կապաղովկիայի և Հյուսիսային Ասորի հայկական իշխանությունների մասին։ Խճզես հայտնի է, բյուզանդական կայսերի նվաճողական բարեկամանության հետևանքով, միասձ Ա. դ. 20-ական թթ., հայ ժողովրդի մի զգալի մասը զադրել էր հեթանուց առևտունությունների հայության արշավանքները հայերին ստիպում են ավելի ու ավելի հեռանալ հայրենի բնակավայրերից և բափանցել Հյուսիսային Ասորի կայիլիկիայի անմատչելի զավառները։ Երանք աստիճանաբար այնքան

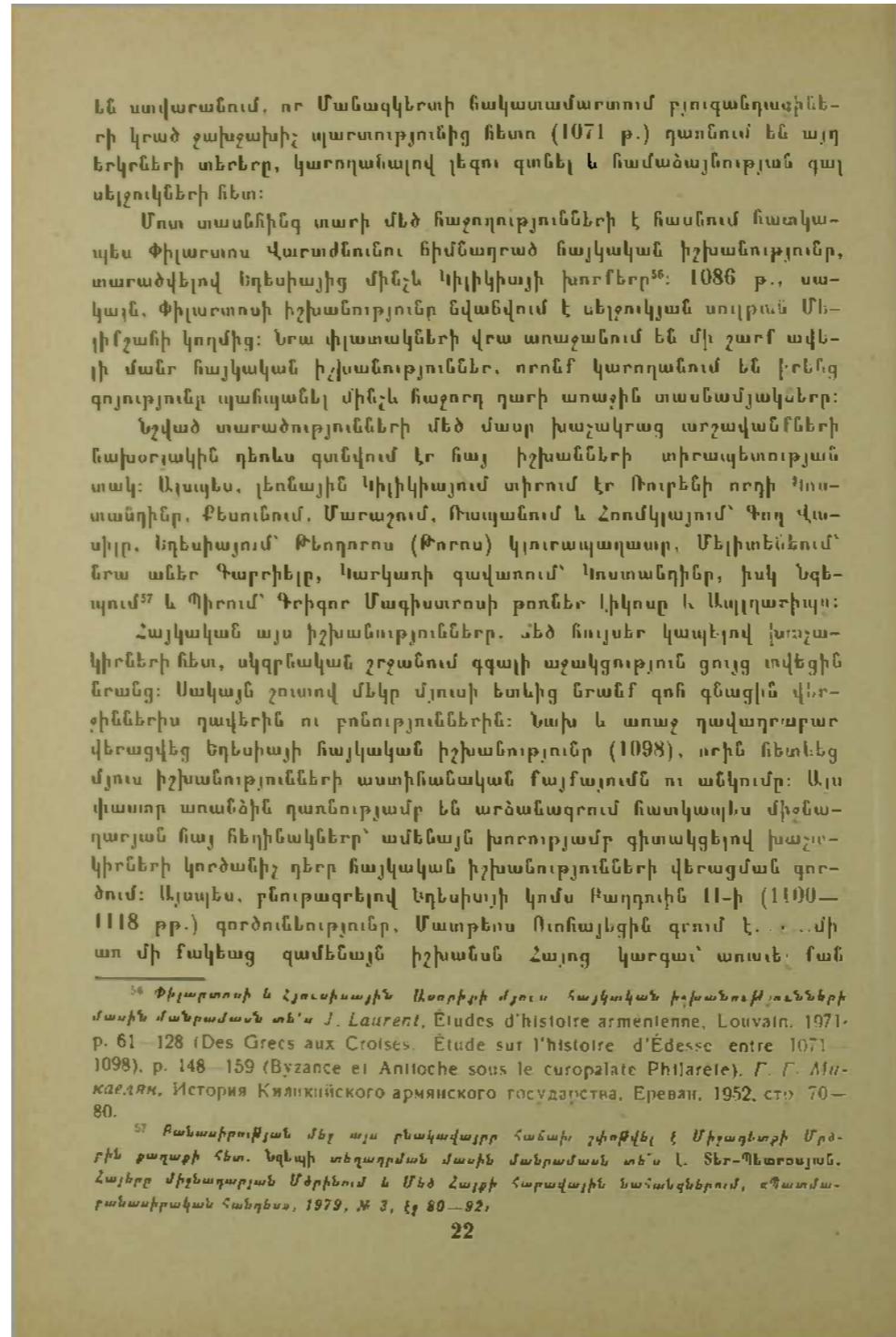
⁵¹ Եղիշ սեղում, ՀՀազերքած Բար
⁵² *Skr. R. Duval*, Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edesse jusqu'à la première Croisade, Paris, 1892, p. 27, 52-55.

⁵⁵ **Библиография**. Н. В. Пигулевская. Византия и Иран..., стр. 283—284, 287—288.
A Тер-Григорян Арmenia и Арабский халифат. Ереван. 1977, стр. 11, 23, 25.

A. Геревонян, Армения и Арабский халифат, Ереван, 1977, стр. 14, 20, 25.

⁵⁵ XI 4. Հայկական պաղմբրի ժամին Յանքածառն անէս G. Dédeyan, L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle, "Byzantion", 1, XIV

²¹ L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle. Thèse de doctorat, Bruxelles, 1975, p. 41-117.

Են առվարանում,որ Մահագիւեաի հակատամարտում բյուզանդացիների կրած ջախախիչ պարարյունից հետո (1071 թ.) զանուա և այդ երկների տեսեց, կարողակալով լեզու զանել և համաձայնության զայտը սեղուիների հետ:

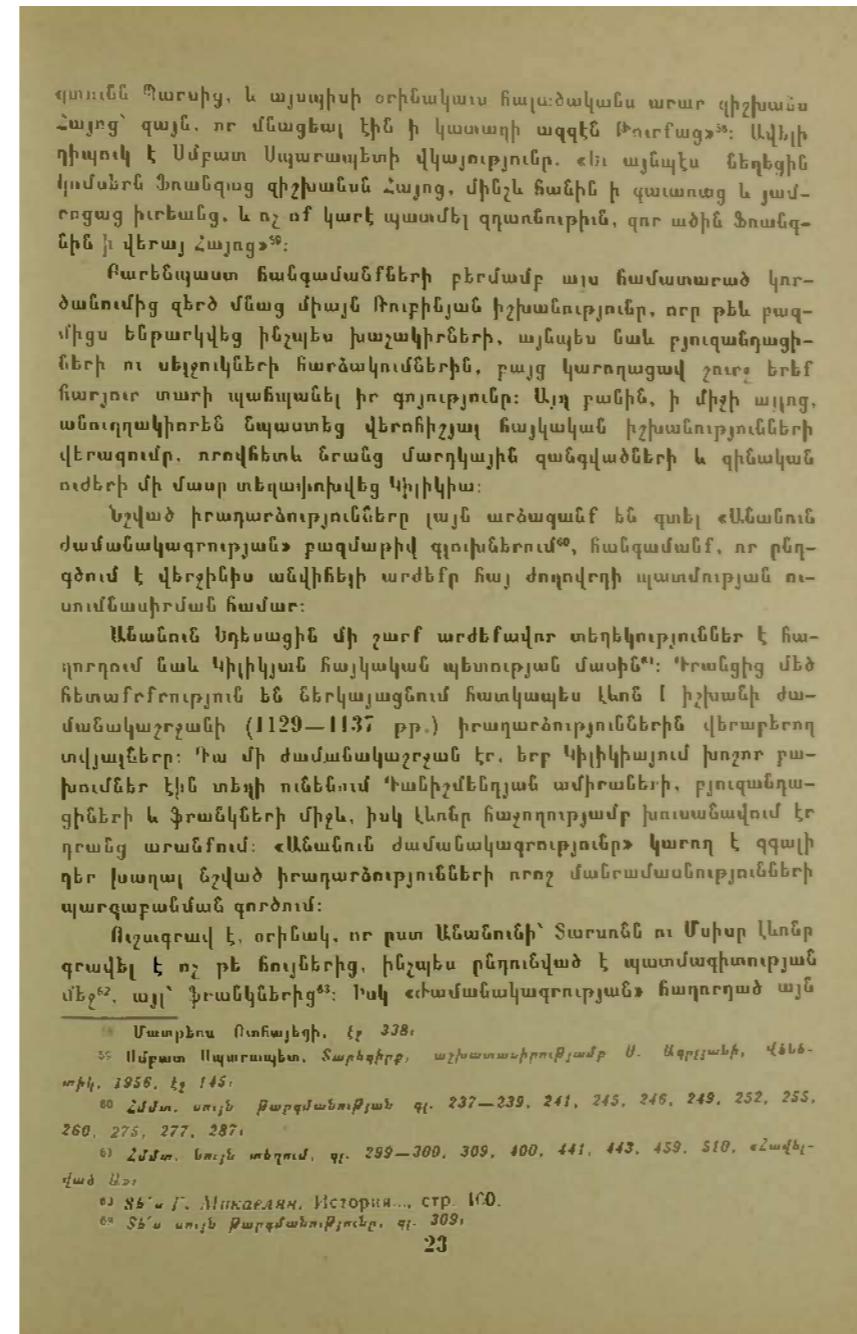
Ուստամենինց տարի մեծ հաջողորյունների է հասնում հաշկապես Փիլարոսու Վարտմենու նիմնադրած հայկական իշխանությունը, տառածվելով նեխիայից մինչև Կիլիկիայի խորհերը⁵⁶: 1086 թ., սակայն, Փիլարոսի իշխանությունը նվաճվում է սելջուկյան ուլորած Միջնարկի կողմից: Խոր փառակեների վեա առաջանում են մի շարք ավելի մանեւ հայկական իշխանություններ, որոնք կարողանում են իւնից դյուրյունը պահպանել մինչև հաջորդ դարի առաջին տասնմյակիներ:

Նշված տառածորյունների մեծ մարդ իշխակրաց արշավանքների համարակին դիմում է են հայ իշխանների սիրազեառյան տակ: Արաքս, լեռնային Կիլիկիայում սիրում է Խորենի ուղի Դուռանդինը, Քեսունում, Մարաշում, Շապանում և Հոռմկայում Գոզ Վասպուր, Նիփսահյում Թերորու (Թորու) կուրապաղասը, Մելիտենում՝ ներա անեւ Գարշիելը, Խարկանի զավառում Կոստանդինուր, իսկ նզեպամը և Թիում Գրիգոր Մագնոսոսի բոներ կիրուր և Ապղոտիկու:

Հայկական այս իշխանությունները, ձեմ հույսու կապերով խաշակրենի հետո, սկզբանական շրջանում զգայի աշակցություն ցույց տվեցն եւանց: Սակայն շուազ մեկը մյուսի ետելից եւանձ զօն զնացին վերջների զավերին ու բռնուրյուններին: Խոփ և առաջ զավարարաց վերացվեց նդեսիայի հայկական իշխանությունը (1098), ուին հետեւց մյուս իշխանությունների սասինանական հայացումն ու անկրությունը: Այս փառար առանձին զանուրյամբ են արձանաբերում հատկապես միջնադրայան հայ նեղինակներ՝ ամենայն խորույամբ զիտակելով խաչուկրների կոչմանի դեր հայկական իշխանությունների վերացման զորությունը: Արաքս, բնուրագրելով նդեսիսից կում Բարդին Ա-ի (1100—1118 թթ.) գործունեությունը, Մարքոս Շահայեցին գործ է, և...մի առ մի հայեաց զամենայն իշխանն Հայոց կարգաւ առաւել հան

⁵⁶ Փիլարոսոսի և Հռոմային Առոքքի մյուս հայկական բիբանությանների յասին մաքրածառ տես J. Laurent, Études d'histoire arménienne, Louvain, 1971, p. 61—128 (Des Grecs aux Croisés. Étude sur l'histoire d'Édesse entre 1071—1098), p. 148—159 (Byzance et Antioche sous le empereur Philaret), Г. Г. Мակեղլու, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. 70—80.

⁵⁷ Բանակորաթյան մեջ այս բնակագլուր հաճախ շիռթիւն է Միջացեարի Մըժիքի քաղաքի հատ: Նզեսի տեղաբանում մասի մաքրածառ տեսն և Տեր-Անառաջուն, Հայոց Միջազգային Մքրենու և Մեծ Հայոց Հարազային հաճազերությ, սՊատմա-

զուունն Պարսից, և այսպիսի օրինակաւ հալածական առաջ զիշխանս Հայոց՝ զայն, որ մեացեալ իին ի կասուողի ազգէն թուրբաքաչ։ Ավալի դիպուիկ է Սմբատ Սպատապեսի վկայությունը. «Ի այնպէս նեղեցին կոմսեն Յունեզաց իշխանսն Հայոց, մինչև համին ի կասուաց և յամ- ոցաց իւրեաց, և ոչ ոք կառէ պասմել զդանուրին, որ ածին Յունեզ- նին ի վերայ Հայոց»²⁸.

Բաենացան հանգամանների բերմամբ այս համատարած կոր- ծանությունը գերծ մեաց միանց Ծորինեան իշխանությունը, ուր ընել բազ- մից ենրաւկվեց ինչպէս խաչակիրեներ, այսպէս նաև բյուզանդացի- ներ ու սկէղուկներ Խորձկումներին, բայց կարգացավ չուրչ ենին հարյուր տարի պահպանել իր գոյուրյունը։ Այդ բանին, ի միջի այլոց, անուղղակիուրեն նպաստեց վերմիշյալ հայկական իշխանությունների վերացումը, որովհետո հանց ճարշիայի զանգամածների և զինական ուժեւուի մի մասը տեղափոխվեց Կիլիկիս։

Նշված իշխանությունները այս առօազանն են զուել «Անանուն Ժամանակացրուրյան» բազմարիք զուխներուած²⁹, հանգամանք, որ ընդ- զուու է վերշենիս անվիճելի արժենի հայ ժողովողի պասմուրյան ու- սումնասիւման համաւ։

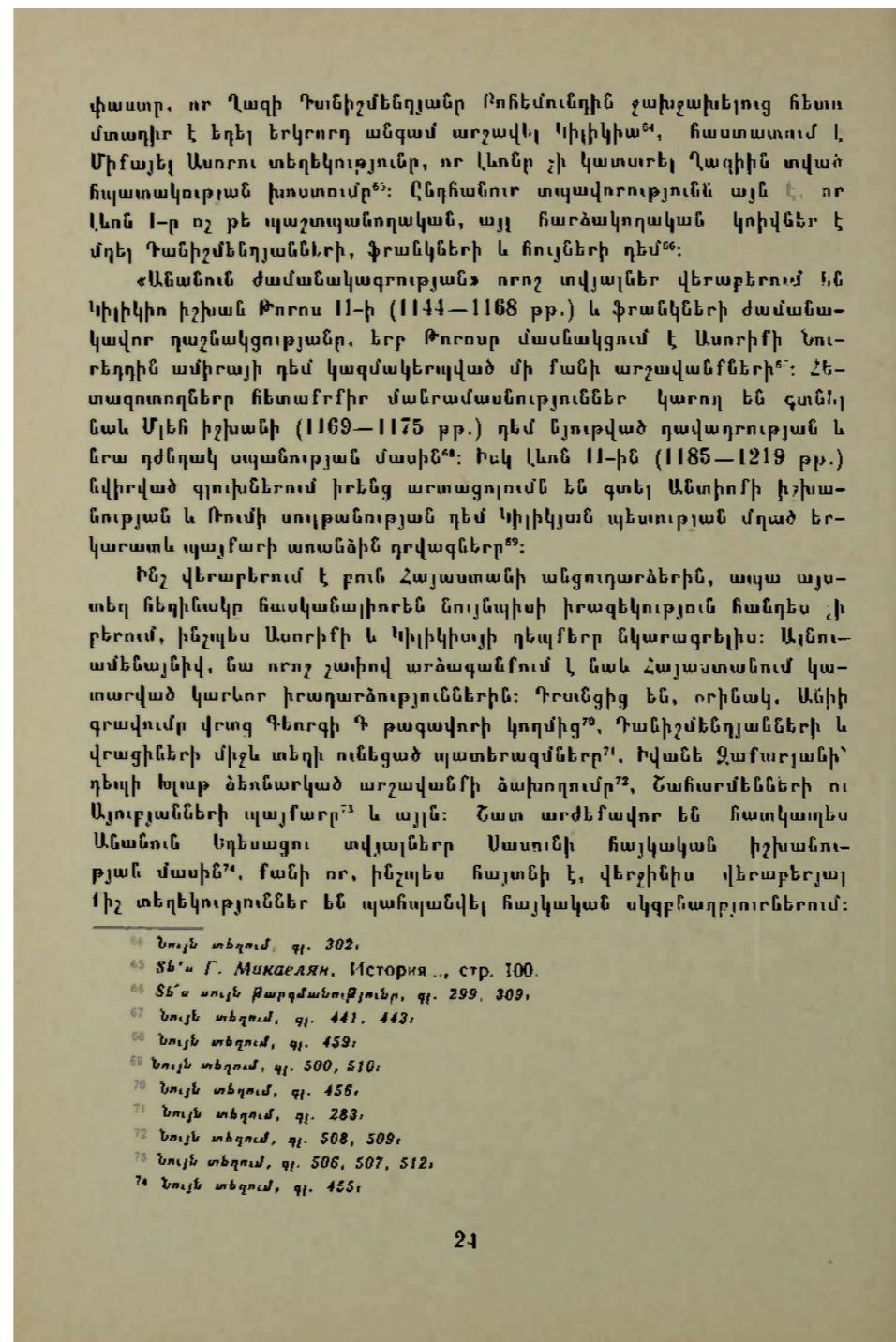
Անանուն նշեացին մի շատ առեմավոր տեղիկորյուններ է հա- զորուում հայ Կիլիկիս հայկական պիտուրյան ժամիք³⁰։ Դրանցից մեծ հետաքեցուրյուն են Ճերայացնում հասկապես կան և իշխանի ժա- մանակաշրջանի (1129—1137 ըր.) իշխանությունների վերաբերող տվյալները։ Դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ Կիլիկիայում խոշոր բա- խումներ էին տեղի ունենուու Կափչամենյան ամրաների, բյուզանդա- ցինների և Գրանիների միջև, իսկ Վուեր հաջորդուրյանք խոսսնալում էր զբանց արանքուու։ «Անանուն ժամանակագրությանը» կարող է զգալի զեր խաղաղ ճշշած իշխանությունների ուռու մանամանուրյունների պարզաբնան գործում։

Աշակերտ է, օրինակ, որ բայ Անանունի Շարսուն ու Մսիսր Անճ- գրավի է ոչ ըն ենցներից, ինչպէս բնորուած է պատմագիտուրյան մեջ³¹. այլ՝ Դաշնիներից³²։ Իսկ «Անամանակագրուրյան» հաղորդան այն

²⁸ Մատթեոս Ռումայէլի, էջ 228.
²⁹ Անքան Ապարաւան, Տարեգիրը, աշխատասիրությամբ թ. Ազրուակի, Վէճե- տիկ, 1956, էջ 145.
³⁰ Ճայու. առյօն թարգմանության գլ. 237—239, 241, 245, 246, 249, 252, 255, 260, 275, 277, 287.
³¹ Յաջմար. Առաջն առեղում, գլ. 299—300, 309, 400, 441, 443, 459, 510, «Հազիւ- դամ Աշ»,
³² Տիգրան Առաջն առեղում, գլ. 299—300, 309, 400, 441, 443, 459, 510, «Հազիւ- դամ Աշ».

«Տիգրան Առաջն առեղում, գլ. 299—300, 309, 400, 441, 443, 459, 510, «Հազիւ- դամ Աշ».

«Տիգրան Առաջն առեղում, գլ. 299—300, 309, 400, 441, 443, 459, 510, «Հազիւ- դամ Աշ».

փաստը,որ Ղազի Դավիթմեծյանը Յոհեմանին շախշախելուց հետո
մատիր է եղել Երկուող անզամ արշավել Արքիկիա⁴⁴, հաստառաւում և
Միքայել Առուր տեղեկությունը,որ Անձր չի կաստել Ղազիին սպան
հպատակության խոսումը⁴⁵: Ընդհանուր ազատության այն է, որ
Ան Ի-ը ոչ թե պաշտպանողական,այլ հաշճակողական կոիվեր է
մողել Դավիթմեծյանների, Գրանիների և Խունների դիմում:

«Անանոն ժամանակագրության» որոշ տվյալներ վեարեւում էն
Արքիկիա Հշիան Թոռու Ա-ի (1144-1168 թթ.) և Գրանիների ժամանա-
կավոր զաշճակցությանը, երբ Թոռուր մասնակցում է Առորիի Նու-
րեղից ամիրայի զեմ կազմակերպված մի խնի արշավանմերից: Հե-
տազոտողները հետաքրի մանրամասնություններ կարող են գտնել
նաև Մին Հշիանի (1169-1175 թթ.) դեմ նյուրված զայադության և
երա զննակ սպանության մասին⁴⁶: Խոկ Ան Ա-ի (1185-1219 թթ.)
նվիրած զրոյներում իրենց արտապումն են զաել Անտորիի Հշիա-
նուրյան և Ռումի սուլթանուրյան զեմ Կիլիկյան պետության մզած եր-
կառան պայմանի առանձին դրազները⁴⁷:

Ինչ վեարեւում է բուն Հայաստանի անցուղարձերին, ազա այս-
տես նեղինակ հասկանայիրեն նոյնպիս իրազեկություն հանդիս չի
թեռն, ինչպես Առորիի և Կիլիկյան դեպիեր նկարագրելիս: Անու-
ամենանիվ, նա ուշը շահով արձագանքում և նաև Հայաստանում կա-
տարված կարեւ իրազանություններին: Գրանցից են, օրինակ, Անիի
զրավուր վարդ Գեորգի Գ բազմուրի կորմից⁴⁸, Դավիթմեծյանների և
Վրացիների միջև անդի ունեցած պատերազմների⁴⁹, Բվան Զանուրյանի
դեմի կյար ձևնակած արշավանի ձևիուրնը⁵⁰, Զահամեթների ու
Արարյանների պայմարը⁵¹ և այլն: Հատ արժեխավոր են հատկացին
Անանոն նդեսացու ավաները Սասոնի հայկական իշխանու-
թյան մասին⁵², Խանի ու, ինչպես հայտնի է, Վերջինիս վեարեւյալ
իշ տեղեկություններ են պահպանվել հայկական սկզբաղբյուրներում:

⁴⁴ Նոյն տեղում, զ. 302:

⁴⁵ Տե՛ս Շ. Առաքելյան, Իշորիա..., տր. 100:

⁴⁶ Տե՛ս առյօն թարգմանությունը, դ. 299, 309:

⁴⁷ Նոյն տեղում, զ. 441, 442:

⁴⁸ Նոյն տեղում, զ. 459:

⁴⁹ Նոյն տեղում, զ. 500, 510:

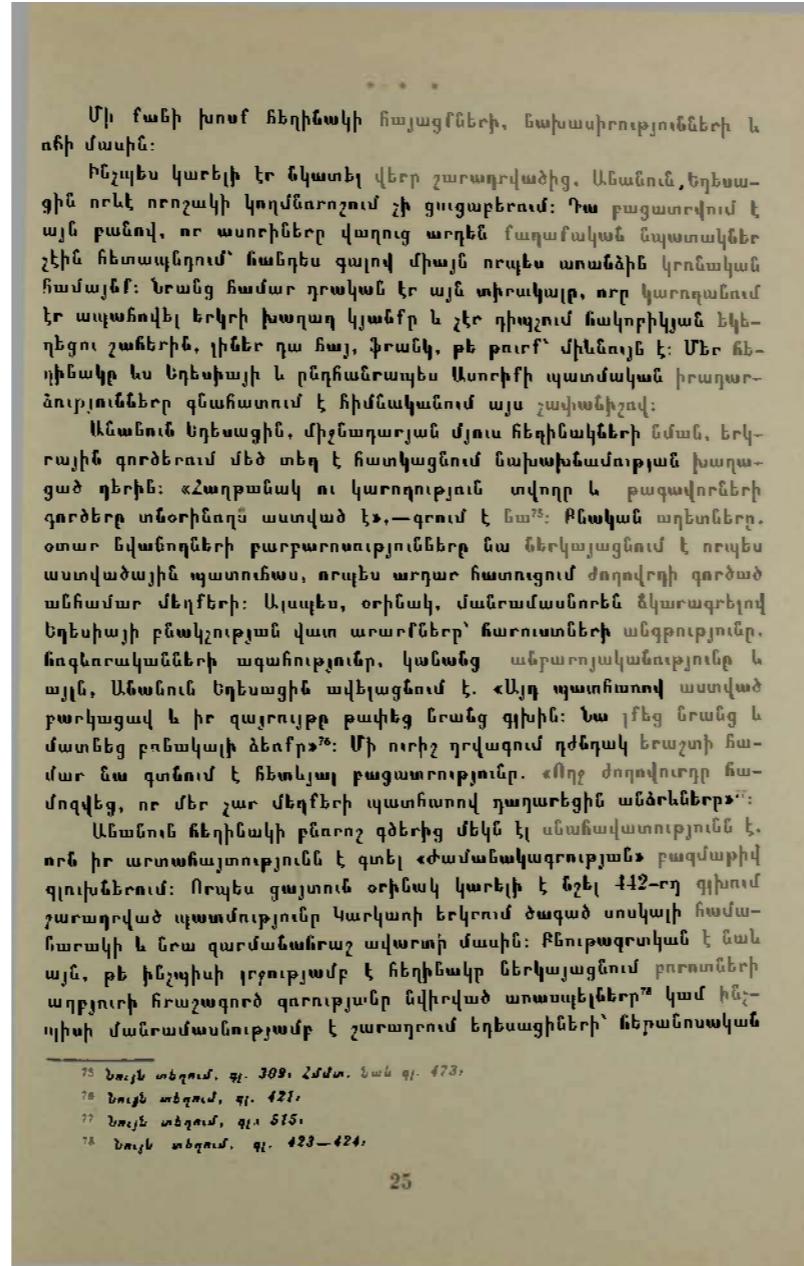
⁵⁰ Նոյն տեղում, զ. 456:

⁵¹ Նոյն տեղում, զ. 283:

⁵² Նոյն տեղում, զ. 508, 509:

⁵³ Նոյն տեղում, զ. 508, 507, 512:

⁵⁴ Նոյն տեղում, զ. 455:

Մի խեմի խոս հեղինակի բայացների, նախասիրությունների և

անի ժաման:

Խշչես կատեի և նկատել վեր շարադրվածից, Անանոն, Եղեսա-
ցին ունե ոռոշակի կորմարազամ չ ցուցաբերամ: Դա բացաւդիմ է
այն բանվ, ու առողջեղ զաղոց արքեա նաղակայան նպատակներ
չին հետապնդո՞ւ հանես զայով մայն ուշես առանձին կոլոնիան
հնայան: Խանց համար դրական է այն տիրակար, որը կարուանամ
է ապահովէի Երկիր խաղաղ կաներ և չէ դիպուու նակրիկան եկե-
ղեցու շահերին, ինեւ զա նայ, ֆրանկ, թե բաւո՞ մինեայն է: Մեր հե-
ղեցիր և Եղեսիայ և թիգանակին Ասորին պատճառաւ իշարա-

նուրյանները գնահատում է հիմնականու այս շախանիշավ:

Անանոն նրեացին, մշշնուրայս յյուն հեղինակների ննան, Եղե-
րային զրծեան մեծ տես է հատկանման նախախօնամարտ խաղա-
ցած դերի: «Հաղբանակ ու կարողության ավողը և բարավութերի
զրծեր տեղինան աստված է», — զրուն է նոյն: Թնական աղետները,
ուստի նվազունների բարարաւությունները ան ներկայացնուն է ուսկե-
ասվածային պատճառաւ, ուշես արդար հասուցում ժողովրդի զածած
անհանուն մենքնի: Այսպէս, օրինակ, մանաւասնուներ նկատագիրիով
նեխիայի բանկուրյան կառ արաները հարուստներ անգրուրյանը,
նոզեռականների պահությունը, կանաք անբարույսկանարյունը և
այլն, Անանոն նրեացին ավելացնուն է: «Այդ պատճառով աստված
բարկացավ և իր զարույրը բափեց Խանց զիիին: Խա լինց նրանց և
մասնեց բանակի ձեռքքն: Մը ուրիշ դրվագով զժեզակ երաշուի հա-
մաւ նա զնուամ է ներկայ բարարաւությունը: «Ուր նորմուուր հա-
մազքեց, ու մեր չար Ակդեմի պատճառով զարաւեցին անձեռներ»:⁷⁵

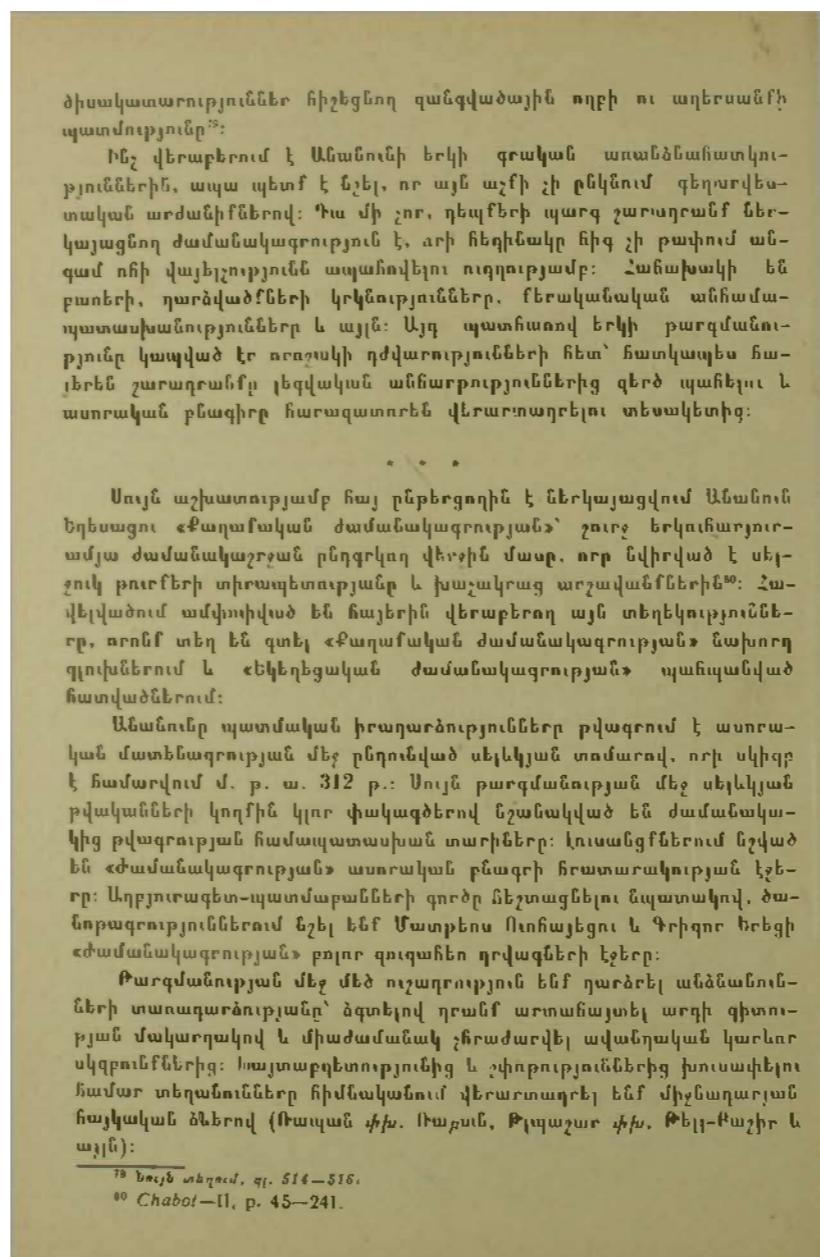
Անանոն հեղինակի բնուշ զեւեից մեկն է սնահայատությանն է: Առ
ուն իւ արտահայուրյունն է զայ «Ժամանակարուրյան» բազմարիվ
զուխնեամ: Ուզես ցայսուն օրինակ կատեի է նշել 442-ը՝ յիշում
շարարված պատճերյունը Կարական Երկուուն նազան սոսկան համա-
հարակի և եւս զարմանաւաշ ավարդ մասին: Բնորագրական է նաև
այն, թե ինչպիսի լրդությամբ է հեղինակը ներկայացնուն բարտների
արդյունք հաշազութ զարւրյանք նիւրված առանցինները⁷⁶ կամ հնչ-
ուիսի մանրամասնությամբ է շարարուն եղեացների ներանոսական

⁷⁵ Առուն տեղում, պ. 309; Հմմա. հան պ. 473:

⁷⁶ Առուն անում, պ. 421:

⁷⁷ Առուն անում, պ. 475:

⁷⁸ Առուն անում, պ. 423—424:

ծիսակառարույրուններ հիշեցնող զանգվածային ողբի ու այեւանի պատմությունը⁷⁹:

ԽԵՂ վերաբերում է Անանոնի երկի գրական առանձնահատկություններին, ապրութեան է նեյ, որ այն աշխ չի ընկնամ գեղարվեատական արժակի հներով: Դա մի շուր, դեպինք պատ շարադրան ներկայացնող ժամանակագրույրն է, այդ հետինակր հիգ չի բափում անգամ ոճի վայելուրյունն ապահովեա ուղարքամբ: Հանճարի են բառերի, դրանքամենքի կրկնուրյանները, ներականական անհամապահանուրյունները և այլն: Այդ պատմառով երկի բարգմանուրյունը կապված է ուսուակ դժվարությունների հետ՝ հատկապես հայերեն շարադրաների ինքնական անհարություններից զեծ պահելու և ասորական բաղդր հարազարտեա վեարարեկու սեսակեսից:

* * *

Սոյն աշխատարյամբ հայ բնբերգողին է ներկայացվում Անանոն նղեացու «Քարարական ժամանակագրուրյան» շուրջ երկնմարդուածյա ժամանակաշրջան ընդգրկող վերին ժամաք. որը նվիրված է սելչուկ բռւթերի տիրապետուրյանը և խաչկաց աշշավաններին⁸⁰: Հայկական ամփոփական են հայերին վերաբերող այն տեղեկուրյունները, որոնք անդ են զնել «Քարարական ժամանակագրուրյան» նախորդ զորիներում և «Եփիդցական ժամանակագրուրյան» պահանջանական հասովաներում:

Անանոնը պատմական իշաղահնուրյունները բավարում է ասորական աստեղագրուրյան մեջ թիրանված սենելյան տոմարով, որի սիմոն է համարվում և. թ. ա. 312 թ.: Սոյն բարգմանուրյան մեջ սելչուկան բականների կողին կոր ֆակապծեալ նշանակած են ժամանակակից բարգրուրյան համապատասխան տարիները: Լուսացներում Եղած են «Փամանակագրուրյան ասորական բնագրի հետարակուրյան էշերը: Աղրյուսական-պատմաբների զորի նէշուացնելու նպատակն, ծառագրուրյուններուն էնի են Մասքեն Անդամեցու և Գիղու Նեսի սփամանակագրուրյան» բայր զուգահեռ դրվագների էշերը:

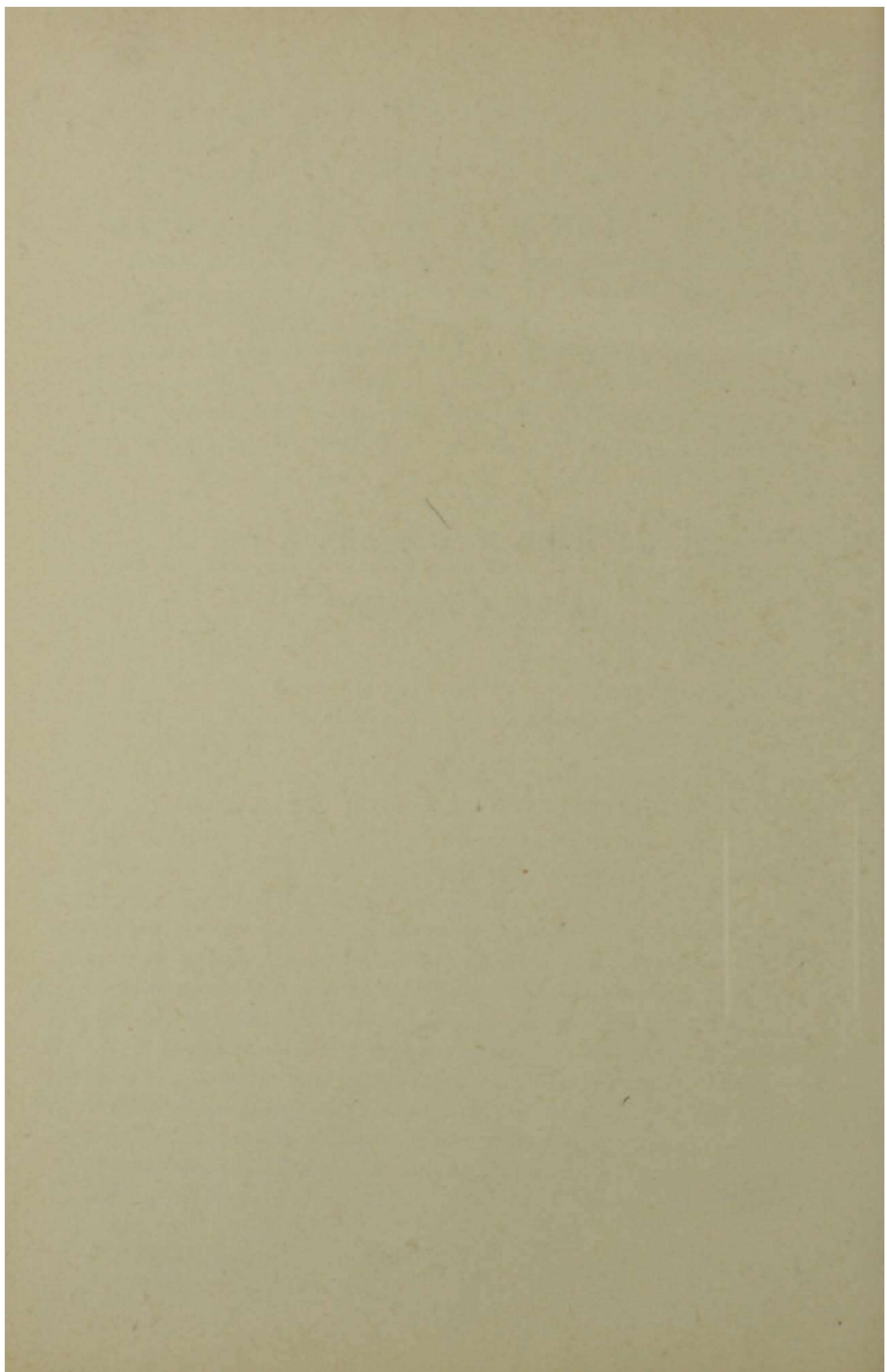
Թարգմանուրյան մեջ մեծ ոչարուրյուն ենի շաբաթի ահձանունների տառապահուրյան՝ ծգուրով դրամ արտօնայել արդի գիտուրյան մակարակով և միաժամանակ շեամարգել այլանական կաւու սկզբունքներից: Խայսաբանուրյուններ և շփորուրյուններից խոսափելու համար սեղաններուն հիմնականուն վերաբարերի հայկական հայկական մեերով (Խապան քի, Խաբան, Թրպաշար քի, Թելլ-Թաշիր և այլն):

⁷⁹ Կոչի ակադ. գ. 514—515.

⁸⁰ Chabot—II, թ. 45—241.

ԱՆԱՍԻՆ ԵԳԵՍԱՑԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1356 (1045) թվականին թուրքերի Սուլեյման² անունով թագավորը՝ Մելչուկի³ որդին, շարժվեց Հյուսիսից, քանի որ արարների⁴ թագավորությունն սկսել էր թուլանալ, և հռոմեացից քաղաքներ էին խլել. գրավված էին Մելիտինին, Սամոսատը, Հիսու-
46 Մանսուրը, Քեսունը⁵ և Ռուսան⁶: Այդ ժամանակի // թուրքերը ելան գրավեցին Մելիտենեն, որովհետեւ այն սլարիսպներ չուներ, և սպա-նեցին բյուրավոր մարդկանց: Նրա վրա հարձակվեցին Սուլեյման թագավորի կողմից ուղարկված երեք հագար թուրքեր, մինչ մարդիկ նեղվում էին ցրտից, ձյունից ու սառնամանիրից:

235. Մարճ Բարսումա⁷ վանիի կողոպուտի մասին

Նույն 1356 (1045) թվականին քուրդ ավագակները, մոտ 120 հոգի, եկան և զիշերով գաղտագողի մտան Մարճ Բարսումա վանքը: Նրանք ավարի մատնեցին և կողոպտեցին, ինչ որ գտան վանքում, և սպանեցին բազմաթիվ վանականների ու սպասավորների:

236. Ռումանոս Դիոգենեսի⁸ քազավորության մասին⁹

1380 (1069) թվականին թագավորեց Ռումանոս Դիոգենեսը և, զորք հավաքելով, կովի ելավ թուրքերի Սուլեյման թագավորի դեմ: Այս Սուլեյմանը թուրք թագավորների մեծ ցեղից էր: Անցնելով իշխանության գլուխ՝ նա եկավ հաստատվեց Պարսից երկրում և արաբներից թագավորություն ստացավ: Այնուհետև նա սկսեց կոշվել սուլթան¹⁰, մինչդեռ արաք թագավորներն անվանվում էին խալիֆներ, այսինքն՝ մարզարեի փոխանորդներ: Սրանք նստում էին Բաղդադում և հողակ վայելում ողջ մահմեդական աշխարհում, սակայն կորցրել էին իրենց ազդեցությունը քանակի վրա, և թուրքերն էին տիրում ամենուրեք:

Երբ Հայոց երկրում ճակատամարտ տեղի ունեցավ Հոռոմների կայսր Ռոմանոսի և սուլթան Սուլեյմանի միջև¹³, Հոռոմները պարտվեցին և թիկունք դարձրին։ Շատերը նրանց զորքից սպանվեցին, մշուսները փախան։ Իսկ Ռոմանոս կայսրը ողջ-առողջ րն-կավ սուլթան Սուլեյմանի մի պատանի զինակրի ձեռքը։ Երբ վերջինս ուզեց սպանել նրան, նա ասաց. «Մի սպանիր ինձ, ես Հոռոմների կայսրն եմ»։ Մինչ [պատանին] պատրաստվում էր տանել նրան թաղավորի, այսինքն սուլթանի մոտ, պատահեց մի այլ թուրք, որը հարցրեց. «Ո՞վ է այդ դերին, որին բռնել ես»։ Նա ասաց. «Հոռոմների թաղավորն է»։ // Անցնելով սուլթանի սլատանի զինակրի ետևը, նա իր ձեռքում եղած թուրք խրեց նրա կոկորդը, և Ռոմանոս կայսրին առավ տարավ սուլթան Սուլեյմանի մոտ, պարծենալով, թե ինքն է բռնել նրան։ Իսկ վիրավորվածին, որը զեռ ողջ էր, նրա ծանոթներից մեկն անցնելիս վերցրեց կապեց, նստեցրեց ձիու վրա և բերեց ճամբար։ Երբ [սուլթանը] տեսավ իր վիրավորված զինակրին, սաստիկ վշտացավ ու ասաց. «Ինչո՞ւ կովի մեջ մտար»։ Իսկ Ռոմանոս կայսրը, տեսնելով այդ ասաց սուլթանին. «Սա էր, որ ինձ բռնեց, իսկ քեզ մոտ բերողը խփեց նրան և խլեց ինձ նրանից»։ Սուլթան Սուլեյմանի կարդադրությամբ վիրավորվածը հանձնվեց բժիշկներին և ապաքինվեց, իսկ մյուսը կախաղան հանվեց։ Ինչ վերաբերում է Ռոմանոս կայսրին, ապա [սուլթանը] նրան նվերներ տալով, արձակեց և առանց նեղության ուղարկեց իր երկիրը։

Կոստանդնուպոլսեցիները լսելով, որ Ռոմանոսը դերի է ընկել, իրենց կայսր էին հոչակել Միքայելին¹⁴, հանդուցյալ Կոստանդինի¹⁵ որդուն։ Որոշ ժամանակ անց Ռոմանոսը Հովհաննես¹⁶ պատրիկի խորամանկության և երդումների պատճառով եկամ մայրաքաղաք։ Երբ մայրաքաղաք մտավ, նրան բռնեցին ու կուրացրին. և նա սինմիջապես մեռավ։ Տեսեր, արդ, քրիստոնյաների դայանությունը և այլազդիների մարդասիրությունը։ Մինչդեռ թուրքերի սուլթանը ուզմադաշտում զերելով նրան, պարզեներ մատուցեց և առանց նեղություն տալու ճանապարհ դրեց, իր հավատակիցները սպանեցին նրան փրկությունից հետո։ Այդ իսկ պատճառով աստված արդարացիորեն ձեռք քաշեց Հոռոմների թաղավորությունից։

237. Այն մասին, թե ինչպես նվաճվեցին քաղաքները և անցան
բուրքերի ծեռքը, ինչպես նաև Սովեյմանի մահվան և
Արուֆարանի¹⁷ թագավորության մասին

1381 (1070) թվականին մեռավ սովթան Սովեյմանը, և ապա
թագավորեց նրա Արուֆարան որդին: Վերջինս իր Սովեյման¹⁸
48 անունով որդուն ուղարկեց Հոռոմների երկիրը //, որը նվաճեց
մինչև մայրաքաղաքի գուռն ընկած բոլոր տարածությունները:
Նա գրավեց նաև ամբողջ Պաղեստինը, Տյուրուսը¹⁹, Սիրոնը²⁰, Դա-
մակոսը, Երուսաղեմը, Մեծ Հայքը և ողջ Կիլիկիո երկիրը: Այդ
ժամանակ Սելէկիան²¹, Տարսոնը, Անարգարան, Մելիտենն իր
շրջակայքով և Անտիոքը գտնվում էին Փիլարտոս Դոմեստիկոսի²²
ձեռքում, որը դրանք պաշտպանում էր թուրքերից:

238. Արուֆարան սովթանի արշավանքը դեպի արևմուտ
և Անտիոքի, Անիայի ու մյուս [քաղաքների] գրավումը
բուրքերի կողմից²³

1396 (1084) թվականին սովթան Արուֆարանը ելավ գրա-
վեց Անտիոքը, այնուհետև, անցնելով Ուռհա, մարտի գլխավո-
րումը Հանձնարարեց Բուզանին²⁴, իր գորահրամանատարներից
մեկին, իսկ ինքն իշավ դեպի արևելք: Ուռհայեցիները, մայրա-
քաղաքից օգնություն սպասելով և շատանալով այն, քանի որ Հույ-
ների թագավորությունը վերացել էր, քաղաքը Հանձնեցին Բուզան
Հրամանատարին: Այդ ժամանակ Ուռհայում էին գտնվում քաղա-
քի մեծամեծներն ու կառավարիչները: Այսպես, ուրիմն, 1398
(1087) թվականի մարտի 3-ին, միջին պահքի շորեթշաբթի օրը
Ուռհան իր ընակիլների կամքով ընկավ Բուզանի ձեռքը:

Բուզանը միջնաբերդում նստեցրեց իր հետ եղած թուրքերից
մեկին, իսկ քաղաքի կառավարիչ կարգեց Թեղողորոսին՝ Հեթում
կյուրապաղատի որդուն²⁵: Այսպես Բուզանը տիրեց Ուռհային: Ապա
[թուրքերը] վերցրին քաղաքի կենտրոնում գտնվող սուրբ Հովհաննեսի և Աստվածածնի եկեղեցիները, որոնք Օմարի²⁶ օրոք, այ-
սինքն՝ Ուռհայում մահմեղականների հաստատման ժամանակ,
իւլվել և վերածվել էին մզկիթի՝ մահմեղական աղոթարանի²⁷: Բու-
49 զանի կարդագրությամբ այս մզկիթում // մեծ ծախսով մի մի-
նարեթ, այսինքն՝ աշտարակ, կառուցվեց, որը կանգուն է մինչև
այսօր: Ճոթ ու արի մնալով թուրքերի տիրապետության տակ, քա-
ղաքն այնուհետև Հեթումի որդու ձեռքով անցավ քրիստոնյանե-
րին, ինչպես ցուց կտանք Տիրոջ օգնությամբ:

Հաջորդ տարի Աբովֆաթահի Սուլեյման անունով որդին՝ Հոռոմների երկրի տիրակալը, եկավ Անտիոք և, բռնագրավելով Պետրոս առաքյալի մեծ եկեղեցին, որը Կասիանա էր կոչվում, այն դարձրեց մզկիթ, այսինքն՝ մահմեղական աղոթարան, և հանձնեց Յաղի Սիան՝ թուրքին՝ Արտուրքի²⁹ թոռներից մնկին։ Հույներից նա բազմաթիվ քաղաքներ զրավեց նաև Կիլիկիայում, այն է՝ Տարսոնը, Անարդաբան, Մսիսը և Աղանան։

239. Թուրքերի կողմից Մելիտենեի գրավման մասին³⁰

1398 (1087) թվականին Փիլարտոս Դոմեստիկոսը եկավ սուլթան Աբովֆաթահի մոտ՝ նրան ուխտ և երդում տալու, որպեսզի Մելիտենեի շրջակա տարածությունները և մնացած ամրոցները թաղնվեն իր ձեռքում, իսկ ինքն ընդունի թուրքերի տիրապետությունն ու Ենթարկվի նրանց։ Մելիտենեում այդ ժամանակ քաղաքի կառավարիչ էր Նշանակված Գաբրիել՝ անունով մի քաղկեդոնական։ Երբ Փիլարտոսը եկավ արևելք՝ սուլթանի մոտ, Ալփիրականունով մի մարդ՝ սուլթանի կողմից ուղարկված թուրքական ղորքերի հրամանատարներից մեկը, դիմեց դեպի Մելիտենե, և Գաբրիելն այն հանձնեց թուրքերին։ Իսկ Փիլարտոսից սուլթանը պահանջեց մահմեղական հավատ ընդունել։ Նա համաձայնեց և ստացավ Մելիտենեն, սակայն երբ վերադարձավ, նրան ոչինչ շտվին։ Այսպես, թուրքերը զրավեցին բոլոր երկրները՝ Երուսաղեմը, Տյուրոսը, Սիդոնը, ամբողջ Պաղեստինը, Անտիոքը, Դամասկոսը, Ռետին, ողջ Ասորիքը, Միջագետքը, Հայաստանը // և ամբողջ Պոնտաց աշխարհը մինչև Կոստանդնուպոլսի սահմանը։ Այս երկրներում նշանակվեցին զանազան ամիրաներ թուրք մեծամեծներից և ղորահրամանատարների որդիներից, որոնք դուրս դալով հյուսիսից, նվաճեցին արաքների և հույների թաղավորությունը։

240. Թուրքերի մասին, որոնք տիրեցին աշխարհին

Սուլեյմանի որդի Աբովֆաթահ սուլթանն ունեցավ նաև մի այլ որդի՝ Սինջարշահ³³ անունով, որին էլ հանձնեց իշխանությունն իրենից հետո։ Նա ուներ ևս մի որդի, որի անունն էր Մելիքշահ³⁴։ Սա մեռավ՝ թողնելով Մելիք Մասուդ՝ անունով որդուն։ Նրանք տիրում էին Պարսից և Բաղդադի երկրներին։ Թեև արաքների խալիքը նստում էր Բաղդադում, բայց նա միայն անուն ուներ, որ հողակվում էր ողջ մահմեղական աշխարհում, իսկ նրանից հետո հողակում էին սուլթանի [անունը]³⁶,

Այսպիսով, ինչպես ցույց տվեցինք, թուրք ցեղի առաջնորդները, որոնք ելան, երկուսն էին՝ Սելջուկը և Արտուքը։ Սելջուկից ծնվեց Սուլեյմանը, Արտուքից՝ Ղազիարսլանը³⁷։ Սելջուկի սերունդները տիրեցին Տիգրոնից արևելք ընկած երկրներին։ Եթե՛ նրանց տերությունն ընդարձակվեց, [Սելջուկի] թոռ Աբուլֆաթահը³⁸, ինչպես նշեցինք, իր ժառաների՝ Բուզանի և մյուսների միջոցով արշավեց Կապաղովկիայի կողմերը։ Իսկ Հայոց երկրում, Նփրկերտում³⁹, Ամիղում և Մարդինում տիրում էին Արտուքի սերունդները։ Արտուքի Ղազի որդու սերունդները գրավեցին նաև Պաղեստինը, Երուսաղեմը, Անտիոքը և Ասորիքը։ Եվ քանի որ բոլոր այս երկրներում հոշակում էր Բաղդադի խալիֆը, Աբուլֆաթահ սուլթանը նույնպես հոշակվեց Բաղդադում՝ խալիֆից հետո⁴⁰։

Այսպես ուրեմն, Յաղի Սիանը, Սուքմանը⁴¹ և իր եղբայրները Սելջուկի որդի Սուլեյմանի որդու՝ Աբուլֆաթահ սուլթանի եղբոր՝ Արտուքի թոռներն էին, այսինքն՝ մի ցեղից էին։ Իսկ Աղ-Սնղուրը⁴²,
51 Բուզանը, Ալփիրակը // և Տուտուշը⁴³ սուլթան Աբուլֆաթահի ստրուկներն⁴⁴ էին։ Արդ, Անտիոքում հաստատվեց Յաղի Սիան անունով թուրքը, հոռոմների երկրում և Կիլիկիայում՝ մեծ սուլթանի թոռ Սուլեյմանը, Երուսաղեմում և ողջ առափնյա երկրում՝ Արտուքի սերունդները՝ Սուքմանը և իր եղբայրները, Ասորեստանում՝ Աղ-Սնղուր կոչվող մեկը, Ուռհայում և Ասորիքում իշխում էր Բուզանը, իսկ Դամասկոսում ոմն թուրք՝ Տուտուշ անունով։

241. Թե ինչպես Ուռհան անցավ Տրիստոնյաների ձեռքը⁴⁵

Այդ ժամանակ մեռավ սուլթան Աբուլֆաթահը, որն ուներ փոքր զավակներ։ Երկուսը գտնվում էին Մոսուլում, և նրանց խնամում էր Աղ-Սնղուր Հրամանատարը։ Պետության աթոռանիստ կենտրոնները գտնվում էին Պարսից երկրում՝ Խորասանում և Համադանում, որտեղ Ելղեգիղ⁴⁶ անունով մի այլ ժառա, որ կոչվեց Փահլեան, տիրելով սուլթանի երկրներին, խնամում էր նրա թողած փոքրահասակ տղաներին։ Իսկ Ասորիքում մեր հիշած կուսակալներից յուրաքանչյուրը կառչել էր իր տեղին և շեր ենթարկվում որեւէ մեկին։ Նրանք մարտնչում էին իրար հետ՝ մեկը մյուսից քաղաքներ խլելու նպատակով։ Այդ ժամանակ Բուզանը մեկնեց Ուռհայից և գնաց դեպի Դամասկոս՝ Տուտուշի դեմ պատերազմելու։ Նրանց միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում Բուզանը պարտվեց և բռնվելով՝ գերի ընկավ։

Տուտուշն անմիջապես զորք ուղարկեց Ուռհա, որպեսզի քա-

ղաքն իրեն հանձնվի, սակայն ուռհայեցիները նրան ոշինչ շտվին:
Բերդապետն ասաց. «Մինչև ինձ Բուզանից որևէ նշան չբերեք, ես
ձեզ մի քար անդամ չիմ տառ: Իրք նրանք ձեռնունայն ետ դար-
ձան, ուռհայեցիները վախեցան, թե լինի հանկարծ միջնաբերդի
թուրքերը բերդը հանձնեն օտար զորքերին, և սրանք դան ավարի
մատնեն քաղաքը: Այդ պատճառով Հեթումի որդի Թեոդորոսը հա-
52 մարձակորեն ելավ և քաղաքի ներսում պարիսապ կառուցեց՝ //
արևմտակողմում հոսող գետից մինչև հարավային դարուա-
սրւ Այսպիսով, մի քանի օրում նա բերդն անջատեց քաղաքից:
Իսկ Տուտուշը զայրացած լինելով Ուռհայի վրա, կտրեց Բուզանի
գլուխը և ուղարկեց Ալփիրակ զորահրամանատարի հետ, որն, ինչ-
պես վերը նշեցինք, դրավել էր Մելիտենեն: Երբ սա Ուռհա եկավ,
բերդապետը, տեսնելով Բուզանի գլուխը, բերդը հանձնեց նրան:
Միջնաբերդ մտնելով՝ նա զրավեց նաև քաղաքը: Զորքը մտավ և
բանակ դրեց քաղաքի արևմտակողմում, Ս. Հովհաննեսի տաճարի
շուրջը:

Տուտուշը Ալփիրակին հրամայել էր Ուռհան ավարի մատնել:
սկզբից ևեթ իրեն շհանձնվելու համար: Ալփիրակի հետ եղող ղո-
րտկանները, մինչ նա միջնաբերդում էր, շարունակ ստիպում էին
նրան քաղաքը ենթարկել կողոպուտի, սակայն նա օրեցօր հետա-
ծգում էր: Մի օր միջնաբերդում նա իր զորահրամանատարների
համար խնջույք կազմակերպեց՝ հրավիրելով քաղաքում գտնվող
այլնայլ երաժիշտների, որոնց թվում էր նաև մի քրիստոնյա երգ-
չուհի կիրսու⁴⁷ Գալի անունով: Երբ [Ալփիրակի] սիրտը դինուց մեղ-
մացավ, զորահրամանատարները մոտեցան և խնդրեցին, որ նա
կատարի իրենց տված խոստումը քաղաքի կողոպուտի մասին: Եվ
նա երւվեց, որ մյուս օրը առավոտյան կհրամայի ավարի մատնել
քաղաքը: Թեև նրանք խոսում էին պարսկերեն լեզվով, երգչուհին
հասկացավ նրանց խոսակցությունը: Նա անմիջապես զորավոր
հնար գտավ և իբր թե փորացավից սկսեց գոռալ: Երբ հարցրին,
թե ինչ է ուզում, որ բերեն իրեն, նա ասաց, որ աւոր ցավն իր հա-
մար սովորական է և, երբ բոնում է, ոշինչ լի կարող օղնել բացի
բաղնիքից: Նրան թույլ տվին գնալ բաղնիք: Իջնելով բերդից, նա
անմիջապես ուղղվեց Հեթումի որդի Թեոդորոսի մոտ և ողջ իրո-
ղությունը հայտնեց նրան: Վերջինս ասաց. «Ո՞վ կին, ողջ քաղա-
քի արյունը քո ձեռքում է, տիս, թե ինչպիս պիտի փրկես: // քա-
ղաքը»: Թեոդորոսը նրան տվեց իր մատանին, որը շփփելով կի-
րակի կամ րմպելիքի հետ՝ կարող էր անմիջապես մահ պատճա-
ռել:

[Կինը], վերցնելով մատանին, բարձրացավ բերդ՝ ձևացնելով,
թե ցավը կտրվել է։ Տեսնելով նրան՝ նստածներն ուրախացան ու
ցնծացին, և նա ելավ պարելու Վերցնելով մի գինու բաժակ՝ նա
սկսեց անպարկեշտորեն պարել և մատանին ընկղմեց բաժակի
մեջ։ Պարից հետո նա մոտեցավ և բաժակը մատուցեց Ալփիրա-
կին։ Հենց որ նա խմեց, անմիջապես ոռնաց փորացավից, իսկ
[կինն] ասաց. «Տեր իմ, շտապիր բաղնիք, բանի որ բաղնիքի
միջոցով անցավ նաև իմ ցավը»։ Երբ նա մտավ բաղնիք, [կինը]
հանեց նրա շորերը, և հետեւ նրան Անցնելով ներքին սենյակը՝
[Ալփիրակն] անմիջապես հոգին փլեց։ [Կինը] դուրս եկավ և
ասաց դուստր կանգնած ներքիներին ու ծառաներին, որ տերը
քնած է, և թող նրան շանհանգստացնեն։

Իսկ ուռհայեցիները գլխովին զինվեցին և մեծ զորքով շարժ-
վեցին բանսկած թուրքերի կողմբ։ Տեսնելով այդ՝ սրանց ձեռքերը
թուլացան, բանի որ իրենք շատ քիչ էին ուռհայեցիների զորքի
համեմատ։ Թուրքերը վազեցին բաղնիք՝ լուր տալու զորահրամա-
նատարին, սակայն նրան մեռած գտնելով, սրտակտուր եղան։
Ասկա նրանք խնդրեցին ուռհայեցիներին, որ իրենց թույլ տան
դուրս գալ բաղաքից։ Եվ նույն ժամին նրանք բոլորը դուրս եկան
բաղաքի արևմտյան դարպասից ու գնացին իրենց երկիրը, իսկ
ովքեր բերդում էին, մատնվեցին նեղության, բանի որ անջատված
էին բաղաքից։ Նրա ներսում կառուցված պարսպի պատճառով։
Նրանք լուր ուղարկեցին Տուտուշին և հայտնեցին իրողությունը։
Վերջինս պատրաստվելով դորքով շարժվել բաղաքի վրա, աստծո
կամքով հիվանդացավ և մեռավ։ Երբ բերդում գտնվողները լսե-
ցին այս լուրը, սրտարեկվեցին։ Ասկա Հեթումի որդի Թեղորոսը,
համաձայնության գալով բերդապետի հետ, նրանից գնեց բերդը։
Նա ելավ գնաց, իսկ Թեղորոսը ստացավ բաղաքի վերին բերդը։
54 // Եվ այսպես, Ուռհան իր միջնաբերդով անցավ Հոռոմներին,
մինչև որ ևս ֆրանկները և տիրեցին նրան, ինչպես ցույց կր-
տանք Տիրոջ զորությամբ։

242. Դեպի Ասուրիք և Պաղեստին ֆրանկների արշավանքի,
այդ ժամանակի իշաղածությունների և բուրքերից գրավված
բարակների մասին⁴⁵

1405 (1094) թվականին, այսինքն՝ մեր Տիրոջ գալստյան 1098
և արաբների 472 թվականին⁴⁶, որ այս երկրներում թուրքերի տի-
րապետության հիսունմեկերորդ տարին էր, Կոստանդնուպոլսում

Հույների կայսրն էր Ալեքսը², Անտիոքում [իշխում էր] Արուլֆա-թահ մեծ սուլթանի կողմից հաստատված վերոհիշյալ Յաղի Սիան թուրքը, իսկ Երուսաղեմում՝ Աֆղալ³ եղիպտացին, որը երկու տարի առաջ այն գրավել էր Արտուրի սերունդներից՝ Սուքմանից ու Նրա եղբայրներից, և ողջ առափնյա երկիրը Ենթարկվում էր եղիպտացիներին⁴: Ինչ վերաբերում է Ռուհային, ապա այնտեղ էր Թեոդորոս կյուրապաղատը, որն, ինչպես վերը ցույց տվեցինք, [քաղաքը] խլել էր թուրքերից և սպասում էր Հունաց կայսրին, որպեսզի այն հանձներ նրան:

Այդ ժամանակ բազմաթիվ ֆրանկ թագավորներ և իշխաններ, բյուրահազարավոր ու անհամար զորքերի և ամեն տիպի արհեստավորների հետ միասին, պատրաստություն տեսնելով, ցամաքով շարժվեցին դեպի Հունաց երկիրը՝ // Հելլեսպոնտոսի նեղուցն անցնելու նպատակով, որի վրա է գտնվում Կոստանդնուպոլիսը և որտեղ այզ նեղիկ միջանցքով իրար և միանում երկու ծովերը: Նրանց հետ էին չորս թագավոր-զորահրամանատարներ, որոնցից մեկի անունն էր Բոհեմունդ⁵, մյուսինը՝ Գոգեֆրուա⁶, երրորդինը՝ Սենժիլ⁷, իսկ չորրորդինը՝ Տանկրեգ⁸: Նրանց մեջ կային նաև բազմաթիվ եպիսկոպոսներ ու վանականներ: [Ֆրանկները] դեպաններ ուղարկեցին Հունաց Ալեքս կայսեր մոտ, որպեսզի պատրաստվի արշավել իրենց հետ և Հոգա իրենց կարիքները, ինչպես նաև հրաման տա իր տիրապետության տակ գտնվող գավառներին, որ իրենց զորքերն ապահովեն անհրաժեշտ հացահատիկով ու հարդով: Ալեքս կայսրը խոստացավ պետք եղած ամեն ինչով օանել նրանց:

243. Ֆրանկների մուտքը հոռոմների երկիրը և հունաց կայսեր նենգությունը նրանց հանդեպ

Երբ ֆրանկների զորքերը շարժվեցին և սկսեցին անցնել սահմանները, նրանցից մի բանակ, կազմված մեծ մասամբ աշխարհազորից և արհեստավորներից, առաջ անցնելով Հասավ [...]⁹, նախքան [Հիմնական] ուժերի ժամանումը: Ալեքս կայսրը, լուր ուղարկելով, Հասկացրեց Նիկիայի և շրջակայթի թուրքերին, որ-

Լուսաեղագուրյուն. «Այդ ժամանակ, մոտակորապես 1400 (1099) թվականին, Եղագ սկիզբը Հեծյալ Եղբայրների, որոնք կոչվում էին [...]». դրանից բիշ առաջ ֆրանկները մասնականներից դրավեցին Երուսաղեմը: Երուսաղեմը լորս հարյուր տարի պատկանել էր Տահմեղականներին: Այսպես [...]»:

պեսզի վրա հասնեն և կոտորեն նրանց։ Այդպես էլ եղավ. թուրքները փոթով հարձակման անցան և ծովափին անխնա կոտորեցին նրանց։ Ողջ առաջապահ բանակն այսպիսով ոշնչացավ։ Կոստանդնուպոլիս հասնելով՝ ֆրանկ զորքերը հանդիպեցին Հունարի կայսեր ու մեծամեծների հետ և, պայմանադիր կնքելով, երդումներ փոխանակեցին։ Ալեքս կայսրը պատրաստվեց անձամբ շարժվել նրանց հետ դեպի մյուս՝ զաղատական ափը։

244. Նիկիայի առումը և ֆրանկների մուտք Կիլիկիո Երկիրը²

Ֆրանկներն ու Հույները ուղղակի եկան պաշարեցին Նիկիա քաղաքը և, խլելով այն թուրքերից, տվեցին Հունաց կայսրին։ Եւնելով // այնտեղից՝ այնուհետև նրանք մտան Կիլիկիո երկիրը։ Գետինը գողում էր նրանց առաջ Հասնելով Ասորիք, նրանք որոշեցին պաշարել նախ Անտիոքը, քանի որ այն ողջ Ասորիքի կենտրոնն էր։ Նրանք բանակ դրեցին քաղաքի մերձակա բոլոր վայրերում և փակեցին ելումուտի ճանապարհները։ Ապա սկսեցին ավերել ու կողոպտել ողջ շրջակա երկիրը։

245. Ֆրանկների գալուստն Ուտիա քաղաք³

Այդ ժամանակ, ինչպես ասացինք, Ուտիային տիրում էր Հեթումի որդի Թեոդորոսը։ Երբ ուռհայեցիները լսեցին, որ ֆրանկները հասել բանակ են զրել Անտիոքի շրջակայթում, եկան Հեթումի որդի Թեոդորոսի մոտ և ասացին. «Խնդրում ենք լուր ուղարկես և ֆրանկ զինվորներից օգնություն բերես՝ քաղաքը թուրքերի ավաղակություններից պաշտպանելու համար»։ Թեոդորոսը համաձայն շէրան Ավայան տեսնելով, որ չի կարողանա ազդել եղեռացիների վրա, քանի որ նույնիսկ հակառակ իր կամքի բերել կտային [ֆրանկներին], բանավոր հավանություն տվեց այդ ցանկությանը, թեև ներքնապես ամենակին շէր կամենում, որ նրանք գային։ Նա վախենում էր մանավանդ այն բանի պատճառով, որ քաղաքի բնակիչներից շատերն իրեն ատում էին։ Ի վերջո, սակայն, սուրհանդակներ ուղարկեց Գողեֆրուա դուքսի մոտ, որը ֆրանկների զորագլուխն ու առաջնորդն էր, և խնդրեց, որ նա ղորք ուղարկի՝ իր երկիրը պաշտպանելու համար։ Երբ ֆրանկները կարդացին Ուտիայի կառավարի Թեոդորոսի նամակները, մեծապես ուրախացան և ուղարկեցին Գողեֆրուայի եղբորը՝ Բաղդադինին⁴. Մի բարեպաշտ, աստվածավախ և քաջասիրտ մարդու Ուտիան այդ ժամանակ քաղմազգ, մարդաշատ ու քարդավաճ քաղաք էր,

Երեկի հոգեորականներով և սպասավորներով։ Բարգավաճում էին
նաև շրջակա գյուղերը, ազարակները և ավանները։

246. Հեթումի որդի Թեոդորոսի՝ Ունիայի կառավարչի
սպանության մասին⁶¹

57 // Ֆրանկների և Բաղդուինի Ուռհա գալուց որոշ ժամանակ
անց նենգամիտ ուռհայեցիներն սկսեցին շարություն և գայթակ-
ղություն սերմաննել ֆրանկների և Թեոդորոսի միջև։ Եվ քանի որ
նրանց սրտերը լցված էին մեծ շարությամբ, գիմեցին նույնիսկ
այնպիսի նենգության, որ խորհեցին սպանել իրենց կառավարչին
և տեր կարգել ֆրանկներին։ Ընդ որում դա արեցին ոչ թե ֆրանկ-
ների նկատմամբ ունեցած սիրուց, այլ Թեոդորոսից գծգոհ մարգ-
կանց շարակամության պատճառով։ Կատաղելով զիշատիւ դա-
զանների նման, նրանք լարեցին ու գրգռեցին միմյանց, և մի մեծ
ամբոխ կազմած, ժխոր բարձրացրին աղբերակունքի մոտ, որտե-
ղով նա պիտի իշներ վերին բերդից։ Երբ մոտեցավ այդ ամբոխին,
դազազած վրա հասան նրան, և նա փախավ մտավ քաղաքի արե-
վելյան զարպասի վերեւում գտնվող ներքին բերդը, որ ինըն էր
կառուցել ու ավարտել։ Խսկ երբ նրա դեմ կովի ելան, նա երդում
պահանջեց, որպեսզի իրեն թույլ տան կող և երեխանների հետ
հեռանալ դատարկաձեռն։ Նրանք խոստաշան ու երդվեցին, և նա
բացեց դուռը նրանց առջեւ։ Սակայն նրանք հաստատ շմնացին
իրենց երդմանը և խարեցին նրան։ Բարձրացան, կապեցին նրան
պարանով և մերկացրած, միայն մի գոգնոցով իշեցրին քաղաքի
դիմացի բարձր պարսպից։ Երբ նրան իշեցնում էին⁶²...

...Հեթումի որդու և նրա տան կործանումը։ Ապա Բաղդուինն
ստացավ Թեոդորոսի ողջ ունեցվածքը և քաղաքի երկու բերդերը։

247. Անտիոքի պաշարումն ու առումը ֆրանկների կողմից⁶³

Երբ ֆրանկները լսեցին, որ Բաղդուինը թագավորել է Ուռ-
հայում, առավել ևս ուրախացան և գրոհի ելան // Անտիոքի դեմ։
Նրանք սաստիկ հարձակումներ գործեցին երա վրա և ահեղ մար-
տեր մղեցին։ Եվ մինչդեռ մարտնչում էին ու շարունակում պա-
տերազմը, պաշարվածներից ոմանք համաձայնեցին անձնատուր
լինելի նրանք լուր ուղարկեցին Բոհեմունդ գորազիսին, որպեսզի
քաղաքը հանձնեն նրան։ Երբ գործը գլուխ եկավ և համաձայնու-
թյուն կայացավ, ֆրանկները բարձրացան պարիսպը և գրավելով
այն, սկսեցին վազվել քաղաքում։ Յազի Սիան թուրքը, որ քա-

զաքի կառավարիլն էր, տեսնելով որ բաղաքը նվաճված է, փախուստի դիմեց Նա ելավ լեռան դագաթին գտնվող վերին բերգի դռնից ու հեռացավ գեպի հարավ-արևելք [...]՝ Անտիոքը գրավվեց լեռան արևելյան կողմից՝ պաշարյալների դավաճանության պատճառով:

248. Կիրուղայի⁵⁵ արշավանքը դեպի Ուռիա, Անտիոք հաղաքի սլաշարումը նրա կողմից և նրա պարտությունը ֆրանկներից⁵⁶

Երբ ֆրանկները պաշարել էին Անտիոքը, արևելքից ելավ մի մեծ զորահրամանատար, որ կոչվում էր Կիրրուղա, և եկավ Հասավ Մինչև Ուռիա բաղաքի դուռը Ողջ երկիրը լցված էր ձիերով, կովերով, ոչխարներով, անթիվ բնակիչներով ու եկվորներով: Նա մեծամեծ ոճիրներ գործեց երկրում. ավերեց, կոտորեց, կողոպտեց ու բաղում մարդկանց դերության քշեց: Ապա դիմեց դեպի Հալեպ՝ Անտիոք գնալու նպատակով: Երբ Հասավ Հալեպ, լսեց, որ Անտիոքը գրավված է, և ֆրանկները մտել են այնտեղ: Նա փութապես եկավ Անտիոք և Բաղդադից, Ասորեստանից ու Միջագետքից իր հետ բերած բազմաթիվ զորքերով պաշարեց բաղաքը, որտեղ Հաստատվել էին ֆրանկները: Այսպիսով, նա շրջափակեց ֆրանկներին և սկսեց հարձակվել բաղաքի վրա:

Նեղոսում գտնվողները նեղվում էին Հացահատիկի և անասնակերի պակասությունից, քանի որ երկիրն ավերված էր, և այդ 59 տարվա բերքը բաղաք լէր հասել: // Ֆրանկները, որ բազմահազար և մեծաթիվ էին, այնքան նեղվեցին սովից, որ մի գրաստի դինը Հասավ քսան և ավելի դինարի: Իսկ մինչդեռ այսպիսի նեղության մեջ էին, նրանց հետ եղած եպիսկոպոսներից մեկին երազում Հայտնվեց հետեւալը. «Ահա, Կասիանի! մեծ եկեղեցու այսինչ տեղում թաղված է այն տեղը, որով խոցվել է Քրիստոսի պատկերը, պատրաստված հրեաների կողմից Տիբերիա⁵⁷ բաղաքում: Եթե վերցնեք այն, տանեք ձեր առջնից և հարձակվեք ձեր թշնամիների վրա, դուք կհաղթեք նրանց»: Երբ ֆրանկները գտան այդ տեղը, շատ ուրախացան և ովատրաստվեցին կովի ելնել թուրքերի դեմ, մասնավանդ որ սովից հուսահատված, մտածում էին, թե ավելի լավ է մեռնել բաց կովում, քան թե կորչել կամ գերի բռնվել կանանց նման: Այդ տեղն ու խաչի նշաններն ամրացնելով իրենց նիզակների վրա՝ նրանք դուրս եկան, և աստված նրանց հաղթություն տվեց: Թուրքերն ընկրկեցին նրանց առջև և, թիկունք դարձնելով,

փախուստի ղիմեցին, Երբ շատերին կոտորեցին, վերադարձան
նրանց բանակատեղին և անհամար հարստոթյուն՝ հացահատիկ,
ձիեր ու անասուններ ձեռք զցեցին։ Հաղթանակի լուրը տարածվեց,
և բոլոր թուրք թագավորների սիրտը ահուղող ընկավ։ Վախը տի-
րեց Երկրի բոլոր թագավորներին։

249. Այն մասին, թե ովքեր էին այդ ժամանակ իշխում
Ասութիքի և Կիլիկիայի կողմերում

Արդ, Անտիոքին տիրեցին Բոհեմոնդը և նրա քրոջ որդի Տանկ-
րեղը, Սրուճում⁶⁸ այդ ժամանակ իշխում էին թուրքերը, իսկ Զեգ-
մայի⁶⁹ և Եփրատի առափնյա շրջաններում՝ Հայերը, որոնք Վա-
սակ⁷⁰ անունով մեկի որդիներն էին։ Քեսունը և Ռապանը⁷¹ պատ-
կանում էին Գող Վասիլ⁷² Հային, որը ճանապարհներին մշտակես
ավաղակություն անելու պատճառով // Էր Գող Կոչվելու Սամոսա-
տում տիրում էր Բալղուրյաններից մեկը՝ Ղազի⁷³ թուրք անունով։
Մարաշը և Ան լեռները գտնվում էին քրիստոնյաների՝ Փիլարտոս
Դոմեստիկոսի որդիների ձեռքում։ Անարզաբայում և Կիլիկիայում
իշխում էին Հայերը՝ Ռուբենի⁷⁴ որդիները։ Տարսոնը, Մսիսը և
Աղանան ֆրանկները զրավել էին Հույններից։

250. Երուաղեմի սլաշարումն ու առումը ֆրանկների կողմից⁷⁵

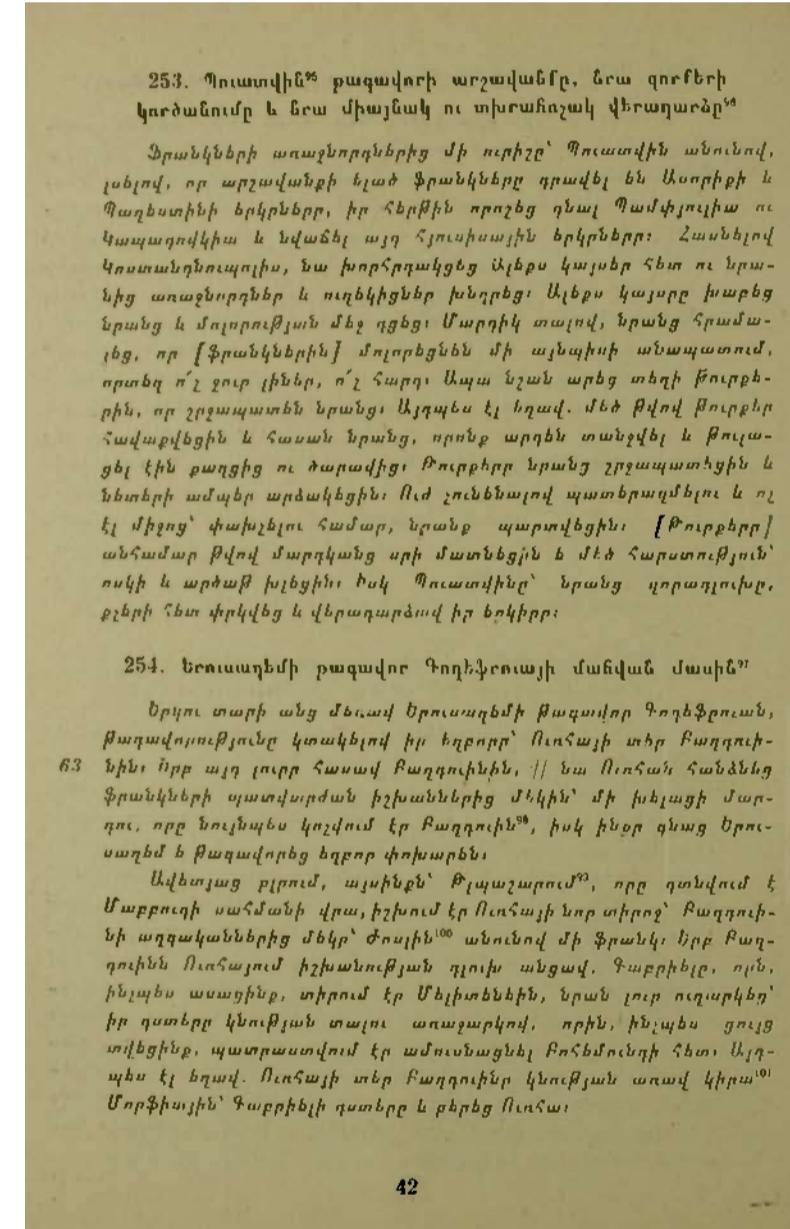
Երբ ֆրանկները հղորացան, պատրաստվեցին արշավել դեսլի
Երուաղեմ։ Ընթանալով ցամաքով ու ծովով, նրանք նախ պա-
շարեցին և մի քանի օրում զրավեցին Յաֆա⁷⁶ քաղաքը, որ գտնր-
վում է պաղեստինյան ծովափին։ Ապա մեկնելով այնտեղից, պա-
շարեցին Երուաղեմը՝ շրջապատելով այն բոլոր կողմերից։ Նրանք
ուժին Հարձակումներ զործեցին նրա վրա՝ օգտագործելով պա-
շարողական մեքենաներ և փայտե աշտարակներ։ Քաղաքը լցված
էր ժողովրդի, եզիպտական զորքերի, դէնքի ու պատերազմական
մեքենաների բաղմությամբ։ Երբ կոհիզը թեժացավ, աստված այն
անձնեց ֆրանկների ձեռքը՝ նրանց արշավանքի Երկրորդ տարում,
Հունաց 1409 (1098) թվականի Հուլիս ամսին, Երեսուն Հաղար
Ժահմեղական սպանվեց քաղաքում, որը կողոպտվեց ֆրանկների
զորքերի կողմից։ Ինչ վերաբերում է այնտեղի քրիստոնյաներին,
ապա նրանք վոնդվել էին ֆրանկների զալուց առաջ Եվ այսպես,
Երուաղեմում թագավորեց Գողեգրուա մեծ զուրսը՝ ֆրանկների
առաջնորդը։ Այնուհետև սփռվելով Երկրում, նրանք զրավեցին
Պաղեստինի և ողջ Գալիլեայի զյուղերը, բերդերն ու քաղաքները։

251. Սենժիլ կոմսի կողմից Տրիպոլիի⁷⁷ պաշարման մասին⁷⁸

Սենժիլ կոմսը՝ ֆրանկների հետ եկած զորահրամանատար-
ներից մեկը, մեծ զորք վերցնելով, պաշարեց Տրիպոլի քաղաքը։
Երջափակելով այն՝ նա ուժգին հարձակումներ գործեց նրա վրա։
Քաղաքը լավ ամրացված էր եռակի պարիսպներով, լի որոնցից
յուրաքանչյուրի արանքում խոր խրամներ էին փորված։ Դա մի
փոքր քաղաք էր, բայց այնտեղ շատ ժողովուրդ և քաջամարտիկ
զինվորներ կային։ Քաղաքից դուրս, կիբանանի լեռան ստորոտին,
Անժիլը մի բերդ կառուցեց⁷⁹ և բարձրացրեց մինչև քաղաքի դիր-
քը, որ կանգուն է մինչև այսօր։ Այսպես, նա կոիվ մղեց քաղաքի
դեմ և յոթ տարի նեղության մեջ պահեց։ Եվ աստված այն մատ-
նեց նրա ձեռքից և բազում հարստություն ձեռք բերեց և կոտո-
րեց այնտեղ գտնվող բոլոր մահմեղականներին։ Ապա զրավեց
շրջակա տարածությունները և ողջ ծովափը բացի Աշկալոն, այ-
սինքն՝ Ասկալոն⁸⁰, քաղաքից, որ գեռևս մնում էր եղիպտացիների
ձեռքում։ Դամասկոսում, Հոմսում⁸¹, Թաղմորում⁸², Բոորայում⁸³,
Բաղրեկում⁸⁴, Համայում⁸⁵, Հալեպում, Քիլիսում⁸⁶, Մարբուզում⁸⁷,
Խառանում⁸⁸ և Կալլինիկոսում⁸⁹ տիրում էին Յուրքերը և մեծ վնաս
պատճառում ֆրանկների գրաված երկրներին։

252. Կապադովկիայի տիրակալ Դանիշմենդի⁹⁰ կողմից
Անտիոքի տիրոջ՝ Բահեմունդի գերեվարման մասին⁹¹

Այդ ժամանակ Մելիտենեում իշխում էր Գաբրիել անունով մի
քաղկեդոնական, որին, ինչպես վերը հիշեցինք, կառավարիլ էր
կարգել Բուղան զորահրամանատարը։ Երբ Բուղանը սպանվեց,
քաղաքը մնաց նրա ձեռքում։ Դաբրիելը պատգամավորներ ուղար-
կեց Անտիոքի տեր Բոհեմունդի մոտ, որպեսզի նա գա Մելիտենե
և իր զստերը, որի անունն էր Կիրա⁹² Մորֆիա⁹³, կեության առնի⁹⁴
որպես օժիտ ստանալով նաև Մելիտենեն։ Բոհեմունդը ճամփա-
րնկավ Մելիտենե գնալու համար, բայց երբ հասավ քաղաքի մո-
տերքը, նրա վրա հարձակվեց Դանիշմենդ տիրակալը, որն իշխում
էր Պոնտոսի և Կապադովկիայի երկրներում։ Բոհեմունդն ընկրկեց
նրա հետ եղած ֆրանկները կոտորվեցին, իսկ ինքը դերի ընկալե-
Ռուշ ժամանակ անց նա ֆրկագնվեց ահազին ոսկով և եկավ Ան-
62 տիրո՞ւ, Անտիոքում տեր կարգելով // իր օրոջ որդուն՝ Տանկրե-
դին, նա ծովով ելավ գնաց իր բնիկ երկիրը և այնտեղ մեռավ։
Սենժիլը ևս, որը գրավել էր Տրիպոլին, այնտեղ հաստատեց որ-
դուն և ծովով գնաց իր երկիրը։

255. Դանիշմենդ ամիրայի հարծակումը Մելիտենեի վրա և
վերջինիս գրավումը բռութերի կողմից

Դանիշմենդ ամիրան՝ Կապադովկիայի ներքին շրջանների տիրակալը, Անտիոքի տէր Բոհեմունդին գերելուց ու բաղում ոսկով վաճառելուց հետո նորից հղորացավ և, զորք հավաքելով, եկավ պաշարեց Մելիտենեն ու սաստիկ նեղեց նրան, ներսում եղողները կովում էին որբան կարող էին: Սակայն երբ կոխվը իրենց ուժերից վիր դարձավ, և ընկան նեղ դրության մեջ, ոմանք խնդրեցին քաղաքի եպիսկոպոսին, որ խորհուրդ տա քաղաքի կառավարիչ Գաբրիելին հաշտություն կնքել: Եպիսկոպոսն անդադար քաջալերում էր ժողովրդին և աղոթում նրա համար, որ մարտնչն օր ու գիշերը Սակայն երբ կոխվը թեժացավ, եպիսկոպոսը Գաբրիելին հաղորդեց ժողովրդի խնդրանքը: Անիծյալը, լսելով այդ, կարծեց, թե մեջտեղում ինչ-որ դավ կա: Ներսը սատանա մտավ, և նա ամբարշտորեն համարձակվեց սպանել եպիսկոպոսին ու քաղաքի պատվարժան քրիստոնյաներից շատերին, հուսալով, թե դա կօգնի իրեն, սակայն դա կործանեց նրան: Այդ եպիսկոպոսը // Հովհաննեսն էր՝ Սայիդ Բար-Սաբունին¹⁰²: Դրսում եղողները ուժեղացնելով ճնշումը, դրավեցին քաղաքը, և Դանիշմենդը տիրեց նրան, իսկ Գաբրիելն սպանվեց, և նրա տունը հիմնովին՝ քանդվեց:

257. Այն մասին, թե ինչպես Մրուն անցավ ֆրանկների ձեռքը¹⁰³

Ուռհայի սահմանի վրա գտնվող Սրուճ քաղաքում տիրում էր Բալակ¹⁰⁴ անունով մի թուրք՝ Արտուքի սերունդներից: Քաղաքն այդ ժամանակ բարզավաճ և հարուստ էր, լցված մահմեղականների և քրիստոնյաների մեծաթիվ ժողովրդով և ամեն տիպի հմուտ վաճառականներով: Հարուստ և ծաղկուն էր նաև նրա դաշտը՝ իր քաղմաթիվ դյուզակներով: Սակայն մի կողմից՝ Ուռհայի ֆրանկները, մյուս կողմից՝ Եփրատի առափնյա շրջանների հայերը, որոնք միացել էին ֆրանկներին ու հնաղանդվել նրանց, նեղություն էին պատճառում Մրուճին: Նկատի ունենալով այդ, Բալակը խորհեց, որ Մրուճն ի վիճակի շէ դիմանալու քրիստոնյաների արանքում: Եվ նա պատգամավորներ ուղարկեց Ուռհայի տիր Բաղդուինի մոտ՝ ուխտ և երդում պահանջելով, որպեսզի փոխադարձ պայմանագորվածությամբ Մրուճը հանձնի նրան: Բաղդուինը, ընդունելով Բալակի պատգամավորներին, խոստացավ կա-

տարել նրա ցանկությունը։ Սրումն իր միջնաբերդով հանձնվեց Բաղդադին, որն այնուեղ նշանակեց ֆրանկների նշանավոր մարդկանցից Ֆուլեր¹⁰⁵ անունով մեկին, իշխանության գլուխ անցնելով՝ Ֆուլերը Սրումից բազում ոսկի զանձեց։ Նա ձերբակալեց Սրումի երեսի մեծամեծներից ու առաջնորդներից մեկին՝ Ռաբայդ անունով մի մահմեդական արաբի՝ եղբոր և ցեղակիցների հետ միասին, որոնց տներից անասելի շատ ոսկի ու հարստություն բռնագրավեց։ Այսպես Ֆուլերը հարստացավ և հղորացավ։

258. Այն մասին, թե ինչեր եկան Մրումի գլխին
մահմեդականներից խլվելոց հետո. Բաղդադի և Մուսմանի
բախումը և Տաղամի մահմեդականների կոտորածը¹⁰⁶

65 Սուքմանը՝ // Արտօնքի որդին և Բալակի Հորեղբայրը, երբ
լսեց, որ ֆրանկները զրավել են Սրումը, զորք հազարեց և եկավ
պաշարեց այն, հոյս դեկտով բազարում եղած մահմեդականների
շատության վրաւ լսելով այդ, Ուսհայի տեր Բաղդադինը կոմի ելավ
նրա զեմու երբ բանակները մոտեցան իրար, Թուրքերը դարան
մտան և առշեց ու ետեց հանկարծակի հարծակվեցին ֆրանկ-
ների վրաւ Ֆրանկները պարտվեցին, և նրանցից շատերը կոտոր-
վեցին, Բաղդադինը ճողովրեց Ուսհայ, ապա, շտապ անցնելով եփ-
րար, զեաց Անտիոք՝ զորք ձեռք բերելու և Սրում վերադառնալու
համար։ Ֆուլերը՝ Սրումի կառավարիլու, զերի ընկավ, իսկ Սրումի
բոլոր քիւտոնյաները բարձրացան միջնաբերդը։ Նրանց հետ միշ-
նաբերդ բարձրացավ նաև Սրումում գտնվող Ուսհայի ֆրանկ եպիս-
կոպոսը, որի անունն էր Պապիոս¹⁰⁷, Նրանք ներս տարան նաև
արհնատավորներին՝ Հյուսներին ու դարբիններին, և իրենց համար
պաշար կուտակեցին։

Թուրքերը, հաղթելով ֆրանկներին, եկան պաշտպեցին միշ-
նաբերդը և սաստիկ հարձակումներ զորեցին քրիստոնյաների
վրա եվ մինչ սրանք գիշեր ու զօր մարտնում էին, մի ավետա-
բեր հաղորդեց, որ Բաղդադինը հասել է, և թող իրենք ներսից
պատրաստ լինեն։ Երբ լուսացավ, ֆրանկներն իրենց նիզակների
ծայրերին չահեր գառեցին և այնպիսի սաստկությամբ առաջ
շարժվեցին, որ զետինը դողաց նրանց ձայնից, իսկ ներսինները
բերդից զորու եկան նրանց օգնության վախն ընկավ թուրքերի
սիրտը, և նրանք պարտվեցին։ Նրանցից շատերը կոտորվեցին,
որի ճարակ դառնալով՝ Ֆրանկները դարձան թուրքերի ճամբարը
և անհամար հարստություն և ունեցվածք կողոպտեցին։ Քաղաքի

մահմեղականները սաստիկ վախեցան և շավատացին, թե ֆրանկ-
ներն իրենց կխնայեն: Նրանք հավաքվեցին, փակեցին քաղաքի
դարպանները, ապա բարձրացան պարսպի վրա և ապստամբե-
ցին // ֆրանկների դեմ՝ հուսալով, թե կարող են այն պահել մին-
չև մահմեղական թուրքերի բանակի դալը: Ֆրանկները բազմիցու
փորձեցին նրանց համոզել, որ դադարեցնեն խռովությունը, և
երդմամբ խոստովանեցին, թե ամենեփն չեն ցանկանում նրանց
կորուստը, բայց նրանք չլսեցին: Այնժամ ֆրանկները քաղաքի
բոլոր քրիստոնյաներին կոչ արեցին խաչի նշան կրել, ապա մողն-
շալով առյուծների նման, ցատկեցին և քաղաք մտան միջնաբեր-
դից: Նրանք մսադործների պես ընկան քաղաքի վրա և ծեր ու ջա-
ճել՝ բոլորին սրի մատնեցին: Քաղաքը լցվեց բյուրհազարավոր
սպանվածների անհամար դիակներով: Այդ փթթուն քաղաքն ավեր-
վեց: Իսկ քրիստոնյաները, որոնք մնացել էին այնտեղ, հավաք-
վեցին միջնաբերդի շուրջը և ապրեցին զրկանքների մեջ:

259. Զկրմիշ¹⁰⁸ գորահրամանատարի արշավանքը դեպի
Ուոհա և Երա գործած ռնիրները¹⁰⁹

Վերոհիշյալ Կիրբուղայի պարտությունից, Սուրմանի ջախչա-
խումից, Սրուճի գրավումից և նրա մահմեղական բնակչության
կոտորածից հետո, Արկելքի Զկրմիշ անունով զորահրամանատա-
րը պատրաստություն տեսավ և բազում զորքով ելավ պատերազ-
մելու ֆրանկների դեմ ու երկրներ զավթելու: Նախ շարժվեց դեպի
Ուոհա: Նրա զինվորները, սպանելով, ավարելով, կոտորելով և
իրենց ուզած ամեն ինչ անելով, ասպատակեցին շրջակա երկիրը:
Երբ թուրքերը մոտեցան քաղաքի մատուցներին, Ուոհայում գըտ-
նրվող ֆրանկները նրանց հետ մարտի բռնվեցին քաղաքի արևել-
յան դարպասից դուրս՝ խանգարելով մոտենալ այդ դարպասին:
Բագմաթիվ հախուսն ուռհայեցիներ վերցրին իրենց վահաններն
ու սրերը և հանդուզն կերպով դուրս եկան քաղաքից՝ թուրքերի
հետ մարտնշնելու: Վերջիններս տեսնելով, որ նրանք դալիս են ան-
կազմակերպ և շտապում են մոտենալ իրենց, մի փոքր միջոց
67 տվեցին, // որպեսզի ցրվեն արևելյան կամրջի դիմաց գտնվող
հարթության վրա: Խրախուսելով միմյանց՝ [թուրքերը] պատ-
րաստվում էին բոլոր կողմերից նետվել նրանց վրա: Երբ պարսպի
վրա կանգնածները տեսան այդ, վախենալով, որ նրանք կարող
են խառնվել իրար և թափով շրջվել ու մտնել քաղաք, փակեցին
քաղաքի դարպասները¹¹⁰, թուրքերը դարձան և մեծ ուժով հար-

ձակզեցին ուռհայեցի մարտիկների վրաւ Արանք թիկունք դարձրին և, երբ հասան գարպաներին ու տեսան, որ նրանք փակ են, դողացին ու սասանվեցին, Զկարողանալով հասնել խրամի վրա զանգող կամրջին, որպեսզի անցնեն պարսպի մյուս կողմը, բայորի այս ու այս տեղ բնկան փոսը: Թուրք հետևակայինները հետապնդեցին և անխնա կոտորեցին նրանց: Մի ժամում փոսը լրցվեց սոլանվածներով, և արյունը գետի նման հոսեց խրամով: Այսպիսս, երկիրն ավերելուց ու հրդեհելուց հետո Զկրմիշը ելավ գնաց:

260. Թի ինչպես Սամոսատը հանձնվեց Ֆրանկոներին.
նաև՝ Կարլանի եկեղի մասին

Սամոսատում այդ ժամանակ փորբաթիվ թուրքերի հետ ապրում և իշխում էր Բալգուրյաններից մեկը: Նա ոսկի ստանալով, բերդը հանձնեց ֆրանկներին ու հեռացավ: Հյուսիսում՝ Կարլանի¹¹¹ երկրում ապրում էին հայերը, որոնց իշխում էին Սաներիի¹¹² որդիներ Կոստանդինը¹¹³, Դավիթուկը¹¹⁴ և Ծրիստափորը¹¹⁵: Երկիրը բարգավաճ էր և լցված բազմաթիվ վանքերով ու մենաստաններով, որոնց թվում էին զատկայիր ժայռերի տակ գտնվող Մար Արխայի վանքը, որ կոլինմ է Սանգուզը, Բոկոտն Փեսկինի վանքը, ուուրը Գեորգի վանքը, Ծիրայի սուրբ Ծաբտայի վանքը և Մալքոսի վանքը՝ բարերէր զյուղերով, ավաններով ու ազարակներով¹¹⁶: Դրանք ընակեցված էին բազմամարդ ժողովրդով՝ բոլորն էլ ուղղափառ¹¹⁷:

63 Իսկ այս հայերը, որոնք, ինչպես ասվեց, իշխում // էին նրանց, հնաղանդություն էին հայտնել ֆրանկներին,

261. Ֆրանկ բազմութեաի հավաքն Ռուսայում, ու
հանգեցեց մեծ աղետի

1414 (1103) թվականին, երբ ֆրանկները բոլոր երկրներում ուժեղացել էին, նրանց թագավորեներն իրենց բազմաթիվ զորքերով հավաքվեցին և միասնաբար նկան Ուռհայ՝ զեպի արևելք շարժվելու և երկրներ զավթելու համար Սակայն ըստ իրենց վատ սովորության՝ մեծամտությունից համաձայնության շգալով իրար հետ, որոշ ժամանակ մնացին Ռուսայում և վիճեցին թուրքերի ձեռքում դժնվող բազմաները բաշխելու շուրջը: Մեկը պահանջում էր նիդրի թագիրը, մեկը՝ Ամիդը, մյուսը՝ Մծբինը, մի ուրիշը՝ Սոսուրը. և մինչև իսկ զինակ զցեցին նրանց վրա, որ ծիծաղի է արժանի: Այս նրանք պատրաստվեցին դիմել դեսի Մծբին, իսկ թուրքերը, լուսով ֆրանկների այդ հավաքի մասին, իրենք նույնպիս հավաք:

վեցին հազարներով ու անհամար բյուրերով։ Եվ միշտեռ ֆրանկ-
ները Ռուհայում հապաղելով վիճում էին երկրներ բաշխելու շուր-
ջը, մեծ թվով թուրքեր հավաքված սպասում էին, թե երբ են
ֆրանկները դալու, որպեսզի ճակատամարտ տան նրանց։

262. Ֆրանկ բազավորների պառակտման մասին՝

Երբ ֆրանկները մեկնեցին Ռուհայից, նրանց ուղեկցում էր
քաղաքացիների մի մեծ ամբոխ՝ գրավվելիք վայրերում ավար
ձեռք բերելու, հարստանալու և թուրք ու արաբ¹¹⁶ գերիներ ստա-
նալու նպատակով։ Սա մի հզոր բանակ էր, որը հասնելով Խա-
ռանի դաշտը, անցագ արևելյան կողմով և մոտեցագ Արքահամի
տանը¹¹⁷, որ կոչվում է Դահրանահ։ Այնտեղ կա մի մեծ մզկիթ՝
մահմեղականների աղոթատեղի։ Խառանցիները դողացին ֆրանկ-
ներից և, առնելով քաղաքի բանալիները, եկան նրանց առաջ խո-
69 նարհվելու և հնազանգություն հայտնելու։ // Իսկ Բաղդուինը՝ Ռու-
հայի տերը՝ մտածում էր. «Խառանն իմն է և գտնվում է իմ սահ-
մաններում։ Իթե այժմ գրավենք այն, թագավորները կտիրեն
նրան, մեղ հետ եղած հսկա զորքը կմտնի ներս և կողոպուտ ու
հափշտակություններ կգործի՝ թուղացնելով քաղաքը և վնաս պատ-
ճառելով ինձ։ Ուստի նա վերադարձեց բանալիներն ու ասաց.
«Դուք իմն եք, գնացեք պահպանեցեք քաղաքն ինձ համար, մինչն
մենք վերադառնանք, և մեղ հետ եղող օտար ժողովուրդները ցրվեն։
Տանկրեղը՝ Անտիոքի տերը, և մյուս թագավորները, լսելով այդ,
խիստ դժգոհեցին և ցասումով լցվեցին Բաղդուինի հանդեպ։ Ապա
տոսացին նրան. «Դու ճիշտ շվարվեցիր. ավելի լավ կլիներ, որ հիմա
գրավեինք այս ամուր քաղաքը և տիրեինք նրան, ապա մեր ժողո-
վրրդի ավելցուկը թողնելով այնտեղ, զինված հարձակում գործեինք
մոտերքում գտնվող թշնամիների վրա։ Եթե աստված մեղ հաղթա-
նակ տա, ոչ ոք չի իլի քեզնից քաղաքը։ Ի դեպ, երբ մեր թշնամի
թուրքերը լսեն, որ այսպիսի քաղաք ենք գրավել, սրտապատառ կլի-
նեն։ Իսկ եթե, քավ լիցի, պարտվենք, մեղ համար մոտիկ ապաս-
տան կլինի։ Մակայն այդ հարցում Բաղդուինը Համաձայնեց
նրանց հետ։

263. Ֆրանկների պարտությունը և նրանց ջախջախումը
Բալիկ¹¹⁸ զետի ափին. ինչպես նաև Ռուհայի տեր Բաղդուինի
և Թլալաշարի կոմս Ժուլինի գերությունը¹¹⁹

Ֆրանկները ելան Դահրանահից և դիմեցին դեպի Բալիկ գե-

տը։ Մեկնեց նաև Տանկրեղը, բայց քանի որ նա զայրույթով էր լցված, միշտ վերջինն էր տեղից շարժվում ու զանդաղ¹²³ բնթանում։ Երբ մոտեցան գետին, հանկարծակի վրա հասան բյուրհուղարավոր թուրքերի անհամար զորքերը։ Հանդիպելով իրար, նրանք ֆրանկներին խոցոտեցին նետերով, որոնք թափվում էին նրանց գլխին անձրեաբեր ամպերի նման։ Ֆրանկներն ահուզողի մեջ բնկան և սասանվեցին։ Թուրքերը բաշեցին իրենց սրերը և սկսեցին կոտորել առջնիներին։ Տանկրեղն ու իր հետ եղողները, // որ գալիս էին հոտեցից, երբ տեսան, որ առջնինները սրի մատնվեցին։ Երեսները շրջեցին ու փախան՝ լքելով նրանց։ Թուրքերը, ուժեղացնելով ճնշումը, զիմեցին անխնա կոտորածի, շատերին էլ բռնելով ստրկության քշեցին։ Աղջ-առողջ գերի բռնվեց նաև Ռւուհայի տեր Բաղդուինը իր ազդականի՝ Թլապաշարի տեր Ժուլին կոմսի հետ, որը մի քաջասիրտ մարդ էր։ Նրանց վրա ժանր կապանքներ դրին և կողոպտեցին նրանց ճամբարը՝ զենքերը, ձիերն ու անհամար ունեցվածքը։ Բաղդուինին ու Ժուլինին թուրքերը գերության տարան և շղթայված հասցրին Մոսուլ, որտեղ նրանք թագավորեցին իրենց սպասածի հակառակ ձևով¹²⁴։ Խոկ Անտիոքի տեր Տանկրեղը, գալով Ռւուհա, մի քանի օր հանգիստ առավ, կերավ, խմեց ու իշխեց ինչպես ուղում էր։ Խոկա այնուեղ կարգեց իր հետ եղած մեծամեծներից Ռիշարդ¹²⁵ անունով մեկին և, մեծ հարստություն ու ձիեր վերցնելով, գնաց Անտիոք։

264. Ուոհայում Ռիշարդի իշխանության և ուոհայեցիներին
պատճառած վատությունների մասին¹²⁶

Երբ Ռւուհայում իշխեց Ռիշարդը, որը շար, դաման, անիրավ ու ազահ մարդ էր, նենգամիտ ուուհայեցիներն իրենց վատությունը զրսնորելու հնարավորություն ստացան և սկսեցին ամբաստանել միմյանց։ ով ում դեմ քեն ուներ, զտավ առիթը։ Խոկ նա սկսեց շարշարել ուուհայեցիներին դառն տանջանքներով, բանտերով ու հափշտակումներով և ահազին ոսկի կոտակեց։ Նա զիտակցում էր, իհարկե, որ ինքը ժամանակավոր ու պատահական մեկն է, և ոչ թե օրինական տեր կամ ժառանգորդ։

265. Այն մասին, թե ինչպես Բաղդուինը և Ժուլինը
ազատվեցին ստրկությունից

Մինչդեռ Ռւուհայի տեր Բաղդուինը և նրա նշանավոր աղջական ժուլինը բանտարկված էին Մոսուլում, ոչ ոք չէր հոգում
48

նրանց փրկության մասին, քանի որ Տանկրեղը զայրացած էր
71 նրանց դեմ, // իսկ Ռիշարդը գրավել էր նրանց տիրույթներն ու
կառավարում էր իր ուզածի պես: Բաղդուին և Ժուլին իշխանները
խորհրդակցեցին բանտում, և Բաղդուինն ասաց Ժուլինին. «Տվյալ
պահին իմ փրկությունը դժվար է անվանս մեծության պատճառով.
աշխատենք, որ նախ՝ դու դուրս դաս, ապա՝ հոգաս նաև իմ փրկու-
թյան մասին»: Ժուլինի համար փրկագին սահմանվեց տասներկու
հազար դինար: Նա այդ դնի համեմատ բերել տվեց տասներկու
պատանդ իր ազնվական ազգականներից, ապա ելավ գնաց հավա-
քելու իր փրկագինն ու հոգալու նաև Բաղդուինի մասին: Մինչդեռ
նա գրադված էր դրանով և ոսկի էր հավաքում, պատանդները,
որոնք պահպում էին Մոսուլում, ծակելով բանտի պատր, փախան
ու ողջ-առողջ փրկվեցին: Այսպես կատարվեց Ժուլինի ու նրա սլա-
տանդների փրկությունը՝ առանց որևէ վնասի: Այնուհետև նա սկսեց
հոգալ Բաղդուինի մասին: Միջնորդությունը հանձն առավ մի մահ-
մեղական, որը տիրում էր Եփրատի վրա գտնվող և Կալա-Զաբար¹²⁶
սինունը կրող բերդին: Նա անվանի մարդ էր և լավ միջնորդ: Բաղ-
դուինի համար փրկագին սահմանվեց յոթանասուն հազար «Միքի-
լատե»¹²⁷ դինար: Երբ Ժուլինը հավաքեց մոտ քսանհինգ¹²⁸ հաղար
դինար, վերցրեց դրանք, անձամբ եկավ Կալա-Զաբար և իրեն պա-
տանդ դրեց մնացած դումարի դիմաց: Ամիրան այդ դրամը սուր-
հանդակների միջոցով ուղարկեց Մոսուլ և երաշխավորեց մնացածի
[վճարումը]՝ Ժուլինին պահելով իր մոտ:

Այդ ժամանակ Մոսուլում հաստատվել էր մի նոր զորահրամա-
նատար՝ [Զավալի]¹²⁹ անունով, որը թեև լսել էր Ժուլինի մասին,
բայց անձամբ նրան չէր տեսել: Երբ նա իմացավ, որ Ժուլինը կրր-
կին հանձնվել է մահմեղականների ձեռքը և իր անձր գրավ դրել
սոյդ ամբողջ ոսկու դիմաց, ցանկացավ տեսնել նրան: Սուրհան-
դակներից ստանալով քսանհինգ¹³⁰ հազար գինարը և ընդունելով
72 Կալա-Զաբարի ամիրայի երաշխավորությունը // մնացած քա-
ռասունհինգ հազարի համար, նա Բաղդուին կոմսին ազատ ար-
ձակեց: Ապա՝ զորահրամանատարը լուր ուղարկեց և պահանջեց
Ժուլինին՝ նրան տեսնելու համար, քանի որ լսել էր, թե սքանչելի,
քաշամարտիկ և փառավոր մարդ է: Կալա-Զաբարի ամիրան հազ-
ցրեց Ժուլինին, նրան տվեց մի հոյակապ ձի ու ֆրանկական զենք-
ուղրահ և ուղարկեց Մոսուլ: Երբ Ժուլինը Մոսուլ հասավ, զորա-
հրամանատարը հավաքեց իր նշանավոր մարտիկներին, որոնք
զինված ասպարեզ մտան: Զորահրամանատարը հրամայեց Ժու-
լինին ձիով արշավել իր առջև: Արշավելիս սա սկսեց խաղացնել

ձեռքի նիզակը և այս ու այն կողմ շրջվելու Դա շատ զոր եկա՛
զորահրամանատարին, որի համար Բաղդուինի փրկադնից տաս
հազար դինար զիշեց նրան։ Ապա ժուլինն իշավ ձիոց և, համբու-
րելով գետինը նրա առջե, շնորհակալություն հայտնեց։ Իր առջե
ծնրադրելու համար [հրամանատարը] զիշեց ևս տաս հազար։ Իսկ
երբ բազար վերադառն և նրա պատվին խնջույք ավեց, խնջույ-
քի ժամանակ պակասեցրեց ևս տաս հազար դինար։ [Ժուլինը]
Մոսուլում մնաց մի քանի օր, և զորահրամանատարը մեծ սիրու-
լիրություն ցույց տվեց նրա նկատմամբ։ Ապա երդվեց ու երդվեց-
րեց, որ քանի ողջ են, լեն հակառակի միմյանց, այլ ընդակա-
ռակն՝ անհրաժեշտության գեպքում կօգնեն իրար։ Ժուլինին նվեր-
ներ տալով՝ նա լիովին ազատ արձակեց նրան, զիշեց Բաղդուինի
փրկադնի մնացած մասն էլ և խաղաղությամբ ճանապարհ դրեց։
Այսպես նրանք երկուսն էլ ազատվեցին աստծու օգնությամբ։

266. Բաղդուինի և Անտիոքի տիրոջ՝ Տանկեղի միջև
ծագած պատերազմի ու Բաղդուինի պարտության մասին¹³¹

Երբ Բաղդուինն ու Ժուլինը ազատվեցին, Թիլարդը, որ զրա-
վել էր Ռուսան, Հայքաքեց, ինչ որ Հայկառակել էր այնտեղ, և զնաց
Մարաշ՝ իր երկիրը Բաղդուինն ու Ժուլինը, Ռուսա զայռվ, իմա-
ցան ամեն ինչ, որ արել էին Տանկեղն ու Թիլարդն Ռուսայում։
73 Նրանց թշնամանքն ու ատելությունը, // որ ի սկզբան։ տաժում
էին միմյանց նկատմամբ, ավելի ես սաստկացան։ Սպա պատ-
ռաստվեցին պատերազմել ու կովի բռնվել իրար հետու Ժուլինը լուր
Հասցրեց Մոսուլի տիրակալին, որը նրան օգնության ուղարկեց
բազմաթիվ թուրք զինվորներ։ Բանակները շարժվեցին դեպի Դու-
րայքի¹³² երկրները՝ Կուրուսի¹³³ և Տէուքի¹³⁴ միջև։ Նշանակված
օրը մարտակարդնը բախվեցին իրար, և երկինքը փոշով ժամկր-
վեց։ Թուրքերը թիկունք զարձրին և անտիռքաշիները հետապնդե-
լով նրանց, կարմ ժամանակում կոտորեցին։ Խոկ Բաղդուինն ու իր
հետ եղողները փրկություն գտան փախուստի միջոցով։ Այսպէս
ավարտվեց նրանց ճակատամարտը։ Որոշ ժամանակ անց նրանք
զդշացին ու հաշտվեցին իրար հետ, և նրանց միջև մեծ ու իսկա-
կան բարեկամություն հաստատվեց։

267. Պավուտի¹³⁵ առաջին արշավանքը դեսպի Անհաւ¹³⁶

Այդ ժամանակ, որ 1417 (1106) թվականն էր¹³⁷, երբ ֆրանկ
թագավորները հաշտվեցին իրար հետ, Արնելքի Մավզուդ անունը

կրող հրամանատարն ու տիրակալը, պատրաստություն տեսնելով,
անհամար զորք հավաքեց և նախ և առաջ մեծ ուժով շարժվեց
դեպի Ուռհա: Հազարներով ու անհամար բյուրերով նա բանակ
դրեց արևելյան ղաշտից ցած, ամրոցի շրջակայքում: Ապա նա
բազմաթիվ հեծյալներ ուղարկեց՝ երկիրն ասպատակելու համար:
Նրանք սկսեցին կտրատել այգիներն ու ծառերը, ապականել հողն
ու քանդել վանքերը: Սակայն նրանք ընդհուպ շմուեցան քաղա-
քին՝ ճակատ տալու կամ մանգղիոններ¹³⁸ ու բարաններ տեղագրե-
լու համար, այլ մերձենում և ետ էին դառնում:

268. Ուռհային ֆրանկների օգնության գալու մասին¹³⁹

Երբ ֆրանկներն Անտիոքում լսեցին, որ Մավրուդը պաշարել
է Ուռհան, արագորեն հավաքվեցին՝ Ուռհա գնալու համար և փու-
թապես եկաւ անցան Եփրատը: Թուրքերը լսելով ֆրանկների գա-
լը, քանդեցին // իրենց ճամբարները, որտեղ բանակ էին դրել.
Մի փոքր հեռացան և ամրացան Գալաք¹⁴⁰ գետի ափին: Իսկ ֆրանկ-
ները, երբ հասան, բանակեցին այն վայրում, որտեղ Մավրուդն
էր հաստատվել: Ուռհային օգնության եկող ֆրանկներն էին՝ Երու-
սաղեմի թագավոր Բաղդուինը՝ Ուռհայի նախկին տերը, Սենժիլի
որդին՝ Տրիպոլիի կոմսը¹⁴¹ և Տանկրեդն՝ Անտիոքից: Նրանք մի
հսկա բազմություն էին կազմում՝ անթիվ բեռներով ու ձիերով:
Աակայն հացահատիկ և հարգ շունեին, քանի որ Մավրուդն ավերել
էր երկիրը: Գյուղացիներից շատերը փակվել էին քաղաքում և
նեղվում էին կարիքից: Ֆրանկները, որոնք համբերություն շունեն,
իրենց վաս սովորության համաձայն խորհեցին անցնել Եփրատից
արևմուտք, որպեսզի տեսնեն, թե ուր է ուղղվում թշնամին, և կա-
րողանան հոգալ իրենց կարիքները:

269. Ֆրանկների հետ Եփրատ հասած ժողովրդի կողոպուտի ու կորսույան մասին¹⁴²

Այս մեծ բազմությունը, որ գնում էր Սամոսատի ճանապար-
հով, վերջ շուներ, քանի որ նրան ուղեկցում էին քաղաքից ու երկ-
րից հավաքված շատ մարդիկ: Ոմն ֆրանկ, զայրանալով իր տիրոջ՝
մեծամեծներից մեկի վրա, սատանայի դրդմամբ ու առաջնորդու-
թյամբ դարձավ եկավ թուրքերի ճամբարը, որն, ինչպես ասացինք,
գտնվում էր Գալաք գետի ափին: Մտնելով Մավրուդի մոտ, նա
ասաց. «Ահա ֆրանկների անվերջ բազմությունը փախչում է՝ թու-
լացած քաղցից և հոգնած ճանապարհի դժվարություններից: Եթե

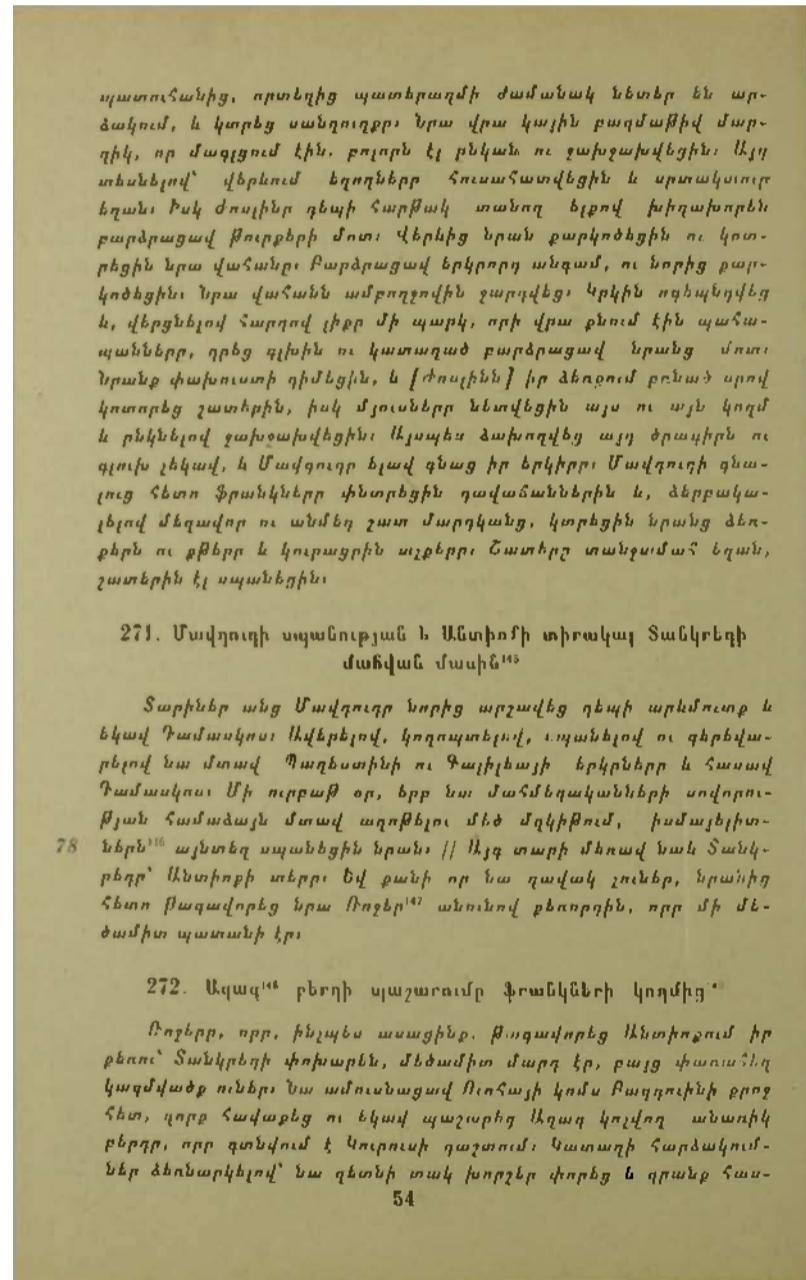
տապ հետապնդես նրանց, մեծ նախնիր կգործես նրանց մեջ»:
Մավդուղի հրամանով ժամբարում կոշնակներն անմիջապես ազ-
դարարեցին և հնչեցրին շեփորները։ Ապա զինվորներից ամենա-
քառերն ու խիզախները հեծան [ձիերը] և հետապնդեցին ֆրանկ-
ներին։ Իսկ ֆրանկները, տեղակ լինելով կատարվածին, ետուա-
75 ուա շէին նայում։ Այդ պատճառով, երբ հասան Եփրատին, ի/
նախ և առաջ դիմացի ափ անցան մարտունակ զորքերը, իսկ ողջ
ժողովուրդը հետևակի և բեռների հետ մնաց մյուս ափին։ Եզ
քանի որ Տերն այդ ժամանակ զայրացած էր այդ բազմության,
մանավանդ, ուռհաւեցիների վրա, որոնք նրա մեծ մասն էին կազ-
մում, թուրքերը հանկարծակի վրա հասան և, մսագործների նման
ընկնելով նրանց մեջ, անխնա կոտորեցին նրանց։ Սպանվածնե-
րից ավելի եղան Եփրատ գետում խեղղվողները՝ խոցոտված թուր-
քերի նիզակներից։ Շատ շատերն էլ զերի ընկան։ Հետո թուրքերը
կողոպտեցին նրանց ունեցվածքն ու բեռները։ Այս եղավ ֆրանկ-
ների գալստյան տիսուր վախճանը։ Իսկ Մավդուղը ելավ գնաց իր
երկիրը։

270. Մավդուղի կողմից Ուտհայի դեմ ծեռնարկված Եւկրուդ
արշավանքի և [Ֆաղաքի] հանձնման դավանանական
դուժաւոքի մասին¹⁴³

Հաջորդ տարի, հնձի ժամանակ, Ասորեստանի տիրակալ Մավ-
դուղ զորագլուխր անհամար զորքերի հետ միասին, ոտքի կանգ-
նելով, երկրորդ անգամ ուղղվեց զեպի Ուռհա և եկավ պաշարեց
քաղաքը։ [Թուրքերը] կերան ու փշացրին երկիրն ու բերքը և կրտ-
րատեցին մնացած այգիներն ու պարտեղները։ [Մավդուղը] շրո-
ջափակեց քաղաքն ու նեղ դրության մեջ գրեց նրան, ապա սկսեց
ուժգին հարձակումներ դործել և կատազի մարտեր մզել նրա դեմ։
Դոփը տեսեց ամբողջ ամառը, և նսրսում եղողների նեղությունը
սաստկացավ [պարենի] պակասից։ Նրանց մարմինները խիստ
յուծվեցին, քանի որ տարեցտարի ցանում ու շարշարվում էին,
բայց [բերք] շէին հավաքում։ Մավդուղը նրանց լուր ուղարկեց
և շատ բաներ խոստացավ՝ սսելով. «Ինչո՞ւ եք ալդքան շարշա-
րանքներ կրում, ինձ հանձնեցեք քաղաքը, և դուք շատ բարիքներ
կտեսնեք»։ Ուռհայեցիները հաշտության պատասխան շտվին։ Մա-
կայն հայերից ոմանք, մոտ քսան մարգ, գաղտնի համաձայնու-
թյան եկան Մավդուղի հետ՝ քաղաքը հանձնելու խնդրում և նա-
խապատրաստեցին այդ գործը¹⁴⁴։ Դրանից հետո [Մավդուղը] վե-

76 բացրեց քաղաքի պաշտումը և գնաց շրջապատեց Սրուճը, որպես-
զի ուսհայեցիները // կարծեն, թե նա հեռանում է, և թուլացնեն
պարսպի հսկողությունը:

Քիչ ժամանակ անց, կիրակի օրվա լուսաբացին, կեսգիշերից
հետո, [թուրքերն] արագորեն հկան արևելյան կողմի պարտեղ-
ների ցանկապատերի արանքով, որպեսզի չնկատվեն: Իրենցից
ընտրելով քաջամարտիկ պատերազմողների, նրանք պայմանա-
վորված տեղում ոտքով մոտեցան քաղաքի պարսպին: Այն գտնը-
վում էր քաղաքի արևելյան կողմում, ներքին կամրջից ներս, որը
գցված էր ջրով լիբր խրամի վրա: Դա գործողության համար հար-
մար մի անկյուն էր՝ ընդարձակ տարածությամբ: Այնտեղ կար
անկյունավոր մի մեծ բուրգ, որին հսկում էր Կուրեշ անոնով մի
անվանի մարգ՝ քաղաքի մեծամեծներից: [Թուրքերն], արդ, ինչ-
պես պայմանավորվել էին, հավաքվեցին այնտեղ: Դավաճանները,
դրսում եղողներին պարաններ իջեցնելով, քաշեցին մետաքսյա-
սանզուղքները և ամրացրին պարսպին: Երբ նրանք սկսեցին մա-
գրցել, նույն պահին պահապանները նկատեցին և աղաղակ բարձ-
րացրին: Հետո գույժ տարածվեց, թե «Թշնամիները պարսպի վրա
ենս: Իսկ գրսում գտնվող թշնամիները աղմուկ հանեցին քաղաքի
արևմտյան կողմից՝ թմբկահարելով ու շեփորներ հնչեցնելով, որ-
պեսզի քաղաքացիները կարծեն, թե կոիքն այնտեղ է, և բոլորն
այն կողմ ուղղվեն, իսկ դավաճանները հանգիստ կերպով կարո-
ղանան [թուրքերի] բաղմությունը պարիսպ բարձրացնել: Ով
հայտնվում էր այն կողմում և անձնատուր չէր լինում, նրան սպա-
նում էին: Իսկ Կուրեշը, հակառակ իր կամքի, վախից լռեց և թո-
ղեց, որ նրանք կատարեն իրենց գործը: Երբ մոտավորապես
վաթսուն հոգի բարձրացան բուրգը, լուսացավ, և բոլորը թուրքե-
րին տեսան պարսպի վրա: Թուրքերն սկսեցին ցրվել այս ու այս
կողմ: Ֆրանկներն ու նրանց առաջնորդները խուճապի մատնվե-
ցին՝ տեսնելով, որ քաղաքում գավաճաններ են հայտնվել, դրսում
կանգնած են թշնամիները, պարիսպը լցված է թուրքերով: Իսկ
մարդիկ փախչելով պապատան են որոնում իրենց տանը և ընտա-
նիքում: Աակայն Փոսլին կոմսը՝ Թլպաշարի տերը, որը գտնվում
էր Ուսհայում, խիզախորեն // ոգեշնչված բարձրացավ այդ
կողմի պարիսպը և մոտեցավ թշնամիներին: Երբ նրան տեսան,
բոլորը հավաքվեցին մեծ բուրգի վրա և, կանգնելով ամենաբարձր
հարթակին, սկսեցին նրա վրա բազում նետեր ու բարեր արձակել:
Համարձակորեն մտնելով այդ բուրգը, որի հարթակին նրանք
կանգնած էին, [Փոսլինը] հանեց իր սուրբ պարսպի մեջ բացված

ողատուհանից, որտեղից պատերազմի ժամանակ նետեր էն արձակում, և կտրեց սանդուղքը, նրա վրա կային բազմաթիվ ժարդիկ, որ մագլցում էին, բոլորն էլ ընկան ու չախչախվեցին: Այդ տեսնելով՝ վերսում եղողները հուսահատվեցին և սրտակաւոր եղան: Իսկ ժուլինը դեպի հարթակ տանող ելքով խիզախորեն բարձրացավ թուրքերի մոտ: Վերևից նրան քարկոծեցին ու կոտրցին նրա վահանը: Բարձրացավ երկրորդ անգամ, ու նորից բարձրկոծեցին նրա վահանն ամբողջվին չարդվեց: Կրկին ողեպնդվեց և, վերցնելով հարդով լիքը մի պարկ, որի վրա քնում էին պահապանները, զրեց գլխին ու կատաղած բարձրացավ նրանց մոտ: Նրանք փախուստի դիմեցին, և {ժուլինն} իր ձեռքում բռնած պող կոտրեց շատերին, իսկ մյօւսները նետվեցին այս ու այն կողմ և ընկնելով չախչախվեցին: Այսպես ձախողվեց այդ ժրապիրն ու գլուխ լեկավ, և Մավզուղը ելավ զնաց իր երկիրը: Մավզուղի զնալոց հետո ֆրանկները փնտրեցին զավաճանելորին և, ձերբակալելով մեղազոր ու անմեղ շատ յարդկանց, կտրցին նրանց ձեռքերն ու թթերը և կորացրին ալքերը: Շատերը տանջաման եղան, շատերին էլ սպանեցին:

271. Մավզուղի սպանության և Անտիոքի տիրակալ Տանկրեզի
մահվան մասին¹¹⁵

Տարիներ անց Մավզուղը նորից արշավեց դեպի արևմուտք և էկավ Դամասկոս: Ազերելով, կողոպտելով, ողանելով ու զերեկարելով նա մտավ Պաղեստինի ու Գալիլեայի երկրները և Հասավ Դամասկոս: Մի ուրբաթ օր, երբ նա յահմեղաների սովորության համաձայն մտավ աղոթելու մեջ մզկիթում, իսմայլիտուներն այսեղ սպանեցին նրան // Այդ տարի մեռավ նակ Տանկրեզը՝ Անտիոքի տէրը: Եվ քանի որ նա զավակ լուներ, նրանից հետո թագավորեց նրա Ծոշերը¹¹⁷ անոնով քեռորդին, որը մի ժամիտ պատասի էր:

272. Ազագ¹¹⁸ բերդի պաշարումը Քրանկների կողմից¹¹⁹

Բոշերը, որը ինչպես ասացինք, թագավորեց Անտիոքում իր քեռուն՝ Տանկրեզի փոխարեն, մեծամիտ մարդ էր, բայց փառանեղ կազմվածք ուներ նա ամուսնացավ Ուսամյի կոմս Բաղդուինի բռոշ հետ, զորք հավաքեց ու եկավ պաշարեց Աղադ կոլվող անասիկ բերդը, որը գտնվում է Կորուսի դաշտում: Օատաղի հարձակումներ ձեռնարկելով՝ նա զնուի տակ խորշեր փորեց և զրանք հաս-

ցըրեց սինչն պարիսպը: Հետո նրա տակը քանդելով՝ փայտ լցրին
ու կրակ տվին։ Պարիսպը երերաց ու փլվեց։ Ֆրանկները գոտե-
ալնդված նետվեցին զեպի ճեղքվածքը և գրավեցին բերդը՝ **սրի**
մատնելով այնտեղ գտնվող բոլոր մահմեղականներին։ Այսպես
Խոշերը տիրեց այդ նշանավոր բերդին։

**273. Մարաշի ավերումը Երկրաշարժից և Բաղդուխինի ու
Ժուլինի տարածալությունը**

Հունաց 1422 (1111) թվականին, նուեմբեռ ամսի 29-ի կի-
րակի օրվա լուսաբացին սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ։ Գեր-
մանիկեն, այսինքն՝ Մարաշը, քանդվեց ու հիմնովին կործանվեց,
ավերվեցին նրա շինությունները, փլվեցին բոլոր պարիսպները։
Օտարներին շհաշված՝ զոհվեց քսանշորս հազար մարդ, ինչպես
նաև հարյուրից ավելի քահանա ու սարկավագ։ Ավերվեցին նաև
Հիսն-Մանսուրը և բազմաթիվ այլ բնակավայրեր։

Այդ տարի Ռուսայի տեր Բաղդուխինը զայրացավ Ավետյաց
բլրի տիրոջ՝ Ժուլինի վրա, քանտարկեց նրան ու շատ նեղություն
սլատճառեց։ Բանտից դուրս գալուց հետո վերջինս գնաց Երուսա-
ղեմի թագավոր Բաղդուխինի մոտ, որն ընդունեց նրան, մեծ սի-
րալիրություն ցույց տվեց և նշանակեց Տիրերիա քաղաքի ու ողջ
79 Կալիլեա երկրի տեր։ Այնտեղ // նա մի որդի ունեցավ, որին
կոչեց իր անունով՝ Ժուլին¹⁵⁰։

Այդ ժամանակ մեռավ Ռիդվանը¹⁵¹, որ տիրում էր Հալեպում։

**274. Մավդուղից հետո Ասորեստանում տիրակալած զորագլխի.
ղեպի Ասորիք ձեռնարկած նրա արշավանքի ու պարտության
մասին¹⁵²**

Քանի որ Թուրքերի մեծ սովթանը նստում էր Պարսից երկ-
րում և մշտապիս զորահրամանատարներ էր ուղարկում արևմտյան
երկրների բոլոր կողմերը, որոնք իշխելով այդ կողմերում, մնում
էին նրա գերիշխանության և հրամանի տակ, այդ պատճառով
երբ, ինչպես ցույց տվեցինք, Մավդուղը մեռավ Դամասկոսում,
ևսորեստան ուղարկեց մի զորադրություն և կուսակալ՝ Բուրսուխ¹⁵³
անունով։

Նա բազում զորքով արշավանքի ելավ և նախ և առաջ եկավ
պաշարեց Ռուսան՝ քանդելով նրա այգիներն ու բազում ոճիրներ
գործելով երկրում։ Ապա անցնելով Եփրատը, նա գնաց պաշարեց
Հալեպի գավառը, որքան կարող էր վնաս պատճառեց քրիստոն-

յա երկրներին ու վերադարձավ Ասորեստան։ Հաջորդ տարի նա նորից ելավ և, ինչպես սովորությունն էր, եկավ Ուռհա՝ ավերելով երկիրն ու փշացնելով բերքը։ Ապա գնաց Հալեպ և պատրաստվեց պատերազմել ֆրանկների դեմ։ Ֆրանկները նույնպես հավաքեցին իրենց զորքերը և բանակ դրին Հալեպի և Անտիոքի միջև բնկած մի վայրում։ Կովի պատրաստություն տեսնելուց հետո, հունաց 1427 (1116) թվականին, մարտակարդեր կազմեցին, հնչեցրին շեփորներն ու խփեցին թմբուկները, և աստված ֆրանկներին հաղթություն տվեց։ Թուրքերը պարտվեցին ու սրի քաշվեցին, նրանց ճամբարը ավարի մատնվեց, իսկ Բուրսուիր քշերի հետ փախուստի դիմեց։

275. Այն մասին, թե ինչպես Պիր¹⁵⁴ ամրոցը հանձնվեց
ֆրանկներին¹⁵⁵

Պիր կոչվող անառիկ ամրոցին տիրում էր մի հայ՝ Ապլղարիպ¹⁵⁶ անունով։ Ուռհայի տեր Բաղդուինը իր աղջականներից մեկի՝ Գալերան¹⁵⁷ անունով փառահեղ պատանու և բազում ֆրանկ զինվորների հետ եկավ պաշարեց ալդ ամրոցը։ // Պաշարումը երկար տևեց, քանի որ այն հնարավոր չէր կովով զրավել, այլ միայն շրջափակումով։ Երբ, ինչպես ասացինք, պաշարումը երկարածրգվեց, Ապլղարիպը նեղն ընկավ, որովհետև տեսավ, որ օդնության հասնող չկա։ Ապա նա հանձնեց ամրոցը Բաղդուինին՝ պալմանով, որ Գալերանը կնության առնի իր գստերրու Ամրոցը գարձավ նրա աղջկա օժիտը, և այսպես Պիրը հանձնվեց ֆրանկների ձեռքը։

276. Երուսաղեմի բազավորի մահո, Ուռհայի տեր Բաղդուինի
բազավորումը Երուսաղեմում և Փոսլինի բազավորումը
Ուռհայում¹⁵⁸

1425 (1114) թվականին Ուռհայի տեր Բաղդուինը գնաց Երուսաղեմ աղոթելու։ Իսկ Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուինը զորք հավաքեց և մտավ Եգիպտոսի սահմանները՝ Ֆարմի¹⁵⁹ կոչվող վայրում։ Մակայն վրա հասավ նրա վախճանը, ու նա հրամայեց, որ իրեն տանեն թաղեն եղբոր՝ Գոգեֆրուայի զերեզմանում, իսկ իրենց թագավոր կարգեն Ուռհայի տեր Բաղդուինին։ Այդպես էլ եղավ։ Բաղդուինը թագավորեց Երուսաղեմում, հետո Տիբերիայից կանչեց Փոսլին կոմսին և հաշտվեց նրա հետ։ Այսպիսով, Բաղդուինն այդ ժամանակ թագավորում էր Երուսաղեմում, իսկ Փոսլինը՝ Տիբե-

թիալում։ Գալով Տիբերիա, ժուլինը բազում սխրանքներ էր գործել
և ահաբեկել բոլոր մյուս հարկաններին¹⁶⁰,

277. Կարկառի եւկրում Բալակ քուրքի գործած ոճիւների, մասին

Կարկառի երկրում այդ ժամանակ իշխում էր մի հայ՝ Միքայել¹⁶¹ որդի Կոստանդնի անունով, որը Մարաշի ավերիլ երկրաշարժի օրերին գտնվում էր Սամոսատի բանտում։ Այս Միքայելը, որ մի մեծամիտ պատանի էր, մեծ վնաս էր պատճառում բոլորին՝ կողոպուտի և ավագակությունների մատնելով ողջ շրջակա վայրերը, իսկ Անձիտի¹⁶² երկրում և Հիսն-Զիաղում¹⁶³ իշխում էր Բալակ թուրքը՝ Արտուրի սերուղներից, որը մի ժամանակ տիրում էր Սրուճին։ Նա անբնդհատ լուր էր ուղարկում այս Միքայելին և համոզում, որ ձեռք քաշի // չարագործություններից ու թույլ շտա,
որ իր ավագակները վնասեն վաճառականներին ու ճանապարհորդներին։ Բայց նա չէր համոզվում, և մարդիկ միշտ գանգատվում էին Միքայելից Բալակի մոտ։ Վերջինս, շհամթերելով, խրստաշունչ դեկտեմբեր¹⁶⁴ ամսին հավաքեց թուրքմենների մի մեծ բազմություն՝ Կարկառի բարեշն երկիրն ասպատակելու համար։ Տիրոջ կամքը զորավիգ եղագ նրան, օգնեց ու առաջնորդեց՝ Դա
առջեւ սառեցնելով ահոելի Եփրատ գետը։ Մի ժամվա ընթացքում նա և բոլոր թուրքմեն զինվորները անցան մյուս կողմր։ Եթե ստիպված լինեին շարժվել ծանծաղուտով, հինգ օրում չէին կարողանա անցնել, Երեկոյան հասան երկրի սահմանները, և նրա զինվորները դարանակալեցին տեղի դժվարանցանելի լեռներում։ Այդ գիշեր ձյուն եկավ, և ոչ ոք նրանց չնկատեց։ Տերը զայրացավ երկրի բնակիչների վրա։ Ով դուրս էր գալիս գյուղից՝ լեռներով կամ հովիտներով անցնելու համար, թուրքմենները ձյան վրա թողած նրա հետքերի շավլով գնում էին նրա ետևից և, գտնելով նրան, սպանում կամ գերի էին քշում։ Այնուհետև ցրվելով երկրում՝ նրանք ամբողջովին ավերեցին այն, այրեցին տներն ու գյուղերը և մեծամեծ ոճիրներ գործեցին։

278. Գալեանի զուրքերի մասին, որոնք հարձակվեցին
քուրքմենների վեա

Երբ Բաղդուինը գնաց Երուսաղեմ աղոթելու, Ռուհայի կառագարումը հանձնարարեց Պիրի տիրոջը՝ Գալերանին։ Սա որքան կարող էր զորք հավաքեց և անսպասելիորեն գնաց հարձակվեց թուրքմենական վրանների վրա, որոնք գտնվում էին Ռուհայից

արևելք՝ Հեսմի¹⁶⁵ լեռան հարթավայրում, Արտուրի որդի Ղաղիի
սահմանների մոտ: Շուրջ հինգ հազար հողու՝ տղամարդկանց, կա-
նանց ու երեխանների, նա գերի վարեց, ինչպես նաև ավարի մատ-
նեց հազար երկու հարյուր ձի, եզներ, ուղտեր և հարյուր հազար
ոշխար: Խազմունակ մարզկանցից շատերին սպանելուց հետո ա-
վարը նա բերեց Ուռհա, և դա շարիքների պատճառ դարձավ: Այս
82 դեպքերը տեղի ունեցան 1426 (1115) թվականի մարտ ամսին: //

279. Մարդինի տիրակալ Ղազիի աշշավանքը դեպի արևմուտք
և Ուռհայի պաշարումը նրա կողմից¹⁶⁶

Այնուհետև Ղազին՝ Մարդինի տիրակալը, որ այդ ժամանակ
Արտուրյանների պատվավոր առաջնորդն էր, զայրացավ և անսահ-
ման մեծ բազմություն հավաքած, հնձի օրերին եկավ բանակեց
Ուռհայի մոտակայքում՝ քաղաքի ցանքսերից ու բերքից հեռու:
Հաշտության բանակցություններ վարելով՝ նա ետ ստացավ գեր-
ված թուրքմենների մնացորդներին և, առանց վնաս տալու, հեռա-
ցավ քաղաքից ու գնաց դեպի Խառան: Տիրելով նրան՝ կտրեց ան-
ցավ Եփրատն ու Նվաճեց նաև Հալեպն իր գավառով: Նա այնքան
զորեղացավ ու հզորացավ բոլոր թուրք զորահրամանատարների
շարքում, որ նույնիսկ Ասորեստանի և Արևելքի զորագլուխները
հնազանդվեցին նրան: Այնուհետև, անթիվ բազմություն հավաքե-
լով, նա մտավ Անտիոքի երկիրը:

280. Ռոշերի՝ Անտիոքի տիրոջ պարտությունը¹⁶⁷

Ռոշերը՝ Անտիոքի տերը, լսելով, որ Ղազին մտել է իր եր-
կիրը, ելավ Անտիոքից՝ նրան դիմադրելու համար: Իսկ Երուսա-
ղեմի թագավոր Բաղդուխնը պատրաստվեց օգնության հասնել Ռո-
շերին. նույնն արեց նաև Գալերանն Ուռհայից: Բայց Ռոշերը, այս
մեծամիտ ու ինքնավստահ երիտասարդը, շնչարեց մինչև թա-
գավորի գալուստը և կարծեց, թե կարող է միայնակ պարտության
մատնել թուրքերին և հսկելու համար գաղտնական ու փառք շահել: Նա հանդուղն
կերպով մոտեցավ մահմեղականների բանակին, մի բան, որ թուր-
քերի սրտովն էր, քանի զեռ ֆրանկները շէին եկիլ: Թուրքերն արա-
գորեն շրջապատման օղակի մէջ առան Ռոշերին և նրա բանակի
վրա կարկուտի ամպերի նման նետեր տեղացին: Տերը բարկա-
ցավ ֆրանկների վրա և երես թեքեց շարագործ ու ամբարտավան
Ռոշերից, որն անհետ կորավ այդ կովում ու շգտնվեց ո՞լ սպան-

վածների, ո՞ւ գերիների մեջ: Թուրքերն ավարի մատնեցին ֆրանկ-
83 ների բեռները և այն ամենը, ինչ որ գտան նրանց մոտ: //

281. Երուսաղեմի թագավորի զալուստը և բուրժերի
պարտությունը¹⁶⁸.

Առջերի ջախչախումից ու կործանումից հետո թագում զոր-
քերով տեղ հասան Երուսաղեմի թագավոր Բաղդադինը, Տրիպոլիի
կոմսը և Գալերանն Ուոհայից: Անտիոքիցիները դուրս եկան գի-
մավորելու Երուսաղեմի թագավորին: Այնուհետ նա իշխանությունը
վերցրեց իր ձեռքը, Հավաքեց եղած զորքերը և գնաց գիմագրելու
Ղազիին: Նրանց միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Տերը բար-
կացավ թուրքերի վրա, և Ղազին պարտվեց: Նրա գինվորներից
շատերը սրի մատնվեցին, իսկ ինքը քշերի հետ Հազիվ փրկություն
գտավ Հալեպում:

282. Փոսլինի թագավորումն Ուոհայում¹⁶⁹

Բազուկին թագավորը, ցնծությամբ ու՝ Հաղթանակով վերա-
դառնալով Անտիոք, այնուելից գնաց Երուսաղեմ: Ապա Տիբերիա-
յից բերել տվեց Փոսլինին և, Հուրախություն եղեսացիների, ուղար-
կեց կառավարելու Ուոհան: Ուոհայում նա թագավորեց 1432
(1121) թվականին: Գալերանը վերագարձավ Պիր Կոլվող իր ամ-
րոցը: Թագավորելով Ուոհայում, Փոսլինը զորք Հավաքեց, գնաց
նվաճեց Թուրքմենների վրանները և նրանցից շատ գերիներ վերց-
րեց: Նրա Համբավը տարածվեց ողջ Միջագետքի երկրներում, և
վախը Համակեց բոլոր Հարկան թուրքերին: Թուրքմենները, որոնց
մի մասը գերության էր մատնվել, գնացին ապաստան գտան Ղա-
զիի՝ Մարզինի տիրոջ մոտ, Համոզելով նրան արշավել գեղի Ուո-
հա և առնել իրենց վրեժը: Վերշինս բյուբաթիվ ու անհամար բազ-
մություն Հավաքեց և եկավ պաշարեց Ուոհան: Շրջապատելով այն,
նա Հափշտակեց նրա բերքը, կտրատեց ու փշացրեց պարտեղները
և գնաց:

283. Իբերեներից Ղազիի կրած պարտության, նրա
մահվան և նրա ուղու թագավորության մասին¹⁷⁰

Ղազին, որի մասին խոսեցինք, զորեղացավ. Հզորացավ ու
ամբարտավանեց, քանի որ նրա, ինչպես նաև իր Սուքման անու-
նով եղբոր և Դաուգ¹⁷¹ անունով Հորեղբորորդու տերությունը տա-

բածվել էր մինչև Ասորեստան ու Հայաստան, մինչև Վրաստանի
84 սահմանները: // Ողջ Հայաստանում, այդպիսով, տիրում էին նրա
ցեղակիցները: Շուտով, սակայն, նրա ու իրերների, այսինքն՝
վրացիների¹⁷² թագավորի միջն, որը Դավիթ¹⁷³ էր կոչվում, տարա-
ծայնություն ծագեց: Ղազին հավաքեց տարբեր ժողովուրդների
մեջ ապրող իր ցեղակիցներին և հանգնեց մտնել իրերների եր-
կիրը: Այդ լսելով՝ իրերների Դավիթ թագավորը զորահավաք կա-
տարեց և եկավ զիմազրելու նրան: Նրանց միջև ճակատամարտ
տեղի ունեցավ, և Ղազին պարտվեց: Իրերները, հալածելով թուր-
քերին, կոտորեցին նրանց մեծամասնությանը և ավարի մատնե-
ցին նրանց ողջ ունեցվածքը: Այսպես Ղազին ամոթով դուրս եկավ
իրերների երկրից և փրկություն գտավ իր աշխարհում: Քիչ ժա-
մանակ անց Ղազին հիվանդացավ ու մեռավ: Մարդինում, Դա-
րայում¹⁷⁴ և Նփրկերտում նրա փոխարին թագավորեց իր որդին՝
Տիմուրտաշը¹⁷⁵, մինչդեռ Բալակը՝ նրա հորեղբորորդին, տիրում էր
Հիսն-Զիագում և Անձիտում¹⁷⁶,

283. Հունաց Հովհաննես¹⁷⁷ կայսեր գահակալումը¹⁷⁸

Հույների Ալեքս կայսրը, որին հիշեցինք վերնում, կենդանու-
թյան օրոք գահաժառանգ կարգեց իր Հովհաննես անունով որդուն:
Բայց մայրը զիմ էր որդու գահակալմանը. նա ուզում էր թագա-
վորեցնել իր փեսային: Այսպիս ատելություն ծագեց Հովհաննեսի
և իր փեսայի միջև: Ալեքս կայսեր մահվանից հետո Հովհաննեսը
եկավ մտնելու արքունիք: Սակայն մոր և փեսայի դրամամբ պա-
հապանները փակեցին գոները նրա առջև: Այնժամ Հովհաննեսը
կոչ արեց իր զինվորներին, թե հասնել է ժամանակը, որպեսզի
մարտիկները ցույց տան իրենց քաջությունը և պսակի արժանա-
նան՝ որպես ավար ստանալով պալատում եղած ամեն ինչ: Զին-
վորները ոգեսորված՝ լորս կողմից մոտեցան պալատի պատերին
և, թափով ներս մտնելով, բացեցին դոները: Մի ժամվա ընթաց-
քում պալատում կուտակված բոլոր գանձերը՝ ոսկին, արծաթը,
մարգարիտները և թանկարժեք անոթները ավարի մատնվեցին:
Տիրելով թագավորությանը, Հովհաննեսը կարդադրեց, որպեսզի
քաղաքում ոչ ոքի վնաս չհասցվի: //

284. Ուկերեր լեռան մասին

Հովհաննեսն ամուսնացավ հունդարական թագավորի դստեր

Հետ՝ որպես օժիտ ստանալով ոսկեբեր լեռան կեսը։ Իր մորը նա կրոնավոր դարձրեց, իսկ փեսային աքսորեց։ Ինչ վերաբերում է Հիշյալ ոսկեբեր լեռանը, ապա դա մոտիկ անցյալում հայտնաբերվել էր այդ կողմերը տեղափոխված մի ասորու կողմից։ Մի օր, անցնելով տեղի քաղաքներից մեկով, նա տեսնում է կժեր պատրաստող մի բրուտի։ Զննելով կավը, նրա մեջ նա ոսկի է նկատում և օղնության կարոտ աղքատի դիմակի տակ աշակերտում կժադրութին։ Մի օր, երբ նա դատարկում է մոխիրը հնոցից, սկըսում է քշփորել ու տնտղել այն, և նրա հատակին դտնում ոսկու մի դունդ, որն իր ծանր քաշի պատճառով երկար ժամանակի ընթացքում հավաքվել էր այնտեղ։ Հարմար առիթ գտնելով՝ նա հանում է այն ու պահում։ Այնուհետև այդ կավահողի մասին զնում հայտնում է հունգարական թագավորին։ Թաղավորը, հավաստիանալով դրանում, այնտեղ արհեստավորներ ու ոսկի դտողներ է նշանակում և դտման եղանակով ահագին ոսկի ստանում։ Իսկ ասորուն նա մեծ հարստություն է պարզեցում։

285. ՄԵԼԻՄԵՆԵՈՒՄ ԴԱՆԻՅԵՆԴԻ ՈՐԴՈՒ ՏԻՒՐԱՎԵՍՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դանիշմենդի որդիներից հետո Մելիմենեում տիրում էր մի մարդ՝ թուրք թագավորների մեծ ցեղից¹⁷⁰, որի մահից հետո իշխանության գլուխ անցան նրա երկու անշափահաս որդիները իրենց մոր հետ։ Իկոնիայում և հունաց երկրի ներքին շրջաններում տիրում էր նրա Մասուդ¹⁸⁰ անունով անդրանիկ որդին, իսկ Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Նեոկեսարիայում¹⁸¹ Դանիշմենդի որդի Ղագին¹⁸²։ Վերջինս սաստիկ հղորացավ, շարժվեց դեպի Մելիմենե ու մեծ զանք թափեց [քաղաքը] գրավելու և նրա կառավարչին ձերբակալելու ուղղությամբ, պատրվակ բերելով, թե ուզում է ամուսնանալ նրա դստեր հետ։ Սակայն շկարողանալով նրան նենգությամբ բռնել, մատնեց // իր մտագրությունը։ Չորր հավաքած նա եկավ պաշարեց Մելիմենեն և խիստ նեղության մեջ գցեց նրան։ [Պարենի] պակասից այնտեղ սաստիկ սով առաջացավ և համաճարակ ծագեց։ Դրա շնորհիվ Դանիշմենդի որդի Ղագին 1434 (1123) թվականին գրավեց քաղաքը և տիրեց նրան։ Այսպիսով. Ղաղիի՝ Կապագովկիայի ամիրայի և Մելիմենեի ու մինչև հյուսիսի Խաղարական ծովն ընկած բոլոր քաղաքների տիրոջ իշխանությունը հղորացավ, ամրապնդվեց և տարածվեց։ Նա շարունակ մտնում էր հունաց սահմանները և կողոպտում նրանց գավառները, այսինքն Գաղատիան, Կողոնիան, մինչև Հերտկլեա

և Հյուսիսային ծովի առափնյա շրջանները։ Նա գերում, ավերում և ոճիրներ էր գործում։ Այդ պատճառով Հովհաննես կայսրը պատրաստվեց ելնել և վրեժ լուծել Ղաղիից։ Սակայն, երկրում հացաւատիկ ու հարդ չգտնելով, ետ կանգնեց։

Այդ ժամանակներում մեռավ Հույների թագուհին՝ Հունգարական թագավորի գուստը։ Մեռավ նաև Ալեքս¹⁸³ անունով արքայորդու կինը, որը վրաց թագավորի գուստըն էր։

286. Ուսիայի կոմս Ժուլինի և Պիրի աւել Գալերանի
գերեվարումը բուրքերի կողմից¹⁸⁴

Ուսիայի կոմս Ժուլինը ամուսնացավ Անտիոքի տիրոջ՝ Ռոշերի դստեր հետ, որպես օժիտ ստանալով Ազաղ ամրոցը։ Երբ զնում էր նրան Ուսիա բերելու, անցավ Եփրատը և գիշերեց Պիր ամրոցում։ Նույն դիշերը Մերիբայից¹⁸⁵, Ումկայից¹⁸⁶ և Պիրի շրջակայից մարդիկ եկան և հայտնեցին, որ այդ երեկո թուրքերը հարձակվել և ավարի են մատնել երկրում եղած ամեն ինչ։ Դա վերը հիշված Բալակ ամիրայի՝ Անձիտի երկրի և Հիսն-Զիադի մեծ տիրակալի զորքն էր։ Մոտ լորս հազար թուրք ծիավորների հետ անցնելով Հալեպով, ոմանց նա ուղարկել էր այս ու այն կողմ՝ երկիրն ասպատակելու համար։ Իսկ ինքը եկել // գաղար էր առել Ուսիայի գավառում՝ մի աղբյուրի մոտ, որ կոշվում էր Հայիզ, այսինքն՝ կյանքի աղբյուր¹⁸⁷, և որտեղ գտնվում էր մի նշանավոր բերդ՝ Ռեշ-Քեֆա¹⁸⁸ երկրի դիմաց։ Երբ լուրը տարածվեց ֆրանկների մեջ, նրանք վճռեցին հալածել Հրոսակներին՝ չնկատելով, որ Բալակը երկիր էր մտել իր ամբողջ զորքով։ Ժուլինին այդ քայլին էր մղում ու զրդում հատկապես Գալերանը՝ մտահոգված իր երկրի բախտով։ Նույն գիշերը Գալերանն ու Ժուլինը ֆրանկների հետ փոթով հեծան արագավազ ձիերը և արշավեցին նրանց ետևից՝ Հուսալով, որ Ռեշ-Քեֆայում կհասնեն նրանց։ Գալով այն վայրերը, որտեղով անցել էին թշնամիները, նրանք հայտնաբերեցին վերջիններիս երթուղիները և հետապնդեցին նրանց։ Գիշերվանից մինչեւ կեսօր նրանք արշավեցին այդ հետքերով՝ տոշորվելով ժարավից, փոշուց ու շոգից։ Եզ այսպես հետապնդելով՝ նրանք հասան այն մեծ ճամբարին, որտեղ բանակ էր զրել Բալակը։ Հայացք զցելով՝ նրանք տեսան մի մեծ բաղմություն, մինչգեռ իրենք փոքրաթիվ էին և ճանապարհի վաղքից ու Հոգնությունից թուլացած եկատվելով թուրքերից՝ նրանք շկարողացան ետ զառնալ, և երբ եկան ջրելու ձիերը, թուրքերը աղեղները ձեռքներին շարվեցին

գետափին։ Ֆրանկներից ով որ մոտենում էր, նրան ու ձիուն նետահարում էին։ Թուրքերը բոլոր կողմերից շրջապատեցին նրանց, շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին ողջ-ողջ բռնեցին։ Զերբարակալեցին նաև ժուլինին, Գալերանին ու նրանց հետ եղած մեծամեծներին։ Երբ նրանց բերին Բալակի մոտ, սա զեռկս չէր հավատում, այլ կարծում էր, թե երադ է, որ այսպիսի թագավորները մի ժամում դարձան իր գերիները։ Այսպես անսպասելի կերպով բռնվեցին ու գերվեցին այդ երկու անվանի իշխանները։ Բալակը, ժուլինին ու Գալերանին առած, եկամ Ռուհայի դուռը, որպեսզի քաղաքը հանձնեն իրեն։ // Սակայն ուռհայեցիները նրան ժաղթեցին ու համաձայնություն շտվին։ Հեռանալով այնտեղից, նա գերիներին տարավ իր հետ ու պահեց Հիսն-Զիադում։

88

287. Բաղդուին թագավորի ժամանումն Ուսիա

Այդ ժամանակ Անտիոքում էր գտնվում Բաղդուին թագավորը, որը լսելով լուրը, անմիջապես վեր կացավ, եկամ Ռուհայ Նախաղեցրեց երկիրը և զինվորներ կարգեց՝ այն պաշտպանելու համար։ Ապա իրենց պատվարժան կրոնավորներից ժոֆրուա Վանական¹⁸⁹ անունով մեկին կառավարիլ նշանակեց, որպեսզի տնօրինի երկրում, մինչև տեսնեն։ Թե ինչ է սպասում Բալակի գերիներին։

Այդ ժամանակ Միքայել Հայո՛ Կարկառի տերը, շատ նեղվելով թուրքերից, հասկացավ, որ չի կարող պահպանել բերդը, ուստի այն հանձնեց Բաղդուին թագավորին, պահելով որոշ տարածություններ իր ապրուստը հայթայթելու համար։

288. Բալակի կողմից Բաղդուին թագավորի ձերբակալման և զերեվարման մասին¹⁹⁰

Երբ Միքայելն, ինչպես ասացինք, հանձնեց Կարկառի բերդը՝ պահելով իրեն Տլուք գավառը, և Բաղդուին թագավորը գնաց Անտիոք, Բալակը նորից սկսեց նեղություն տալ Կարկառի երկրին։ Նա իր ողջ զորքով շարունակ ասպատակում էր Կարկառի, Սամոսատի, Քյահթայի¹⁹¹ և Հիսն-Մանսուրի երկրները։ Բաղդուին թագավորը հարկադրվեց օգնության գնալ երկրին և Քեսունից ու Սամոսատից հացահատիկ բերել Կարկառի բերդի համար։ Երբ Բալակը լսեց, որ Բաղդուին թագավորը հասել է Քեսուն, զորք հագրեց և եկամ մինչև Սինճա¹⁹² գետը՝ Քեսունի և Սամոսատի միջև։ Թագավորը չնկատեց, որ Բալակն այգքան մոտեցել է։ Հարության

տոնն անցկացնելով Քեսունում՝ շորերշաբթի օրը [ֆրանկները]
ելան և անզգույշ ճանապարհ ընկան։ Նրանք անցան Սինճայի
նշանավոր կամրջով¹⁹³ և մոտ մեկ փարսախ [առաջ շարժվեցին],
89 մինչդեռ // թագավորի հեծյալների մեծ մասը գտնվում էր հեռ-
վում և նույնիսկ գետին չեր հասել։ Թագավորը, դրոշը պարզած,
ոմանց հետ ընթանում էր առջեկից։ Եվ հանկարծ Բալակի զինված-
պատրաստ գարանակալները գիշերային գայլերի նման նետվեցին
որսի վրա և պաշարման օղակի մեջ առան Բաղդուին թագավորին։
Միաժամանակ նրանք բռնեցին նրա քեռորդուն՝ մի փառահեղ պա-
տանու, ինչպես նաև նրա հետ եղած շատ այլ մարդկանց։ Երբ
ֆրանկ զորքերը հասան Քեսունի կամրջին, Բալակը վերցրեց թա-
գավորին ու գերիներին և եկավ Կարկառ բերդի մոտ։ Այսուեղ Բա-
լակը դառն տանշանքների ենթարկեց թագավորին, մինչև որ նա
հանձնեց Կարկառ բերդը։ Այսպես իրագործվեց Բալակի երազան-
քը, և նա տիրեց Կարկառ բերդին։ Երկիրը մաքրվեց գողերից ու
ավազակներից, որոնք կողոպտում ու թալանում էին շրավորներին։
Ողջ աշխարհում հանգստություն ու խաղաղություն տիրեց։ Բալակ
ամիրայի մասին նույնիսկ պատմում են, թե կախել էր տվել մի
թուրքի, որը ոմն ազգատից մի կտոր հաց էր խլել։ Նրա տերու-
թյան մեջ ոչ ոք իրավունք չուներ վնասելու քրիստոնյաներին,
նույնիսկ խոսքով։

Կարկառ բերդը գրավելուց հետո [Բալակն] այնտեղ պահա-
պան զորքեր կարգեց, առավ թագավորին ու գերիներին և բերեց
Հիսն-Զիադ, որտեղ բանտարկված էին ժուլինն ու Գալերանը, ժու-
լինը բռնվել էր սեպտեմբեր ամսին։ այդ լուրը Ռուսա հասավ հա-
շի տոնի երեկոյան։ Եվ այդ տարի հաշի տոնը չկատարվեց Ռու-
սայում, քանի որ բոլոր ռուսայեցիները սուզ էին մտել, իսկ ապ-
րիլին, Զատկի շորերշաբթի օրը, ինչպես ասացինք, բռնվեց Բաղ-
դուինը։ Պատմում են, թե ժուլինին ու Գալերանին գերելուց հե-
տո մեկնելով Հիսն-Զիադից, Բալակն իբր նրանց ասել է. «Աչա
զնում եմ, և եթե աստված կամենա, Բաղդուին թագավորին կը ե-
90 րեմ ձեզ մոտա» // Այդպես էլ եղավ, վեց ամիս անց վերջինս բեր-
վեց նրանց մոտ ու նրանց հետ բանտարկվեց Հիսն-Զիադում։

289. Բալակի նոր արշավանքը դեպի ֆրանկների եւկրները
և նրա զործած ոնիրները

Բալակն այդ տարի նորից հավաքեց իր զորքերը և եկավ պա-
շարեց Ռուսան։ Փշացնելով բերքն ու պարտեզները և ավերելով

Երկիրը՝ նա ելավ այնտեղից ու գնաց հառան, որը հանձնվեց նրան։ Ապա եկավ Հալեպ, և այն նույնպես հանձնվեց նրան։ Այսուհետև նա մտավ ֆրանկների երկրները՝ Ավետյաց բլուր, Տլուք և Աղաղ։ Հեղեղի նման ավարի մատնեց, կողոպտեց, թալանեց գյուղերը և ուղարկեց իր երկիրը, գրավեց Հիսն-Մանսուրն ու Քլատիան¹⁹⁴ և մի տարի մեծամեծ ոճիրներ գործեց ֆրանկների հողերում։

290. Հիսն-Զիադում ոմանց կազմակերպած դավադրության
և ժողովին կոմսի փրկության մասին¹⁹⁵

Նույն տարի, 1435 (1124) թվականի օգոստոս ամսի լիալուանի օրերին, հայ ղինվորներից ոմանք¹⁹⁶, մոտ քսան հոգի, որոնք ծառայում էին Քեսունի լեռան Պեհեսնի¹⁹⁷ կոչվող անառիկ բերդում, պատրաստվեցին և [երկրի] կուսակալ ժոֆրուա Վանականի ու թագուհու հետ դավադրություն կազմակերպեցին։ Նրանք շրավոր գյուղացիների տեսքով ելան գնացին Հիսն-Զիադի Տաս հոգին, խաղող, պտուղներ և համեր բարձած, բարձրացան Հիսն-Զիադ մեծ բերդը՝ ձեացնելով, թե շրջակայթի գյուղերից են և եկել են բողոքելու իրենց կառավարչի գեմ, որ ճնշում ու նեղում է իրենց։ Մյուսները մնացին ետևում՝ գործը սկսվելուն պես նրանց միանալու պատրաստությամբ։ Նրանք, որ կրում էին բեռները, բարձրացան մինչև բերդի վերին դարպասը։ Երբ դոնապաններին հայտնեցին իրենց գալու պատճառը, թե գանդատ ունեն իրենց կառավարչց, նրանց մտցրին դարպասների միջանցքը, որպեսդի բերդապետին
91 տեղյակ պահն նրանց ժամանման մասին։ // Իսկ բերդապետն այդ օրը ինչույք էր կազմակերպել և, հավաքած մեծամեծներին, ղվարճանում էր։ Գինին արգեն ազգել էր նրանց վրա։ Պահապանների մեծ ժամոր գտնվում էր այնտեղ, իսկ դարպասի մոտ, զրոնապանի ձեռքի տակ մնացել էին երկու-երեք հոգի։ Երբ ուղարկվածը գնաց ներս՝ բերդապետին հայտնելու [եկողների] մասին, սրանք թուան խլեցին դարպասների միջանցքում կախված սրնը և, ժնկի բերելով պահապաններին ու բոլոր պատահողներին, սպանեցին նրանց։ Ապա ձայն տվեցին իրենց մյուս ընկերներին, որոնք միանալով նրանց՝ մի զոկատ կաղմեցին։ Հետո փակեցին դարպասները, հարձակվեցին խնչույքի հրավիրվածների վրա և մի ժամում բոլորին կոտորեցին ու ոչնչացրին։ Այնուհետև բացեցին բանտի դռները և բանտարկվածներին ազատ արձակեցին։ Այդպի-

սով նրանք գրավեցին բերդը և տիրեցին նրան։ Քաղաքից շատ
հայեր, ովքեր կարողացան մտնել ներս, հավաքվեցին նրանց մոտ։
Այդ ժամանակ տագնապը տարածվեց քաղաքում, և շտապ
լուր ուղարկեցին Բալակին, որը գտնվում էր Հալեպում։ Թուրքերը
շրջապատեցին բերդը և բոլոր կողմերից զիշեր-ցերեկ սկսեցին
հավաքվել նրա շուրջը։ Այն առան օդակի մեջ, և ոչ ոք չէր կարող
ո՞չ մտնել, ո՞չ ելնել ժոուինը, սակայն, առաջին իսկ զիշերը
պատրաստվեց ու հանդինեց զուրս գալ՝ երդվելով թագավորին, որ
չի հանգստանա, մինչև Հասնի Երուսաղեմ, զորք Հավաքի ու ետ
շդառնա։ Նա իր հետ վերցրեց ուրիշ երկու հոգու¹⁹⁸ և, ոտքով զուրս
գալով, ճեղքեց բերդը շրջապատող բազմությունն ու փրկեց
աստծու կամքով։ Նախ գնաց Քեսուն, ապա՝ Ավետյաց բլուր և
Անտիոք, իսկ ի վերջո հասավ Երուսաղեմ։ Բոլորն ուրախանում
էին, թե շուտով Բաղդուին թագավորն ու Գալերանը կիրկվեն՝
ստանալով Հիսու-Զիադում կուտակված հարստությունը։ Իսկ Բա-
լակը, երբ լսեց այդ գեպքը, կատարված իր անառիկ բերդում, որ
92 թագավորության աթոռանիստն // ու իր հարստությունների
գանձարանն էր, նույն ժամին փութով ոտքի կանգնեց, վերցրեց
իր զորքերը և շորս օրում շտապ հասավ Հիսու-Զիադ գեպքից տաս
օր հետո։ Կատաղի հարձակում ծավալելով՝ նա բերդի գեմ ուղղեց
բազմաթիվ բարաններ, որոնք անընդհատ ու անդադար կործանում
էին նրա պարիսպները։ Կոփոր չէին դադարեցնում նույնիսկ մեկ
րոպեով՝ վախենալով, թե ուր որ է ֆրանկները վրա կհասնեն։ Մի
քանի օրում նրանք բանդեցին պարիսպը և նրա մեջ ճեղք-
վածք բացեցին։ Բալակը պաշարվածներին համոզում էր հանձնել
դիրքերը և փրկել իրենց կյանքը, քանի որ չէր կամենում բերդը
զրավել սրով ու նսեմացնել նրա սորժանիքը։ Այնտեղ, աղբերա-
կունքից վեր, կար մի մեծ բուրգ, որն անընդհատ հարվածներից
գետնին հավասարվեց։ Երբ այն կործանվեց, ներսում եղողները
ձեռնթափ և հուսակուր եղան։ Գալերանն անձամբ իշավ Բա-
լակի մոտ և նրանից երաշխիքներ ու երգում խնդրեց իրենց
կյանքի [ապահովության] մասին։ Բալակը երգվեց պատվով պա-
հել նրանց, ինչպես նախկինում։ Եվ բերդը հանձնվեց։ Բալակը,
ներս մտնելով, բռնեց դավադիր հայերին, խստագույնս տանջանք-
ների ենթարկեց և ի վերջո ողջ-ողջ մորթաղերծ արեց։ Իսկ թա-
գավորին, Գալերանին ու նրանց հետ եղողներին վերադարեց
իրենց նախկին բանտարկության վայրը։

291. Ժողինի կողմից Հալեպի պաշարման և Հալեպում
Քրիստոնյաներից խլված տաճարների մասին

Ժողինը հասնելով Երուսաղեմ, զորք Հավաքեց և եկավ Երեք
օրով բանակեց Հալեպի շուրջը՝ նրա արևմտյան դարպասի դիմաց
գտնվող Գոշան¹⁹⁹ լեռան վրա: Ապա [տեղացիներից] Հարկ վերց-
նելով, կամեցավ մեկնել և հասնել Հիսու-Զիագ: Սակայն նրան
լուր Հասավ, որ Բալակն արդեն գրավել է բերդը և կոտորել այն-
տեղ գտնվող Հայերին: Այդ պատճառով Ժողինը բարութանդ արեց
իր բանակած լեռան վրա գտնվող մզկիթները, // որոնցից մեկը
կոշվում էր Դաքքա, իսկ մյուսը շինվել էր Որդվան թագավորի
կողմից: Հետո նա կտրատեց պարտեզներն ու ծառերը և գնաց:

Հալեպում այդ ժամանակ կար մի մահմեդական դատավոր,
որի անունն էր Աբուլհասան իրն Խաչաբ²⁰⁰: Նա կանչեց քրիստոն-
յաներին ու Հրամայեց, որ նրանք գնան և վերականգնեն Ժողինի
քանդած երկու մզկիթները: Այդ ժամանակ Հալեպի ուղղափառնե-
րի²⁰¹ եպիսկոպոսն էր Գրիգորիոս ուռհայեցին, որը կոշվում էր նաև
Սամսոն: Կար նաև մի քաղկեդոնական եպիսկոպոս: Եկեղեցական
գործակալները, որոնք վարում էին Նվիրատվությունների գործը:
Համաձայնեցին և պատասխանեցին, «Մենք չենք կարող այդ
անել և գուռ բացել, որպեսզի ամեն անզամ որեւէ մզկիթ քանդվե-
լիս, այն վերականգնվի եկեղեցու ծախսերով»: Այնժամ վերո-
հիշյալ գատավորը հրաման արձակեց, և Հազարավոր մահմեդա-
կաններ տապարներով ու քլունդներով հարձակվեցին Եկեղեցինե-
րի վրա: Մտնելով II. Հակոբի տաճարը, նրանք քանդեցին նրա բե-
մբ, բերովբեներն ու խորանը և պոկոտեցին սրբապատկերները:
Ապա Հարավային պատի մեջ երկրագեկու տեղ բացելով, նույն
ժամին սկսեցին աղոթել մզկիթի վերածված եկեղեցում: Այդպես
վարվեցին նաև Հույների Ս. Աստվածածնում և նեստորականների
եկեղեցում: Ապա նրանք կողոպտեցին եկեղեցիներն ու եպիսկո-
պոսական խցերը: Ջաղկեդոնականների եպիսկոպոսը փախավ Ան-
տիոք, իսկ ուղղափառներինը եկավ Կալա-Զաբար: Այսպես, 1435
(1124) թվականին, Աթանասիոս Բար-Խամորո²⁰² պատրիարքի
օրոք, ավերվեցին այդ տաճարները:

292. Բալակի և Քրանկների նակատամարտը Մարբութի
մոտակային: Երա պարտությունն ու մահը և Դառնի
անունով եղբար զանակալումը²⁰³

Բալակ դորագլուխը, լսելով, որ Ժողինը զորք է Հավաքել
Հալեպը պաշարելու նպատակով, փութով զորահավաք կատարեց,

և կավ բանակ դրեց Մաքրուդի մոտակայքում և սկսեց նեղություն
պատճառել երկրին, որն իրեն շէր ճնթարկվել, ժուլինը, որի հետ
էին նաև Ժոֆրուա Վանականը, մի ուրիշ Ժոֆրուա և Մահին²⁰⁴.
Հավաքելով իր զորքը, սլատրաստվեց ճակատամարտ տալ նրան:

94 // Բալակին նա հանդիպեց Մաքրուդի մոտակայքում, և նրանց
միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Գնղերը բախվեցին իրար,
Բալակը պարտվեց, և նրա զորքերի մեծ մասը ոչնչացավ: Նա
դարձավ դեպի Մաքրուդ՝ կամենալով վրեժ լուծել նրանից, որ
իրեն օգնության շէր հասել: Եվ մինչ կատաղի հարձակումներ էր
գործում Մաքրուդի վրա, իսոցվեց պարսպից արձակված նետով և
ավանդեց հոգին: Նրան բերին Հալեալ, և Արտուրյանները թաղե-
ցին նրան քաղաքից դուրս:

293. Վենետիկցիներ կոչվող ֆրանկների արշավանքի և
նրանց կողմից ծովափնյա Տյուրոս քաղաքի պաշարման
մասին²⁰⁵

Այդ ժամանակ, 1435 (1124) թվականին, երր տեղի ունեցավ
Հիսոն-Զիագի դեպքը, վենետիկցի կոչվող մարդիկ, որոնք ֆրանկ-
ների ցեղից էին, պատրաստություն տեսան և մեծ բազմությամբ
ոտքի ելան: Նրանք պատրաստեցին բազմաթիվ նավեր և իրենց
թագավորի հետ, որի անունը Դոչ²⁰⁶ էր, ծով իջան՝ դեպի Պաղես-
տին լողալու համար: Հասնելով Տյուրոսի և Ալիգոնի ափը՝ նավերն
ու մակույկները շրջափակեցին ողջ ծովափը: Երբ ֆրանկները լու-
ցին նրանց արշավանքի մասին, երուսաղեմի ֆրանկ պատրիարքը
եկավ նրանց մոտ, քանի որ Բաղդուին թագավորը գերության մէջ
էր: Նրանք պաշարեցին Տյուրոս քաղաքը, որը գեռես գտնվում էր
մահմեդականների ձեռքում և բավականին բազմամարդ էր, որով-
հետև ովքեր որ փրկվել էին մահմեդականների կորցրած երկրնե-
րից, եկել էին այնտեղ: Այդ քաղաքն, ահա, պաշարեցին արշա-
վանքի ելած ֆրանկները և ծովից ու ցամաքից կատաղի հարձա-
կումներ գործեցին նրա վրա: Շուրջը տեղագրեցին սարքեր տե-
սակի պաշարողական մեքենաներ՝ ահոելի բարաններ ու բազմա-
թիվ քարարձակներ, որոնք գիշեր-ցերեկ բախում ու հարվածում
էին: Այնուհետև շինեցին երկու փայտյա հղոր բուրգեր, բաղկա-
ցած յոթական հարկից՝ յուրաքանչյուրը տաս ալմունկ բարձրու-
թյամբ: Դրանք զինեցին, ծածկեցին // թաց կաղնեփայտի
ամուր տախտակներով, որպեսզի կուպրը նրանց վրա շաղդի, և
ավարտելով՝ մոտեցրին պարսպին: Սակայն քաղաքն ուներ ոչ թէ

մեկ, այլ երեք պարիսապ, ինչպիս նաև երկու արտաքին պատ: Բոլոր պարիսապների արանքում կային խոր խրամներ: Պարիսապները լավ ամրացված էին, և նրանց վրա զինյալների մի խիղախ բաղմություն կար: Ծյուրոսցիները կռվում էին քաջաբար, և, կռիվը տեսք մոտ յոթ ամիս: Պարիսապները ճեղքվել էին, և բազմաթիվ աշտարակներ էին քանդվել բարաններից, բայց պաշարվածները դռանից չէին ընկճվում, քանի դեռ պարեն ունեին: Սակայն երբ պարենն սկսեց պակասել, նրանք մեծ նեղության մեջ ընկան: Հույս չղնելով քաղաքի տերերի՝ եղիպտացիների վրա, նրանք դիմեցին Դամասկոսի տիրակալին, որպեսզի օգնի իրենց և տիրություն անի: Թղթակցությունը տեղի էր ունենում թուղունների միջոցով, քանի որ ոչ ոք չէր կարող մտնել կամ դուրս դալ: Դամասկոսի ամիրան մեծ զորք հավաքեց՝ օգնության դալու համար, և աղավնու միջոցով նրանց հաղորդեց. ուկյախն օրը բազմաքանակ զորքով ես կհասնեմ ձեզ մոտ: Թաղալերվեցի՛ք, սրտապնդվեցի՛ք և մի վհատվեք»: Աստծու կամքով աղավնին եկավ իշավ ֆրանկների ճամբարը: Երբ կարգացին նամակը, նրա փոխարեն կազմեցին մի ուրիշը, որի մեջ դրված էր հետեւյալը. «Ծյուրոսցինե՛ր, դուք զրել էիք, որ օգնության գանք ձեզ, սակայն հայտնում ենք, որ լենք կարող, որովհետև լուսենք մի այնպիսի բանակ, որն ի վիճակի լիներ դիմադրավել ձեր դեմ հավաքված բազմությանը: Մեղ վրա հույս մի զրեք, այլ երաշխիքներ խնդրեցնեք ձեր կյանքի ապահովության մասին և հանձնեցի՛ք քաղաքը: Նամակն ամրացրին աղավնուն և բաց թողեցին նրան: Երբ նամակը տեղ հասվ, և կարդացին այն, [թուրքերն] իրենց կյանքից ձեռք քաշեցին, մանավանդ որ նրանց պարենը բոլորովին սպառվել էր:

Պատմում են, թե Ալեքսանդր Մակեդոնացին, պաշարելով

96 Ծյուրոսը և կատաղի հարձակումներից // Հետո շկարողանալով նվաճել այն, հանել է մեծ արվեստով շինված իր հայելին և ճառադայթներ ուղղել քաղաքի վրա: Երբ նա պաշարում էր որևէ քաղաք, և վերջինս անմիջապես իրեն չէր հնաղանդվում, հանում էր այդ հայելին և պահում արևի դիմաց: Նրանից ճառադայթներն անդրադառնալով քաղաքի վրա՝ այրում էին ամենը, ինչի վրա ընկնում էին: Ժողովուրդը փախչում էր պարիսապներից, և նա տիրում էր քաղաքին: Սակայն տյուրոսցիները շատ խելացի էին. Մի իմաստուն ժերունի նրանց խորհուրդ էր տվել վերցնել մեծ թվով թաղիքներ, թաթախել թունդ քացախի մեջ և դրանցով ժածկել պարիսապները: Երբ Ալեքսանդրը, հանելով իր հայելին, պահել է պարցսպի դիմաց, քացախի հոտը հասել է հայելուն, դրանից ճառա-

գայթումը նվազել ու աղոտացել է և չի գործել իր սովորական ազդեցությունը՝ ձախողելով Ալեքսանդրի մտահղացումը։ Վերջինս ապշած ու դարմացած, տյուրոսցիներին ասել է. «Տվե՛ք ինձ այն մարդուն, որը ձեզ սովորեցրել է այդ բանը, և ես կհեռանամ ձեզանից»։ Մարդր գնացել է նրա մոտ, արժանացել մեծ պատիվների ու մնացել մոտը՝ թագավորական խորհրդականների և իմաստունների հետ միասին։

294. Տյուրոսի հանձնումը ֆրանկների ձեռք²⁰⁷

Այնուհետև տյուրոսցիները իրենց պատվավոր մարդկանցից ոմանց ուղարկեցին ֆրանկների Դոց անունով առաջնորդի և նրանց պատրիարքի մոտ՝ երաշխիքներ խնդրելով իրենց կյանքի ապահովության մասին։ Նրանք պայմանավորվեցին, որ ցանկացողը կարող է մնալ քաղաքում կամ իր բնտանիքով, երեխաներով և ունեցվածքով մեկնել իւաղաղությամբ, ուր որ կամենա։ Նրանց թույլ կտրվի հանգիստ ու ապահով անցնել գնալ։ Այնուհետև բացեցին քաղաքի գարպասները, և ֆրանկները մտան ու տիրեցին նրան հույս ամսին²⁰⁸, մինչ Բաղդուինը, ժուլինը և Գալերանը բանտարկված էին Հիսն-Զիադում։

295. Բաղդուինի ազատագրման և Գալերանի սպանության մասին²⁰⁹

97 // Այդ ժամանակ Բուրսուխը, որն, ինչպես վերը նշեցինք, պարտվել էր ֆրանկներից Հալեպի և Անտիոքի միջև, դժոնրվելով Մոսուլում, ուրբաթ օրվա լույս գիշերը երազում տեսավ, որ տասնմեկ շներ շրջապատել և հոշոտում են իրեն։ Երբ առավոտյան զարթնեց ու պատմեց իր երազը, ոմանք նրան ասացին. «Զգուշացիր և այսօր աղոթարան մի դնա»։ Իսկ նա ասաց. «Ուրբաթ օրով ես չեմ թերանա մասնակցել համբնդհանուր աղոթքին մեծ մզկիթում»։ Իվ երբ նա, մահմեղական սովորության համաձայն, կեսօրին մտավ [մզկիթի] գոնով, իսմայելիտներից տասնմեկ հոգի շրջապատեցին նրան, գաշունահարեցին ու սպանեցին։ Նրանից հետո Մոսուլում և Ասորեստանում թագավորեց նրա որդին, որը նույնպես Բուրսուխ էր կոչվում²¹⁰,

296. Հալեպի բաղադրի պաշարումը ֆրանկների կողմից²¹¹

Այդ ժամանակ ֆրանկների Բաղդուին թագավորը, Տրիպոլիի Սենժիլ կոմսը և Ռուհայի ժուլին կոմսը հավաք գումարեցին։

Նրանց հետ նախապատրաստություն տեսավ նաև մի մահմեղական ամիրա՝ Դուբայս²¹² անունով, որը եղել էր Հիլայի²¹³ և իրաքի տիրակալը, բայց այնտեղից հալածվելով՝ եկել էր Անտիոք ու Հնադանդություն հայտնել ֆրանկներին։ Բազում զորքերով նրանք եկան պաշարեցին Հալեպ քաղաքը և ամբողջ ինն ամիս բոլոր կողմերից հարձակումներ գործեցին նրա վրա։ Ներսում եղող մարդիկ այնքան նեղվեցին [պարենի] պակասից, որ նույնիսկ պիղծ կենդանիներ կերան։ Ինն ամիս հետո, երբ նրանք արդեն պատրաստվում էին հանձնել քաղաքը, լուր հասավ, թե Ասորեստանի տիրակալ Բուրսուխը գալիս է նրանց օգնության։ Հիշյալ Դուբայս
98 արաբը // ֆրանկներին խորհուրդ տվեց՝ ասելով. «Ինձ զորք տվեք, որպեսզի գնամ Եփրատ և, խանգարելով Բուրսուխի գետանցը, ուշացնեմ նրա գալուստը, մինչև որ գուք գրավեք քաղաքը»։ Սակայն հաստակող ֆրանկները շընգունեցին նրա խորհուրդը։ Բուրսուխն անցնելով Եփրատը, եկավ գիշերով և համարձակորեն մտավ Հալեպ։ Առավոտյան հալեպցիները բացեցին քաղաքի դռները և, Բուրսուխի հետ միասին դուրս գալով, սոսկալի ճակատամարտ տվին ֆրանկներին։ Ֆրանկները, հեռանալով քաղաքից, բանակ գրին Գոշան լեռան վրա, իսկ տաս օր հետո մեկնեցին Անտիոք։ Թուրքերը Բուրսուխի գլխավորությամբ մինչև Աթարիք²¹⁴ հետապնդեցին նրանց՝ ավազակություններ և կողոպուտներ գործելով նրանց թիկունքում։ Ապա Բուրսուխը մեծ ուրախությամբ վերադարձավ Հալեպ։

297. Ազագի պաշարումը Բուրսուխի կողմից և ֆրանկներից
կրած նրա պարտությունը²¹⁵

Հալեպից ֆրանկների հեռանալուց հետո Բուրսուխը գնաց պաշարեց Ազագ ամրոցը և կատաղի հարձակումներ գործեց նրա վրա՝ օգտագործելով բարաններ, որոնք գիշեր-ցերեկ հարվածում էին նրա պարիսպներին։ Մինչև պարիսպը փորեց նաև մի գետնուղի և այգալիսով խիստ նեղության մեջ պահեց ամրոցը։ Երբ ֆրանկները լսեցին այդ, Երուսաղեմի թաղղուխն թագավորն ու Ռուհայի տեր Ժուլինը հանդիպեցին Անտիոքում, բայց թուրքական զորքի բազմությունից վախեցան օգնության գնալ Ազագին։ Երբ պաշարվածները շատ նեղվեցին, և ոչ ոք չէր կարողանում մտնել կամ դուրս գալ, մի եռանգուն մարգ ոգնորված ասաց. «Աստծու վրա հույս գրած՝ ես կզնամ և մեր նեղության մասին լուր կտանեմ թագավորին՝ արագացնելով նրա գալուստը»։ Նրան խոստա-

ցան ողջ-առողջ վերադառնալու զեպքում դանաղան բարիքների
արժանացնել, Մարզը դոտեպնդված՝ հեծավ մի ուժեղ ձի, ձեռքը
սուր վերցրեց, իսկ ծոցը մի աղավնի դրեց և, կայծակի նման հան-
99 կարծակի դուրս թուելով դարպասից, // նետվեց հետևակային
դորքերի վրա, որոնք խումբ-խումբ պահակություն էին անում:
Այդ վայրի շուրջը մի խոր խրամ էր փորված, սակայն ձին թափով
թռավ նրա վրայից և անցավ մյուս կողմը: Իրբ թշնամիները տե-
սան նրան, բոլոր կողմերից հարձակվեցին նրա վրա, բայց լկո-
րողացան բռնել:

Դալով Անտիոք՝ նա թագավորին պատմեց այն նեղության
մասին, որի մեջ ընկել էին Աղաղի բնակիչները: Ֆրանկները գո-
տեպնդվեցին, և աստծու վրա հույս դրած, ճանապարհ բնկան՝
նրանց միանալու համար: Նրանք աղավնու միջոցով մի նամակ
ուղարկեցին, թէ՝ «Այսինչ որը Կհասնենք ձեզ մոտ, քաջալերվե-
ցի՞ք և մի՞ վհատվեքու: Սակայն աղավնին եկավ իշավ թուրքերի
ճամբարու Կարդալով այն՝ վերջիններս նրա փոխարեն ժուլինի
անունից գրեցին. «Մեզ վրա հույս մի՞ դրեք, քանի որ թագավորն
զբաղված է իրեն շըշապատած եղիպտացի թշնամիներով: Երաշ-
խիքներ խնդրեցեք ձեր կյանքի համար և հանձնեցե՞ք բերդը»: Երբ
պաշարվածները կարդացին նամակը, կասկածեցին նրա վրա և
ասացին. «Մի քիչ էլ համբերենք, որպեսզի մեղ հետ չպատահի
Տյուրոսի աղավնու զեպքը և նամակը կեղծ դուրս լցա»: Նրանք
պատրաստվեցին դիմանալ որքան կարող են, և մեռնել, բայց
չհանձնվել: Թուրքերը, տեսնելով, որ այդ խորամանկությունը
շօդնեց, սկսեցին իրենց մոտ դտնվող բեռներն ուղարկել Հալեպ,
քանի զեռ ֆրանկները լէին հասել: Ապա լրտեսներ ուղարկեցին
մինչև Անտիոք, որպեսզի իրենց տեղեկացնեն ֆրանկների առաջ-
խաղացման մասին: Մի քանի օրից լրտեսները եկան և հայտնե-
ցին, որ ֆրանկները ճանապարհ են ընկել: Թուրքերն իրենց բոլոր
ինչը վերադրեցին Հալեպ, իսկ բարաններն ու բարարձակները
հրի մատնեցին: Սակայն ուղմունակ զինվորները մնացին տեղում՝
ոինվելով և պատրաստվելով կովի: Ֆրանկները, հասնելով կուրուս,
իրենց բեռները թողեցին այնտեղ և Քիլիս զյուղի վրա իշխող սա-
րից իշան բնդարձակ դաշտու Թուրքերը, նկատելով ֆրանկների
ժամանումը, շարժվեցին իրենց տեղից և ուղղվեցին վեր ու վար՝
100 հայտնվելով ֆրանկների ձախից // և աջից: Ֆրանկներն առանց
կովի մեջ մտնելու, անցան նրանց արանքից և ամրացան թուրքերի
ճամբարի տեղում: Նրանք լափաղանց փոքրաթիվ էին: Թուրքերը,
տեսնելով, որ նթանք քիչ են, քաջալերվեցին ու մտածեցին. «Եթե

մնան այստեղ, մենք կփակենք նրանց ճանապարհները, և նրանք կոչնշանան պարենի՝պակասից: Իսկ եթե Հեռանան, դա նրանց վախկուտության նշանը կլինի, և մենք կհալածենք նրանցաւ Ֆրանկները խորհրդակցեցին և, իրենցից բավականին թվով մարդկանց բերդ մտցնելով, ասացին նրանց. «Մենք կդնանք մի փոքր դեպի արևմուտք՝ այսինչ զյուղը, և կհանգստանանք այնտեղ մեր ձիերի հետ՝ հագեցնելով մեր ծարավն ու պաշար վերցնելով, բանի որ Ազաղում զուր չկա: Եթե թշնամիները հետապնդեն մեզ, ուշադրություն դարձրեք, թե երբ են զուրս գալու բոլոր դարանակալած դորքերը և միասնաբար ուղղվելու դեպի մեր կողմը: Բերդի զլիսից մեզ ծիսի աղդանշան տվեք: Եվ ինչ որ Տերը կամենում է, թող կատարվի: Եթե Տերը թույլ տա, մենք կհաղթենք, իսկ եթե կորստյան մատնվենք, զուր ամուր մնացեք, բանի որ որոշ ժամանակ դեռ կարող եք դիմադրել»: Բերդապետը միաշրանի, բայց ուժեղ և քաջ մի ֆրանկ էր՝ Սիրայդ անունով:

Ֆրանկների գորքերը առավոտյան մեկնեցին՝ ճանապարհ ընկնելով դեպի Անտիոք: Թշնամիները, տեսնելով այդ, հեծան ձիերը և հետապնդեցին նրանց: Վերջիններս փախուստ ձևացրին, և դրանից ոգենորված՝ թուրքերի բոլոր գարանակալած զինվորները վեր թռան ու սկսեցին ամբողջ ուժով հետապնդել նրանց: Երբ բերդից տեսան, որ այլևս գարանակալներ չմնացին, պայմանավորվածության համաձայն ծիսի աղդանշան տվեցին: Տեսնելով ծուխը՝ ֆրանկները թագավորի հրամանով հնչեցրին շեփորները և թագավորական դինանշանները ետ շրջեցին: Տերը զայրացավ թուրքերի վրա: Նրանք փախուստի դիմեցին և սրի բերան ընկան: Թուրքերի կողմից սպանվածների թիվը հասավ մոտ երկու հազարի: Փրկվեց միայն Բուրսուխը՝ քչերի հետ միասին, որոնք հալած գեցին մինչև // Հալեպ: Այսպիսի դառը փախճան ունեցավ թուրսուիսի ձեռնարկած արշավանքն Ասորեստանից: Նա ճանապարհ ընկաւ Մոսուլ գնալու համար, բայց մեռավ Ռախբայում²¹⁶, Եփրատի ստիին:

298. . Բոնիմունդի²¹⁷ գահակալումն Անահիուս և Բանիասի²¹⁸
հանձնումը իսմայելիտների ձեռք²¹⁹

Բաղդուին թագավորը ֆրանկների երկրից բերել տվեց Բոհեմունդ անունով մի երիտասարդի, որը որդին էր ավագ Բոհեմունդի²⁰ Անտիոքի առաջին տիրոջ: Վերջինս, ինչպես վերը նշեցինք, Դանիշմենդի զերությունից աղատվելուց հետո գնացել էր իր երկիրը:

Սրա որդուն, ահա, բերել տվեց թաղղուին թաղավորը և, ամուս-
նացնելով իր զստեր հետ, նշանակեց Անտիոքի կառավարից։ Նրա
հետ բերել տվեց նաև մի ուրիշ մարդու՝ կոմսերի ընտանիքից,
որի անունն էր Ֆուլբ²⁰, և ամուսնացնելով մյուս զստեր հետ՝ իր
կենդանության օրոք հայտարարեց Երուսաղեմի թաղավոր։

Այդ ժամանակ Դամասկոսում իշխում էր մի թուրք ամիրա՝
Տուղտնդին²²¹ անունով, որը տիրում էր նաև Բանիաս քաղաքին։
Տեսնելով, որ այն չի կարող սլաշտպանել ֆրանկներից, քանի որ
դտնվում էր նրանց սահմանների մեջ, կանչեց Բահրան²²² անունով
մի իսմայելիտ մարդու և Բանիասը հանձնեց նրան։ Վերջինս, հա-
վաքելով մոտ հինգ հարյուր հոդու, հաստատվեց այնտեղ։ Նա
միշտ նվերներ էր ուղարկում ֆրանկների թագավորին՝ հնաղան-
դություն հայտնելով նրան։

299. Ռուբինյան հայերի վատ արարքների մասին

Այդ ժամանակ Ռուբենի սերնդի հայերը, որոնք իշխում էին
Կիլիկիայի գավառներում ու երկրի բերդերում, դլուխ բարձրացրին
Դանիշմենդի որդի Ղաղիի՝ Կապաղովկիայի ու Մելիտենեի մեծ
տիրակալի դեմ։ Նրանց հրոսակախմբերը շարունակ դնում ավա-
ղակություններ էին գործում նրա սահմաններում, ինչպես անում
էին նրանց եղբայրակից Կարկառի հայերը Բալակի երկրում։ Իսկ
Ղաղին, որը շափաղանց հզոր ու ահարկու էր և, մարտնչելով հույն
102 թագավորների հետ, ավերում // ու կործանում էր ողջ Հու-
նաց աշխարհը, խիստ զայրացավ այդ հայերի վրա և պատրաստ-
վեց մտնել ու ավարի մատնել նրանց երկիրը։ Անտիոքի իշխան
Բոհեմունդը նույնպես, զայրացած հայերի վրա, սլատրաստվում
էր մտնել և ավերել Կիլիկիո երկիրը։

300. Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի ու Դանիշմենդի որդի Ղաղիի միջև Խիլիկիո երկրում տեղի ունեցած նակատամարտի և Բոհեմունդի սպանության մասին

Երբ Անտիոքի իշխան Բոհեմունդն իր զորքերով մտավ Կիլի-
կիո երկիրը, մյուս կողմից մտավ նաև Ղաղին։ Ֆրանկ և թուրք
դորքերը, որ եկել էին կործանելու երկիրը, հանկարծ հանդիպեցին
իրար։ Թուրքական զորքերը շրջապատեցին Բոհեմունդին ու կո-
տորեցին նրա զինվորներին, որոնցից ոչ մեկը շվրկվեց։ Սպան-
վեց ու զլիսատվեց նաև Բոհեմունդը՝ այդ հրաշալի երիտասարդը։
Իսկ հետո նրա հոյակապ մագերի պատճառով քերթեցին նրա

գանգը և ուրիշ թանկարժեք իրերի՝ ֆրանկական վահանների, նի-
զակների ու թամբերի հետ միասին գլխամաշկն ուղարկեցին ինք-
նակալին՝ Սպահանի մեծ սուլթանին, որպէս Հաղթանակի պարզե-
ներ ու նվերներ Այսպիսով, այդ թագավորները կոտորեցին իրար,
իսկ Հայերը փրկվեցին: Ո՞վ զարմանք. Դանիշմենդը՝ այս Ղազիի
Հայրը, կորսոյան մատնեց ավագ Բոհեմունդի զորքերն ու, բռնե-
լով նրան, զերության վարեց, իսկ այժմ Դանիշմենդի որդի Ղա-
զին զախշախեց նրա երիտասարդ որդու՝ մյուս Բոհեմունդի զոր-
քերն ու սպանեց նրան:

301. Սպահանում նստող բուրժական մեծ սուլքանի
մահվան մասին²²³

1442 (1131) թվականին Սպահանի երկրում մեռավ թուրքերի
103 մեծ սուլթանը*, և ողջ Խորասանում մեծ խռովություններ || ու
սպանություններ տեղի ունեցան²²⁴: Մահմեդականների խալիֆը,
որ նստում էր Բաղդադում, իշխանությունը հանձնեց Դանիշմենդի
որդի Ղազիին՝ Կապաղովկիայի և Մելիտենի տիրակալին, որն
այդ ժամանակ մեր կողմերի բոլոր թուրք թագավորներից ամենա-
հզորն ու ամենակարողն էր:

302. Ժուլին կոմսի զահակալումն Աւանայում

Ուռհայի տեր Ժուլինն այդ ժամանակ արդեն ծեր էր և տա-
րիքով առաջացած, սակայն դեռևս չէր հանգստանում կռիվներից:
Հալեպի և Մաբբուզի արանքում մի բերդ կար՝ Թելարան²²⁵ անու-
նով, որտեղ այդ ժամանակ ավաղակներ էին ապրում և մշտապես
կողոպտում շրջակա երկրները: Ժուլինը զորք հավաքեց և գնաց
քանդելու այդ բերդը: Նրա տակ գետնուղիններ փորել տալով՝ կոմսն
անձամբ իշավ տեսնելու դրանք: Սակայն հանկարծ մի հողագունդ
փլաց ու ծածկեց նրան: Երբ նրան շտապ դուրս կորզեցին, գտան
վերջին շնչում: Նրան վերցրին բերին Ավետյաց բլուր Նա խիստ
հիվանդացավ, քանի որ մարմինը զախշախված էր: Եվ մինչդեռ
նա հիվանդ էր, Ղազին հավաքեց իր զորքերը՝ ուուրինյան Հայերի
երկրները մտնելու համար: Լսելով այդ՝ Ժուլինը հրամայեց զո-
րահավաք կատարել և, հիվանդի մահնում պառկած, զնաց Ղազիի
զեմ: Երբ վերջինս լսեց, որ Ժուլինը դեռ ողջ է, վերադարձավ իր
երկիրը: Իսկ Ժուլինը հասավ Տէլուր, այդ քաղաքում գտավ իր վախ-

* Լուսանցագրություն. «Մասուդ թագավորը»:

ճանը և թաղվեց Տլուքի եկեղեցում: Իրենից հետո թագավորեց
որդին, մի անխելք պատանի, որի անունը նույնպես Ժուլին էր:
Այդ տարի մեռավ նաև Երուսաղեմի թաղղուխն թաղավորը: Նրա
փոխարեն զահակալեց իր փեսան՝ սիր²²⁶ Ֆուլքը, որին, ինչպես վե-
րը նշեցինք, նա թագավոր էր Կարդել դեռ իր կենդանության օրոք:
Իսկ Անտիոքում Բոհեմունդի որդի Բոհեմունդի մահվանից հետո
թագավորեց Պուատինը²²⁷, որդին՝ [ավաղ] Պուատինի, որն,
ինչպես վերը նշեցինք, ելել էր արշավի և Հոռոմոց երկրում իր
104 զորքերի ջախչախումից հետո վերադարձել իր Երկիրը: //

303. Ասուեստանում, Մոսուլում և ողջ Միջագետքում Զանգիի²²⁸
տիրապետության սկզբնավորման մասին

Երբ Ռուխբայում, ինչպես վերը շարադրեցինք, մեռավ վերջին
Բուրսուխը, մեծ սուլթանը 1443 (1132) թվականին արևելքի ղո-
րազլուխ նշանակեց Զանգիին, որը որդին էր Աղ-Սնդուրի: Վեր-
ջինս Բուղանի ընկերն էր, որին հիշել ենք վերը՝ ֆրանկների ար-
շավանքի մասին [պատմելուց] առաջ Սրանց սպանել էր Տուտու-
շը՝ կողված նաև Թաջումուլուք²²⁹, այսինքն՝ արքայական թագ:
Իսկ սուլթանը, որ գտնվում էր Բաղդադում, Մասուդն²³⁰ էր՝ Սին-
շարշահ մեծ սուլթանի եղբորորդին: Սինշարշահը որդին էր Աբու-
ֆաթահի, որ կողվում էր նաև Մելիքշահ: Վերջինս դեռ Փիլարտոս
Դոմեստիկոսի ժամանակներում ելել դրավել էր Ասորիքը և Ան-
տիոքում նշանակել Յաղի Սիանին, Դուհայում՝ Բուղանին, իսկ
Դամասկոսում՝ Տուղտեգինին: Աբուլֆաթահի որդի Սինշարշահը
ծնվել էր մեծ տիրուհուց, երբ պաշարել էին Շիգգարը, այսինքն՝
Սինշարը²³¹, այդ պատճառով էլ նաև կողվել էր Սինշարշահ, Մա-
սուդը՝ Սինշարշահի եղբորորդին, այդ ժամանակ տիրում էր Սպա-
հանի ու Խորասանի երկրներին, Երաքին, Բաղդադին ու ողջ Հա-
րավարելլյան շրջաններին: Ասուեստանից արևմուտք և Հյուսիս
ընկած բոլոր երկրները ենթարկվում էին Նրան: Նրա հրամանով
էր նշանակում Մոսուլի առաջնորդը, որ կողվում էր զորագլուխ:
Իսկ թուրքերը նրան անվանում էին աթաբեկ²³², Վերջինս իշխում
էր ամբողջ Միջագետքում, Հյուսիսում, Հալեպում և ողջ Փյունի-
կիայում:

Այդ ժամանակ Մոսուլի նշանավոր մարդիկ էին Սալահեղղի-
նը²³³, Նասրեդդինը²³⁴ և Ջեյնեդդին Ալին²³⁵, որոնք սուլթանի կող-
մից ճանաշված թուրքեր էին: Երբ Բուրսուխը մեռավ, նրանք էին
վարում ողջ արևելքի զորժերը և իրենք էին, որ հորդորեցին սուլ-

թանին ղորազլուխ նշանակել Աղ-Մնղուրի որգի Զանգիին, որ կոչվում էր Խմաղեղպին։ Այզպես էլ եղավ. նա Զանգիին ղորազլուխ
105 նշանակեց Ասորեստանի և ողջ Միջազետքի, Ասորիքի // ու Փլունիկիայի վրա։ Սուլթան Մասուզը նրա մոտ ուղարկեց իր երկու անշափահաս եղբօրորդիներին, որպեսզի նրանք լինեն երկրների տերերը, իսկ Զանգին՝ նրանց ղորահրամանատարը։ Այդ ժամանակ Սպահանում մեռավ Մասուզ մեծ սուլթանը, որի մասին խոսեցինք վերը, և նրան հաջորդեց Սուլեյմանշահը²³⁶ Համադանում։

304. Զանգիի արեմտյան արշավանքի և Շենավ²³⁷ բերդի գրավման մասին²³⁸

1443 (1132) թվականին Զանգին, իր ղորերով արշավանքի ենելով, եկավ Ռուսայի մոտակայքը և պաշարեց քաղաքից արեգելք գտնվող մի բերդ, որը ժամանակին ֆրանկները խլել էին Մունի իրն Ռուսայր անունով մի արարից։ Զանգին գրավեց Շենավ անունով այդ բերդը և մոտեցավ Ռուսա քաղաքին։ Ապա պատգամավորներ ուղարկեց ուռհայեցիներին, թե միտք չունի պատերազմել ֆրանկների դեմ, միայն թե իր հետ համաձայնության գան։ Քաղաքից նրա համար թանկարժեք իրեր, նվերներ, ուտելիք ու բարելիք բերեցին, և նա, անցնելով այնտեղից, գնաց Հալեպ։

305. Դամասկոսի մասին, ինչպես նաև Զանգիի կողմից Բաալբեկ Տաղաթի պաշարման մասին

Դամասկոսում իր հոր՝ Տուղտեգինի մահվանից հետո թագավորել էր Թաջումուլուքը²³⁹։ Սակայն որոշ ժամանակ անց Թաջումուլուքն սպանվեց իսմայելիտների ձեռքով՝ թողնելով անշափահաս եղբայրներ ու որդիներ, որոնք իրար հետ անմիաբան էին։ Թաջումուլուքի նշանավոր ամիրաներից մեկը, որ կոչվում էր Ռունար²⁴⁰, կառավարում էր Դամասկոսը Թաջումուլուքի որդիներից մեկի անունից։ Մյուս որդին գրավեց Բաալբեկը։ Իսկ Զանգի զորահրամանատարը, զորք առած, եկավ պաշարեց Բաալբեկը և հղոր քարարձակների օգնությամբ, որոնք գիշեր-ցերեկ թակում էին այդ գարմանահրաշ շինությունը, կատաղի հարձակումներ գործեց նրա
106 դեմ։ Ամեն օր հաղարավոր մեծամեծ քարեր էին արձակվում // նրա վրա, մինչև որ ստիպված հանձնեցին բերդը։ Այսպես Զանգին տիրեց անառիկ Բաալբեկին, որից հետո սկսեց տեական պատերազմ մղել Դամասկոսի դեմ։

306. Երուաղեմի թագավորի պարտությունը Զանգիից և
ապա նրանց միջև կնճիւած հաշտությունը

Անարը՝ Դամասկոսի ամիրան, տեսնելով, որ Զանգին հզորացել և սկսել է նեղություն պատճառել իրեն, իսկ ինքը չի կարող նրան դիմաղրել, դիմեց Երուաղեմի թագավորին. և նրան բաղում ուկի նվիրեց, որպեսզի օգնության հասնի և վանի Զանգիին: Թագավորը զորք հավաքեց և եկավ մոտեցավ Զանգիին: Իսկ Զանգին խորամանկաբար փախուստ ձեացնելով, խույս տվեց թագավորից, մինչև որ սա թափանցեց Երկրի խորքերը: Այնժամ Զանգին թափով ետ դարձավ, և թագավորը պարտվեց: Նրա զորքերը թիկունք դարձրին, և թուրքերն սկսեցին նրանց սրի քաշել: Թագավորը քշերի հետ ապաստանեց Տրիպոլիի սահմաններում գտնվող մի բերդում, որ կոչվում է Հիսն ալ-Աքրադ²⁴¹, և իր մարդկանց. հետ թաքնվեց այնտեղ: Զանգին եկավ պաշարեց այդ բերդը և սաստիկ նեղության մեջ դրեց նրան. ներսում եղողները մինչև իսկ առանց աղի կերան իրենց ձիերն ու գրաստները:

Թագավորը լուր ուղարկեց Անտիոքի տեր Պուատվինին և Ուսայի իշխան կրտսեր Շոսլինին, որպեսզի զորք հավաքեն և դան իրեն օգնության: Սակայն մինչ նրանք կհավաքվեին ու կգային, թագավորը խիստ նեղության մեջ ընկավ: Զանգին էլ լսելով, որ ֆրանկները ելել ու զորք հավաքած դալիս են, իսկ թագավորը նեղության մեջ է, վերջինիս մոտ պատգամավոր ուղարկեց՝ հետր զնելով պատվական ու բնտիր կերակուրներ, և նրա նկատմամբ բարեկամություն ու միաբանություն ցույց տվեց: Նրանք ուխտ կնքեցին, խոստումներ ու երդումներ [փոխանակեցին], և Զանգին մեկնեց այնտեղից: Քիչ անց հասան ֆրանկ զորքերը և ուղեցին հետապնդել Զանգիին, սակայն թագավորը թույլ շտվեց՝ Զանգիի
107 հետ կնքած ուխտի // և երդումների պատճառով: Իսկ Զանգին, հզորացած ու զորեղացած, անընդհատ ավերում էր Դամասկոսի Երկիրը՝ նվաճելով նրա բոլոր սահմանները, նույնիսկ Թաղմորը, որ գտնվում է անապատում:

307. Աքարիբի առումը

Ֆրանկների թաղավորի հետ հաշտություն կնքելուց հետո Զանգին այլևս չէր մարտնչում նրանց հետու նա կոիվ ու պատերազմ էր մղում միայն մահմեղականների Երկրները զավթելու և իրեն ենթարկելու համար: Հալեպի մոտերքում մի բերդ կար, որ կոշվում էր Աթարիր, մի ուրիշն էլ՝ Հաղղանա²⁴², որոնց տիրում էր

ֆրանկ իշխաններից մեկը։ Սա զորքով եկավ ավագակություններ դործեց Հալեափ շրջակայքում, և ավար ձեռք բերելով, հեռացավ հմանալով այդ՝ Զանգին վերցրեց իր զորքերը և զնաց պաշարեց այդ երկու բերդերը։ Երբ նեղ դրության մեջ ընկան, նրանք երաշխիքներ խնդրեցին իրենց կյանքի համար։ Զանգին նենգամտորեն երդվեց ու ասաց. «Երդվում եմ այսինչ-այնինչով, որ ձեզ կանցկացնեմ Անտիոքի դարպասով»։ Երբ բացեցին դռները, նա դուրս հանեց տղամարդկանց, կանանց, տղաների ու աղջիկների ողջ բազմությունը, բոլորին բերեց հասցրեց Հալեա և անցկացրեց Անտիոքի դարպաս կոշվող դռնով, այսպիսով կատարելով իր երդումը։ Սպա բոլոր տղամարդկանց սրի մատնեց, իսկ կանանց ու երեխաներին ստրուկ ու աղախին դարձրեց։

308. Կապաղովկիա երկրի և Ղազիի ուղիների մասին

Դանիշմենդի որդի Ղազիի մահվանից հետո նրա պետության մեջ թագավորեց իր որդին՝ Մահմուդը²⁴³, Սա զորեղացավ ու հղորացավ, և նրա լուծը սոսկալի դարձավ կապաղովկյան երկրներում, մասնավոր մելիտենացիների համար, որոնց նեղում էր հարկերով ու տուրբերով։ Մակայն աստված նրան պատժեց վատ հիվանդությամբ, և նա մեռավ։ Ղազին ուներ ևս երկու որդի, մեկի անունը՝ Դառլա²⁴⁴, մյուսինը՝ Յազուր²⁴⁵, երբ Մահմուդը մեռավ, նրանից հետո թագավորեց Դառլան։

309. Հունաց Հովհաննես կայսեր զետի Անտիոք ծեռնարկած
արշավանդի մասին //

108

Այդ ժամանակ, 1446 (1135) թվականին, Հունաց կայսրը, որ Հովհաննեսն էր, նախանձախնդրությունից դրդված որոշեց արշավել դեպի Ասորիք։ Հովհաննեսն ալաման²⁴⁶ և Հունգար ֆրանկներից մոտ շորսհարյուրհազարանոց զորք հավաքելով՝ պատրաստվեց շարժվել դեպի Կիլիկիո ծովափը։ Նա ուզում էր օգտվել ծովից և բեռները տեղափոխել նավերով, որպեսզի նրանք անընդհատ հացահատիկ և պարեն բերեին իր զորքերի համար։

Այդ ժամանակ Կիլիկիայում իշխում էր Ռուբենի որդի Լևոն²⁴⁷ անունով Հայր, որը Ռուհայի իշխան կրտսեր ժողովին քեռին էր։ Այս կեռնը հպարտացել ու մեծամտացել էր։ Երբ, ինչպես վերը նշեցինք, նրա երկրում Ղազիի ձեռքով սպանվեց Սնտիոքի իշխան Բոհեմունդը, նա հոխորտաց ֆրանկների վրա և, մտնելով Տագրա²⁴⁸ անունը կրող ծովափնյա շրջանները, գրավեց Տարսոն ու

Մսիսը՝ ահագին վնաս պատճառելով ֆրանկներին։ Անտիռքում Պուատվինի գահակալումից հետո նրանց թշնամությունը շարունակվեց։ Լևոնը մշտապես ավազակություններ էր գործում նաև Հունաց սահմաններում, այդ պատճառով Հունաց կայսրը խիստ զայրացած էր նրա վրա։

Հունաց կայսեր արշավանքի ժամանակ Պուատվինը նույնպես զորք հավաքեց և մտավ կողոպտելու Կիլիկիո երկիրը։ Լևոնը պատրաստվեց ճակատամարտ տալ նրան, սակայն աննկատելիորեն ընկավ ֆրանկների պատրաստած ծուղակը և բռնվեց։ Պուատվինը նրան շղթայված բերեց Անտիռք, եվ մինչզեռ նա բանտարկված էր Անտիռքում, Հունական զորքերը հասան մինչև Կիլիկիո զռները, Կայսրը պատգամավորներ ուղարկեց ֆրանկների մոտ և հաղորդեց, «Ով Հնազանդվում է ինձ և բարի կամենում, թող վեր կենացա՝ ինձ պատիվ տալու», Ուոհայի տեր Ժուլինն ու Պուատվինը՝ Անտիռքից, եկան ողջունելու կայսրին, որին Հանդիպելով Տարսունից վեր՝ // ուրախությամբ ընդունվեցին նրա կողմից և վերադան իրնց քաղաքները։ Հունաց կայսրը գրավեց Տարսոնը, Մսիսը և Աղանան, պաշարեց ու գրոհով նվաճեց նաև Անարզարան, ապա շարժվեց դեպի Անտիռքի խորին հարթավայրը։ Նրա զորքերը ցրվեցին այս ու այն կողմ՝ լեռներում ու դաշտերում, և բազում շարիքներ գործեցին քրիստոնյաների գյուղերում։ Անտիռքի և Ուոհայի իշխանները նորից եկան ողջունելու նրան։ Սակայն Հունաց կայսրը պահանջեց, որ Անտիռքը տրամադրեն իրեն՝ մոտը նզած բեռներն ու գանձերը այնտեղ պահելու համար, մինչև նա նվաճի մահմեդականների երկրները և փոխհատուցի տիրոջը։ Անտիռքի տերը դրանից խոռվեց։

Հունաց կայսրը արշավանքի էր ելել ահոելի զորքով ու անսպառ դանձերով, իր շորս որդիների, եղբայրների, փեսաների և ողջ շքախմբի հետ միասին։ Նա ուխտել էր մինչև կյանքի վերջը ետ չդառնալ իր զորքերի, կեսարների, սերաստոնների, պատրիկների²⁴⁹ և մյուս մեծամեծների հետ, քանի դեռ խոշոր հաղթանակ չի տարել։ Նա այդպես էր խորհում։ Սակայն հաղթանակ ու կարողություն տվողը և թաղավորների գործերը տնօրինողն աստված է։

Երբ Պուատվինը՝ Անտիռքի իշխանը, վերադարձավ իր քաղաքը, աղատ արձակեց Լևոն Հային, որմ զնաց իր երկիրը։ Լևոնը եկագ և աղերսանքով ներկայացավ Հունաց կայսրին։ Սակայն վերջինս շղթայեց նրան և երեխաների ու հարազատների հետ ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս։

400. Կիլիկիո Երկրի Աղանա հաղաքի առամբ և նրա
բնակիչների կոտուածքը բուժերի ձեռքով²⁵⁹

Մինչ կայսրը բանակ էր զրել Անտիոքի Հարթավայրում, և
ֆրանկները ձեականորեն՝ առանց ուղղամտության Համագործակ-
ցում էին նրա հետ, Հանկարծ Աղանա քաղաքից ցավալի գույժ
ստացվեց՝ նրան հասած դառնադույն փորձանքի մասին։ Աղանա
քաղաքը շատ հարուստ էր քրիստոնյաներով, և նրա ողջ բնակչու-
թյունը հակորիկներ էին։ // Այնտեղի մետրապոլիտն այդ ժամա-
նակ Հովհաննեսն էր՝ իշու բար-Արիքան՝ Ուոհայից։ Երբ հունաց
կայսրը տիրեց նրանց, այնտեղ պահապան զորքեր թողնելով՝ գնաց
Անտիոքի երկիրը։ Նրանք ուրախացան, թե Հնազանդվելով Հույնե-
րին՝ վերջապես հանդիսատ դտան և ազատվեցին ֆրանկների դառն
հարկերից։ Եվ մինչեռ այսպես հանդիսատ ու անհող էին, կիրակի
օրվա լուսաբացին թուրքերը վրա հասան ու շրջապատեցին նրանց,
և անմիջապես խելահեղ կողմէ սկսելով, լափող կրակի նման հար-
ձակում ծավալեցին։ Ապա պարիսպներին սանդուղքներ հենելով՝
սկսեցին վեր մագլցել, եվ մինչ մի կողմից վանում էին նրանց,
նրանք հայտնվում էին մյուս կողմից։ Ներսում գտնվողները թու-
րացան նետերի ու քարերի հարվածներից և շրջապատող հսկայա-
կան կրակից։ Թեև առավոտից մինչև կեսօր դիմացան այդ նեղու-
թյանը, բայց Տերը նրանցից երես թեքեց. և նրանք մատնվեցին
թշնամու ձեռքրի։

Դա այնպես զարմանալիորեն կատարվեց, որ լողները չեն
հավատաւ։ Թուրքերից մեկը, մագլցելով պարսպին հենված սան-
դուղքով, հասավ մինչև նրա վերին ծայրը, բայց պարիսպը դեռ
բարձր էր նրանից։ Այնտեղ սակայն մի ճյուղ գտնվեց, որ աճել էր
պարսպի վրա։ Թուրքը բռնեց այն ու բարձրացավ կանգնեց նրա
վրա։ Պաշարյալներից մեկը, որ գտնվում էր պարսպի վրա, նրա
գլխավերնում, փորձեց իր ձեռքում եղած նիզակով խանգարել հա-
կառակորդին և նրան վայր զցել։ Սակայն թուրքը ձգեց ձեռքը և
բռնեց նիզակը։ Վերևում կանգնածը սկսեց ուժգնորեն այն քաշել
իր կողմը՝ նրա ձեռքից ազատելու համար։ Թուրքն այսպես կախ-
ված [նիզակից], բարձրացավ պարիսպը և թուրք քաշեց այդ
111 գժբախտի վրա, որն ուժատված բնկավ, իսկ մյուսներին, // որ
մոտ էին կանգնած, ահուղող համակեց, և նրանք սկսեցին փախ-
չել։ Թուրքերը ոգեսրված բարձրացան առաջինի ետեից և գրավե-
ցին պարիսպը։ Մի ժամում պարիսպը լցվեց թուրքերով, որոնք

այնուհետև իջան քաղաք և բացեցին դարպասները։ Թուրքական զորքը ներս մտավ։

Աստված զայրացավ Աղանայի ու նրա բնակէլնէրի վրա։ [Թուրքերը] ողջ ժողովրդին դուրս հանեցին, տղամարդկանց ծնկի բերելով սրի մատնեցին, ապա սկսեցին կողոպտէլ տները, սրան ներն ու եկեղեցիները՝ զավթելով ահաղին հարստություն։ Տղաներին ու աղջիկներին խումբ-խումբ գերի տարան։ Բռնվեցին նաև մետրապոլիտը, քահանաները և երիտասարդ սարկավագներուն որոնց կասկապելով պարաններով՝ նույնպես դառն զերության բշեցին։ Ապա քաղաքը սրի մատնելով՝ այն վերածեցին անապատի և վերադարձան իրենց երկիրը։

Երբ այդ լուրը հասավ հունաց կայսրին, նրա զորքերը ոտքի ելան և ընկան թուրքերի ետևից, բայց չհասան նրանց, քանի որ արդեն լոթ օր էր անցել։ Գերիներին բերին վաճառեցին տարբեր վայրերում, մանավանդ Մելիտենեում։ Իսկ ովքեր փրկվել էին, վերադարձան քաղաք։ Հովհաննես կայսրը հոդ տարավ նրանց մասին և ապահովեց ապրուստի միջոցներով։ Աղանայի աղետը տեղի ունեցավ հունաց կայսեր արշավի ելնելուց հինգ ամիս հետո։ Շուտով վրա հասավ ձմեռը և կայսրն իր զորքերով ձմեռեց Կիլիկիայում։ Նրանց մեջ հիվանդություններ և համաճարակներ տարածվեցին։

401. Ուռիալեցիների բարավանի ոչնչացումը և մի մեծ բազմության կոտորածն ու կողոպուտը Տափթիլում²⁵¹

Տիմուրտաշի կողմից

112

Այդ տարվա հոկտեմբեր ամսի վերջին, մինչ կայսրը գտնվում էր Կիլիկիայում, Սամոսատ քաղաքում մի մեծ բազմություն հավաքվեց՝ Աւուա գնալու համար։ Եթե մեծ բազմություն չէր հավարգում, չէին կարողանում զնալ՝ վախենալով թշնամիներից, որոնք դարան մտած շարունակ հսկում էին նրանց ճանապարհները։ Այսպես ուրեմն, հավաքվեց հացահատիկ, զինի և ապրուստի միջոցներ բարձած մի մեծ բազմություն՝ // անհամար մարդկանցով, զրաստներով ու ամենայն անհրաժեշտ բեռներով, որոնց ուղեկցում էին ֆրանկ հեծյալներն ու հետևակայինները։

1447 (1136) թվականի հոկտեմբերի 29-ի ուրբաթ օրվա լույս գիշերը, երբ նրանք անցել էին Եփրատը և մի քանի մղոն առաջացել դեպի Ուռիա, տաս հաղար հեծյալներով վրա հասան Մարդինի և նփրկերտի ամիրա Տիմուրտաշի՝ Ղաղի Արտուրյանի որդու

Հրոսակները և ողջ գիշեր մարտնչեցին նրանց հետ։ Երբ բացվեց
այդ դժբախտ օրվա առավոտը, մինչև կեսօր կարողացան մի կերպ
գիմանալ։ Աստվածային ճշմարտությունն այդ բարավանի վրա
որոտաց Տափթիլ կոչվող գյուղի մոտ՝ Ուռհայի ճանապարհին։
Մերկացրած սրերով հարձակման անցնելով՝ [թուրքերը]. անհաջիվ
թվով մարդկանց կոտորեցին, հազարներով գերի վերցրին և անըս-
պառ հարստություն, անթիվ դրաստեր՝ ձիեր, զորիներ ու էշեր
խլեցին։ Ապա առնելով խումբ-խումբ կապկաված գերիներին՝
նրանց հասցրին Ուռհայի դարպասին ու պարիսպներին և, դիմե-
լով ուռհայեցիներին, ասացին. «Ո՞վ թշվառներ, ի՞նչ եք սպասում.
Հանձնեցք քաղաքը, և մենք կաղատենք ձեր գերիներինու։ Սա-
կայն [Տիմուրաաշի] ցանկությանը բավարարություն շտվին, և նա
ելավ գնաց, քանի որ քաղաքը պաշարելու համար անհրաժեշտ
ռազմական գործիքներ չեր պատրաստել։

402. Հունաց կայսեր թափանցումը ասուց երկրները

Երբ ձմեռն անցավ, և եկավ զարունք, Հունաց կայսրը պատ-
րաստվեց մտնել ասորոց երկրները։ Նա լուր ուղարկեց ֆրանկ
իշխաններին, որպեսզի հավաքվեն իր մոտ։ Ապա ելավ գնաց Մա-
րաշ²⁵², Տէուք, Այնթապ²⁵³ ու Թլպաշար և ի վերջո եկավ Մաբբուգ։
Այնուհետև վերցնելով Ուռհայի տեր Ժուլինին, նրան ստիպեց պա-
շարել Մարբուգի և Հալեպի միջն գտնվող Բուզաա²⁵⁴ անունով բեր-
դը։ Դրավելով բերդը՝ կայսրն այն կողոպուտի մատնեց։ Իսկ հե-
113 տո, նրա տերերին գերեվարելով, բերդը հանձնեց Ժուլինին։ //

403. Շիզար²⁵⁵ անառիկ բերդի պաշարումը հունաց
կայսեր կողմից

1448 (1137) թվականին մեկնելով Բուզաայից, նրանք ուղրղ-
վեցին գեղի Հալեպ և անհամար մարդկանցով ու զորքերով մո-
րեին նման Հայտնվեցին այնտեղ։ Հալեպիների սիրոը դողաց-
քանի որ կարծեցին, թէ պատրաստվում են պաշարել իրենց։ Եթե
իսկապես պաշարեին Հալեպը, կարող էին կարճ ժամանակում
գրավել այն։ Սակայն օրհնյալ ֆրանկները, որոնք բարի չէին տը-
մաղրված հունաց կայսեր նկատմամբ և նրա հետ համագործակ-
ցում էին կեղծ սիրալիրությամբ, խորհուրդ շտվին տվյալ պահին
պաշարել Հալեպը։ Նրանք մի շարամիտ և կործանարար առաջարկ
արեցին, որ նա դնա պաշարի Շիզար անառիկ բերդը։ Դա մի ամուր
բերդ էր, կառուցված բարձր լեռան գագաթին, որի հունում լեռան

լանցերով մի գետ էր հոսում, նրան տիրում էին պատվական մարդիկ՝ Մունկիդի որդիներ²⁵⁶ կոչող արաբներից։ Արանք ցեղակիցներն էին Կալա-Ջաբարի տիրոջ, որի երաշխավորությամբ, ինչպես վերը նշեցինք, Մոսուլից փրկազնվել էր Բաղրուին իշխանը։ Բնավորությամբ բարի ու օտարասիր մարդիկ էին և միշտ էլ լավ միշտ նորդներ էին հանդիսանում։

Զանդին, որ այդ ժամանակ դժուվում էր Հալեպում, աևսնելով հույների ու ֆրանկների ձախորդ քայլը, խիստ ուրախացավ։ բանի որ նախ՝ գիտեր, որ նրանք ճիշտ չեն վարվում, և երկրորդ՝ որ պատերազմն առժամանակ հեռացավ իրենից։ Եվ մինչդեռ նրանք պաշարել էին Շիղար բերդը, Զանդին քաշարար հակում էր իր ամհմանները և մոտենում հույների ճամբարին։ Երբ հույները, Հարձակվելով բերդի վրա, ոչինչ չկարողացան անել, նրանց զորքերն սկսեցին նեղվել [պարենի] պակասից, քանի որ նրանց մոտ մի անհամար բազմություն էր հավաքվել։ Խակ Զանդին խելամտորեն խանգարում և հսկում էր, որ նրանք ոչինչ լստանան։ Երբ կարիքը բանակում սաստկացավ, ժամանակը ձգձգվեց, և հնար չզտան 114 բերդը գրոհով գրավելու, // կայսրը հասկացավ ֆրանկների նենցությունը, որ նրանք իր ժամանակը վատնելու համար են իրեն բերել և պաշարել տվել այդ բերդը։ Ներսիններն իրենց ներթին պատվամավորներ ուղարկեցին հունաց կայսեր մոտ և ասացին։ «Ֆրանկները քեզ խիստ մոլորեցրել են,» ո՞վ արքա, բերելով և պաշարել տալով այս բերդը։ Մենք ոչ ոքի վնաս չենք պատճառում և չենք վշտացնում բրիստոնյաներին։ Եվ նրան ուղարկեցին նվերներ ու պարտեներ, ոսկուց և արծաթից պատրաստված եկեղեցական անոթներ, ինչպես նաև ոսկեղեն խալեր, որ հոյն թագավորների դեմ իրենց նախնիների տարած հաղթանակների ժամանակներից պահպան էին իրենց մոտ։ Կայսրը մեկնեց Շիղարից ու եկավ Անտիոք, իսկ այնտեղից գնաց Անարզաբա՛ վշտացած այն բանից, որ ոչ ամառը ոչինչ չէր արել։

404. Թէ ինչպիս Բուզան նորից ընկավ մանմեղականների ձեռքը, և երա գերիները Փրկվեցին սուրկությունից

Զանդին ուղղվեց դեպի Բուզան և, գրավելով այն, կռոտորեց այնտեղ դժուվող բոլոր ֆրանկ զինվորներին։ Ինչ վերաբերում է այնտեղից գերի տարգած մարդկանց, նրանք դժուվում էին Աղազ ամրոցում։ Պարենի պակասի պատճառով ամեն օր նրանց հանում էին ուսուի դաշտերը՝ սնվելու Զանդին մի ուժեղ զորագունդ ուղար-

կեց, որը դարանակալեց նրանց: Երբ [դերիները] ցրվեցին դաշտերում, նրանք փակեցին ելումուտի ճանապարհները և բոլորին հավաքեցին: Նրանց հետ եղած պահապաններից շատերն սպանվեցին, իսկ գերիները փրկվեցին և եկան թուղար:

405. Հունաց կայսեր որդիների մահը և նրա ամորալի
վերադառնությունը իր երկիրը

Մինչ հունաց կայսրը նստած էր Կիլիկիայում, մեռավ նրա
անդրանիկ որդին՝ Ալեքսր: Նրան զմուսեցին և ուղարկեցին մայ-
րաքաղաք: Որոշ ժամանակ անց մեռավ նաև մյուս որդին, և նրան
էլ զմուսելով մայրաքաղաք ուղարկեցին: Կայսրը՝ խիստ վշտացած,
115 նույնպես վերադարձավ // Կոստանդնուպոլիս, մահմեղականնե-
րից գրավել շկարողանալով անդամ մի տուն և շտանելով ոչ մի
հաղթանակ:

406. Դեպի Կիլիկիա հունաց կայսեր ձեռնարկած երկրորդ
արշավանքի և նրա մահվան մասին²⁵⁷

Հաջորդ տարի հունաց Հովհաննես կայսրը, նորից սլատրաս-
տություն տեսնելով, ոտքի կանդնեց և եկավ մինչև Տարսոն: Նա
հավաքեց ֆրանկ թագավորներին և նրանց կշտամբեց նախորդ
շեպքերի համար: Հետո որոշեց նրանց հետ ինամություն հաս-
տատել՝ ամուր կապեր ապահովելու նպատակով: Եվ մինչ խոր-
հում էր դրա մասին, մի օր զվարճանալու համար դնաց որսի: Նրա
առաջ մի եղնիկ հայտնվեց, և նա լարեց նետաղեղը՝ առջեկց փախ-
չող որսին խփելու համար: Սակայն սայրը քսվեց նրա ձախ ձեռ-
քին և, մի փոքր քերծելով այն, վերք առաջացրեց: Դրանից հետո
նրա թևն ամբողջովին ուռափ, և մի քանի օրից նա մեռավ: Նրա
մոտ էր գտնվում իր Մանուել²⁵⁸ անունով փոքր որդին, որին էլ
կայսր հունակեց, քանի դեռ ողջ էր: Նրա զինվորները զմուսեցին
նրան և, վերցնելով նաև որդուն, մեծ սգով վերադարձան Կոս-
տանդնուպոլիս:

Այդ ժամանակ՝ 1449 (1138) թվականին ուժեղ երկրաշարժ
տեղի ունեցավ, և բազմաթիվ քաղաքներ կործանվեցին, մանա-
վանդ Կիլիկիայում և Ասորիքում: Աթարիք ամուր բերդը գետնին
հավասարվեց, կարծես երբեք գոյություն չէր ունեցել: Սակայն
երուսաղեմը շտուժեց: Նույն ժամանակ մեռավ երուսաղեմի թա-
գավորը և գահակալեց նրա որդին՝ Բաղդուինը²⁵⁹:

407. Ալամանաց²⁶⁰ թագավորի²⁶¹ արշավանքն իր
զույերի հետ²⁶²

1455 (1144) թգականին²⁶³ ալամանաց թագավորը արշավանքի
ելակ երկու հարյուր ինսունչինդ հազար ֆրանկների ուղեկցու-
թյամբ Նրա հետ էր նաև մի այլ ֆրանկ թագավոր²⁶⁴, Հարյուր
հազար հոգով, Նրանք եկան մինչև Կոստանդնուպոլիս և հունաց
կայսրից // ուղեկիցներ խնդրեցին, որպեսզի իրենց առաջնորդեն
ցամաքային ճանապարհով Խոկ կայսրը հույների գատ սովորու-
թյան համաձայն՝ Նրանց հետ մարդիկ ուղարկեց և հրամայեց, որ-
պեսզի Նրանց մոլորեցնեն ամայի ճանապարհներում։ Ապա լուր
ուղարկեց Կապաղովկիայի թուրքերին, որպեսզի կորսոյան մատ-
նեն Նրանց։ Ուղեկցելով Նրանց և տաս օր քայլելով առշներից
այդ առաջնորդողները Նրանց բերին մի անքանակ անապատ ու նո-
դարձան։ Կարիքն սկսեց նեղել զժբախտ ֆրանկներին։ Զեար մի
քաղաք կամ վայր, որտեղ կարողանային որևէ բան գնել ու դիմա-
նալ։ Նրանք թուլացան քաղցից և առշորժեցին ժարավից։ Ապա
վրա հասան թուրքական զորքերը և հնձվորների նման ընկան Նր-
րանց վրա։ Թագավորները փոքրաթիվ զորքերի հետ կարողացան
փրկվել և ծովով գնալ Խոտալիա, որտեղից նավով հկան Անտիոք,
Թուրքերը ուկու և արծաթի անսպառ հարստություն խլեցին և
քաղմաթիվ զերիներ ձեռք բերին։ Այսպիսի զարդ վախճան ունե-
ցավ այդ թագավորների արշավանքը օրհնյալ հույների նենջության
սպառնառով։

408. Ալֆոնս²⁶⁵ անունով մի ալլ թագավորի արշավանքը և
նրա վախճանը

Այդ ժամանակ Ալֆոնս անունով մի այլ թագավոր, արշա-
վանքի ելնելով, հազար ընտիր հեծյալների հետ նավով հասակ
Արքա²⁶⁶ քաղաքը, Լսիլով այդ լուրը, Տրիպոլիի կոմսը եկագ Ար-
քան Նրան տեսնելու թայց երբ իմացավ, որ իր ազգականներից
է, կոմսը վախեցավ, որ նա կարող է իր երկրում ժառանգություն
պահանջիր։ Այդ պատճառով զերցնելով Նրան ու բերելով Տրիպոլի՝
Նրա սպառվին ընթրիք կազմակերպեց և մահաղեղ տվեց։ Այդուև,
[Ալֆոնսը] հրաժեշտ տվեց իր անցավոր կյանքին։

409. Գամալիոս բաղամի պաշարումը ֆրանկների կողմից

Այդ ժամանակ Երուսաղեմի թագավոր Բաղդադինը, Նրա եղ-
բայր Ամորին²⁶⁷, ալամանաց թագավորն ու Նրա հետ արշավանքի
86

ելած մյուս թագավորը պատրաստություն տեսան և իրենց զորքն-
117 րով եկան պաշարեցին // Դամասկոսը: Ալամանաց թագավորը
կատաղի Հարձակումներ գործեց քաղաքի վրա, մինչև որ պաշար-
վածները նեղության մեջ ընկան և պատրաստակամություն հայտ-
նեցին հանձնել քաղաքը: Սակայն Երուսաղեմի թագավորը նա-
խանձկոտ քրիստոնյաների վատ սովորությամբ գոհ չէր դրանից:
Նա վախենում էր, որ ալամանաց թագավորը տիրելով Դամասկո-
սին, իրեն կենթարկեր նաև Պաղեստինն ու Երուսաղեմը: Եվ տես-
նելով, որ պաշարվածներն ակնհայտորեն պատրաստվում են
հանձնվել, նա թաքուն լուր ուղարկեց նրանց՝ ասելով. «Ի՞նչ կտաք
ինձ, եթե վերցնեմ թագավորներին ու հեռացնեմ նրանց քաղա-
քից»: Ներսիններն ուրախացան և որոշեցին նրան տալ հարյուր
հաղար ղինար ոսկով: Այնժամ Բաղդատինն ասաց ալամանաց թա-
գավորին. «Ավելի լավ կլինի, եթե վերացնենք պաշարումը և հետո
դանք երկրորդ անգամ պաշարենք քաղաքը»: Ալամանաց թագա-
վորը հավատաց նրան: Երբ մեկնեցին, տեղավորվեցին մի այն-
պիսի վայրում, որտեղ ոչ մի հարմարություն, նույնիսկ ջուր չկար:
Այսպես [Բաղդատինը] շարշարեց նրանց ու շեղեց պատերազմա-
կան գործից: Ալամանաց թագավորը խոռվեց և ի վերջո վեր կա-
ցավ գնաց Աքքա: Մյուս ֆրանկ թագավորի հետ միասին նրանք
ծով գուրս եկան և, առանց որևէ բան արած լինելու, գնացին իրենց
Երկիրը: Իսկ Բաղդատին թագավորը, ստանալով հարյուր հազար
դինարը, տեսավ, որ բոլորն էլ պղնձյա են, հմտորեն պատրաստ-
ված դամասկացիների կողմից՝ իր անմտության վրա ծիծաղելու
համար:

410. Զանգիի պատերազմը Արտուրյանների դեմ և նրա
զժությունը Ժուլին ունիայեցու հետ

Զանգին՝ Արեւելքի Երկրների և Հալեպի տիրակալն ու թուր-
քերի մեծ զորահրամանատարը, այլևս մտահոգություն չունենալով
քրիստոնյա թագավորների կողմից, անցավ Եփրատը և սկսեց պա-
տերազմել Արտուրի սերունդների՝ Տիմուրտաշի և Դաուդի որդի-
118 ների դեմ, ասպատակելով նրանց սահմանները: Նա գրավեց Դո-
րա քաղաքը, Թլմողը²⁶⁸, // Զամալինն ու ողջ Շարաքտանը²⁶⁹, ինչ-
պես նաև՝ Խանինը, Արկնինը²⁷⁰ և Խամիմթան²⁷¹: Արտուրյանները
նեղ դրության մեջ ընկան և գնացին օգնություն խնդրեցին Ուո-
ւայի տեր Ժուլինից՝ նրան զիջելով Կարկառի Երկրում գտնվող
Պեպու բերդը²⁷², Վերջինս պատրաստվեց նրանց հետ միասին պա-

տերագմելու Զանգիի դեմ։ Իսկ Զանգին, որն, ինչպես վերը նշեցինք, խորամանկ և խելացի մարդ էր, Արտուրյանների հետ Հաշտություն կնքեց։ Սրանք իրենք էլ շահագրգոված էին Հաշտությամբ, քանի որ ժուլինը չկարողացավ նրանց օգնել, ինչպես հույս ունեին։ Իսկ Զանգիի հոգում զայռույթ և ատելություն կուտակվեց ժուլինի նկատմամբ, և նա շարունակ առիթ էր որոնում Ռուհան գրավելու համար։ Նա անընդհատ լրտեսներ էր ուղարկում իմանալու, թե եթե է այն դատարկվելու զորքերից հառան քաղաքում էր մի ազնվական մարդ՝ Ֆադլալլահ իբն Զաֆար անունով, որը արաբների ցեղապետն էր և ուռհայեցիների թշնամին, կրտեսները միշտ նրա մոտ էին ապաստանում, և նա առաջնորդում էր նրանց։ Իսկ Զանգին այդ ժամանակ պաշարել էր Ամիդ քաղաքը։

411. Ռուհայի պաշարումը Զանգիի կողմից

Այդ ժամանակ Ռուհայի տնը ժուլինը հավաքեց իր բոլոր զորքերը և գնաց ավագակություններ զործելու ծփրատի առաջնորդ շրջաններում՝ Բալիսի²⁷³ և Շակկայի²⁷⁴ մոտ։ Իսկառանի վերոհիշյալ կառավարիլու շտապ լուր ուղարկեց Զանգին, որը պաշարել էր Ամիդը, և Հայտնեց նրան, որ քաղաքը դատարկվել է զորքերից։ Իր զինվորներից ամենամարտունակներին՝ վերոհիշյալ Սալահեղզին անունով խիզախ մարդու զինվորությամբ, Զանգին անմիշապես ուղարկեց Ռուհան՝ այն զրավելու հույսով, իսկ եթե զա Հաջողվեր, նրանք պետք է պաշարեն քաղաքը և ստուգեին նրա ուժը։ Եթե Հանդիսակին նրա կորովին ու զորության²⁷⁵, պետք է ետ դառնալին, իսկ եթե ոչ՝ պետք է նրա շուրջը հսկիլներ կարգեին և իրեն լուր տային, որ դար ծրբ ուղարկվածները ճանապարհ ընկանան։

119 Կան, Զանգին նույնպես հետեց նրանց, // Ողջ այդ օրը և Հաջորդ գիշերը նրանք քայլում էին արագությամբ, եվ Եթե նույն գիշերը տեղ հանեին, կարող էին դրավել քաղաքը, քանի որ ուռհայեցիները զեսես բանից անտեղյակ էին։ Մակայն երեկոյան նորդ անձրեւ սկսվեց, և խավար տիրեց։ Համելով քաղաքի մոտակայքին՝ զորքերը մոլորվեցին և, երբ լույսը բացվեց, նրանք դժոնվում էին հառանի ճանապարհին։ Յա դառնալով՝ նրանք այլևս չկարողացան օդուվել անակնկալից։ Քաղաքի վրա նրանք Հարձակումն սկսեցին 1455 (1144) թվականի նոյեմբերի 28-ի երեքշաբթի²⁷⁶ օրվա առավոտյան։ Երբ հասան քաղաքի դերեգմանատանը, պարիսպների արանքում նրանք սպանեցին մի քանի հողու և, տես-

նելով քաղաքի թուլությունը, Զանդիի մոտ աղավնիներ արձակեցին, որպեսզի արագացնի իր ժամանումը: Եվ ահա Հինդշարթի²⁷⁷ օրվա առավոտյան Զանդին հասավ նրանց, և նրա հետ միասին երկնքի աստղերի չափ զորքեր հայտնվեցին, լցնելով քաղաքի շրջակա ողջ հարթությունը:

Նրանք իմբերով շրջապատեցին քաղաքը և իրենց վրանները խփեցին նրա շուրջը: Շատ փորձեցին վրաններ խփել նաև արտաքին պարսպից ներս: Զանդին իր վրանը խփեց քաղաքի հյուսային կողմում՝ ժամացույցի կոշվող դարպասի դիմաց, և ոստովանողաց²⁷⁸ տաճարից վեր գտնվող բարձունքի վրա: Նրանից դեպի արևելք խփեցին մեծ արքայազնի՝ վերը հիշատակված սովորանի որդու վրանը, իսկ դեսպի հյուսիս՝ Զամալեղդին²⁷⁹ անունը կրող մի խելացի պարսկի վրանը, որը Զանդիի պետության վեցիրն էր և հարկերի ու եկամուտների վերահսկիչը: Վերջինս, այդպիսով, հաստատվեց դիտակետերի բարձունքի վրա: Իսկ Սալահեղդին մեծ զորավարն ու իմաստուն առաջնորդը, որ Զանդիի բոլոր զորքերի հրամանատարն էր, իր վրանը խփեց քաղաքի արևմրտյան կողմում՝ Աղրյուրի դարպասի դիմաց, դերեզմանոցի բլրի վրա, որտեղ դտնվում է սուրբ Եփրեմի²⁸⁰ դերեզմանը: Սալահեղդինից վեր՝ Սողոմոնի Հովտի եզրին, // Բարսումայի անունը կրող ցանկապատի դիմաց հաստատվել էր Արքելայի²⁸¹ և Շահրզորի²⁸² տիրակալ Զեյնեղդին Ալի Թուշուզը: Քասասի²⁸³ դարպասի արևելյան կողմից բանակել էր Դուքայս անունով մեծ ամիրան՝ Բաբելոնի դիմաց փռված ստորին երկրների տիրակալը, որը, ինչպես նշել էինք վերը, մի ժամանակ խռովել և ապամտան էր դտել ֆրանկների մոտ: Նրանից հյուսիս, Բուզանի այդում բանակ էր գրել Զաֆարանի²⁸⁴ և Արկնինի ամիրա Աբուալին: Հյուսիս-արևելքում հաստատվել էին Պողոսակի²⁸⁵ սերունդները՝ Սևերակի²⁸⁶ և Եփրատի ափերի տերերը: Քասասի դարպասի հարավում բանակել էր Այնուղղառվան՝ Շարաբտանի տերը, նրանից էլ հարավ՝ թուրքմենների զանազան ցեղեր: Դեպի Խառան նայող հարավյային դարպասի մոտ տեղավորվել էին քրդական բազմաթիվ ցեղեր, իսկ նրանցից վեր՝ մեծ թվով արար և հալեպցի աշխարհազորայիններ: Արևմտյան կողմից, բերդի դիմաց, ճամբար էր խփել Մարբուղի ամիրա Հասանը²⁸⁷:

Իսկ քաղաքը շատ թույլ էր, այնտեղ զինվորներ չկային, այլ միայն կոշկակարներ, ջուլհակներ, մետաքսաղործներ, դերձակներ, բանանաներ ու սարկավագներ: Կար նաև երեք եպիսկոպոս, մեկո՞չ քրանկ, որ կոշվում էր Պապիոս²⁸⁸ և վարում էր քաղաքի դորձերը:

մեկն՝ ասորի, այն է՝ թարսեղ բար-Ծումմահան²⁰, որը նույն քաղաքից էր, իսկ մյուսը՝ հայ, որի անունն էր Հովհաննես:

Խիզախաբար կովի մեջ մտնելով, [քաղաքացիները] դիմադրում էին, որքան կարող էին: Դրսում եղողները բարաններ տեղադրեցին, իսկ ամիրաներից ամեն մեկը բարարձակներ հաստատեց, որոնք ուժգնորեն թափում էին պարիսպը: Ապա քաղաքի հյուսիսային մասից սկսեցին գետնուղիներ փորել պարսպի և ժամացուցի դարպասի մյուս կողմում զտնվող կամրջի տակ: Փորելով, նրանք հասան մինչև պարսպի հիմքը: Կորիգը զեռնս չէր դադարում: Զանդին շարունակ խօսք էր բացում հաշտության մասին, բայց [պաշարվածները] չէին // համոզվում: Նա շատ եռ ուզում խաղաղությամբ նվաճել քաղաքը, որպեսզի այն չափերի, և բնակլությունը չոլնչանաւ: Նա ասում էր, «Ո՞վ թշվառականներ, տեսնում եք, որ արգին ձեր կյանքը փրկելու հույս չկա: Խնայեցեք ուրեմն ձև և ձեր որդիներին, զուստրեցին, կանանց ու հարսացաներին, ինչպես նաև ձեր քաղաքը, որպեսզի այն չափերից ու շամայականաւ:

Սակայն քանի որ քաղաքում չկար մի զեկավար, որի խոսքը վճռական լիներ, և ամեն մեկն ուզում էր իր կամքով շարժել, դրա համար նրանց դորձը ձախողգեց և վատ վախճան ունեցավ: Նրանք Զանդիին պատասխանեցին խիստ խոսքերով, ժաղրուժանակով և շափից զուրս անմիտ վիրավորանքներով: Մակայն ասուրոց վեռահիշալ եպիսկոպոսը մտածոց ու խորհուրդ տվեց ֆրանկ եպիսկոպոսն՝ նամակ գրել Զանդիին և նրանց մի քանի որ խնդրել, մինչև իրենց օգնության համար կյանքը միացինիս ընդունելի թիւց: Խոսելով նաև մյուս խորհրդականների հետ, նրանք, որպեսզի ձգձգեն գործը և կարողանան շունչ քաշել, զրեցին այդ նամակը և կարդացին բազմության առջև, [Եղիսաբետիները] հուսահատվել էին կյանքից: Հոգնել, մաշվել ու չլատվել զետնողիների զեմ շինություններ կառուցելուց: Կանայք, աղջիկներն ու տղաները անասիի շափով հյուծվել էին արհեստավորներին ու շինարարներին քար, զուր և այլ անհրաժեշտ բաներ մատուցելուց: Մանավանդ որ դուից էլ նրանց հարփածում էին ժանդիաններից արձակված քարերը: Սահման չկար այն դառն չարշարանքին, որին դատապարտվել էին այդ թշվառաները: Աչա թի ինու եպիսկոպոսը որչեց դադար ինգրե՛ հուսարդ շունչ քաշել և մի փոքր հետաձգել իրենց սպառեցող վտանդը: Նրանք իրենց աշքերով տեսնում էին բարաների հարվածներից հարվածներից ամեններն ճարճրված պարփակը, ինչպես նաև հյուսիսային կողմից փորփած դեմուզին:

որի միջոցով քանդել էին պարսպի հիմքերը, տեղը փայտի ու
բրդի կտորտանքներ լցրել ու արանքները կուպր, ճարպ և ծծումբ
ցողել, // որպեսզի կրակը հեշտությամբ բոցավառվեր, և պարիս-
պր կործանվեր, Սակայն մի անկիրթ մետաքսագործ, որի անունը
Հասանուն էր, ձգելով ձեռքը՝ վերցրեց նամակը և պատռեց այն,
Ապա խառնվեցին իրար, և այդ հրաշալի մտահղացումը ձախող-
վեց: Զանդին նրանց շարունակ ասում էր, «Եթե մի քանի օր ժամ-
կետ եք խնդրում, կհամբերենք, զուցե ձեզ օգնություն հասնի, իսկ
եթե ոչ՝ Հանձնվեցե՞ք ու ապրեցե՞ք»: Նա ամենակին շէր ուղում
ոշնչացնել նրանց, սակայն տեսավ, որ համոզելր չի օգնում, քանի
որ, ինչպես ասված է Սուրբ Գրքում, «Տերը խստացրեց փարա-
վոնի սիրտը»՝ նրան կործանելու համար²⁹⁰,

412. Ուռնայի ողբախի առումը և նրա բնակիչների
բնաշնչումը²⁹¹

Այնուհետև Զանդիի կարգադրությամբ պարսպի տակ կրակ
տվին: Աստված²⁹² հրաման արձակեց կորստյան մատնել ու կոր-
ծանել Ռուսան: Գուժկանները ճամբարում ազգարարեցին, որ պատ-
րաստվեն Հարձակման և պարսպի փլվելու հետ մեկտեղ, բաց-
վածքով նետվեն քաղաք: Քաղաքը [Զանդին] երեք օրով հանձնեց
նրանց՝ կողոպտելու նախ՝ բոցավառվեցին կուպրն ու ծծումբը-
ապս՝ փայտերը, իսկ ճարպն սկսեց եռալ նրանց վրա: Հյուսիսից
քամի փշեց և ծուխը քշեց ուռհայեցիների կողմը: Պարիսպը երե-
րաց ու փլվեց: Երբ այն փլվեց, պարզվեց, որ ուռհայեցիների կող-
մից ներսում նրա զիմաց շինված կառուցը երկու կողմից էլ կարճ
էր, որովհետև փլվածքն ավելի մեծ էր, քան շինությունը: Ծննդյան
տոնի նախօրյակին՝ զեկտեմբերի 21-ի շաբաթ օրվա առավոտից
մինչև ցերեկվա ժամը երեքը ուռհայեցիները կովեցին երկու ճեղք-
վածքների մոտ: Այդ բացվածքում զոհվեցին շատերը, և թուրքերը
ներխուժեցին քաղաքը: Տերը զայրացավ նրա բնակիչների վրա, և
սկսեցին նրանց սրի քաշել՝ շինայելով ոչ մեկին: Այդ օրը կոտոր-
վեց մոտ վեց հազար մարդ:

413. Թերդի դուռն դիմաց առաջացած սոսկալի հրմշաոցի
մասին²⁹³

123 . . . // Երբ թուրքերը քաղաք մտան, կանայք, երեխաներն ու պա-
տանիները սկսեցին վազել դեպի քաղաքի վերին բերդը՝ թշնամի-
ներից ազատվելու և սրից թաքնվելու համար: Սակայն տեսան-

որ ֆրանկներն իրենց վատ սովորության համաձայն փակել էին ռուոր։ Ֆրանկ եպիսկոպոսը նրանց հրամայել էր. «Մինչև շտեսնեք իմ դեմքը, դուոր շբացնք»։ Այսպիսով բազմությունը խոնվեց իրար և կոտորածի ու գերության վախից՝ մի խումբը ոտնատակ անհլով մյուսին, բարձրացավ նրա վրա։ Դա մի ողբալի և ահավոր տեսարան էր։ Նրանք խեղղվում, զարդուբուրդ էին լինում և ճղմում իրար։ Սոսկալի շնչահեղձության զոհ դարձավ մոտ հինգ հազար մարդ, գուցե և ավելի։ Իսկ տաս հազարի շափ տղաներ ու աղջիկներ գերի քշվեցին։ Իրք Զանգին, քաղաք մտնելով, հասավ բերդի մոտակայքին ու տեսավ այդ սարսափելի հրմշտոցը, շատ տիրուց և անմիջապես հրամայեց դադարեցնել կոտորածր։ Բերդի ճանապարհին սոլանվեց ֆրանկների եպիսկոպոսը։ Գլխին տապարի հարված ստացավ ու մեռավ։ Կոտորածին զոհ գնացին նաև բազմաթիվ քահանաներ, սարկավագներ, մտնականներ ու կրոնավորներ։

414. Բերդի հանձնումը Զանգիի ձեռքը²⁹⁴

Հասնելով վերին բերդի դոանը, Զանգին հաշտություն առաջարկեց՝ երաշխավորելով պաշարվածների կյանքը։ Նրա մոտ իջան մի քանի հոդի՝ բերդում պատսպարված ֆրանկների համար երաշխիքներ և երդումներ խնդրելու նպատակով։ Զանգիին այցելողներից մեկը մի՛ անաստված քահանա, էր, որ կոչվում էր Բարսումա հսմայելի։ Թող նրա անունը զնզվի կենաց դպրությունից, ինչպես և եղավ, քանի որ նրա բոնած ուղին միշտ խոտոր էր, և նրա համար ասսւծու դատաստան կամ աստվածավախություն գոյություն շուներ։ Նա ո՛չ աստծուց էր վախենում, ո՛չ էլ մարդկանցից պատ-
124 կառում, ո՛չ կանոններն էր // հարդում, ո՛չ էլ օրենքին ենթարկվում, ո՛չ Քրիստոսին էր ճանաշում, ո՛չ էլ առաքյալներին ընդունում, ո՛չ մահն էր հիշում, ո՛չ էլ դատաստանից երկրուղում, ո՛չ գեհենից էր դոդում, ո՛չ էլ հսրությանը հավատ ընծայում։ Խոսքը, սակայն, երկարեց այդ մարդու մասին, որը, դժբախտաբար, նույնպես գտնվում էր բերդում։

Արդ, երդումներ ստանալով Զանգիից, [պաշարյալները] հանձնեցին բերդը քաղաքի գրավումից երկու օր հետո։ Մյուս օրը Զանգին հրամայեց բոլոր վրաններից հավաքել գերիներին։ Սակայն ովքեր բոնվել էին սկզբում և հեռու տարվել, գերության քըշվեցին։ Ապա քաղաքը հսկելու համար պահապաններ կարգեցին, որպեսզի թուրքերը շանհանգստացնեն քաղաքացիներին։ Պահա-

պաններ դրեցին նաև քաղաքի դարպասի մոտ, որպեսզի ու մի
զինվոր քաղաք չմտնի: Այսպէս ուռհայեցիները հաստատվեցին
իրենց տեղերում, և Զանգին բավարարեց նրանց բոլոր կարիքները
հացահատիկով և այլ բաներով: Նրանց սիրոր բացվեց, և ամեն
մարդ բնակվեց իր տանը:

415. Ատմայի բերդում գտնվող ֆրանկների հետ պատաճած
դեպքը

Ավելացնենք նաև թուրքերի ձեռքն անցնելուց հետո քաղաքի
բերդում գտնվողների հետ պատահած դեպքերի նկարագրությունը:
Ինչպես վերը ցույց տվեցինք, մի մեծ բազմություն ունշացավ, և
մոտ երկու հազար կին ու երեխա դերի քշվեցին: Բերդի առջև կո-
տորածից ու շնչահեղձությունից զոհվեց մոտ վեց հազար մարդ,
գուցե և ավելի: Չորագլուխը զինվորների ձեռքից աղատեց մոտ
տաս հազար հոգու: Փրկվեցին նաև նրանք, ովքեր թաքնվել էին
գետնի տակ և երկու բերդերում: Երբ, ինչպես ասացինք, վերին
բերդի դռները բացվեցին, և [պաշարյալները] երաշխիքներ ստա-
ցան իրենց կյանքի համար, Զանգին բերել տվեց վերոհիշյալ տեր
Բարսեղ մետրապոլիտին, որը գտնվում էր մի զորախմբի հսկո-
ղության տակ: Ապա սկսեցին գուրս թողնել բերդում գտնվող ժո-
ղովրդին և ֆրանկներին՝ իրենց կանանց, երեխաների, քահանա-

125 ների // ու սարկավագների հետ, բազմաքանակ ոսկով, արծաթ-
յա անոթներով ու հագուստեղենով: Շատ քաղաքացիներ հետեւցին
նրանց, որպեսզի զնան նրանց հետ, որովհետև Զանգին երգվել էր
անցկացնել նրանց եփրատի մյուս ափը, որ գնան, ուր կամենում էն:

Սալահեղդին անունով ամիրան, մտնելով բերգ, բռնեց մետ-
րապոլիտի ձեռքը և սկսեց խոսել նրա հետ, ասելով. «Մըրազան,
խնդրում ենք երգվես խաչով ու ավետարանով, որ մեղ հավատա-
բիմ կմնաք: Դու շատ լավ գիտես, որ բոլոր էլ մահապարտ եք,
քանի որ բնգվացիք մեր ամիրայի գեմ ու ծաղրեցիք մեր մարդա-
րեին: Մենք այժմ պատրաստ ենք ձեզ լավություն անել: Մենք աղատ
արձակեցինք ձեր բոլոր գերիներին: Շատ լավ գիտես նաև, որ այս
քաղաքը, մահմեգականների կողմից նվաճվելուց հետո երկու հար-
յուր տարի մնալով նրանց տիրապետության տակ, բարգավաճում
էր մայրաքաղաքի նման: Իսկ ահա հիսուն տարի է, որ ֆրանկ-
ները տիրում են նրան և, ինչպես տեսնում եք, ավերել ու ամա-
յացրել են երկիրը: Ամիրան, թող ապրած կենա, հոժար է ձեզ
լավություն անել: Ապրեցեք խաղաղությամբ, մտեք նրա իշխանու-
թյան հովանու տակ և աղոթեցեք նրա կյանքի համար»:

Դրանից հետո բերդից գուրս թողեցին բոլոր ասորի և հայ քաղաքացիներին, որոնք զնացին իրենց տները: Ինչ վերաբերում է ֆրանկներին, ապա նրանց ողջ ունեցվածքը՝ ոսկին, արծաթեղենը, եկեղեցական սպասքները. արծաթյա բաժակներն ու դավաթները, խաշերը և բազմաքանակ զարդեղենը կողոպուտի մատնեցին: Աւսուհետև նրանցից անշատելով քահանաներին, ազնվուկաններին ու ավագներին, մերկացրին նրանց հանգերձները և դերի վարեցին Հալեպ: Անշատեցին նաև արհեստավորներին և որպես գերիներ պահեցին իրենց մոտ, որպեսզի յուրաքանչյուրն զբաղվի իր արհեստով: Մնացած մարդկանց՝ մոտ հարյուր հոգու, տանջանքների ենթարկեցին: Մի մասին նետաձգության թիրախ դարձրին, մյուսներին սրի բերան մատնեցին և այսպես կոտորեցին բոլորին:

416. Զանգիի մեկնումն Ուոհայից և նրա արած կարգադրություններ

126 // Դրանից հետո Զանգին կանչեց մետրապոլիտին և նրան թախանձագին խորհուրդ տվեց Հավատարիմ մնալ մահմեղականներին: Ուոհայեցիներին նա մթերքներ, տավար ու Հացահատիկ բաժանեց և քաղաքում նշանակեց մի թուրք ամիրա՝ Զեյնեղդին Ալի Քուզուկ անունով, որը Արբելայի և Շահրզորի տերն էր: Քաղաքը պաշտպանելու համար նրա մոտ թողեց նաև յոթ այլ ամիրաների՝ բազմաքանակ զորքերի հետ միասին: Իսկ նվաճումից շորս օր հետո Զանգին մեկնեց և, անցնելով Խառանով, գնաց Եփրատի ափին գտնվող Կալլինիկոս քաղաքը: Ուոհայեցիները գնացին փրկագնեցին իրենց գերիներին, և քաղաքը վերաբնակեցվեց: Զեյնեղդին ամիրան լավ բնավորություն ուներ և շատ լավ էր վարդում նրանց հետ:

417. Մրուճի առումը և Պիր կոշկող անառիկ ամրոցի սյաշարումը

Ուոհայի նվաճումից քառասուն օր հետո Զանգին իր զորքերն ուղարկեց Սրուճ, որտեղից քրիստոնյաները փախան Պիր: Թուրքերը գրավեցին Սրուճը, ապա մեկնելով այնտեղից, 1455 (1144) թվականի²²⁵ մարտ ամսի լիալուսի օրերին պաշարեցին Պիրը: Զանգին իր զորքերով անձամբ եկավ ու պաշարեց այն, ապա նրա շուրջը տասը բարան տեղագրելով, թափով հարձակվեց նրա վրա: Զատկի հինգշաբթի օրվանից մինչև Հարության կիրակի օր-

վա երեկոն նա պատերազմեց բերդի դեմ, և կոհվը շղաղարեց
նույնիսկ մեկ ժամով։ Բոլորովին քանդելով արտաքին պարիսպը.
[թուրքերը] կրկին հարձակում գործեցին նրա վրա։ Հետո ոգեսոր-
ված նետվեցին դեպի պարիսպները և գրավեցին արտաքին բերդը
Դեսնի պատռվելու նման սոսկալի աղաղակ բարձրացավ։ Սակայն
ներսում եղողները սրտապնդվեցին, քաշելով իրենց սրերը՝ նետ-
վեցին թուրքերի վրա և վանեցին նրանց։ Վերջիններս շոշեցին
127 իրենց երեսները և, թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին։ //

418. Պիրին օգնության հասած ֆրանկների մասին

Մինչեռ նրանք շարունակում էին մարտը, կոմսի²⁹⁶ ղորա-
վարներից ու զորահրամանատարներից մեկը, որի անունն էր Ռո-
բերտ Հոկա²⁹⁷, նույնպես Ռոբերտ անունով մի ուրիշ զորավարի
հետ, որոնք երկուսն էլ խիզախ և մարտերում փորձված մարդիկ
էին, երկու հարյուր հոգով եկան Հոռմելլա, որը գտնվում է Եփրա-
տի ափին, Պիրից մի օրվա ճանապարհի կամ մի փոքր քիչ հեռա-
վորության վրա։ Նրանք բարձրացան երկու նավ և խիստ դինվե-
ցին, նավերը նրանք ժամկեցին լայն տախտակներով ու ամուր
վահաններով, վերցրին պարեն ու ղենք, որքան պահանջվում էր,
և ընթացան զետով։ Հասնելով բերդի մոտակայքին, նրանք մի
սխալ գործեցին՝ հնչեցրին փողերը։ Երբ թուրքերը լսեցին շեփոր-
ների ձայնը, զինվորների մեջ խլրում առաջացավ, և նրանք փու-
թացին բոլոր կողմերից։ Նկատելով դեպի պաշարվածներն ընթա-
ցող նավերը, նրանք գետի երկու ափերից և նրա մեջտեղում գրտ-
նրվող մակույկներից սկսեցին մարտնշել նրանց զիմ։

Իսկ [պաշարյալները] չգիտեին, թե ինչ է պատահել, և վա-
խը պատել էր նրանց։ Լսելով շեփորների ձայնը՝ նրանք կարծի
էին, թե զրանք թշնամիներն են, որ եկել են կովի Այգ պատճա-
ռով, երբ նավերը մոտեցան գիտափին, ոչ ոք չկար, որին կարո-
ղանալին պարան կամ նիզակ մեկնել՝ նավը կանգնեցնելու Հա-
մար։ Նրանք սկսեցին մեկ առ մեկ ցատկել զրի մեջ և մեծ սար-
սափով զուրս լողալ։ Մի ճասր հաղթվեց ջրերից և ցած քշվելով.
բռնվեց թշնամիների կողմից, մի մասն էլ ջրահեղձ եղավ։ Իսկ
այն նավը, որի վրա էր Ռոբերտ Հոկան, պոկվելով իր տեղից՝ բեր-
դի առջեց, քշվեց թշնամիների մեջտեղը, քանի որ չկար մեկը,
որ այն կանգնեցներ։ Շատերը հուսահատված նետվեցին ջուրն ու
խեղդվեցին, իսկ ովքեր մնացին նավերի վրա, թուրքերը եկան և
կոտորեցին նրանց։

128 Ինչ վերաբերում է Ռոբերտ Հոկային, ապա նա նետվեց //
դետը և, շարժվելով տիզմի միջով, հասավ մի դյուզ, որ դտնվում
էր դետից արևմուտք: Բայց քանի որ նա բոկոտն ու ժանրամար-
մին էր, չկարողացավ երկար քայլել: Նա մտավ թաքնվեց մի տան
մեջ, որտեղ լիքը հարդ կար նույն օրը թուրքերը եկան այդ դյուզը
հարդ հայթայթելու համար: Նրան հայտնաբերեցին այդ տանը, և
բռնելով, բերին մեծ զորավար Զանգիի մոտ, որը նրան դերիների
հետ Հալեպ ուղարկեց: Իսկ մյուս Ռոբերտը փոքրաթիվ փրկյալնե-
րի հետ բերդ մտավ: Սակայն բերդի դեմ ձեռնարկված մի հար-
ձակման ժամանակ նա նետով վիրավորվեց աշքից և անմիջապիս
մեռավ: Այսպես, քառասուն օր կոիվ մղվեց բերդի դեմ:

419. Նասենդինի սպանությունը Մոսուլում և Թիրի
անսպասելի փրկությունը

Մինչդեռ Զանգին, պաշարելով Պիրը, կատաղի կոիվ էր մղում
նրա դեմ, դիշերով մի սուրճանդակ հասավ, մրրիկի նման սուրա-
ցող ուղարկեծած և ասաց. «Չո փոխանորդը՝ Նասրեդդինը, սպան-
վել է Մոսուլում, և Ասորեստանում մեծ խոռվություն է ընկել: Ես
շտապ ելա այնտեղից և զդիտեմ, թե ինչ է տեղի ունենում քաղա-
քում»: Լսելով այդ քաները, Զանգին ապշեց ու երկյուղի մեջ բն-
կավ, քանի որ կարծեց, թե այնտեղ իշխանության դլուխ է անցել
սուլթանի պատանի որդին, որը կարող էր հափշտակել իր ողջ
տերությունը: Նա վախենում էր մանավանդ նրա մոտ եղած դոր-
քերից: Այդ պատճառով անմիջապես կանչեց Զեյնեդդինին՝ Ար-
քելայի տիրոջը, որին նշանակել էր Ռուհայում, և շտապ կերպով
նրան ուղարկեց Մոսուլ, որպեսզի զբաղեցնի Նասրեդդինի տեղը:
Իսկ ինքը՝ Զանգին, նույն դիշերը Պիրից մեկնեց Հալեպ՝ վախե-
նալով, որ այնտեղ էլ խռովություն չծագի: Երբ քացվեց առավո-
տը, ճամբարում ոչինչ չէր մնացել՝ ո՞չ վրան, ո՞չ մարդ: Բերդից
նկատեցին այդ և մեծապես ղարմացան, որ հուրց շրջանցեց իրենց:
Եվ այդպես Պիրն ազատվեց Զանգիից, որը քառասուն օր պատե-
րառմեց նրա դեմ: //

420. Թե ինչպես Նասենդինն սպանվեց Մոսուլում

Քանի որ Հիշատակեցինը Նասրեդդինի սպանության մասին,
ասենք, թե ինչպես նա սպանվեց: Այս Նասրեդդինը մի զորեղ և
ահարկու մարդ էր իր զինվորների համար: Ահարկու և սարսա-
փաղու էր նաև բոլոր ասորեստանցիների համար: Նա նստում էր

Մոսուլում և Զանգիի փոխանորդն էր: Լինելով խորամանկ և խեցի մարդ, նա պահպանում էր Զանգիի իշխանությունը:

Ինչպես վերը նշեցինք, Զանգիի մոտ էին գտնվում Պարսկաստանում թագավորող թուրքերի մեծ սուլթանի երկու որդիները, որոնց հոր Ժահից հետո գահակալել էր նրանց հորեղբայրը՝ սուլթան Մասուդը: Այս վերջինս էր, որ Զանգիին իշխանություն տալով, ուզարկեց կառավարելու այդ երկրները: Զանգին երկու պատանիներին վերցրեց հետը, քանի որ այդ երկրներն իրենց հորեղբոր կողմից տրվել էին նրանց, իսկ ինքը նրանց կառավարիլ և զորադրուի էր կարգվել: Նրանք արքայական պատիվ էին վայելում նրա մոտ: Մեկը նստում էր Մոսուլում, իսկ մյուսին Զանգին շրջեցնում էր իր հետ՝ ձևաշնելով, թե նրա համար է երկրներ նվաճում: [Զանգին] անվանապես էր ենթարկվում նրանց, իրականում նրանք էին, որ ենթարկվում էին իրենս: Երբ Մոսուլում նստողը մեծացավ ու շափառաս դարձավ, ոմանք նրան խորհուրդ տվին և ասացին: «Դու ես թագավորը, և քեզ ու քո հորն են պատկանում այս երկրները: Բայց գու իշխանություն լունս և կարծես գերի լինես: Այժմ արդեն գու տղամարդ ես, ինչպես ես հանդուրժում՝ տեր լինելով ենթարկվել ստրուկների հրամանին»: Նա անսաց այդ խորհրդին: [Քավագիրները] որոշեցին սպանել Նասրեղգինին և Մոսուլի երկրներում գահ բարձրացնել [արքայազնին]: Վերացնելով Զանգիի տան իշխանությունը եվ երբ Նասրեղգինը սովորության համաձայն առավոտյան եկավ պատիվ տալու սուլթանի որդուն, պալատի մուտքում ժառաները սպանեցին նրան: Քաղաքում 130 մեծ խուճապ առաջացավ: Զորքերը հավաքվեցին, և Մոսուլի բուրդ զինվորներն ու Նասրեղգինի ժառաները սիրտ առան և, պալատ մտնելով, բռնեցին սուլթանի պատանի որդուն ու պահպան պալատի սենյակներից մեկում: Տաս օր հետո Զեյնեղգինը ժամանեց և ցույց տվեց Զանգիի նամակներն ու կնիքները: Քաղաքը, բերդերը, պետական գանձարանը և երկրի ողջ իշխանությունը հանձնեցին նրա ձեռքը: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ նա ամրապնդեց իր գիրքերը և, բռնելով դավադիրներին, կախազան բարձրացրեց: Մածուկ կերպով նա կորսույան մատուց նաև սուլթանի պատանի որդուն:

421. Առաջին գրավումից հետո Ռումիայի հոգևորականների
և աշխարհականների գործած վատ արարեների մասին
Զեյնեղգինից հետո Ռումայի տիրակալն ու պահապանը Այնուղղականին էր՝ Շարաքտանի տերը: Այնտեղ կար նաև մի այլ

կառավարիչ՝ հառանի իշխան Ֆագլալլահ իրն Զաֆարը, որը քաղաքի նվաճման և նրա դեմ գործված զավագրության պատճառն էր Հանդիսացել: Երբ ժողովուրդը առաջին գերությունից հետո վերաբնակվեց, ՀՀրաժարվեց իր վատ սովորություններից, թեև Հպիսկոպոսը՝ վերոհիշյալ Բարսեղը, միշտ խրատում էր նրան: Նա հիշեցնում էր պատահած զեպքերը և Համողում՝ մանավանդ մեծամեծներին ու Հարուստներին, առավել ևս Հոգեորականներին, որ ետ կանգնեն իրենց սովորություններից ու խոտոր ճանապարհից: Վերջիններս ատում, խայթոտում ու զրպարտում էին իրար, աղահությունից ճնշում, զրկում ու կողոպտում էին միմյանց և անխիղճ անօրենություններ գործում իրար նկատմամբ՝ կատաղած շների նման Հարձակվելով իրար վրա: Ավելին, նրանք մեծ վիշտ էին պատճառում նաև թշվառ Հովվին, դայլերի պես աննկատելիորեն հոշոտում էին նրա մարմինը և թաքուն զրպարտում նրան: Ով իր մեղքերի համար արժանանում էր եպիսկոպոսի Հանդիմանությանը, նրան սատանա էր Համարում:

131 Այդ ժամանակ իր շարագործություններով Հոչակվեց // Արդուն ավագերեցը՝ շարության պատվանդանը և եկեղեցու հուզումների ու խոռվությունների աղբյուրը: Չնայած քաղաքի կրած զբրկանքներին ու ավերներին, եկեղեցու կործանմանը, ժողովրդի կոտորածին ու քահանաների ոչնչացմանը, և նույնիսկ քաղաքի զրավման ժամանակ իր երիտասարդ որդու սպանությանը՝ նաքարից ավելի կարծր սիրտ ունեցող մի բռնակալ էր, որ չէր Հրաժարվում ու ետ չէր կանգնում իր շարագործություններից: Մոտ ութսուն տարեկան կլիներ, խոր ծերության էր հասել, բայց մեզր բարության նշույլ չկար. սրան ատում էր, նրան արհամարհում, մյուսին ճնշում, իսկ եկեղեցուն շահամոլաբար էր նայում: Այդ բոլոր շարիքների հետ մեկտեղ նա ուրանում և հայհոյում էր հոգու փառահեղ խորհուրդներու: Սուտ էր համարում մարդարեական մտքի սրբազն խոսքիրը և ամեննին չէր հավատում Սուրբ Գրիգորին ու սրբերի պատմություններին: Հաշված բազմաթիվ այլ բաները, որոնք շարժե հիշատակել: Երանելի Բարսեղն իր զրքում²²⁸ զրում է. «Այս բաները մենք ոչ թե ուրիշներից ենք իմացել, այլ նրա նենդ բերանից ենք շարունակ լսել: Շատ անարդար ենք վարդել, որ լոել ենք և չենք հակաղորվել նրան՝ վախենալով ժամանակի անպատճությունից: Սակայն մինչ մենք լոեցինք, աստված շհամբերեց և, բարկանալով ինչպես մեզ, այնպես էլ նրա վրա, մեզ դիխովին կործանեց»:

Կար նաև մի ուրիշ ամբարիշտ քահանա, որ կոչվում էր Բար-

սումա իսմայելի: Աա արդին բոլորովին տգետ ու խելագար էր: Մերժում էր Սուրբ Գիրքը, շեր ճանաշում աստծու զորությունը և շեր ընդունում Քրիստոսին: Բոնած ուղին միշտ խոտոր էր, և նրա ալքում աստվածավախություն չկար: Իր ողջ կյանքը՝ սկսած ֆրանկների օրերից, նա անց էր կացրել շարիքներ զործելով, ոտնահարելով կանոններն ու արհամարհելով բոլոր օրենքները: Իսկ երբ տեղի ունեցավ այդ փոփոխությունը, և մահմեղականները

132 տիրեցին // քաղաքին, նա բոլորովին հրաժարվեց հավատացյալների օրենքից ու կենցաղավարությունից և սկսեց ծառայել թուրքերին: Նա բաղում թշնամանք գործեց և, շատերին զրպարտելով, փորձանքի մեջ գցեց ու վնաս պատճառեց:

Ուռհայեցի կանայք խառնակվեցին թուրքերի հետ և իրենց կամքով նրանց կին դարձան: Այս բանը առավել ևս տրտմեցրեց աստծու հոգին: Հազիվ մի տարի էր անցել, որ թուրքերը գտնվում էին քաղաքում, բայց հարյուրից ավելի կանայք ամուսնացել էին հեթանոսների հետ: Այդ պատճառով աստված բարկացավ և իր զայրույթը թափեց նրանց գլխին: Նա լքեց նրանց և մատնեց բըռնակալի ձեռքը:

422. Զանգի ամիրայի ժամանումն Ուռիա

Զանգին՝ իմադեզդին իրն Աղ-Սնդուր անունը կրող մեծ ամիրակալը, մի տարի Հալեպում մնալուց հետո մեկնեց այնտեղից և հաջորդ տարվա հնձի ժամանակ եկավ Ուռհա²⁹⁹: Նա իր զորքերը թողեց Գալաք կողմող զետի մոտ, որոնք ճամբար խփեցին նրա ավին՝ Քասաս բերդի և Խառանի միջև: Իսկ ինքը՝ ամիրան, հետր վերցնելով իր մեծամեծներին, զորահրամանատարներին, զավառապետերին և մյուս խորհրդականներին, հինգ օրից՝ Պենտեկոստի երեքշաբթի օրը, եկավ քաղաք: Նրան գիմավորելու ելան մետրապոլիտը, քահանաները, սարկավագները և քրիստոնյա ողջ ժողովուրդը մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ մահմեղականների քաղմությունը, որն այնտեղ էր հավաքվել համայն երկրից:

Ամիրան քրիստոնյաներին սիրալիր ընդունելություն ցույց տվեց, վերցրեց ավետարանն ու համբուրեց այն, ապա ողջունելով մետրապոլիտին՝ Հարցրեց նրա որպիսությունը և ասաց. «Ձեղ համար եմ եկել, որպեսզի բավարարեմ ձեր կարիքները»: Այնուհետև շրջանցելով քաղաքի արևելյան գարպասը՝ նա գնաց մտնելու հյուսիսային դարպասով, որտեղից գրավվել էր քաղաքը: Պարսպի ճեղքը և բարանների կողմից հիմնովին քանդված յոթ հզորաշն

133 բուրդերը վերակառուցվել էին: // Նրանց վրա արաբերեն գրությամբ արձանագրել էին նվաճման պատմությունը և ամիրայի անունը: Քաղաքից դուրս գտնվող Խոստովանողաց տաճարը քանդել և նրա քարերով վերանորոգել էին պարիսպը: Սուրբ Հովհաննեսի հոլակապ տաճարի³⁰⁰ մոտ սկսել էին կառուցել մի բերդ ամիրայի համար, որպեսզի նա հաստատվեր սւյնտեղ: Տաճարի շուրջը հսկիչներ էին կարգել, որպեսզի այն չփչացնեն, քանի որ ֆրանկներն այն զարդարել էին շքեղորեն: Փոխել էին նրա տանիքը, նորոգել կղմինդրը: Նա ուներ բազմաթիվ պատուհաններ՝ մոտավորապես հարյուրի համար արճճե ցանցեր էին պատրաստել, որպեսզի լույսը թափանցեր. բայց թոշունները ներս շմտնեին: Տաճարի մեջ, բեմի ետևում, թաղված էին ֆրանկ եպիսկոպոսները: Պապիոսը նույնպես, որ սպանվեց [քաղաքի] գրավման ժամանակ, այնտեղ էր թաղված: Գերեզմանի վրա դրված էր եպիսկոպոսի արձանը՝ քանդակված կարմիր մարմարից: Գերեզմանի տապանաքարը մի կտորից էր: Թաղեռն առաքյալի և Աբգար թագավորի աճյունները նույնպես ամփոփված էին այդ տաճարում՝ արծաթյա ոսկեպատ նշխարատուփի մեջ: [Քաղաքի] գրավման ժամանակ այդ տուփը դողացվել էր, և ոսկորները ցիրուցան էին եղել: Հավատացյալները սակաւն հավաքել էին դրանք՝ սրբերի բազմաթիվ մասունքների հետ և, ամփոփելով մի տուփի մեջ, գրել էին ասորական Սուրբ Թեոդորոս եկեղեցու հյուսիսում գտնվող գանձարանը:

Մահմեղականները գրավեցին նաև Սուրբ Ստեփանոսի և Թովմա առաքյալի տաճարները, քանի որ ֆրանկները պաշտոն էին մատուցում այդ երեք եկեղեցիներում: Սուրբ Թովմայի [եկեղեցին] վերածեցին ախոռի, Սուրբ Ստեփանոսինը՝ հացահատիկի և ամիրայի մյուս եկամուտների պահեստի: Իսկ Խոստովանողաց տաճարը, որը գտնվում էր քաղաքից դուրս և կառուցված էր մոտ հարյուր տարի առաջ, ինչպես ասացինք, քանդեցին: Քանդեցին նաև Սուրբ Թեոգորոսի // և Միքայել Հրեշտակի տաճարները, որոնք գտնվում էին քաղաքի հարավային կողմում: Նրանց քարերով վերականդնեցին այդ կողմի պարսպի և վերին բերդի քանդված մասերը, ինչպես նաև պետք եղած մյուս տեղերը: Մահմեղականները վերանորոգեցին և նորից հաստատեցին իրենց մզկիթն ու աղոթատունը, որը դարձել էր ֆրանկ եպիսկոպոսի նստավայրը:

Արդ, Զանգին, ինչպես ասացինք, մտավ ժամացույցի կոչվող հյուսիսային դարպասով և դիմեց դեպի Սուրբ Հովհաննեսի տա-

Ճարբ։ Ակա իշնելով աղբյուրի կողմը, ուշադիր դիտեց [շուրջը] և եկագ թովմաս առաքյալի տաճարը ճաշելու Դրանից հետո նա հեծավ [իր ձին] և զնաց դեպի կլոր ավազանը, որ կոչվում է Աբգարոս, քանի որ ժամանակին այնտեղ է գտնվել Աբգար թագավորի պալատը։ Այն վաղուց ավերվել է և տեղը այգի է տնկվել, որը մինչև օրս էլ կոչվում է Մետրապոլիտի [այդի]։ Ուշ երեկոյան նա բարձրացավ Սուրբ Հովհաննեսի տաճարը, որովհետև այնտեղ էր իշեանել։ Տաճարի շուրջը խփված էին նրա մեծամեծների վրանները։ Առավոտյան նա կանչել տվեց մետրապոլիտին և հարցուփորձ արեց այն ջրհորի մասին, որը գտնվում է քաղաքից դուրս՝ նրա հարավային կողմում, և որի շնորհիվ ապաքինվում են բորբոնները։ Մետրապոլիտը պատմեց նրան ողջ իրողությունն սկզբից մինչեւ վերջ, ինչպես որ եղել էր։

423. Բորբոնների աղբյուրի մասին, որ գտնվում է
բաղաժից դուրս

Այժմ շարադրենք նաև մենք այդ ջրհորի պատմությունը։ Մենք արգեն գրել ենք մեր տեր Քրիստոսի դաստառակի մասին³⁰¹, որն ուղարկվեց Ռուսայի Աբգար թագավորին, նաև այն մասին, թե ինչպես վերջինս բուժվեց իր ախտից։ Իսկ այժմ խոսենք վերահշշալ ջրհորի մասին, թե ինչպես և որտեղից նա ձեռք բերեց բուժի զորությունը։ Վերը մենք նշել էինք, որ այդ կողմերում կա մի նշանավոր վանք՝ նվիրված երանելի սուրբ Կողմային՝ ճշմարիտ խոստովանողին և վկային, որը մարմինների բժիշկ էր Ռուսայում։

135 // իր Դամիանոս անունով բնկերոջ և հոգեոր եղբոր հետ³⁰², նրանք իրենց ունեցած գեղերով ձրի բուժում էին ամենօին, իսկ ի վերջո երկուսն էլ նահատակվեցին, ինչպես գրված է նրանց պատմության մեջ։ Կողման թաղվեց այդտեղ, և նրա [գերեզմանի] վրա կառուցվեց այն վանքը, որ հիշեցինք։ Իսկ Դամիանոսը թաղվեց ավելի վեր՝ լինսերում, և նրա [գերեզմանի] վրա նույնպես մի հոյակապ վանք կառուցվեց։ Նրանց ոսկորները բուժիլ զորություն ունեին։

Ժամանակին Ռուսայում Արևմուտքից մի մարդ հայտնվեց։ Սպասելով որոշ ժամանակ՝ նա հարմար առիթ որսաց և եկեղեցուց գողացավ այն դաստառակը, որ ուղարկվել էր մեր Տիրոջից Աբգարին և պահվում էր Ռուսայի եկեղեցում։ Վերցնելով այն՝ նա երեկոյան կողմ դուրս եկավ քաղաքի հարավային հարավասիդ և գիշերեց սուրբ Կողմայի վանքում։ Սակայն նրա ծոցում նղած

դաստառակը կարծես կրակով լցված լիներ և այրում էր նրան։ Ստիպված նա հանեց այն իր ծոցից և վախից նետեց զանքում գտնվող այդ խոր ջրհորի մեջ։ Նույն պահին նրա վրա մի հրեղեն սյուն հայտնվեց՝ իշնելով երկնքից մինչև ջրհորը։ Մարդիկ ցանկացան տեսնել, թե ինչ է պատահել, երբ զննեցին ջրհորը, զրի մեջ արեգակի զնդի նման փայլվլող մի բան տեսան։ Մտնելով ջրհորը՝ նրանք դտան դաստառակը և վեր բարձրացրին։ Վանքում գտնվող բոլոր հիվանդները, լվացվելով այդ ջրով, բուժվեցին։ Լուրը տարածվեց ողջ երկրում, և շատ շատերը, հատկապես բորոտները և բոլոր նրանք, ովքեր տառապում էին Արդար թագավորի ախտով³⁰⁵, սկսեցին գալ այնտեղ։ Նրանք լվացվում էին այդ ջրհորի ջրերով և բուժվում։ Անմիշապես բուժվում էին նաև նրանք, ովքեր օտար էին մեր քրիստոնեական դավանանքին։

424. Զանգիի մասին, որն իր հիվանդության պատճառով
լվացվեց ջրհորի ջրերով

136 // Երբ Զանգին մետրապոլիտից լսեց այդ ջրհորի պատմությունը, ասաց. «Ես հավատում եմ, որ Քրիստոսի օրհնությունը կարող է այդպիսի զորություններ գործել»։ Զանգի ամիրան ոտքերի հողացավ ուներ և շատ էր տառապում դրանից։ Նա վեր կացավ, հեծավ [իր ձին] և, գալով այդ ջրհորի մոտ, նրանից չուր հանեց ու լվաց իր ոտքերը։ Վանքը վակուց արգեն քանզիված էր, նրանից պահպանվել էր՝ միայն արևելյան խորանը։ Զանգի ամիրան հրամայեց այնտեղ մի մեծ պանզոկ կառուցել՝ ժամանող հիվանդների և ախտահարվածների պետքերի ու հանգստի համար։ Նաև կարդադրեց, որպեսդի շրջապատի դաշտերից բավարարեն պանզոկի կարիքները։ Սակայն աստված չկամեցավ, որ գործը գլուխ գա, և այն ի գերեւ հանեց ամիրայի մահով, ինչպես ցույց կտանք։

425. Զանգիի մեկնումն Ուտիայից

Զանգին այցելեց մեր՝ ասորիներիս եկեղեցիները և, տեսնելով նրանց գեղեցկությունը, կարգադրեց բերել երկու խոշոր զանդ՝ նրանց վրա գնելու համար, ինչպես սովորություն էր ֆրանկների օրոք։ Ապա պատրաստվելով մեկնել՝ մետրապոլիտին և ժողովրդին պատվիրեց Հոգ տանել քաղաքի պահպանության մասին և շղավաճանել իր իշխանությանը։ Պենտեկոստեին հաջորդող ուրբաթ օրը նա մեկնեց նրանց մոտից և զնաց նախ՝ հառան, իսկ այնտեղից՝ Ռակկա։ Ապա իր ղինվորներին ուղարկեց կողոպտելու

Կալա-ջարար անառիկ ամրոցի շրջակայքը, նրանք դերեցին մոտ
երեք հարյուր հրեա ընտանիք՝ կանանց ու երեխաների հետ միա-
սին, և բնակեցրին Ռուսայում:

426. Կալա-ջարարի պաշարումը Զանգիի կողմից,
վերջինիս ոճրալի սպանությունը³⁰⁴, նրա զորքերի
հայտայումը, բանակի խռովությունը և նաև ուղինեւի
տիրակալումը

Որոշ ժամանակ Ռակկայում հետո Զանգին իր զոր-
քերով մեկնեց այնտեղից և եկավ պաշարեց Կալա-ջարար անա-
ռիկ ամրոցը՝ ուժդին հարձակում դործելով նրա վրա։ Սակայն ի՞նչ
137 կարող էր նա և անել այդ հզոր ամրոցին։ Նա դրավել էր բերդի
շրջակայքը և իր հարձակումներով նեղում էր նրան։ Երդվելով, որ
չի հեռանա, մինչև այն չնվաճի։ Սակայն սեպտեմբերի 14-ին,
Սուրբ Խաչի տոնի լույս դիշերը, մինչ նա հանդիսաւ քնած էր, երա-
դելով երկար կյանքի մասին, նրա հավատարիմ ներքինիներից
երկուսը սպանեցին նրան իր մահճում և փախչելով մտան բերդու-
նույն դիշերը, երբ իմացվեց, որ Զանգի ամիրան սպանվել է,
նրա հզոր բանակում հուզումներ և խռովություններ ժաղեցին։
Դիշերով սկսեցին կողոպտել իրար և մեկի դեմ ոխ ուներ և ուժը
պատեց, իր ուզածի պես վրեժ լուծեց նրանից։ Իսկ մեծամեծներն
ու դորահրամանատարները՝ հինգ-վեց հոգով խորհրդակցելով,
որոշեցին, որ յուրաքանչյուր մարդ ապաստան գտնի իր երկրում։
Զորքերի մնացորդները, հավաքված ժողովուրդը և ճամբարում
գտնվող վաճառականները կողոպուտի մատնվեցին։ Նրանցից իւլե-
ցին, ինչ որ ունեին, անդամ վրանները։ Կողոպտեցին և հափշտա-
կեցին մինչև իսկ ամիրայի վրանը և այնտեղ եղած զանձերը, զեն-
քերն ու թաղավորական զարդերը, ինչպես նաև անհամար անա-
սուններ և ձիեր։ Հետո ամեն մարդ զնաց իր ուզած կողմը։ Իսկ
նա, ով զեռ երեկոյան սարսափի մեջ էր պահում աշխարհը, առա-
վոտյան գտնվեց բոլորովին լրված, այնպես որ թաղող անդամ
չուներ։

Նա ուներ շորս որդի։ Անդրանիկը, որ կոչվում էր Ղազի Սեյ-
ֆեդդին³⁰⁵, գտնվում էր Պարսից երկրում՝ Մարաստանի և Բարե-
լոնի սովորանի մոտ։ Հաջորդը՝ Մահմուդ նուրեդդինը³⁰⁶, [Զանգիի]՝
սպանության ժամանակ գտնվում էր նրա ճամբարում։ Մյուս եր-
կուսը՝ կուտբեդդին Մավրուլը³⁰⁷ և Ամիր Ամիրանը³⁰⁸, Մոսուլում
էին։ Հենց որ Սալահեդդին ծերունի ամիրան և իմաստուն առաջ-

նորդր ճամբարում լսեց Զանգիի սպանության մասին, վերցրեց
Մահմուղին՝ Զանգիի որդուն և մյուս մեծամեծներին, որոնք հետեւ
տեսեցին իրեն, և փութապես գալով Հալեպ, իշխանությունը վերցրեց
138 իր ձեռքը՝ // տիրելով այնտեղ կուտակված բազմաթիվ գանձերին
ու մեծ հարստություններին:

Զանգիին չթաղեցին: Բոլորը նրան լքեցին ու հեռացան: Հասարակ մարդիկ նրան վերցրին, բերին Խակկա և թաղեցին այնտեղ: Մոսուլում գահակալեց վերոհիշյալ Կուտբեղդին Մավզուղը, մինչ Զեյնեղդինը վարում էր այնտեղի գործերը: Իսկ Նուրեղդինը 1458 (1147) թվականին տիրեց Հալեպին և Միջադետքի երկրներին: Նա նվաճեց նաև Համան, Հոմսը և Դամասկոսը, որոնք իր հայրը շէր կարողացել գրավել: Ապա հաշտություն և բարեկամություն հաստատելով ֆրանկների հետ՝ հանդիպեց Ժուլինին, և նրանք երդումներ փոխանակեցին: Նա իր հորից ավելի իորամանկ և նենգամիտ էր: Այդպես նա հղորացավ ու զորեղացավ, և թագավորությունը նրա ձեռքում ամրապնդվեց: Նա գրավեց Աղադ ամրոցը և Տափիք անունով մի եգիպտացուց խլեց Բաալբեկը:

427. Համառոտ կերպով քշվառ Ուուայի վերջին առման
և նրա իսպառ կործանման մասին³⁰⁹

Ֆրանկներից ամեն մեկը նստել էր իր երկրում և հանգիստ ապրում էր: Իսկ Ուուայի տեր Ժուլին կոմսը տանջվում էր Ուուայի համար, բայց շէր կարողանում որևէ բան անել: Երբ նա լսեց Զանգիի սպանության մասին, շատ ուրախացավ՝ կարծելով, թե մահմեղական կուսակալների և զորահրամանատարների միջև պառակտում ու խռովություն կառաջանա, և նրանք հոգ շեն տանի Ուուայի մասին: Նա օգնության համաձայնություն ստացավ Քեսունի և Մարտզի տեր Բաղդուինից³¹⁰, որը պատրաստություն տեսավ նրա հետ և խռոտացավ օժանդակել և օգնել նրան: Իսկ Անտիոքի իշխան Պուտավինը դժոհ էր երկուսից էլ և խիստ զայրացած էր նրանց վրա, որովհետև իրեն շէին հնաղանդվում, այդ պատճառով նա հրաժարվեց նրանց օգնել: Զանգիի սպանությունից հետո քառասուն օրում Բաղդուինն ու Ժուլինը գործի անցան և, իրենց դորքերը հավաքելով Տլուք քաղաքում, պատրաստվեցին արշավել դեպի Ուուա: Նրանք կարծում էին, որ գիշերով հավանաբար կկարողանան դրավել այն: // Երբ Հալեպում գտնվող զորագլուխները լսեցին նրանց հավաքի մասին, Ուուայի կառավարիչների մոտ սուրհանդակներ ուղարկեցին՝ ասելով. «Ահա ֆրանկ-

Ները հավաքվել են, բայց թե որ կողմ են պատրաստվում դիմել,
շգիտենք Մենք էլ ենք հավաքում մեր զորքերը, և եթե ուղղվեն
ձեր կողմը, մենք նույնպես կգանք արագորեն Ուշադիր եղեք և
պահպանեցե՞ք քաղաքը: Երդվեցրե՞ք քրիստոնյաներին և նրանցից
պատանցներ վերցրեք: Ստանալով հրամանը, քրիստոնյաներից
մոտ հիսուն հոգու՝ ճարտարապետների, արհեստավորների ու զար-
քինների, պատանդ վերցրին և քաղաքի բերդերում նրանց համար
պատրաստեցին բոլոր անհրաժեշտ բաները:

Առաջին գրավման երկրորդ տարվա հոկտեմբեր ամսի 27-ի
կիրակի օրը օրհնյալ ֆրանկները անսպասելիորեն հայտնվեցին և
մինչև երեկո թաքնվեցին մի հովտում: Երբ մութն ընկավ, բազ-
մաթիվ խիզախ հետևակայիններ պատրաստվեցին և արևմտյան
կողմից մոտեցան քաղաքի մատուցներին: Ընտրելով մի անկյուն,
որտեղ պահապաններ չկային, նրանք անմիջապես մագլցեցին
պարսպով և, պարաններ կախելով, վեր քաշեցին սանդուղքներն
ու բարձրացրին իրենց ընկերներին: Նկատելով այդ, պահապան-
ները մոտեցան տեսնելու, թե ովքեր են: Վերջիններս ձեռքերը եր-
կարելով ու բռնելով [թուրքերից] մի քանիսին՝ նրանց սպանեցին
և պարսպից դուրս նետեցին: Աղքի ձայներից մեծ աղմուկ առա-
ջացավ: Խոկ ֆրանկները պարսպի վրա մեծաձայն դոչյուն բարձ-
րացրին և փառք տվին աստծուն: Հեռվում դարանակալած զինվոր-
ները կուհեցին և, ցատկելով տեղից, հեղեղի նման հորդեցին ու
հասան քաղաք:

Գիշերվա ժամը երեքն էր՝ առաջին գիշերապահը: Նրանք իշան
և բացեցին քաղաքի արևմտյան դարպասը, որ գտնվում է աղբյու-
րից վեր: Ֆրանկ հեծյալներն ու նրանց հետ եղող հետևակային-
ները ներս մտան: Ներխուժումից հետո այդ անմիտ թշվառները
դադարեցին կովել ու քաղաքը սկաշտապանել բերդերում գտնվող
մահմեղականներից՝ անցնելով տների կողոպուտին և ունեցվածք-
140 ների հափշտակմանը: Նույն գիշերը նրանք սկսեցին շարդել //
լավ և վատ մարդկանց, մահմեղականների և քրիստոնյաների խա-
նութների ու տների գոները՝ կողոպուտելով եղած ամեն ինչ: Թա-
ղաքում գտնվող մահմեղականները, տեսնելով հանկարծակի վրա
հասած եղեռնադործությունը, շտապ վազեցին դեպի բերդերը: Խոկ
ովքեր գտնվում էին բերդերում, բացեցին գոները և նրանց հան-
գիստ ներս առան՝ երեխանների և ունեցվածքի հետ միասին: Նրանց
շկրկնեցին ֆրանկների վատ արարքը, որոնք առաջին գրավման
ժամանակ փակեցին գոները՝ տեղիք տալով սոսկալի շնչահեղձու-
թյան ու եղեռնի: Շատ մահմեղականներ էլ գիշերն իշան պարու-

պից և փրկություն գտան հառանում, որովհետև նրանց հետապնդող չկար

Երբ լուսացավ, կոմսը բերել տվից ասորիների մետրապոլիտին և պահանջեց, որ նա բարաններ պատրաստի բերդերի մոտ տեղադրելու համար: Բարանները բերդին և տեղագրեցին: [Ֆրանկները] մոտեցան ներքին բերդին և թափով հարձակվեցին նրա վրա, բայց ոչինչ չկարողացան անել, որովհետև այն շատ բարձր ու ամուր էր: Խսկ վերին բերդի վրա չկարողացան հարձակվել, քանի որ այնտեղ մեծ ու հզոր բազմություն էր հավաքվել: Եվ այս պես թշվառ քաղաքը վեց օր մնաց այս փորձանքի մեջ:

Երբ ֆրանկները տհսան, որ քաղաքի բերդերից ոչ մեկը չեն կարողանում գրավել, իսկ թշնամիները շատանում և բոլոր կողմերից հավաքվում են, ընկան մեծ մտահոգության և վախի մեջ: Ուռհայեցիները թուրքերի վախից ամեն երեկո հավաքվում էին ֆրանկների մոտ, Արգարի վանքի շուրջը, որտեղ նրանք բանակ էին դրել: Շարաթ օրը թշնամիների մոտից մի լրտես եկավ և ասաց ժուլինին: «Հոգ տար քո անձի և քեզ հետ եղողների մասին: Ահա Հալեպի և Մարբուգի զինվորները՝ բազմաթիվ թուրքմեններն ու զանազան ցեղերը, հասել և դարան են մտել լեռներում: Վաղը նրանք ձեզ շրջապատման օղակի մեջ կառնեն: Նրանք սլատրաստվում են ձեզ բնկճել քաղաքի ներսում և բոլորիդ կորսոյան մատնելու: Երբ ժուլինը լսեց այս բաները, նրա սիրտը վախ ընկավ: Նա գլուխը կորցրեց // և լզիտեր ինչ աներ, քանի որ բազմաքանակ թուրք զորքերը հասել և բռնել էին հարավային դաշտն ու լեռները:»

141

Ֆրանկները որոշեցին գիշերով թաքուն գուրս գալ քաղաքից, որպեսզի բերգերում նստած մահմեդականները և հարավային դաշտում ու լեռներում գտնվող թուրքերը չնկատեն իրենց: Սակայն ինչպես կարող էին բազմահազար մարդիկ, ձիերն ու անասունները առանց նկատմամբ դուրս դալ մեկ դռնով, եթե ցերեկով դուրս դային, իրենց վրա ուշագրություն կհրավիրեին: Այդ պատճառով սպասելով մոտավորապես մինչև գիշերվա ժամը երեքը, նրանք բացեցին քաղաքի հյուսիսային դարպասը, որ կոչվում է Ժամացույցի, և դինվորներն սկսեցին դուրս դալ: Երբ ուռհայեցիները, որոնք իրենց կունանցով ու երեխաններով հավաքված էին այնտեղ, նկատեցին այդ և տհսան, որ ֆրանկները մեկնում են՝ իրենց թողնելով հեթանոս հալածիչների ձեռքում, սոսկացին, տագնապեցին և ընկան ահուղողի մեջ:

Քաղաքում մեծ սուղ տիրեց՝ կանանց ու երեխանների լացու-

կոծով և գառն հառաշանքներով։ Մայրը կանչում էր իր երեխաներին, և նրան չէին արձագանքում։ Երեխաները գոռում էին, ընկնում այս ու այն կողմ՝ դառնաղի լացով փնտրելով իրենց մայրերին, բայց նրանց չէին գտնում։ Նետվում էին դեսուղեն՝ մարդկանց, ձիերի և անասունների արանքը, տրորվելով, հրմշտվելով ու ջախջախվելով ձիերի և գրաստների սմբակների տակ, բայց ոչ ոք նրանց չէր բարձրացնում։ Խավար և անլույս գիշեր էր Բոլորը վաղում էին զեպի ժամացուցի դարպասը տանող փողոցով։ Զինվորներն ու զինակիրները, ձիերն ու գրաստները, տղաները, կանայք և երեխաները խառնիխուռն առաջ էին շարժվում։ Հրմշտելով և անգթաբար ճզմելով միմյանց։ Ընկնում էին անասունները, զորիներն ու գրաստները, որոնք կրում էին ֆրանկների կողմից քաղաքում կողովածված ժանր բեռներն ու բազմաթանակ զարդեղենը։ Երբ նրանք ընկնում էին, ոչ ոք ի վիճակի չէր կանգ առնել՝ նրանց բարձրացնելու կամ բեռներն արձակելու համար։ Երեխաները 142 ճզմվում էին նրանց արանքում, // տանջվում և ողբերգաբար հրաժեշտ տալիս կյանքին։ Բոլոր փողոցներում բազմաթիվ ընկածներ կային՝ տղամարդիկ, անասուններ, կանայք, մանուկներ, ծրծկերներ, որոնք անխղճաբար ոտնակոխ էին։ Ոչ ոք չկար, որ խղճար նրանց և ձեռք մեկներ։ Այսպես տեղի ունեցավ նրանց տիրահոշակ մեկնումը՝ թողած բարիքներով ու ինչքով լի տները, բաց դռները, վառվող ճրագներն ու հարդարված անկողինները։

428. Ֆրանկների հետ մեկնող ժողովրդին վիճակված
դաւոր փորձության մասին

Երբ ֆրանկ զորքերը և նրանց հետ հեռացող բազմությունը ելան քաղաքից, հավաքեցին Խոստովանողաց տաճարի առջև գտնվող բուրգի, այսինքն՝ Ճգնավորների սյան շուրջը։ Թուրքերը շրջապատման օղակի մեջ առան նրանց և, անձրկի տարափի պես նետեր արձակելով, սոսկալի կերպով խոցոտեցին շատերին։ Ապա իւառնվեցին և մսագործների նման սկսեցին կոտորել նրան։ Կացինների ձայն էր լսվում. կարծես անտառ էին հատում։ Նախճիրը տեղի էր ունենում գիշերվա մթության մեջ, երբ քրիստոնյան թուրքից չէր ջռկվում։ Ֆրանկ զինվորները իւառնվել էին ժողովրդին, և նրանցից յուրաքանչյուրը վախից թաքցնում էր իր անձն ու խցկվում բաղմության կենտրոնը։ Ֆրանկ իշխաններն ու զորահրամանատարները կոշեցին հետևակայիններին և ողորմագին աղաղակեցին. «Հանուն Տիրոջ դուրս եկեք ամբոխից և վա-

նեցե՞ք հակառակորդի ճնշումը։ Հեծյալները, իշնելով ձիերից,
շրջապատեցին ժողովրդին և մնացին այդպես։

Վաղ լուսաբացին Բաղդուինն ու Ժուլինը [ձի] հեծան և դա-
սավորություններ կատարեցին։ Բաղդուինն անցավ ժողովրդի առ-
ջևը, Ժուլինն սկսեց ընթանալ ետևից, իսկ բոլոր հետեւակայիննե-
րը՝ բազմության աշից և ձախից։ Նրանք մեկնեցին սուրբ Գևորգի
տունին՝ նոյեմբերի երեքի այդ շարագուշակ կիրակիի արշալույսին
և դանդաղորեն շարժվեցին Սամոսատի ճանապարհով։ Իսկ թշնա-
143 միները // հազարներով ու անհամար բյուրերով վիտում
էին նրանց շուրջը։ Ժողովրդից և զինվորներից շատերը վիրավոր-
վեցին, սակայն հետեւակայինները, որոնց շարքերում կային բաղ-
մաթիվ խիզախ նետաձիգներ, հերոսաբար կանգնած, թույլ չէին
տալիս, որ թուրքերը մատենան ժողովրդին։ Այսպես նրանք տա-
ռապանքով և մեծ վտանգի ննթակա առաջ էին շարժվում։

Ո՞վ կարող է նկարագրել Ռւուճապահար ժողովրդի
ցավագին և շափազանց ողբալի տեսքը։ Արագ-արագ և բորիկ ոտ-
քերով բոլորը վազում էին բարերի, փշերի, տատասկների ու սրա-
ծայր մոլախոտերի վրայով։ Նրանց ոտքերը ասես կտրատվում էին
գանակներով, և արյունն առատորեն հոսում էր նրանցից։ Նրանք
խոնվում ու հրմշտում էին իրարասալյթաբում և ընկնում էին, կոխ-
կըրտում ու ճզմում էին մեկը մյուսին և իրենց վրա արձակվող
բազմաթիվ նետերի վախից թաքնվում միմյանց թիկունքում։ Մեկը
վիրավորվում և ընկնում էր, մյուսը սրտապնդվում և վաղում էր
փրկվելու հույսով։ Մի ուրիշը ընկնում և փովում էր՝ հայացքն ուղ-
ղած դեպի արեւելք, իսկ հետապնդողները վրա էին հասնում ու ու-
խարի պես մորթում։ Ռտարորիկ երեխաններն ու մանուկները տան-
շահար վագում էին տատասկների միջով, և նրանց փափլիկ ոտ-
քերը արյունոտվում ու ծակծկվում էին սուր փշերից։ Նրանց լեզու-
ները ծարավից կախ էին ընկել, բերանները դառնացել հալվեի նը-
ման, իսկ ատամները սեացել, ինչպես ածուխ։ Նրանք հրմշտվում
ու տրորվում էին բազմության մեջ, կոխկըրտվում ձիերի սմբակնե-
րի տակ, զախշախվում ու շարալար կործանվում։

Այդ բոլոր տառապանքներից ու դառն շարչարանքներից բացի,
նրանք ընթանում էին անտանելի ճանապարհով։ Այն հովտում,
որտեղով նրանք անցնում էին, շատ խոիվ ու մաշառ կար։ Թշնա-
միները կրակ տվեցին, և նրանց առջևն ու շուրջը բոցավովեց։
Այլ կողմ շրջվելու հնարավորություն լկար, այդ պատճառով մեծ
վտանգի ենթարկվելով՝ նրանք բայլեցին կրակի վրայով և այրե-
144 ցին իրենց ոտքերը։ Այսպես // նրանք տառապեցին մինչև

օրվա իններորդ ժամը։ Նրանց շրջապատող թշնամիները, որոնք նույնպես հոգնած էին ողջ այդ գիշերվա ու ցերեկվա դժվարին մարտերից և արադ վաղբից, պատրաստվեցին ետ դառնալու նրանք վախենում էին, որ ֆրանկները կարող են ժողովրդին տեղավորել մի բերդում և շրջվել իրենց վրա։ Բացի այդ, նրանք ցանկանում էին մասնակցել քաղաքի կողոպուտին, քանի որ նրանց հետ եղած բազմաթիվ հետեւակայիններ մնացել էին քաղաքում, իսկ ովքեր գտնվում էին բերդերում, նույնպես դուրս էին եկել և սկսել կողոպուտել ու հափշտակել քաղաքի հարստությունն ու ունեցվածքը նրա թշնամիները հավաքվեցին և պատրաստվեցին ետ դառնալու, ժողովրդի շուրջը մնացին փոքրաթիվ թուրքեր, հավաքագրված թուրքեններից։

429. Ֆրանկների ծախորդ վարմունքի, նրանց կրած սլարաւորյան և Ունիայի թշվառ ժողովրդի իսպատ բնաշնչման մասին

- Այնուհետև ֆրանկները մի շար և կործանարար միտք հղացան։ Նրանք իրար հետ պայմանավորվեցին նետվել և հարձակվել իրենց շուրջը մնացած թուրքերի վրա։ Զախորդ նախաձեռնությամբ ժողովին կոմսն ու իր կողմնակիցները, որոնք գտնվում էին քաղմության ետևում, հարձակվեցին իրենցից ձախ, արևմտյան կողմում կանգնած թշնամիների վրա։ Իսկ թեսունի տեր Բաղդուինը, տեսնելով, որ կոմսը պոկվեց տեղից, և շեփորները հնչեցրին, իր հերթին թռագ և արշավեց դեպի հարավ։ Այսպես խառնիխուռն և անկանոն կերպով ֆրանկ հեծյալներն սկսեցին արշավել։ Թուրքերը մի փոքր ցրվեցին այս ու այն կողմ, մինչև առաջինները թափով անցան, որից հետո հարձակվելով ետքից՝ զախշախեցին նրանց։ Ֆրանկներն այլևս չնայեցին ո՞ւ ժողովրդի, ո՞ւ էլ իրար վրա։ Ամեն մեկը դարձավ իր աւքը կտրած կողմը և ամոթալի փախուստի դիմեց։ Նրանք նետեցին նիզակներն ու վահանները։
- 145 շպրտեցին զրահներն ու իրենց կրած բոլոր զենքերը, // վախից դեն գցեցին նույնիսկ ձեռքերում պահած սըերը։ Իսկ հետեւակն անկորուստ հասավ ձախ կողմում գտնվող մի բերդ, որը տեղադրված էր Արծվի բլրի³¹¹ վրա։ Այնտեղ ապաստանեց մոտ երկու հազար հոգի՝ ուռհայեցի քաջասիրտ պատանիներ ու երիտասարդներ, Կանայք, երեխաները և մանուկները գերի թշվեցին, իսկ ողջ հարստությունը ավարի մատնվեց։ Ժուլինը նետով վիրավորվեց աղդրից և ահուղողով փրկություն գտավ։ Սամոսատ քաղաքում։

իսկ Բաղդուինը՝ այդ փառահեղ ու գեղեցկատես երիտասարդը, որ մի ամբողջ զլիսով բարձր էր իր ժամանակի բոլոր մարդկանցից և Հայտնի պատերազմով էր, զոհ գնաց այդ նախնիքին և սպանվեց նետաշարումներից ու սրերի հարգածներից, քանի որ այդ պահին չիմացան, թի ով է նաև Զարգին զոհ գնացին նաև բազմաթիվ քաջանաներ, սարկավագներ ու վանականներ, որոնք փրկվել էին առաջին կոտորածից: Թուրքերն ավարի մատնեցին ողջ քաղաքը՝ Փոսլինի, Բաղդուինի և բոլոր քաղաքացիների անհամար բեռներն ու ինչքը:

430. Վերջնական անկման ժամանակ բաղանում
սանազերծված կոտորածի, կողոպուտի և ոնիրների մասին

Թուրքերն ու զանազան այլ ցեղերը, ներխուժելով այդ նշանակոր քաղաքը, տիրեցին նրան: Սելևկիոսի³² օրոք Հիմնադրվելու ժամանակներից ի վեր Հազար չորս հարյուր վաթուն տարի այն կողոպուտի չէր ենթարկվել: Առաջին պատերազմի ժամանակ, երբ [Ուոհան] գրավվեց, միայն երկու օր ավարի մատնվեց: Մեծահզոր Զանգիի Հրամանով քաղաքն անմիջապես պաշտպանության տակ առան և զաղարեցրին ու արգելեցին կոտորածն ու կողոպուտը: Սակայն այս վերջնական կործանման ժամանակ ոչ թե երկու օր, // այլ մի ամբողջ տարի շրջում էին քաղաքում և, փորփորելով ու խուզարկելով պատերի ու ձեղնահարկերի թաքստոցները, քաղում գանձեր էին դտնում, պահպաժ հայրերի ու նախնիների վաղեմի ժամանակներից: Գտնվեցին նույնիսկ քաղմաթիվ գանձեր էլ, որոնց մասին քաղաքի բնակիչներն անդամ զաղափար շունեին:

431. Ասորական եկեղեցու հնագույն թախտարանների
հայտնաբերման և այս սոսկալի ավարառության բնթացքում
կողոպուտի մատնված մյուս զանձերի մասին

Այդ օրերին Հայտնաբերվեցին նաև մեր ասորական եկեղեցու թաքստոցները, որոնք գտնվում էին Կաթուղիկե մեծ եկեղեցում: Այնտեղից մեծ հարստություն և եկեղեցական սպասքներ հանեցին՝ խաչեր, ավետարաններ, գավաթներ, սկիճներ, սրբազան մեռնի մեծ անոթը, բուրգառներ, գավաղանների գլխիկներ և զանազան այլ զարդեր, բոլորն էլ պատրաստված ոսկեզօծ արծաթից, ինչպես նաև արքայական քաղմաթիվ շքեղ ու թանկագին քողեր, խորանածածկեր, կրկնոցներ, որոնք նվիրվել էին Հին թաղավորների և ազնվականների կողմից և վաղուց պահպում էին այնտեղ,

Հհաշված այն զարդերն ու արքայական դորդերը, որ ձեռք էին բերվել վերջին ժամանակներս։ Դրանք ամեն տարի ուղարկվում էին մայրաքաղաքից Եղիա անոնով մի հավատացյալ ուռհայեցու, ինչպես նաև Սլիրա անոնով մի այլ հավատացյալի կողմից, որի ժականունն էր Թիմաչ, Նրանք ապրում էին մայրաքաղաքում և մշտապես հոգ էին տանում Ռուհայի եկեղեցիներին։ Ամեն տարի Նրանք բազում ոսկի էին ուղարկում եկեղեցիներին, աղքատներին ու հիվանդներին։ Սակայն Արդուն Արքելացին, որին վերը հիշեցինք, դրանք թաքցնում ու յուրացնում էր Այսպես Ռուհան կործանվեց, նրա բնակիչները ցրվեցին ողջ աշխարհում և վաճառվեցին զանազան երկրներում։

432. Գերությունից խուսափողների, սպանվածների և
երանց մասին, ովքեր այլ եւկրներում կարեկցանք
ցուցաբերեցին ունիայեցիների նկատմամբ

147 Այն բազմությունը, // որ փրկվեց կոտորածից և ապաստանեց վերը հիշված բերդում, մութն ընկնելուց հետո ուկսեց հինդտասական հոգով ցրվել։ Փրկվեցին քշերը. բազմաթիվ մարդիկ սպանվեցին, իսկ շատերն էլ գերի ընկան։ Արդուն ավագերեցը, ավելի ճիշտ՝ ավագ խառնակիչն ու եկեղեցու մեծ խռովարար, այդ սոսկալի գիշերը բռնվեց քաղաքի դարպասից դուրս Նա ընկել էր փոսր և գոռում էր. «Ո՞վ է ուզում հարյուր դինար ինձ հանելու համար»։ Նա հույս ուներ, թե քրիստոնյաները կիշնեն և կրարձրացնեն իրեն։ Սակայն իջավ մի թուրք և սպանեց նրան։ Նա խլեց նրա մոտ եղած ոսկու բսակը և խեղդեց նրան։ Նրա դիակը շների կեր գարձավ, իսկ հողին ընկավ հավիտենական տանշանքների մեջ, եթե Տերը նրան չգթա, հավիտենական դժոխքն էլ քիչ է նրա համար։

Ժողովրդի գերվելուց հետո նրանք, ովքեր խուսափել էին գերությունից ու կոտորածից, մոլորված՝ հույս էին փայփայում գըտնել իրենց գերիներին։ Այդ ժամանակ իրենց ողորմածությամբ ու մարդասիրությամբ աշքի ընկան Եփրատից արևելք ապրող քրիստոնյաները, հատկապես Մարդինի, Շաբաքտանի և Սևերակի բնակիչները, թող Տերը նրանց գթասրություն ցույց տաւ նրանց մեջ էր Մարդինի Հովհաննես³¹³ սրբազան եպիսկոպոսը, որը ծագումով ուռհայեցի էր։ Անհնար է նրան գովարանելը, քանի որ նրա հիշատակը դրոշմված է վերին Երուսաղեմում։ Ինչ վերաբերում է Եփրատից արկմուտք ընկած երկրներում ապրող քրիստոնյանե-

թին, հատկապես քահանաներին ու եպիսկոպոսներին, ապա նրանք
ոչ թև կարեկցանք, այլ գաժանություն, անգթություն, խստաւր-
148 տություն ու շարամտություն ցուցաբերեցին: //

433. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի այս
Երկրներ՝ Տիփունյաներին օգնելու նպատակով³¹⁴

1458 (1147) թվականին, Ուռհայի վերջնական անկումից հետո, ալամանների և ֆրանկների թագավորները երեք հարյուր իննսունհինդ հազար զինվորների հետ միասին ծովով եկան հուների մայրաքաղաքը: Հունաց կայսրը նրանց տեղափոխեց վատ ճանապարհով և հետները առաջնորդներ ուղարկեց, որսկեսպի նրանց մոլորեցնեն մի այնպիսի վայրում, որտեղ ո՛չ ջուր լիներ, ո՛չ էլ ապրուստի միջոցներ: Կոստանդնուպոլիսից տաս օրվա ճանապարհ կտրելուց հետո [Ֆրանկների] պարենր վերջացավ: Զկար մի բնակավայր կամ զյուղ գնումներ կատարելու, մանավանդ ջուր հայթայթելու համար: Նրանք ընկել էին մի ամայի անապատ և շգիտեին ուր զնան, քանի որ առաջնորդները գիշերով նրանց լքել ու հեռացել էին: Միաժամանակ լուր էր ուղարկված Կապաղովկիայի թուրքերին: Եվ Մասուդ թաղավորը բազում զորքերով վրա հասավ: Գտնելով նրանց այդ անապատում՝ տոշորված սովից ու ծարավից, [թուրքերը] հարձակվեցին նրանց վրա և սրի մատնեցին: Ընդ որում, շատերը սովամահ էին եղել: Ալամանների և ֆրանկները թաղավորները փոքրաքանակ զորքով ճողոպրեցին ծովախի և զնացին իտալիա, հետո նավով եկան: Անտիոք՝ ղրկված իրենց ողջ ունեցվածքից: Իսկ թուրքերը շափազանց հարստացան և քարերի շափ անհամար ուկի և արծաթ ձեռք բերին:

Որոշ ժամանակ անց, նույն տարվա մեջ, ծովով արշավի ելավ և Աքրտ հասավ Ալֆոնս անունով մի այլ թագավոր՝ կնոջ, երեխաների և հազար հեծյալների հետ միասին: Նա Տրիպոլիի կոմսի մոտիկ ազգականներից էր: Վերջինս տեսնելով նրան, վախեցավ, որ նա կարող է իր երկրից բաժին պահանջել: // Այդ պատճառով նրա ընտանեկիցներից մեկի հետ մահաղեղ ուղարկեց և, տալով նրան, մեղորեց:

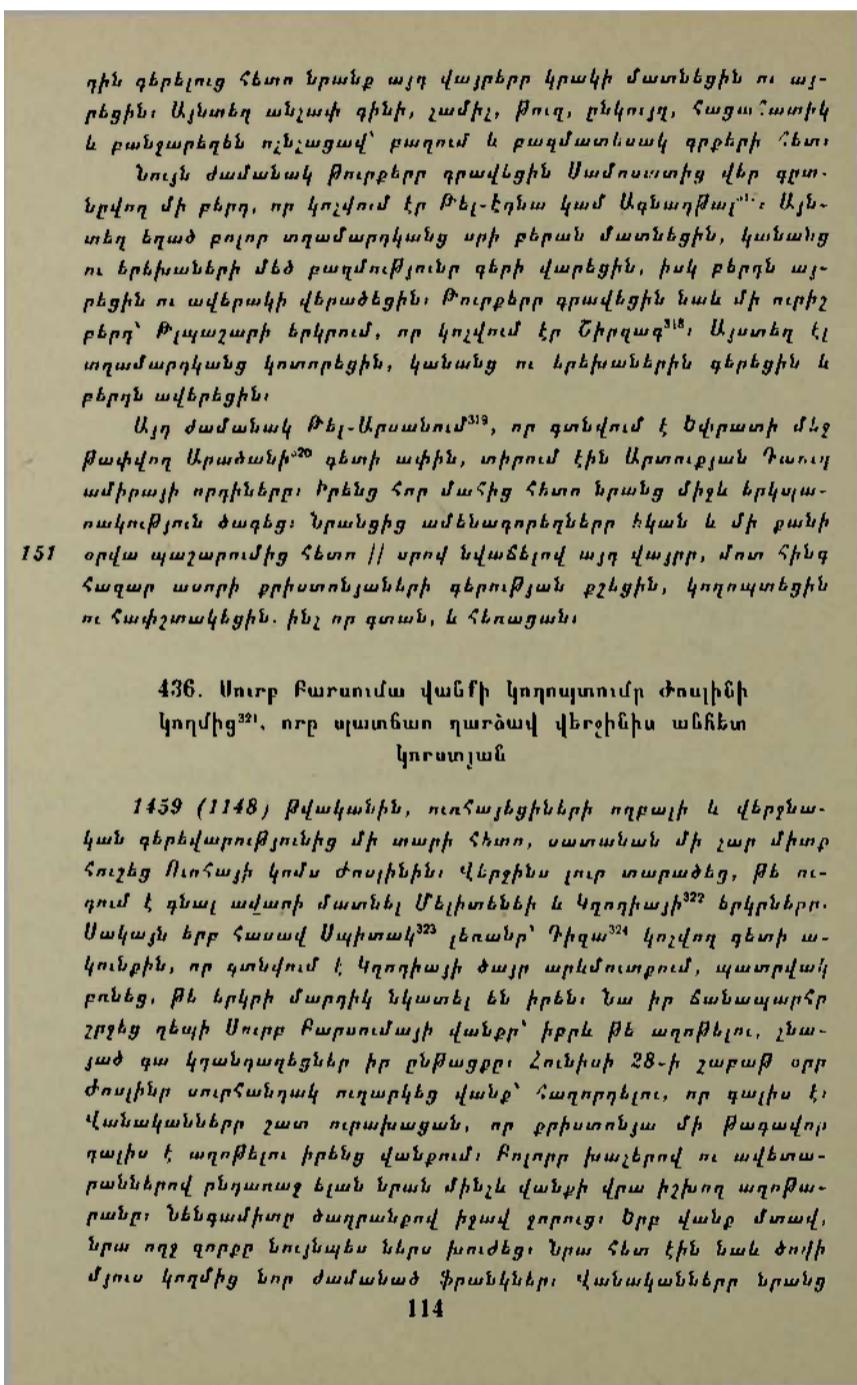
434. Պամասկոսի սլաշարումը Ֆրանկների կողմից

Այդ ժամանակ երուսաղեմի թագավորն էր Բաղդուինը: Ալամանների և ֆրանկների թաղավորները հավաքվեցին նրա մոտ, երուսաղեմում, և պայմանավորվեցին գնալ պաշարել Պամասկոս

բաղաբը։ Դալով և սկաշարելով քաղաքը, նրանք, մանավանդ ալա-
 մանները, կատաղի հարձակում գործեցին նրա վրա։ Երբ զամաս-
 կացիները նեղ դրության մեջ ընկան, ուղիցին հանձնել քաղաքը։
 Սակայն ֆրանկների չար նախանձը՝ իրար նկատմամբ ունեցած
 անբարյացակամությունը, կործանեց նրանց երուսաղեմի թագա-
 վորը մտածեց. եթե այդ օտարները դրավեն Դամասկոսը և Հղո-
 րանան, կիւլեն նաև իր երկրները, նա գաղտնի լուր ուղարկեց պա-
 շարյալներին՝ ասելով. «Ի՞նչ կտաք ինձ, եթե այնպես անհմ, որ
 այդ օտար թաղավորները հեռանան ձեր մոտից, ես ձեր հարեանն
 եմ և ձեզ բարիք եմ կամենում»։ Լսելով այդ՝ պաշարյալները մե-
 ծապես ուրախացան և խոստացան, որ երուսաղեմի թագավորին
 կտան հարյուր հազար ոսկե դինար։ Այնուհետև նա թագավորներին
 խորհուրդ տվեց փոխել քաղաքի պաշարման դիրքերը և հարմար
 տեղից նրանց տեղափոխից մի ուրիշ, դժվարին վայրու թագավոր-
 ները, նկատելով երուսաղեմի թագավորի հակառակությունը, վըշ-
 տացած բոլորովին հեռացան Դամասկոսից և եկան Աթքաւ երու-
 սաղեմի թագավորը, երբ ստացավ հարյուր հազար դինարը, որոշ
 ժամանակ անց նկատեց, որ դրանք պղնձյա են։ Իսկ թագավորները,
 ծով դուրս գալով, գնացին իրենց նախկին հայրենիքը։

435. Երկրում գտնվող Զուրաւա³¹⁵ վանքերի և բերդի
 կողոպուտի մասին

Այդ ժամանակ Մելիտենեի ամիրան, որ կուվում էր Դառլա
 որդի Ղաղիի որդի Դանիշմենդի, երբ լսեց Ժուլինի և Ռուհայի
 բնակլության հետ պատահած շարիքի մասին և հավաստիացավ.
 150 // որ Քեսունի տեր Թաղդուինը, որի իշխանությունը տարածվում
 էր Զուրաւա կոլվող վանքերի և մինչև Մելիտենեի սահմանը ձըդ-
 վող լեռան վրա, զոհվել է, բազում զորք հավաքեց և եկավ նշված
 վանքերը, որոնք պատկանում էին հայերին։ Դրանք էին՝ Զուրաւի
 մեծ վանքը և Տագնքար, Շամանոգ ու Շիբքար վանքերը³¹⁶։ Երեք
 օրում նա գրավեց գրանք և շրջապատի մյուս վանքերն ու գյու-
 ղակները, լնայած նրանք խիստ ամրացված էին։ Դրանք բարգա-
 վածող, բարիքներով լեցուն և բերքառատ վայրեր էին, որովհետև
 վաղ ժամանակներից թշնամին երբեք չէր տիրել նրանց նա գերի
 վարեց այնտեղի բնակիչներին՝ յոթ հազար չորս հարյուր հոգու.
 և նրանց ողջ ունեցվածքը ավարի մատնեց։ Նույնիսկ կողոպտի-
 ներն ու հափշտակիչները զարմացան իրենց ձեռք բերածի առա-
 տությունից, այդուհանդերձ նրանք լինայնցին [անգամ] կարի-
 քավորներին ու նեղյալներին։ Ամեն ինչ կողոպտելուց և ժողովը

Հիանդարեցին ներս մտնել իրենց զենքերով, թեև սովորության համաձայն զենքով մտնելն արգելված էր: Նրանց դիտակցությունն այդ պահին բթացել էր, թերեւ կարծում էին, թե ֆրանկներից շատ ոսկի և նվերներ կտանան: Այդ պատճառով նրանք զարգարել էին վանքը և, հանելով սրբության տուփը⁷⁷, զրել էին բազմոցին, որպեսզի ֆրանկները օրհնություն ստանան նրանից:

Սրբի առջև աղոթելուց հետո այդ նենդամիտը մի թուղթ դրեց պատարազի սեղանի վրա: Ապա ելնելով տաճարից՝ նստեց եկեղեցուց դուրս գտնվող զավթում, և հավաքելով // վանականներին, ասաց. «Իմ հորեղբորորդին, որ ահա եկել է Հռոմից, ուզում է տեսնել վանքի վերին ծայրում գտնվող բուրգը»: Վանահայրը կարգադրեց թույլատրելի երր այդ զորագլուխը և իր հետ եղող մարդիկ մտան բերդը, կոմսի հրամանով հետևակայինները փակեցին բուրգի զարպասը և շարվեցին պարսպի վրա: [Ժուլինը] վանականներին ասաց. «Ես ուղարկ եմ այստեղ պահապաններ թողնել, որպեսզի նրանք մտնեն Մելիտենեի երկիրը և պատժեն նրա տիրոջը՝ Զուբարի վանքերում գործած ավերումների և զերեվարումների համար: Ես լսել եմ, որ ձեզ մոտ են պահվում թուրքերից խլած հարստությունները, և երկրի մեծամեծները ձեզ մոտ են թաքցնում իրենց ունեցվածքը: Մինչդեռ ինքս կարիքի մեջ եմու երր նա նեղեց նրանց, վերջիններս բերին, ինչ որ պահվում էր տաճարում, և դրին նրա առաջ: Ապա նա վանականներին բանտարկեց նախարարում, այսինքն՝ խոհանոցում, և մի ֆրանկ բահանայի ու նրա հետ եղած մարդկանց ուղարկեց հանելու եկեղեցու ողջ սպասքները՝ գավաթները, սկիհները, խաչերն ու ավետարանները: Տաճարում եղած ամեն ինչ վերցնելուց հետո ձեռք ձգեցին վանականների խցերին և մեկ առ մեկ խուզարկեցին դրանք: Ոճագործները յուրացրին ու հափշտակեցին ամեն ինչ:

Երր [Ժուլինը] խլեց վանքի ողջ ունեցվածքը, բարձեց ուղարկին ու վանքին պատկանող տասներկու զորիններին, դրանից հետո պահանջեց, որ իրեն տաս հազար դինար, որպեսզի դուրս գա վանքից: Նրան պատասխանեցին. «Ինչ որ ունեինք արդին վերցրիր, մենք այլևս ոչինչ չունենք, որտեղից տանք բեղ»: Այնձամ նա վանքում երկու կառավարիչ նշանակեց, իսկ բերդում ավագներ ու մարդիկ թողեց՝ վանքը հոկելու և նրա հացահատիկը, պաշարը, դինին ու մնացած բաները խժուելու համար: Ապա վերցրեց Մուրբ Բարսումա վանքի վանականներին և մեկնեց Քյահթայի կողմբ: Այնտեղից նա եկավ Հիսու-Մանսուր, իսկ հետո մեկնեց

Ավետյաց բլուր: Թլպաշարի քրիստոնյաները նրան խնդրեցին վան-
153 քը վերադարձնել վանականներին: // Այնտեղ գտնվող ուռհայեցի
մարդկանց երաշխավորությամբ նրանց համար սահմանեցին տաս
հազար դինար և հինգ ծերունի վանականների պատանդ թողին
նրա մոտ: [Ժուլինը], իր մոտ պահելով նաև սրբի աջը, մյուս
վանականներին բաց թողեց, որպեսզի զնան իրենց վանքը: Նրանք
վանք եկան այդ տարվա օգոստոս ամսին Քեսունի մետրապոլիտ,
սրբազն տեր Հովհաննեսի՝ Եղիա Շաքքամցու^Հ ուղեկցությամբ:
Հասնելով վանք՝ նրանք տեսան, որ խցերն ու խորանները քարու-
թանդ են արված հնամյա ավերակների նման: Նրանք շինեցին,
վերանորոդեցին ու կարգի բերեցին վանքը և իրենց վանահայր
րնտրեցին Կաղարոս ծերունուն: Ապա նվիրակները, շրջելով, հա-
վատացյալներից հավաքեցին հինգ հազար դինար և 1461 (1150)՝
թվականի Քանուն^Հ ամսի սկզբին բերին տվին Ժուլինին: Նա վե-
րադարձեց սրբի աջը և սաստեց նրանց: Վերջիններս երաշխիք-
ներ տվին, որ կբերեն նաև մյուս հինգ հազարը և, վերցնելով սուրբ
աջը, բերին վանք:

437. Զանգիի ուղի Նուրեղդինի պարտությունը
Յագրայի^Հ մոտ

Այդ տարի Նուրեղդինը, հավաքելով իր զորքերը, եկավ պա-
շարեց Անտիոքի երկրում գտնվող Յագրայի բերդը և կատաղի
հարձակում գործեց նրա վրա: Անտիոքի տերը գտնվում էր Կա-
բալայում^Հ, ծովի ափին: Երբ նա լուր ստացավ, վերցրեց իր զոր-
քերը և, վրա հասնելով, հանկարծակի հարվածեց թուրքերին: Վեր-
ջիններս պարտություն կրեցին, և Նուրեղդինը երկու հարյուր հեծ-
յալներով փախավ մտավ Հալեպ: Նրա զորքերի մեծ մասը, մոտ
տաս հազար հողի, սպանվեց: Ֆրանկները կողոպուտի մատնեցին
թուրքերի վրանները, այդ թվում նաև Նուրեղդինինը, և ոսկի, ար-
ծաթ, ծառաներ ու աղախիններ ձեռք բերին: Նրանք տիրեցին նաև
նրանց թմբուկներին, շեփորներին և անգամ երգչուհիներին ու
մյուս երաժիշտներին: Անտիոքի տերը և ֆրանկները վերցրին այդ
ամենը և ցնծությամբ մտան Անտիոք: Ցնծությամբ էլ դիմավորի-
154 ցին նրանց. բոլոր քրիստոնյաները մեծ ուրախության մեջ էին: //
Ֆրանկների մոտ էր գտնվում նաև մի արաք ամիրա՝ Ալի իրն վա-
ֆա անունով, որը գժտվել էր Նուրեղդինի հետ և ծառայում էր Ան-
տիոքում:

438. Ֆրանկների պարտությունը Նուրբեղինից և Ռամալի
կոմս Ժոզինի գեւեվարումը³³⁰

Թուրքերի վերը նկարագրված պարտությունից երեք ամիս հետո Նուրբեղինը Հավաքեց իր զորքերը և եկավ պաշարեց ինար՝³³¹ անունը կրող բերդը։ Լսելով այդ, Պուատվինը՝ Անտիոքի տերը, ելավ առավ իր զորքերը և եկավ ճակատամարտ տալու նրանու հաջողությունը, երբ լսեց ֆրանկների գալուստոց, Հեռացավ բերդից և բարձրացավ լեռու Ֆրանկները եկան և բանակեցին Թուրքայի³³² և ինսιրի միջն գտնվող դաշտում։ Երբ Նուրբեղինը լրտեսների մէջ չուրով իմացավ, որ ֆրանկները փոքրաթիվ են, զինեց իր զինվորներին, որոնք հնչեցնելով շեփորները՝ Հարձակվեցին ֆրանկների վրա։ Տերը բարկացավ ֆրանկների վրա։ Նրանք թիկունք դարձրին ու պարտվեցին։ Սպանվեց ժոֆրուան՝ Մարաշի տերը³³³, ինչպես նաև Ալի իրն Վաֆա արարը³³⁴, Ֆրանկ զինվորներից շատերը սրի քաշվեցին։ Դուքսի³³⁵ երկիրը ավարի մատնվեց և քարութանդ եղավ։ Գրավվեցին Խարիմը³³⁶, Խմբը³³⁷, Արտախիլ³³⁸ և Խարիմի բերդի շուրջը գտնվող բոլոր գյուղերը։ Այս ճակատամարտում զոհվեց նաև Անտիոքի տերը³³⁹։ Դա մի սոսկալի պարտություն էր։ Թուրքերը անսահման թվով ստրուկներ, գերիներ, ծիեր ու ինչք ձեռք բերին։

Ինչ վերաբերում է Ժոզինին։ Ուոհայի կոմսին ու կառավարչին, ապա նա այդ ժամանակ գտնվում էր Աղաղում։ Երբ նա լսեց, որ Անտիոքի տերն սպանվել է, փոքրաթիվ մարդկանց հետ դուրս եկավ Աղաղից ու ճանապարհ ընկավ՝ Անտիոք գնալու և այնտեղ թագավորելու նպատակով։ Սակայն երբ հասավ Կուրուսին և ուղեց անցնել Շիխ³⁴⁰, ծառերի արանքից վրա թռան թուրքմենները։ Բոնվելով՝ [Ժոսլինն] ասաց։ «Ինձ տարեք Աղաղ, և ես ձեզ կտամ, ինչ որ ուզիր»։ Նրան վերցրին և բերին մի գյուղ, որի անունը Շիխ-Աղայեր³⁴⁰ էր, սակայն չգիտեին, թե ով է նա։ Տեղի բրիստոնյան ները // Ճանաչեցին նրան և ուղեցին փրկազնել թուրքերից՝ առաջարկելով վաթուն զինար։ Սակայն աստված կամեցավ լքել նրան, մի բան, որին նա արժանի էր։ Ոմն հրեա ներկագործ գյուղով անդնելիս ճանաչեց նրան և թուրքմեններին հայտնեց, որ դա Ժոսլինն է։ Թուրքմենները նրան վերցրին բերին շալեավ։ Նուրբեղինը հրամայեց կուրացնել նրա աշխերը և ծանր շղթաներով բանտ նետել, բանտում նա մնաց ինը տարի և այնտեղ էլ մեռավ։

439. Ասկալոն բաղաժի պաշարումը ֆրանկների կողմից և
նրա նվաճումը մահմեդականների ձեռքից

1463 (1152) թվականին Բաղդադինը՝ Երուսաղեմի թագավորը,
պատրաստություն տեսավ, կարգավորեց իր զորքերը և եկավ պաշա-
րեց Ասկալոն քաղաքը։ Ֆրանկների երեսլի մարդկանցից մեկը,
որի անունը Խայմոնդ³⁴¹ էր, մեծ հերոսություն գործեց քաղաքի
դեմ մղվող այդ հարձակման ժամանակ։ Ապա նա խնդրեց թա-
գավորից, որ իրեն կնության տա պատերազմում սպանված Ան-
տիոքի տիրակալի կնոջը։ Թույլտվություն ստանալով՝ նա գնաց
ամուսնացավ Անտիոքի տիրուհու հետ, իշխանությունը վերցրեց
իր ձեռքը և վերադարձավ։ Բաղդադին թագավորը դեռ շարունակում
էր Ասկալոնի պաշարումը։ Նրանք կատաղի և ուժգին հարձակում-
ներ գործեցին նրա վրա։ Շինեցին մի փայտյա աշտարակ և մո-
տեցրին քաղաքին, աշտարակն ավելի բարձր էր, քանի պարիսպը։
Աշտարակի մեջ տեղավորեցին մարտունակ մարդկանց, իսկ վրան
դրին մի քարարձակ մեքենա, որը քարեր և նետեր էր արձակում
քաղաքի վրա։ Այսպիսով, ով հայտնվում էր քաղաքի փողոցներում
կամ դուրս էր գալիս իր տնից, սպանվում էր։ Քաղաքացիները
խիստ նեղության մեջ ընկան և ընկճվեցին քաղցից ու արտաքին
հարձակումներից։ Կոիվր Երկար տևեց ու ձգձղվեց։ Եվ երբ տեսան,
որ փրկիչ չկա, քանի որ, ինչպես ցուց կտանք, եզիպտացիները
զբաղված էին իրար դեմ մարտնչելով, իսկ որևէ այլ տեղից //
156 Փրկություն չէր սպասվում, նրանք երաշխիքներ խնդրեցին իրենց
կյանքի համար։ Նրանց ավագներից մի քանիսը եկան թագավորի
մոտ, երդվեցրին թագավորին ու սլատրիարքին և հանձնեցին քա-
ղաքը։ Ով ուղում էր մնալ քաղաքում՝ ֆրանկների տիրապետու-
թյան տակ, մնաց, իսկ ով ուղում էր գնալ եզիպտոս, ստանալով
իր ընտանիքն ու ունեցվածքը՝ գնաց խաղաղությամբ։

440. 1470 (1159) թվականին պատահած դեպքերի մասին

Այդ տարի սաստիկ Երկրաշարժ տեղի ունեցավ, որի ժամա-
նակ ավերվեց Շիղարը։ Զոհվեց քառասուն հազար մարդ, որոնց
թվում նաև նրանց կառավարիչը՝ իր երեխաների և ընտանեկից-
ների հետ։ Լեռը, որի վրա կառուցված էր այդ բերդը, կիսով չափ
փլվեց։ Բազմաթիվ մարդիկ զոհվեցին նաև Համայում, Սալամիս-
յում³⁴² և շրջակայրի շատ գյուղերում։

Այդ տարի նուրեղինը եկավ և խլեց Խառանը իր եղբոր՝ Ամիր Ամիրանի ձեռքից։ Ապա պաշարեց ու գրավեց նաև Պեհեսնին։ Թուրքերը կողոպտեցին Արիդում¹³ գտնվող վանքը, որտեղ սպանվեցին Հորս վանականներ։ Նույն տարի նուրեգինը եկավ և սրի ուժով գրավեց Այնթապը՝ քարուքանդ անելով, ինչ որ գտավ այնտեղ։ Նա շխնայեց որևէ մեկին, գերիներ ու ավար վերցրեց և բերեց Հալեպ։

Միննույն տարվա հունիս ամսին Մելիտենեում սատանայի դրդումով մի հայ քահանա նետվեց իր մոտ մտած մի աղջկա վրա, ձեռք գցեց և բռնի ուժով տիրեց նրան։ Վախենալով, որ վերջինս կարող է բռնաբարության ցավից ձայն բարձրացնել, ձեռքը գոնց բերանին, և այդ թշվառականը չզգաց, որ նա տանջանքից մեռավ։ Ավարտելով իր ամոթալի գործը, նա տեսավ, որ աղջիկը մեռած է։ Հետո կորզեց նրա վրայի ոսկիներն ու դարզերը, նրան գրեց պարկի մեջ, գցեց ուսը և տարավ խցկաց մի աշտարակի մեջ, որտեղ հարդ էր լցված։ Քաղաքի դարպասը բաց էր, քանի որ ուրբաթ օրվա կեսօրն էր։ Երբ փնտրեցին աղջկան ու շգտան // ողջ քաղաքում, բոլոր հարևաններին, որոնց թվում նաև քահանային, ձերբակալեցին։ Նրանց տանջանքների ու գրկանքների ենթարկեցին, բայց ոչ ոք չխոստովանեց։ Թշվառական քահանան նույնպես, կտտանքների ենթարկվելով, շհամարձակվեց բացահայտել իրողությունը։ Սակայն Արգարությունը ղայրացավ նրա վրա և թույլ տվեց ապրել։ Աղատվելով բանտից, նա փորձեց փախուստի զիմել, բայց հաղիվ էր հեռացել քաղաքից. Երբ թուրքերը հասան ու բռնեցին նրան։ Տանջանքների ենթարկվելով՝ նա խոստովանեց, ապա գնաց ցույց տվեց այն տեղը, ուր նետել էր դժբախտին։ Երբ վերջինիս հանեցին հարգի տակից, տեսան, որ նրա գեղեցկությունն արդեն եղծվել է, իսկ սիրուն դեմքը փշացել է նեխումից։ Քաղաքացիներն սկսեցին լալ ու ողբալ գեղեցկատես օրիորդի այդքան ապականված և ցավալի տեսքի համար։ Բոլորն անխնա հարվածներ հասցրին թշվառ քահանայի գլխին, մանավանդ թուրքերը որոնք այդ պղծին ստիպեցին տանել մեռյալի նեխած զինչն գերեզմանոց։ Նրա դավանակից հայերից մեկը, բռնված խելագար մոլուցքով, ողջ-ողջ մորթագերծ արեց նրան քաղաքի դարպասից դուրս հավաքված ամբոխի առջև։ Քրիստոնյաները, հատկապն քահանաները, ծաղրի առարկա դարձան մարդկանց համար։

441. Ֆրանկ բազավուների ծովային արշավանքը, Խարիմի
նվաճումը մասմեղականներից և նրանց երկրների
կողովառումը, նունաց կայսեր արշավանքը և այդ ժամանակ
Ասուհին պատահած դեպքերը

1470 (1159) թվականին ֆրանկ թագավորների ցեղից մի եշա-
նակոր մարդ, որի անունն էր Կոնդֆլանդ²⁴⁸, բազում դորբուզ եկավ
ծրուաղեմ և քրանկներին համարեց ծովափում։ Դրանց մեջ էին
ծրուաղեմի թագավորը, Տրիպուլիի կոմսը և Թորոս²⁴⁹ Հայք՝ Կիլի-
կիայի իշխանը նրանց մեջ բանակ կազմեցին, գնացին պաշարեցին
158 // Եիղար բերդը և ավարի մատնեցին ողջ երկիրը։ Գրավելով բեր-
դը՝ նրանց կողովուեցին ու հափշտակեցին այնտեղ եղած ամեն
ինչ, սպանեցին մեծ թվով մարդկանց, մոտ հինգ հազար հոգու՝
կանաց ու երեխաների գերի քշնցին և անհամար ոսկի ու արծաթ
ձեռք բերեցին։ Ապա Ճեկնելով այնտեղից՝ եկան պաշտօնցին հա-
րիմ բերդին ու խաղաղ ճանապարհով տիրեցին նրան։ Տեղի մահ-
մեղակները զնացին Հայեաւ

Հազորի տարի հունաց կայսր Մանուելը ելավ եկավ Անտիոքի
նա բանակ դրեց Աֆրիկ²⁵⁰ գետի ափին՝ զեսպի Հայեաւ արշավելու
և այն պաշտօնու նպատակով։ Նուրեղդինը հավաքեց մահմեղա-
կանների բոլոր դորբերը Ասորեստանից, Միջազգետից, Այիղից,
Մարդինից ու Նփրկերաից՝ Հունաց կայսեր զեմ պատերազմելու
համար։ Մահմեղականները շատ վախեցած էին Ալղ միջոցին հու-
նաց կայսրին մայրաքաղաքից լուր հասավ Անդրոնիկոս անունով
մի իշխանի ապօստամբության մասին։ Էսելով այդ՝ կայսրը հաշ-
տություն կնքեց Նուրեղդինի հետ, և վերջին ազատեց Հայեաւում
պահպող գերիներին։ Դրանց մեջ էր Վերոհիշյալ Ալֆոնս թագա-
վորի որդին²⁵¹, որի Հայքը մահաղեղով սպանվել էր Տրիպուլիի կոմ-
սի ձեռքում։ Հունաց կայսրը վերադարձավ Հայքաբազար՝ առանց
որևէ բան արած լինելու:

Նույն այդ տարի սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ. որից
ավելից ծովափին դանվող Գաբրաւն։ Մոտ երկու հազար մարդ
խեղդից անմտեղ։

Միանուն տարվա մեջ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդը և Ժուլինի
որդի Ժոոլինը²⁵², որը տիրում էր Խարիմին, եկան ավարի մատնե-
լու Հայեափ դավարը։ Նրանք կողոպտեցին ու հափշտակեցին, ինչ
կամեցան, և ողջ-առողջ ետ դարձան։ Ռայմոնդը զնաց Անտիոք,
իսկ Ժոոլինը, նստած մի զյուղում, կերուխում էր անում։ Սակայն
վրա հասան թուրքական դորբերը, բռնեցին նրան այդ գյուղում և,

բերելով Հալեպ, շղթայակապ պահեցին իր հոր տեղում:

Որոշ ժամանակ անց, նույն տարվա մեջ, Անտիոքի իշխան
Ռայմոնդը զուրս եկավ ասպատակելու Հալեպի շրջակայքը: Երբ
159 // նա ավար առած ետ էր դառնում, թուրքական զորքերը Սև դե-
տի³⁴⁹ մոտ վրա հասան, կոտորեցին նրա բանակը, ապա բռնելով
նրան՝ տարան շղթայեցին: Այդ տարի Անտիոքում դահ բարձրա-
ցավ ավագ Պուատվինի որդին³⁵⁰, նա վոնդեց իր մորը, որը գնաց
Լաոդիկե³⁵¹:

142. Պոնտոսի և Հյուսիսի երկեներում ալղ տարիներին
պատահած դեպքերի մասին

1474 (1163) թվականին Աղուբ Արսլանը՝ [Սեբաստիայի]՝³⁵²
տիրակալը, մտավ Կամախի³⁵³ երկիրը, ասպատակեց այն ու զուրս
եկավ: Թուրքերի գերած մարդկանց մեջ էր մի հայ երեցկին՝ եր-
կու երեխաներով: Թուրքերն ուղեցին պղծել նրան, ապա վաճա-
ռել: Իսկ նա զերմեռանդ հավատով ասաց նրանց. «Իս ձեռ երկու
հարյուր դինարի շափ փրկագին կտամ իմ և երեխաներիս համար,
սակայն խնդրում եմ՝ ինձ շմուտենաք: Մեր օրենքով երեցկնոցն
արգելվում է մերձենալ այլ տղամարդու: Եթե դա պատահի, երե-
ցը կկորցնի իր քահանայությունը: Գթացեք ինձ ու իմ ամուսնուն:»
Իսկ նրանք ամբարտավանորեն պատասխանեցին. «Այս գիշեր մենք
բոլորս կսպառկենք քեզ հետ, իսկ հետո կվաճառենք»: Քիչ անց,
երեկոյան կողմ նա թույլտվություն խնդրեց նստել եփրատ գետի
ափին և իր երեխաների գլուխները սանրով մաքրել ողիլներից:
Երբ թույլ տվին. նա զնաց գետի ափը, խաչակնքեց, երեխաներից
մեկին վերցրեց ազ թեսի տակ, մյուսին՝ ձախ և նետվեց զուրը: Այս-
սկիսով նա փրկվեց անպատվությունից, իսկ իր երեխաները՝ ստը-
կությունից:

Ալղ ժամանակ անձրեսի առատությունից մեծ զրհեղեղ առա-
ջացավ, իսկ Սուրբ Բարսումայի վանքի շրջակայրում ծյան ծած-
կույթ նստեց: Գետը խիստ վարարեց, զրերը լցվեցին վանքի աղո-
րիքը և ողողեցին այն: Աղորիքում գտնվող վանականները մագըլ-
ցեցին բարձր տեղեր և շտուժեցին: // Աղորիքում նրանք մի գինու
կարաս ունեին, որը թեև ողողվեց, բայց չթափվեց: Նույնիսկ աղո-
րիքի ճրադր, որ լողում էր զրերի վրա, շհանգավ:

Այդ ժամանակ զրհեղեղի պատճառով մեծ համաճարակ առա-
ջացավ Հյուսիսի երկրներում, հատկապես Եփրատի ափերին: Մի
ոմն թուրք եկավ Կարկառի սահմաններում գտնվող Ալիոս³⁵⁴ ղյու-

զը և ասաց. «Իմացեք, թե ովէ է առաջինը մեռել այս համաճարակից»: Հարցուփորձ անելով՝ իմացան, բացեցին [մեռյալի] գերեզմանը և տեսան, որ շորս ամիս անցնելուց հետո նա դեռ չէր փուել: Նրա աշքերր բաց էին, մեկ թիզ և շորս մատ բացվածք ուներ նաև բերանը: Պատանքի զիխամասն ու կրծքամասը կերպած էին, իսկ դեմքի շուրջը ասես ածելիով կտրված լիներ: Աշ ձեռքը կրծքից ընկել էր կողքի վրա: Թուրքը փակեց նրա բերանը և նրա մեջ մի մեծ գամ մեխեց: Այդ օրվանից այլևս ոչ ոք չմեռավ:

Այդ տարի համաճարակ բռնկվեց նաև Սեերակում: Հոկտեմբերից մինչև մարտ հաղարից ավելի մարդ մեռավ: Դավանի քրոգական լորս զյուզեր զլխովին բնաշնչվեցին իրենց կանանցով ու երեխաներով: Մարդիկ հիվանդանում էին միայն երկու օր և մեռնում:

443. Հալեպի մոտակայքում գտնվող Խաւրիմ բերդի գրավումը և ֆրանկների կրած մեծ կորուստն այնտեղ

1475 (1164) թվականին նուրեղինը զորահավաք կատարեց: Նա կանչել տվեց իր Կուտրեղդին անունով Եղբորը, որը տիրում էր Ասորեստանում ու Մոսուլում, ինչպես նաև՝ Արքելայի Զեյնեղդին ամիրային, Սինջարի ամիրային, Անձիտի երկրում գտնվող Հիսն-Քեֆայի³⁵⁵ Ֆախրեղդին³⁵⁶ ամիրային, Մարդինի Խուսամեղդին³⁵⁷ ամիրային, Զեզմայի և Պիրի Շիհարեղդին ամիրային, նրա Մաշղեղդին անունով Հորեղբորորդուն ու Մարբուզի և Ռուհայի Սեյֆեղդին ամիրային: Երբ զորքերը հավաքվեցին, եկան պաշարեցին հարիմի բերդը: Հաշվելով իրենց զորքերը՝ [թուրքերը] տեսան, որ վաթսուն հաղար Հեծյալ և քառասուն հաղար Հետևակ ունեն: 461 Նրանք // մանգղիոնների օգնությամբ կատաղի հարձակումներ դորձեցին բերդի վրա: Բերդին այդ ժամանակ տիրություն էր անում Ռենալդ³⁵⁸ անունով մի ֆրանկ, որը քաջասիրու մարդ լինելով, ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց թուրքերին:

Ֆրանկները Տրիպոլիի կոմսի³⁵⁹, Անտիոքի տիրոջ և Թորոս Հայի զլխավորությամբ հավաքեցին մոտ վեց հարյուր Հեծյալ ու շուրջ վեցհազարանոց հետևակ և, զուրս դալով Անտիոքից³⁶⁰, ուղրվեցին դեպի Խարիմ: Երբ թուրքերն իմացան, որ ֆրանկները ելել են Անտիոքից և դալիս են դեպի իրենց, հեռացան բերդից ու եկան իմմ զյուղը, որը մի փոքր հեռու էր բերդից: Ֆրանկները, ժամանելով, ճամբար խփեցին բերդի շուրջը, որտեղ նախապես բանակել էին թուրքերը: Թորոս Հայը՝ Կիլիկիայի իշխանը, նրանց ասաց. «Բավարարվենք այն սիրանքով, որ նրանց վոնդեցինք բերդից:»

Այժմ դուրս հանենք բերդում դժնվող թուլլերին և այնտեղ տեղափորենք մարտունակ ու բաշ, մարդկանց՝ բավարար սննդամթերքով։ Իսկ մենք վերադառնանք Անտիոք, մինչև Երուսաղեմի թաղավորը ետ դա եգիպտացիների երկրից։ Ի զեպ, Երուսաղեմի թաղավորն իր զորքերով մտել էր Եգիպտոսի երկիրը, որ ստորև ցույց կտանք Տիրոջ օգնականությամբ։ Տրիալիի կոմսը շանսաց այդ խորհրդին, այլ ասաց. «Եկեք Հարձակվենք թուրքերի վրա և չախչախինք նրանց, այլապես մեզ ի՞նչ կհամարեն, եթե ոչ շներաւ։

Նրանք մեկնեցին Խարիմից ու եկան իմմ. Երբ մոտեցան, և թուրքերը լեռներից տեսան, որ նրանք սակավաթիվ են, Հնչեցրին շեփորները, Հարձակվեցին նրանց վրա և, շրջապատման օղակի մեջ առնելով, ծանր Հարվածներ Հասցրին նրանց, Կոմսն³⁶¹ ու Թորոսը ճողովրեցին, Հույների զուկը³⁶² բռնվեց, իսկ ողջ Հետևակը սրի բերան մատնվեց։ Գերի ընկան նաև Անտիոքի տերը և ֆրանկ հեծյալների մեծ մասը, Այդ տարվա օգոստոս ամսին շատերը կորստյան մատնվեցին ձիերի և անսահման գույքի հետ միասին։

162 // Ֆրանկների զախչախումից հետո թուրքերը եկան պաշարեցին Խարիմ բերդը, և վերջինս խաղաղությամբ Հանձնվեց նրանց։ Գրավելով բերդը՝ նրանք մտան զուկի երկիրը և ավարի մատնեցին այն։ Ապա գնացին Սիման³⁶³ անունը կրող մեծ վանքը, որտեղ Հույն վանականներ էին բնակվում, և կողովոտեցին, ինչ որ զտան նրանց մոտ՝ ոսկեղենը, արծաթեղենը, թանկարժեք իրերն ու զբոքերը, ինչպես նաև սկիհները, գավաթները, խաշերը, բուրվառները, ոսկուց ու արծաթից պատրաստված սրբապատկերները, բարձրարժեք սփոռցներն ու վանականների ողջ ունեցվածքը։ Բոլոր վանականներին, որպես ղերի, բերին Հալեպ։ Խարիմի պարտության ժամանակ զոհված ֆրանկների թիվը անցավ տաս հազարից։ Դրանից էլ ավելի թուրք սպանվեց։ Այնուհետև թուրքերը գնացին պաշարեցին Բանիասը և խաղաղ ճանապարհով տիրեցին նրան, քանի որ նրա տերը՝ Երուսաղեմի թաղավորը, գտնվում էր Եգիպտոսում։

444. Երուսաղեմի թաղավորի Եգիպտական արշավանի պատճառը, նուրեղինի մեծամեծներից մեկի՝ Շիրկունի³⁶⁴ մուտքը Եգիպտոս և այդ ժամանակ Երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները

Եգիպտոսում արաբական նվաճումներից ի վեր տիրում էին Ալի իրն Արուտալիրի³⁶⁵ ցեղի խալիքները։ Սրանք Հակառակու-

թյան մեջ էին Բաղդադի խալիֆների հետ, որոնք մարզարե կոչված Մուհամմեդի քեռու՝ Աբասի³⁶⁵ ցեղից էին: Մեկն ասում էր, թե ինքն է խալիֆների ժառանգորդը, մյուսը թե՛ ինքը: Արևմտացիներն ու Եգիպտացիները Եգիպտոսի խալիֆի կողմնակիցներն էին և Հերձգածի պես մի բան էին³⁶⁷: Իսկ Ասորիքը, Արևելքը, Թուրքերը և այդ կողմերի ժողովուրդները Ենթարկվում էին Բարելոնի խալիֆին և նրա գահն էին ճշմարիտ Համարում: Եգիպտոսի խալիֆին ոչ ոք չէր տեսնում, // քանի որ նա, ինչպես Բաղդադինը, իր անձը գաղտնի էր պահում: Նա ուներ մի վեզիր, այսինքն՝ փոխանորդ, որ վարում էր իր գործերը: Եգիպտոսի խալիֆը որևէ աղդեցություն չուներ: Իշխում էր նա, ով հզորանում և իր կողմն էր գրավում Եգիպտացի մեծամեծներին: Խալիֆը նրան շնորհում էր արքայական զգեստներ ու հանգերձներ, հոլակում վեզիր, և վերջինս անցնում էր իշխանության գլուխ: Այսպես, մինչ իրար կործանում էին, խալիֆը, փակված իր պալատում, զբաղվում էր կերուխումով: Երգուարով ու զվարճություններով:

Այդ ժամանակ, այսինքն՝ 1476 (1165) թվականին, Եգիպտոսի խալիֆն էր Աղուգեղին Ալլահը³⁶⁸, իսկ Կառավարիչը, իշխանապետն ու Հրամանատարը՝ Սալիհ իբն Ռուզայկը³⁶⁹: Նա էր վարում ողջ Եգիպտոսի և Կահիրեի գործերը: Քուշում³⁷⁰ և արևմտյան երկրներում տիրում էր արաբների ցեղից մի մարդ, որի անունն էր Շավիր³⁷¹: Շավիրի և Եգիպտոսի վեզիր ու Կառավարիչ Ռուզայկի միջև հակառակություն առաջացավ: Սակայն այդ ընթացքում Սալիհը մեռավ, և նրան հաջորդեց, այսինքն՝ նրա տեղն զրադեցրեց իր որդին, որի անունն էր Ռուզայկ³⁷²: Շավիրը ելավ եկավ Եգիպտոս: Եգիպտական զորքերը դավաճանեցին Ռուզայկին: զրանց մեջ էր նաև Եգիպտոսի հայտնի մեծամեծներից մեկը՝ Դիրգամ³⁷³ ամիրան: Սա էր, որ զրեց և բերել տվեց Շավիրին: Վերջինիս և Ռուզայկի միջև պատերազմ ծագեց, Ռուզայկը պարտվեց ու փակվ, իսկ Շավիրը մտավ Եգիպտոս և, զրավելով իշխանությունը: ողջ երկրի գործերը վերցրեց իր ձեռքը:

445. Շավիրի մեկնումը Եգիպտոսից

Որոշ ժամանակ անց Դիրգամն այս անգամ դավաճանեց Շավիրին և սկսեց սիրաշահել զորքերին՝ իշխանությունը զավթելու նպատակով: Բոլոր մեծամեծներին իր կողմը գրավելուց հետո նա բացահայտ դարձեց իր հակառակությունը: // Նրանց միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում Շավիրը պարտվեց ու փախավ,

իսկ նրա որդին սպանվեց: Դիրգամը տիրեց Սգիպտոսին և երկրի իշխանությունն ու տնօրինումը վերցրեց իր ձեռքը: Իսկ Շավիրը զնաց Դամասկոս և օգնություն խնդրեց Նուրբեղդինից: Վերջինս տաս հաղարանոց մի զորաբանակով նրա հետ ուղարկեց մի լուրամանկ և քաջասիրտ հրամանատարի, որի անունն էր Շիրկուչ Ասաղեղդին: Ապահովության նպատակով նրանք ուսկի և նվերներ տվին Եգիպտոսի ճանապարհի վրա գտնվող Կրակ և Շուրակ⁷⁸ ամրոցների ֆրանկ իշխանին, որի անունն էր Ֆիլիպ Դոդի⁷⁹: Երբ Հասան Բիլբայս⁸⁰, Դիրգամը նրանց գեմ ուղարկեց Եգիպտական զորքերը իր եղբոր զլիավորությամբ, որի անունն էր Ֆարիս ալ-Մուսլիմին: Նրանք բախվեցին իրար, և Եգիպտացիները պարտություն կրեցին: Դամասկոսիները կողոպտեցին նրանց, հարստացան ու եկան պաշարեցին Կահիրեն՝ կատաղի Հարձակումներ գործելով նրա վրա: Եգիպտական զինվորները իրենց վատ սովորության համաձայն սկսեցին դավաճանել և մեկ առ մեկ անցնել Շավիրի կողմը: Մի քանի օրից քաղաքը դրավվեց: Դիրգամը ձի Հեծավ ու փախավ, սակայն քաղաքից դուրս նրան գտան և սպանեցին: Շավիրը կրկին տիրեց Եգիպտոսին և ողջ երկրի գործերը վերցրեց իր ձեռքը: Ասաղեղդինը քանակել էր քաղաքից դուրս Շավիրը ամեն օր գալիս էր նրա ողջությունը հարցնելու և շարունակ նվերներ ու պարզեցներ էր ուղարկում նրան:

446. Ասաղեղդինի և Շավիրի տարածայնությունը

Որոշ ժամանակ անց տարածայնություն ձագեց Ասաղեղդինի և Շավիրի միջև: Ասաղեղդինը՝ զրսից, իսկ Եգիպտացիները ներսից սկսեցին մարտնչել իրար դեմ: Ասաղեղդինը՝ Հարողացավ ոչինչ անել, զնաց պաշարեց Բիլբայսը և սկսեց կողոպտել ու շարունակ նեղության մեջ պահել Եգիպտացիներին: Իսկ Շավիրը օգնություն խնդրեց Երուսաղեմի Ամորի թագավորից՝ խոստանալով նրան տալ օրական հաղար Եղիպտական դինար՝ իր երկրից դուրս գալու օրվանից մինչև օգնության հասնելը: // Ամորի թագավորը բազում զորքերով եկավ պաշարեց Բիլբայսը, իսկ Շավիրը Եգիպտական զորքերով զնաց նրա մոտ: [Ֆրանկ] զինվորներին ամեն օր դրամ և մթերք էին վճարում: Ֆրանկները ելումուտ էին անում Եգիպտոսում ինչպես մի տնից մի այլ տուն: Նրանք կատաղի Հարձակում զործեցին Բիլբայսի վրա և նրա գեմ մի փայտյա աշտարակ կանգնեցրին: Կոհվը տևեց երեք ամիս: Պաշարվածներից շատերը կոտորվեցին՝ սպանվելով: ու սովահարվելով: Երբ

Ասաղեղինը տեսավ, որ այլևս հնար չկա, քանի որ լոռքերը /
հուսահատվել էին կյանքից, խոստում և երգումներ խնդրեց, որ-
պեսզի թողնեն և ձեռնունայն հեռանան։ Այդպես էլ եղավ։ Թա-
ղավորը գնաց Երուսաղեմ, իսկ Ասաղեղինը փոքրաթիվ մարդ-
կանց հետ վերադարձավ Դամասկոս։

447. Ասաղեղին Շիրկունի երկրորդ արշավանքը Եգիպտոս

1478 (1167) թվականին Ասաղեղինը նորից վերցրեց իր զոր-
քերը և եկավ Եգիպտոս։ Շամփրը սուրհանդակներ ուղարկեց և
դարձյալ օգնություն խնդրեց Երուսաղեմի Ամորի թագավորից։ Երբ
վերջինս եկավ, Ասաղեղինը փախավ գնաց Ալեքսանդրիա և գրա-
վեց այն։ Ֆրանկներն ու Եգիպտացիները հետապնդեցին նրան։
Տեղեկանալով, որ նրանք հասնում են, [Շիրկունը] Ալեքսանդրիան
թողեց իր Սալահեղին³⁷⁷ անունով Եղբորորդուն և գնաց Քուչ։
Ֆրանկներն ու Եգիպտացիները պաշարեցին Ալեքսանդրիան և ե-
րեք ամիս նեղեցին, որից հետո այն հանձնվեց, և նրանց միջն
հաշտություն կնքվեց։ Ասաղեղինը եկավ Քուչից ու գնաց Դա-
մասկոս։ Երուսաղեմի Ամորի թագավորը վերադարձավ Երուսա-
ղեմ։ Որոշ ժամանակ անց Եգիպտացիների և ֆրանկների միջն
կնքված դաշինքը խախտվեց, և Երուսաղեմի թագավորը շարժվեց
դեպի Եգիպտոս։

448. Երուսաղեմի թագավորի երրորդ արշավանքը դեպի
Եգիպտոս, Բիլբայսի տոռումը, Շավիրի սպանությունը և
Ասաղեղինի զահակալումը Եգիպտոսում

1480 (1169) թվականին Երուսաղեմի թագավորը, կոտորելով
166 ու ավար առնելով, մտավ Եգիպտոսի սահմանները։ // Ապա եկավ
պաշարեց Բիլբայսը և, հարձակում գործելով նրա վրա, բռնի ուժով
գրավեց այն։ Նա կոտորեց նրա բնակիչներին՝ ավելի քան չորս
հազար հոգու, և այն ամսուցրեց։ Այնուհետև եկավ պաշարեց Կա-
հիրեն։ Եգիպտացիները, նեղ դրության մեջ ընկնելով, սուրհան-
դակներ ուղարկեցին Նուրեղինի մոտ։ Բաղում զորքերով և Երե-
մելի մարդկանցով վերջինս նրանց մոտ ճանապարհեց Ասաղեղին։
Իսկ ֆրանկները, երբ իմացան այդ բանը, հաշտություն կըն-
թացին Եգիպտացիների հետ և, ոսկի ստանալով, վերադարձան
իրենց Երկիրը։

Երբ Ասաղեղինը եկավ, Եգիպտացիները նրան ընդառաջ ելան։

Նա բանակ դրեց Կահիրեի մոտակայքում, Նեղոս դետի ափին։
Շավիրն ամեն օր գալիս էր նրա ողջությունը հարցնելու Ասաղեղ-
դինի ժամանելուց հաղիվ մի քանի օր էր անցել, երբ Շավիրը դավ-
նյութեց՝ նրան սպանելու նպատակով։ Նա իր մեծամեծներին
հրամայեց, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրը խնջույք կաղմա-
կերպի Ասաղեղդինի երևելի մարդկանցից որեւէ մեկի պատվին, և
հանձնարարեց, որ նրանք սպանեն իրենց մոտ խնջույքի եկողնե-
րին։ Նա մարդիկ նախապատրաստեց նաև Ասաղեղդինին սպանելու
համար Ասաղեղդինը զգաց ամեն ինչ և, երբ հրավիրվեց խնջույքի,
շնչաց՝ պատճառարանելով, թե հիվանդ է Շավիրը ձի հեծավ և
անձամբ զնաց՝ նրան խնջույքի հրավիրելու Հասնելով Ասաղեղ-
դինի վրանին՝ նա իշավ ձիուց Ասաղեղդինը նրան ընդառաջ ելավ
մինչև վրանի դուռը։ Վրանի պահապաններն ու նախապատրաստ-
ված մարդիկ սպանեցին Շավիրին։ Ասաղեղդինը անմիջապես հե-
ծավ Շավիրի ձին և իր զորքերի հետ եկավ քաղաք։ Նա մտավ ար-
քունական պալատ և վայելեց ճաշկերույթը։

Այսպիսով նա տիրեց Կահիրեին և այնտեղ իշխանության
զլուխ անցավ։ Խալիֆը փակված էր Կահիրեի ամրոցում, այսինքն՝
միշնաբերդում, արքունական սրահների մեջ։ Նա իշխանություն
չուներ, այլ միայն անուն։ Ասաղեղդինը տիրեց Եգիպտոսի ողջ
երկրին, զորեղացավ ու շափազանց հզոր դարձավ։ Նա ծանրաց-
րեց եգիպտացիների հարկերն ու տուրքերը և դաժանություն ցու-
167 ցարերեց բրիստոնյաների նկատմամբ։ // Ազելացրեց նրանց
հարկերն ու տուրքերը, զնչեց նրանց հին օրենքները, հրամայեց
գոտի կապել³⁷⁸, գլխին փաթթոց լկրել և ձի կամ զորի չեծնել։ Այդ
տարի Եգիպտոսում ավելի քան տասներոս հազար մարդ մահմեղա-
կանություն ընդունեց։

Երկրին տիրելուց հետո դեռ չեր անցել մի տարի և երկու ա-
միս, երբ Ասաղեղդինը մեռավ, Եգիպտոսի տնօրինումը հանձնե-
լով իր եղբորորդուն, որի անունն էր Յուսուֆ Սալահեղդին իբն
Այուբ և որը առատաձեռն ու իմաստուն կառավարիլ էր։ Յանկա-
նալով անցնել իշխանության գլուխ, բայց տեսնելով, որ իր հո-
րեղբոր՝ Ասաղեղդինի մեծամեծներից ու ծառաներից շատերը դա-
շեն կամենում, նա սկսեց հարստություն ու գանձեր բաշխել և աս-
տիճանաբար հարթեց բոլոր դժվարությունները։ Հետո նա Եգիպ-
տոսից գնաց Դամասկոս և հաստատվեց Եգիպտոսի իշխանության
զլուխ, ինչպես ցանկանում էր։ Ապա դավադրաբար սպանեց խալի-
ֆին, ձերբակալեց բոլոր նրանց, ովքեր ծառայում էին նրան, ինչ-
պես նաև նրա երեխաներին ու եղբայրներին, և դրեց պահապահ-

Ների Հսկողության տակ: Գանձարաններից ու պահեստներից նա հանեց բազում թանկագին քարեր, մարգարիտներ և արքայական զարգերի մի այնպիսի Հարստություն, որի նմանը երեք տեսնված չէր: Դրանով նա շահեց Բաղդադի խալիֆի սերն ու Հարգանքը և նրա կողմից մեծ սուլթան Հոչակվեց, ինչպես ստորև ցույց կտանք Տիրոջ օգնականությամբ:

449. Արևելի երկրներում և Ասորինում նուրեղդինի
կատարած գործերի մասին

Մինչ Սալահեղինը գտնվում էր Եգիպտոսում, 1481 (1170) թվականին նուրեղդինը ուղղվեց ղեպի արևելք, որովհետև մեռել էր նրա եղբայր Կուտրեդդինը՝ Մոսուլի տիրակալը: Երբ հասավ 168 Մծբին, // մահմեղականները ամբաստանեցին քրիստոնյաներին, թե իբր նրանք վերականգնում են իրենց եկեղեցիները: Նուրեղդինը հրամայեց քանդել բոլոր այն կառույցները, որոնք նոր էին կանգնեցվել: Այսպիսով քանդեցին նեստորականների ձեռքում գտնվող Սուրբ Հակոբի տաճարի, ինչպես նաև Հակոբիների Սուրբ [.....]՝ եկեղեցու որոշ մասերը: Այդ ժամանակ Մարդինի մահմեղականները նույնպես ոտնձգություն կատարեցին և խլեցին Քառասուն վկանների եկեղեցու գավիթը: Նուրեղդինը, հասնելով Մոսուլ, տիրեց նրան և Ասորեստանի բոլոր քաղաքներին: Նա ամուս նացավ իր մեռած եղբոր՝ Կուտրեդդին Մավլուզի կնոջ հետ: Իշխանությունը վերցնելով իր ձեռքը՝ նա Մոսուլում թողեց իր պատանի եղբորորդուն, որի անունն էր Սեյֆեդդին Ղազի³⁸⁰: Իսկ Ֆախրեդդին Աբդիմասի³⁸¹ անունով մի ներքինու, որը Կուտրեդդինի օրոք Մոսուլի և նրա շրջակայրի կառավարիչն էր և որը սիրում էր քրիստոնյաներին, նա վերցրեց իր հետ և առաջնորդ ու ղեկավար կարգեց իր զորքերի վրա: Նա քրիստոնյաներին նորանոր ժանր պարտավորությունների ենթարկեց: Հրամայեց քանդել բոլոր նոր շինված եկեղեցիներն ու կառույցները, պարտադրեց գոտի կապել³⁸², բոլոր քրիստոնյա դպիրներին հեռացրեց դիվանաւոնից և քրիստոնյաներին արդելեց ձի կամ թամբած շորի հեծնել: Բոլոր դպիրները վոնդվեցին արքունիքից, բացի Արգուն սարկավագից, որը մի ծերունի ասորի էր՝ խելացի և իմաստուն, ոսկու և գիտելիքների հարուստ պաշարով: Այնուհետև նուրեղդինը մեկնեց Մոսուլից և եկավ Դամասկոս: Նուրեղդինի գնալուց հետո քրիստոնյաները գտան իրենց հանդստությունը և աղատվեցին իրենց պարտադրված

օրենքներից Նուրեղինի եղբորորդու՝ Սեյֆեղին բարի կառավարչի մարդասիրության շնորհիվ:

Այդ ժամանակ քրդերը կողոպտեցին Սուրբ Մատթայի վանքը³⁸³, // որը գտնվում է Նինվեի շրջանի Ալիափ³⁸⁴ լեռան վրա: Նրանք ավարի մտանեցին ողջ սպասքները և սպանեցին տասնը-հինգ վանականի: [Կողոպտեցին] նաև Սարավ լեռան³⁸⁵ վրա գրա-նըգող Սուրբ Սարգսի վանքը, որտեղ ուսում էր ստացել Սովորս բար-Քեֆան³⁸⁶:

1482 (1171) թվականին սաստիկ երկրաշարժ տեղի ունեցավ: Ավերվեց Անտիոքի մեծ մասը, և անհամար մարդիկ դոհվեցին այնտեղ:

450. Նուրեղինի մահվան մասին

1485 (1174) թվականին Հիշյալ Նուրեղինը մեծամտաբար խորհեց գնալ պաշարել Երուսաղեմը: Նա լուր ուղարկեց Ասորիս-տան, Միջագետք, Ասորիք, Պաղեստին ու Եգիպտոս՝ իր տիրապետության տակ գտնվող բոլոր զորքերին, որպեսզի շտափ հավաք-վեն իր մոտ: Սակայն նույն տարվա մայիսի 23-ին³⁸⁷, մինչ զոր-քերը ժամանում էին բոլոր կողմերից, նա հանկարծակի մեռավ Դամասկոսում՝ քաշնութ և կես տարի տիրելուց հետո:

451. Նուրեղինի բնավորության և սովորույթների մասին

Սա սկզբից ևեթ փառք ձեռք բերեց իր հաղթանակների շնոր-հիվ՝ նվաճելով բազմաթիվ քաղաքներ: Կեղծավոր ու խորամանկ էր և հետեւմ էր իր օրենքներին: Գինի բոլորովին չէր խմում և ոչ էլ թույլատրում էր խմել: Նա արհամարհում ու իրենից վանում էր երգերը, խաղերն ու պարերը, որոնք սովորական են թագավոր-ների համար: Ասում են, որ նրան ոչ ոք չի տեսել ծիծաղելիս: Նա ոչի հետ չէր ճաշում, այլ՝ առանձին և այն էլ օրական մեկ ան-դամ: Ամուսնության կամ բազմամուսնության նկատմամբ ցան-կասեր չէր, որպիսի պղծությունը սովորական է թուրք թագավոր-ների համար: Հագուստ-կապուստի մեջ գերադասում էր հասարակ զգեստները: Նա մեղմ ու հանդարտ էր, միշտ ծոմ էր պահում և ընթերցում իրենց Գիրքը³⁸⁸: Նա արդարադատ, ողորմած և զիա-սիրու էր աղքատ մահմեղականների և բարեպաշտ քրիստոնյաների նկատմամբ: Միշտ և ամենուրեք զանում էր ամրապնդել մահմեղա-կան օրենքներն ու սովորույթները: [Վերացնում էր] զանազան բը-170 նույթի հարկերն // ու ամեն կարգի անիրավությունները: Իր տիրա-պետության տակ գտնվող բոլոր երկրներում վերացրել էր մաքսա-

զճարը: Երբ նա լուր էր ստանում կատարված անիրավությունների մասին, իսկույն հարթում էր դրանք և հատուցում վնասը: Առանց դատի և ճշմարիտ վկայության երթեք չէր պատճում հանցավորներին: Նրա ճամբարում ժխոր, խաղ կամ ազմուկ չկար, այնտեղ հանդարտություն և խաղաղություն էր տիրում:

452. Նուրեղինի որդու զահակալման, Երուաղեմի
թագավորի մանվան և Ուոհայի եկեղեցիների ավերման
մասին

Նուրեղինի մահվանից հետո Հալեպ քաղաքում թագավորեց նրա քսանամյա պատանի որդին, որի անունն էր Մելիք Սալիհ¹¹⁰: Երուսաղեմի թագավորը լսելով, որ Նուրեղինը մեռել է, սրտապընդվեց և, մտնելով Դամասկոսի երկիրը, կողոպուտի և ավարի մատնեց այն: Նա պաշարեց մի ամրոց, որ կոչվում էր Բանիաս, և նեղ վիճակի մեջ դրեց: Սակայն աստծու հրամանով թագավորը հիվանդացավ և, գալով Աքբա քաղաքը, մեռավ Նուրեղինի մահվանից մեկ ամիս հետո: Սարսափը տիրեց բոլոր քրիստոնյաներին երիտասարդ թագավորի ողբալի մահվան պատճառով: Նրան հաջորդեց իր տասնհինգամյա պատանի որդին, որը հաշտություն կնքեց մահմեղականների հետ:

Այդ ժամանակ դեռևս կանգուն էին Ուոհայի Այա-Սոֆիա կոչվող մեծ եկեղեցու ողջ հարավային մասը, խորանը և արևմտակողմը: Սակայն դրանք սկսեցին քանդել և այդ հոյակապ կառուցը իշեցրին մինչև հիմքերը: Քարերն օգտագործեցին բերդապարսպի շինության համար՝ նրանց մեծ մասը Խոռանի մահմեղական մգկիթը տեղափոխելուց հետո: Ամբողջովին կանգուն և անխաթար էր նաև Առաքելոց մեծ եկեղեցին: Սակայն երբ նրա հյուսիսային կողմը փլվեց, ու էլ սկսեցին քանդել // և քարերը բերդ տեղափոխել: Սկսեցին քանդել նաև Սուրբ Ստեփանոսի տաճարը, որը նույնական ամբողջովին կանգուն էր: Այն հիմնահատակ արին և քարերը տարան՝ բերդը շինելու համար: Հիմնովին ավերեցին նաև մահմեղականների մզկիթի մոտակայքում գտնվող Քառասուն վկաների տաճարը:

453. Մոսուլի տիրակալի դեպի արևմտակ ձեռնարկած
արշավանքը և Ուոհայի պաշարումը նրա կողմից

Մոսուլի տիրակալը՝ Սեյֆեդդին Ղազին, որը Նուրեղինի նղորորդին էր, լսելով իր հորեղբոր մահը, դուրս ելավ Մոսուլից և

եկավ պաշարեց Մծբինը։ Մի քանի օրից նա գրավեց այն և վերականգնեց Հորեղբոր վերացրած հարկերն ու տուրքերը։ Նա թույլ տվեց բացահայտորեն զինի խմել և վերցրեց ջարդեց մզկիթի դռան վերևում գրված քարե տախտակը, որի վրա Նուրեգդինի կողմից նզովքներով ու լուսանքներով գրված էր, որ անվերապահորեն կատարվեն իր հրամանները։ Նա լուր ուղարկեց և իր մոտ կմնչեց բոլոր հարեան կուսակալներին։ Դրանց թվում էին Մարդինի և Հիսոնքայի տերերը, որոնք դաշինք կնքեցին նրա հետ։ Բազում զորք հավաքելով՝ նա եկավ պաշարեց Խառանը և մի քանի օրից գրավեց այն։ Ապա այնտեղից անցավ պաշարեց Ռուսան։ Եվ եթե ուռհայեցիներն իրենց կյանքը փրկելու համար շտապ ընդունեին հաշտության առաջարկը ու չհանձննեին [բաղաքը], իսպառ կորսյան կմատնվեին։ Այնուհետև նա գնաց գրավեց Սրուճն ու Եփրատի շրջակայրի բոլոր երկրները և ուղղվեց դեպի Հալեպ ու Դամասկոս։ Տեղի մարդիկ սասանվեցին նրա առջն և, աղերսող պատղամավորներ ուղարկելով, հաշտություն կնքեցին նրա հետ։ Նա վերադարձ Մոսուլ՝ իր մայրաքաղաքը։

454. Սալահիդդին Յուսուֆի թագավորության
սկիզբը, որը կոչվեց նաև Մելիք ան-Նասիր

Այդ տարի՝ 1486 (1175) թվականին Սալահեդդինը, որ թագավորել էր Եղիպտոսում, ուղարկելով իր Համսուլիսլամ³⁹⁰ եղբորը, իր հերթին գրավեց // Եմենն ու Յատրիբը³⁹¹, այդպիսով տիրելով մինչև Նուրիայի³⁹² և Հաբեշստանի սահմաններն ընկած հարավարևելյան բոլոր երկրներին։ Նա ուներ վեց Եղբայր³⁹³, որոնք էին՝ Մելիք ալ-Աղիլ Սեյֆեդդին Աբուբաքրը³⁹⁴, Սեյֆուլիսլամը³⁹⁵, Շահանշահը³⁹⁶, Ֆարուխահը³⁹⁷, Շամսուլիսլամը և Թաջումուլուքը³⁹⁸, Այս բոլորին նա երկրներ պարզեց, ապա պատրաստվեց ուժեղ զորքանակով արշավել դեպի Ասորիք, որ ցույց կտանք Տիրոջ օգնականությամբ։

Արարական տիրապետությունն սկիզբ առավ 933 (622) թվականին³⁹⁹, հունաց Հերակլիոս⁴⁰⁰ և պարսից Խոսրով⁴⁰¹ արքաների ժամանակ, որով և ավարտվեց պարսից թագավորությունը։ Արարական տիրապետությունից չորս հարյուր քառանկար տարի հետո, ինչպես վերը նշեցինք, աշխարհի ծայրագույն սահմանից հայտնրվեցին Բուրքական ցեղերը և, խառնվելով արաբների հետ, հետեւ ցին նրանց հավատին։ Մուհամմեդի դավանանքը, այդպիսով, որ գեղրեցին ոչ միայն արաբները, այլ նաև թուրքերը, քրդերը և

պարսիկները, Եվ քանի որ թուրքական գաղթերի ժամանակ արաբների թագավորությունը թուլացած էր, վերջիններս թուրքերի օդնության կարիքն ունեցան քրիստոնյաների ղեմ: Թուրքերի շնորհիվ մահմեդականների տիրապետությունն ամրապնդվեց: Թուրքերն աստիճանաբար հողեր ձեռք բերին և տիրեցին դրանց: Ակրգրում նրանք քաղաքներ ու երկրներ էին խլում հոռոմոց թագավորությունից, սակայն հետո սկսեցին դավթել նաև մահմեդականներից:

Այսպիսով, Հարյուր երեսուն տարի անց, այսինքն մեզ մոտիկ ժամանակներում, արաբական թագավորությունն արդեն լիովին դադարել էր ողջ աշխարհում, և թուրքերն էին տիրում ժայրագույն արևելքից մինչև Պոնտոսի ծովը: Արաբների ցեղից թագավոր կամ սուլթան չէր մնացել, բացի Բաղդադում նստողից, որին սակայն ոչ թե թագավոր, // այլ խալիֆ, այսինքն՝ իրենց մարզարեի փոխանորդ էին կոչում: Եգիպտոսում նստողը, որն իրենց մարգարեի քրոջ սերունդներից էր Նույնպես եգիպտացիների կողմից խալիֆ էր կոչվում, սակայն, ինչպես տեսանք վերևում, նա այլևս գոյություն չուներ: Սալահեդդինը, Եգիպտոսում իշխանության գլուխ անցնելով, որոշել էր վերացնել սրան, որի անունն էր Աղուդեղին Ալլահ: Խալիֆն, ինչպես ասացինք, զգալով այդ բանը, լիզեց իր մատանու ակը, որը մահացու զորություն ուներ, և հրաժեշտ տվեց կյանքին: Բաղդադում և Եգիպտոսում նստող [խալիֆների] դավանանքների միջև ինչ-որ տարբերություն կար¹⁰², թուրքերը հետևում էին Բաղդադինին: Այդ պատճառով նրանք վերացրին Եգիպտոսի գահը, որպեսզի բոլոր մահմեդական ժողովուրդներն ունենան մի խալիֆ:

455. Սասունի երկրում գտնվող բերդերի մասին,
որոնք գրավվեցին բուրմերի կողմից¹⁰³

Այդ տարի թուրքերը տիրեցին նաև Սասուն լեռանը, որը գտնվում է Նփրկերտից վերև Նրանք այնտեղից դուրս քշեցին Հայերին, որոնք վաղնջական ժամանակներից պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունն այդ լեռներում: Ասում են, որ Սենեքերիմի¹⁰⁴ որդի Ասարհաղոնի¹⁰⁵ օրերից մինչև նշված ժամանակները Հայերն ինքնագլուխ էին այդ լեռներում, որոնք կոչվում են Սասուն և մըտնում են Կորդվաց¹⁰⁶ երկրի մեջ: Նրանք չէին ենթարկվում ոչ մի թուրքական իշխանության, որոնք բոլոր կողմերից շրջապատել էին իրենց:

Այդ ժամանակ Հայերը հինգ տարուց ի վեր բախման մեջ էին նփրկերտի և Մարդինի թուրքերի հետո Երբ նրանց թշնամությունը խորացավ, Մարդինի ամիրնն սկսեց անընդհատ մարդիկ ուղարկել՝ նրանց երկիրը կողոպտելու համար։ Հայերը մերթ պարտվում, մերթ էլ հաղթում էին։ Այսպես հինգ տարի Հայերը ենթարկվեցին թուրքերի ճնշմանը // և ի վերջո ընկճվեցին։ Նեղվելով նաև սովից՝ նրանք իրենց բերդերը հանձնեցին Հայաստանի մեծ տիրակալին՝ Խաչթի տիրոջը, որ Շահարմենն⁴⁰⁷ էր։

Այդ ժամանակ Հայերն ունեին մի իշխան, որն այդ լեռան և բերդերի տերն էր և կոչվում էր Վիգեն⁴⁰⁸, նրան իր երկրում մի բանի գյուղ Ռողին ապրուստի համար։ Հետո այդ Վիգենը հագարացավ, այսինքն՝ մահմեղական դարձավ, որնէ բերդ ստանալու նպատակով, բայց դա նրան չօգնեց։

456. Հայոց երեխ Աճի Տաղամի մասին

Այդ տարի իրերների թագավորը⁴⁰⁹ գրավեց Հայոց երկրի մեծ քաղաքը, որ կոչվում էր Անի։ Նրան իր երկրում մի բանի գյուղ Ռողին ապրուստի համար։ Հետո այդ Վիգենը հագարացավ, այսինքն՝ մահմեղական դարձավ, որնէ բերդ ստանալու նպատակով, բայց դա նրան չօգնեց։

457. Ամինեղին Եերինու սպանությունը Մարդինում

1486 (1175) թվականին կար մի ներքինի, որը կոչվում էր Ամինեղին և ազգությամբ հայ էր։ Ստրկության քշելով՝ նրան ներքինի էին դարձրել և սնուցել Ամիդ քաղաքի մեծամեծների տներում։ Նա յուրացրել էր ամիրաների վարչելակերպն ու կառավարման ձևերը և շատերից առաջ անցել։ Այնուհետև տեղափոխվելով Մարդին՝ պաշտոնի էր անցել Մարդինի ամիրայի՝ Նաշմեղդդինի⁴¹⁰ տանը և ամենայն կարողությամբ կառավարում էր նրա տիրույթները։ Նա դաժան և անգութ էր մարդասպանների ու գողերի նկատմամբ և, որքան հնարավոր էր, անաշառ կերպով էր վարում դատական գործերը։ Նրա օրոք այդ կողմերում կայուն խաղաղություն էր տիրում։ Նրա անունը մեծարվեց ու հռակվեց ողջ աշխարհում։ Իր բնավորությամբ նա իսկապես արժանի էր կառավարելու Երբ Նաշմեղդդին ամիրան հիվանդացավ, զառամեց ու անկարող դարձավ, ներքինին իր ձեռքը վերցրեց պետության դեկավարումը։

Սակայն Նաշմեղդինն ուներ մի Երիտասարդ և փառահեղ որդի,
175 // որի անունն էր Կուտքեղդին¹⁰¹: Դա մի քաջասիրտ մարդ էր,
բայց զրկված իշխանությունից ու ազգեցությունից: Ոմանք շար-
ժեցին նրա նախանձը, և թեև շատ համառեց, նախանձը տեղ զը-
տավ նրա սրտում: Մի անդամ, ղեկտեմբերի 15-ի կիրակի օրը,
Ամինեղդինը եկավ Մարդինի բերդը՝ ողջունելու Կուտքեղդինին:
Նրա հետ զինվորներ չկային, բացի մի ծառայից, որն իրենց սո-
վորության համաձայն կրում էր նրա սուրբ: Ամիրայի մի փոքրիկ
ակնարկով զինվորներից մեկը հարվածեց ներքինուն և ամիրայի
աշքերի առջև կտրեց նրա զլուխը: Երբ դա պատահեց, Ամինեղ-
դինի զինակիրը քաշեց սուրբ և վրա եկավ, որպեսզի խփի Կուտ-
քեղդինին: Սակայն զինվորներից մեկը զլխատեց նաև սրան, և
այսպիսով երկուսն էլ սպանվեցին: Կուտքեղդինը, վերցնելով զլու-
խը, գնաց իր հոր մոտ: Իսկ դիակը բերդի զինից քաղաք շպրտե-
ցին: Եվ այն մարդուն, որը քիչ առաջ դողացնում էր աշխարհը,
այժմ քարշ էին տալիս փողոցի կեղտաջրերի մեջ: Բոլորն ահու-
դողի մեջ ընկան: Մի փոքր ես, և քաղաքում կարող էր կոտորած
ու կողոպուտ սկսվել, եթե գումանները շշտապեին խաղաղության
կոչ անել բոլորին: Զերբակալվեցին միայն սպանվածի զինվոր-
ներն ու հարազատները: Նրա ողջ ունեցվածքը՝ անհամար ոսկին,
հարստությունը, ծառաներն ու ձիերը մուծվեցին Կուտքեղդին ա-
միրայի գանձարան: Վերջինս առանց կովի զրավեց նաև ներքի-
նուն ենթակա բերդերը: Կուտքեղդինը տեր ու տիրակալ հայտա-
րավեց իր հոր հետ միասին:

458. Մելիտենի առումը և նրա տիրոջ սպանությունը
նոյն տարվա փետրվար ամսի լիալուսնի օրերին

Մելիտենի ամիրան¹⁰² թողել ու դառնացած հեռացել էր
նրան հաջորդել էր իր եղբայրը¹⁰³, որը, սակայն, որոշ ժամանակ
անց, ընկնելով ձիուց, մեռել էր: Սրանից հետո թագավորել էր
176 մյուս [եղբայրը]¹⁰⁴ և ամուսնացել // մեռնողի կնոջ հետ, որը
Հիսն-Զիադի տիրոջ դուստրն էր: Հիշյալ ամիրան, որի անունն
էր Մուհամեդ, սկսել էր ցոփությամբ շրջագայել տարբեր երկր-
ներում: Սակայն նա բռնվեց նուրեղդինի կողմից և որոշ ժամա-
նակ բանտարկվեց: Այնտեղից նա փախավ Անտիոք, իսկ հետո
եկավ Հիսն-Զիադ: Այդ միննոյն տարվա մեջ, համաձայնության
գալով որոշ մարդկանց և իր եղբոր կնոջ հետ, նա գաղտնի եկավ

Մելիտենե՝ առանց ճանաշվելու որևէ մեկի կողմից, բացի իր հետ
եղած երկու մարդուց։ Փետրվար ամսի լիալուսնի կիրակի օրվա
զիշերը, վտանգելով իր կյանքը, նա մագլցեց այն սրահի պատով,
որտեղ քնած էր իր եղբայրը, և զաղտագողի ու հապշտապ սպա-
նեց նրան։ Ապա վերցնելով նրա գլուխը և բերդի բանալիները,
նույն զիշերը եկավ այն մեծամեծների մոտ, որոնք, ինչպես նա
համոզված էր, իր կողմնակիցներն էին։ Ցույց տալով իր եղբոր
կտրված գլուխը, նա ահաբեկեց ու սարսուացրեց նրանց, և վեր-
շիններս համաձայնեցին երդում տալ նրան։ Դա տեղի ունեցավ
ժամը տասի և տասներկուսի միջև։ Իսկ լուսաբացին նա բարձրա-
ցավ բերդը, և լուր տարածվեց, որ իշխանության գլուխ է ան-
ցել մի նոր ամիրա, որ ժամանակով առաջինն էր⁴¹⁵, ծվ քանի որ
պարիսպն ու զարպասները հսկողության տակ առնվեցին, նա
առանց կովի տիրեց [բաղաքին]։ Ապա ամուսնացավ եղբոր կնոշ
հետ, Փրք, ինչպես նրանց պիղծ սովորությունն էր, իրենից առաջ
պատկանել էր իր երկու եղբայրներին։

459. Կիլիկիայի իշխան Մլեհի⁴¹⁶ սպանության մասին, որ
տեղի ունեցավ նույն տարում

Կիլիկիայի իշխանը, որի անունն էր Մլեհ, բռնությամբ ու
դաժանությամբ էր կառավարում։ Նա իր ամբարշտությամբ գե-
րազանցեց ոչ միայն քրիստոնյա անօրեն իշխաններին, այլ նույն-
իսկ մահմեդական և Հեթանոս բռնակալներին։ Սակայն զինվոր-
ներն ու ժողովուրդը չհանդուրժեցին նրա անիրավությունները, և
զորքերն ազստամբեցին նրա գեմ։ Իմանալով այդ՝ նա փախավ
և փորձեց մտնել իր երկրում գտնվող մի անառիկ բերդ։ Սակայն
177 երբ հասավ [.....]⁴¹⁷ կոշվող բերդի գարպասին, // բերդում եղող
զինվորները զուրս գալով բռնեցին և չարաշար սպանությամբ պա-
տառութեցին նրան, իսկ հետո մարմնի մասերը նետեցին շներին։
Դա մի սահմուկեցուցիչ և զածան արարք էր։ Այնուհետև Տարսոնից
կանչել տվեցին Մլեհի պատանի եղբորորդուն, որի անունը Ռու-
բեն⁴¹⁸ էր և որն այնտեղ էր փախել իր հորեղբոր շարագործություն-
ների պատճառով, Մլեհի կինը հայոց Գրիգոր⁴¹⁹ կաթողիկոսի
քույրն էր։ Երբ Մլեհն սպանվեց, և իշխանության գլուխ անցավ
Ռուբենը, կաթողիկոսը գնաց այնտեղ և, վերցնելով քրոջը, բերեց
Հռոմեա։ Ռուբենը վերցինիս երեք բերդ տվեց Կիլիկիո երկրում։
մեկը կոշվում էր Քեֆա դ-Մարնուղ, մյուսը՝ Միման, իսկ երրորդը՝
Բանքին⁴²⁰։

460. Բաղդադի խալիֆի^{ու} դեմ ծագած ապստամբության մասին

Այդ տարի Բաղդադում նույնպես ապստամբություն ծագեց,
երբ խալիֆը իր սիրելի ծառաներից մեկին, վեր դասելով բոլոր
հարազատներից ու մեծամեծներից, կառավարիչ նշանակեց իր
տիրույթների ու տան վրա: Վերջինիս անունն էր Կուտբեդդին:
Նա այնքան առաջ գնաց, որ ամբողջությամբ իր ձեռքը լերցրեց
զորքերի ու քաղաքների կառավարումը: Այնուհետև նա որոշեց
ապստամբել և, ի կատարումն այդ մտադրության, գլուխ բարձ-
րացրեց իր տիրոջ դեմ: Զորահավաք կատարելով՝ նա շրջապատեց
խալիֆի ապարանքը և կատաղի գրուներով ու նետարձակումնե-
րով նեղ դրության մեջ դրեց նրան: Երբ խալիֆը հուսահատված
պատրաստվում էր արդեն տեղի տալ, բարձրացավ վերին հար-
կահարթակը և սկսեց լացուկոծ անել: Ողջ քաղաքի բնակչությու-
նը, տեսնելով նրա անձի անպատճությունն ու լսելով նրա ողբի
ձայնը, գրգռվեց, և քաղաքի բյուրհազարավոր մարդիկ հավաք-
վելով պատրաստվեցին ճակատամարտ տալ այդ ծառային: Վեր-
ջինս պարտվեց // ժողովրդի բազմությունից և փախուստի դիմեց
դեպի Մոսուլ՝ հետն ունենալով երեսուն հազար հեծյալ ու հետե-
վակ զինվորներ: Երբ նա հասավ Մոսուլի մոտակայքը, վերջինիս
տիրակալը վախեցավ նրանից և նվերներով ու հաշտության առա-
ջարկով պատգամավորներ ուղարկեց նրան դիմավորելու համար: Սակայն
մինչ նրանք գտնվում էին այդ ամայի և անմարդարնակ
ճանապարհին, հանկարծ մի կիզի քամի փշեց, և թանձրամած
ու հեղձուցիլ խավար տիրեց, որ կաշկանդում էր նրանց շնչառու-
թյունը: Բոլորը շնչահեղձ եղան, և նրանց դիմակները փռվեցին այր-
ված փայտածուխի նման: Փրկվեցին միայն Կուտբեդդինը և մոտ
հարյուր հոգի՝ մեծամեծներից ու երեւլիներից: Սակայն երբ որոշ
ժամանակ անց հասան Մոսուլ, Կուտբեդդինը մեռավ այնտեղ:

461. Սալահեդդին մեծ տիրակալի արշավանքը դեպի Ասուրի
և նրա տիրապետության օահմանների քննարձակումն այդ
կողմերում

Այդ տարի, որ 1486 (1175) թվականն էր, Սալահեդդինը մեծ
զորքով և հսկայական հարստությամբ ելավ նգիպուսից ու եկավ
Դամասկոս՝ ցույց տալով, թե իբր ուզում է օգնել Նուրեդդինի
որդուն և ամրապնդել նրա թագավորությունը: Սակայն նա կեղ-

ծում էր և իրականում իր ձեռքն էր վերցնում բոլոր գործերը: Եղիպտոսում նա թողեց իր Սեյֆեդդին Աբուբաքր⁴²² անունով եղբորը: Երբ Հասավ Դամասկոս, այն Հանձնեցին իր ձեռքը: Այստեղից նա մեկնեց դեպի Հցմս և գրավեց ինչպես այդ, այնպիս նաև Համա [քաղաքն] ու ողջ Փյունիկիան՝ մինչև Հալեպի մոտակայքը: Մելիք Սալիհը՝ Նուրեդդինի որդին, գտնվում էր Հալեպում: Սալահեդդինը եկավ և հինգ ամսով բանակ դրեց Հալեպի մոտակայքում: Նա դեսպաններ էր ուղարկում և խոստանում ենթարկվել Նուրեդդինի պատանի որդու Համանին, ծառայել միայն որպես զորահրամանատար, իսկ թագավորությունը, հոշակն ու ազգեցությունը թողնել նրան: Սակայն քանի որ գիտեին // նրա խորամանկությունը, թույլ շտվին, որ նու մտնի Հալեպ, և պատանին ընկնի նրա ձեռքը: Այսժամ Սալահեդդինն սկսեց բացահայտ պատերազմ մղել Նուրեդդինի որդու դեմ, գրավելով Լիբանանի լեռնալանջերի ու Հալեպի շրջակայքի ողջ տարածությունները:

Այդ տարի, ապրիլի 11-ի կիրակի օրվա առավոտյան արևի խավարում տեղի ունեցավ: Նրա գունդն ամբողջությամբ մթնեց, և աստղերը երևացին ինչպես խոր գիշերվա մեջ: Դա 1486 (1175) թվականն էր^{422a}:

462. Եփրատից արևելք տիրող ամիրաների պատերազմը Սալահեդդինի դեմ և Առուղի տիրակալ Սեյֆեդդինի պարտությունը

1486 (1175) թվականին վերոհիշյալ Սեյֆեդդինը՝ Մոսուլի և Միջագետքի տիրակալը, որը Նուրեդդինի եղբորորդին էր, Հավաքելով իր և Հարեան ամիրաների զորքերը, պատրաստվեց զնալ պատերազմել Սալահեդդինի դեմ և օգնության հասնել իր Հորեղբորորդուն՝ Հալեպի տիրոջը: Բազմաքանակ զորքերը, որոնց մեջ Սեյֆեդդինը լկար, եկան և Հասան մինչև Հալեպի մոտակա Հարթությունը: Այստեղ էլ տեղի ունեցավ արևելցի և եղիպտացի զորքերի ճակատամարտը: Տերը Հաղթանակ տվեց եղիպտացիներին: Զախշախիչ պարտություն կրելով՝ արևելցիները փախուստի դիմեցին, և նրանց ճամբարը ավարի մատնվեց: Փրկվեցին միայն նրանք, ովքեր իրենց տակ ուժեղ ձիեր ունեին: Այս Հաղթանակը տանելուց ու Հաղթողի պսակին արժանանալուց հետո Սալահեդդինի հողակը տարածվեց, և բոլոր թագավորներն ահուդողի մեջ ընկան: Ապա նա վերադարձավ Դամասկոս և հաշտություն կնքեց ֆրանկների հետ:

**463. ՍԵՐՖԵՂԴԻՆԻ ճակատամարտը Սալահեղդինի հետ և նրա
ծանր պարտությունը**

Հաջորդ տարի՝ 1487 (1176) թվականին, ՍԵՐՖԵՂԴԻՆԻ նորից
պատրաստվեց և, անհամար զորք հավաքելով, հսկայական զո-
րաբանակներով եկավ հասավ մինչև Ռուհա: Նա դեսպաններ ու-
ղարկեց Սալահեղդինի մոտ՝ ասելով. // «Կերաղարձրու այն եր-
կրիները, որ զավթել ես Հալեպում նստող իմ պատանի հորեղ-
բորորդուց: Ապա թե ոչ՝ պատրաստվիր մարտիւ: Իսկ Սալահեղ-
դինը խորամանկարար պատասխանեց. «Ճս նուրեղդինի որդու
ստրուկն եմ և նրա համար էլ դուրս եմ եկել Եգիպտոսից, որպես-
զի ամրապնդեմ նրա թագավորությունը: Ես պատրաստվում եմ
նրան տալ ոչ միայն իմ ձեռքում եղած երկրները, այլ նաև նրանք,
որոնք թեև այժմ գտնվում են քո ձեռքում, բայց պատկանել են
նրա հորը»: Երբ նրանց հակասությունը սրվեց, ՍԵՐՖԵՂԴԻՆԻ
ուղղվեց դեպի Հալեպ: Կողմերը պատրաստվեցին բախվել այն-
տեղ, որտեղ տեղի էր ունեցել առաջին ճակատամարտը: ՍԵՐ-
ՖԵՂԴԻՆՆ ուներ ավելի քան հարյուր հազար զինվոր: Իսկ Սալահ-
եղդինի զորքերի թիվը հազիվ հասնում էր տասներկու հազարի:
Երբ մարտակարգերը դասավորվեցին, և կողմերը, խփելով թմրուկ-
ները, հարձակվեցին իրար վրա, արևելցիները իրենց մեջ եղած
դավաճանության պատճառով թիկունք դարձրին: Նրանք բնկրկե-
ցին թշնամու առաջ և, զախշախիլ պարտություն կրելով, փախուս-
տի զիմեցին: Փրկվողները հետիւտն էին և զրկված ամեն ինչից:
Ինչ վերաբերում է ՍԵՐՖԵՂԴԻՆԻն, ապա նրա տակի ձին հազիվ
զիմանալով մինչև Եփրատ, բնկավ ու սատկեց: Նա մնաց հետիւ-
տրն: Սակայն այն գյուղում, որտեղ հայտնվեց, նրան մի դրաստ
տվին, և նա ճողովրեց Մոսուլ՝ ճանապարհին վախից շհայտնելով
իր ով լինելու: Այս եղավ նրա արշավանքի դառն վախճանրւ: Իսկ
եզիպտացիները ոսկու, արծաթի, ձիերի, անասունների, վրաննե-
րի, զանազան զարդերի ու զենքուզրահի տեր դարձան:

464. Մարբուգի պաշարման մասին

Հալեպում նուրեղդինի պատանի որդու մոտ էին գտնվում
ՍԵՐՖԵՂԴԻՆԻ եղբայրը²²³, Գյումուշտեղին²²⁴ անունով ներքինի կա-
ռավարիչը, ինչպես նաև նուրեղդինի մյուս մեծամեծները: Սալահ-
եղդինը միառժամանակ թողեց Հալեպը և եկավ պաշարեց // Մար-
բուգ քաղաքը: Մարբուգին տիրում էր Կուտբեղդին իրն Հասան ա-
նունով մի մարդ, որն առաջ, երբ Ռուհան ընկավ մահմեղականնե-

բի ձեռքը, իշխում էր այնտեղ, մինչև որ եկավ նուրեղդինը և, իշխանությունը նրանից վերցնելով, տվեց Մասուդ Ֆախրեղին Զաֆարանի անունով մի մարդու՝ Համայի, Հոմսի և Բարինի¹²⁵ տիրոջը։ Իսկ Կուտրեղդինն ստացավ Մարբուզը, որը նախկինում պատկանում էր իր հորը։ Կուտրեղդինն Ուսհայում շատ ոսկի էր ձեռք բերել և հարուստ էր ոչ միայն ունեցվածքով, այլ նաև զիտելիքներով։ Սակայն ոչ ու ոսկին, ոչ էլ խելքը չօգնեցին, որովհետև ժողովուրդն ամենուրեք դավաճանեց նրան։ Մի քանի օրից Սալահեղդինը զրավեց Մարբուզը և, բռնելով ամիրային, բանտ նետեց։ Ապա յուրացրեց ողջ այն հարստությունն ու ոսկին, որ նա հավաքել էր երկար տարիների ընթացքում։

465. Ազագի պաշարումը և այդ կողմերի բնակավայրերի ու բերդերի առումը

Առանց կովի զրավելով Թլպաշարը, Այնթապն ու նրանց պատկանող տարածությունները՝ Սալահեղդինը եկավ պաշարեց Աղագ ամրոցը և ուժեղ գրոհ ձեռնարկեց նրա ղեմ։ Նրա զինվորների հարգածներից շատերն սպանվեցին այնտեղ։ Ի վերջո նա զրավեց այն ու քարուքանդ արեց։ Ապա մեկնելով այնտեղից, եկավ պաշարեց Հալեպ քաղաքը և կատաղի հարձակումներ գործեց նրա վրա։ Հալեպցիները օգնություն խնդրեցին ֆրանկներից։ Ֆրանկները մտան Եգիպտոսի սահմանները և սկսեցին կողոպտել ու ավերածություններ գործել։ Ֆրանկներից ոմանք էլ պատրաստվեցին հարձակվել նրա ճամբարի վրա։ Ընկնելով նեղ գրության մեջ՝ նա հեռացավ Հալեպից և եկավ Դամասկոս։

Այդ տարի, գեկտեմբեր ամսի շաբաթ օրերից մեկում հորդառատ և ուժգին անձրև տեղաց։ Սակայն կեսօրից հետո անձրևը տեղի տվեց ուժեղ քամու պատճառով, որը ողջ Միջազիտքում, Ասորիքում և Պաղեստինում կարմիր փոշի լցրեց կտուրների, տների ու դաշտերի վրա։ Տեղեր կային, //որտեղ մարդու հասակից ավելի փոշի էր կուտակվել, իսկ որոշ տեղեր էլ՝ մոտ երկու թիզ։

Այդ տարի մեռավ նաշմեղդինը՝ Մարգինի տերը, որը մի բարեհամրուց և հաճելի մարդ էր։ Նա լավ էր տրամադրված քրիստոնյաների, եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ և քրիստոնյաներից ավելի հոգ էր տանում իր երկրում եկեղեցիներ շինելու գործին։ Նա շարունակ շրջում էր վանքերը և սիրում էր իշխանի այնտեղ ու կերուխում անել։

466. Խկոնիայի սուլթանի, Պոնտոսի երկրի, ինչպես նաև
Տրիստոնյաներին օգնելու նպատակով հունաց կայսեր
ձեռնարկած արշավանքի և նրա անխառունակ ու
ձեռնունայն վերադարձի մասին

1486 (1175) թվականին հունաց կայսրը, որի անունն էր Մա-
նուել, որսի ժամանակ վիրավորվեց ազգրից՝ վարադի դեմ [ար-
ձակված] մի նետով։ Հուր տարածվեց, թե նա մեռել է։ Այդ պատ-
ճառով Խկոնիայի սուլթան Քիլիջ Արսլանը¹²⁶ սրտապնդվեց ու
շարժվեց դեպի Պոնտոսի ծով։ Սակայն երբ Դանիշմենդի ցեղի
շառավիղներն իմացան, որ հոռոմոց կայսրն ապաքինվել է, օգնու-
թյուն խնդրեցին նրանից և հորդորեցին պատերազմ սկսել թուր-
քերի դեմ։ Վերջինս մեկնեց մայրաքաղաքից և եկավ բանակ զրեց
սահմանամերձ երկրներում։ Նա սկսեց կռիվ մղել սուլթանի դեմ,
և պատերազմը նրանց միջն թեժացավ։ Հույն զինվորներից շա-
տրեր զոհվեցին։ Թուրքերը հույներին անսունների նախիրների
նման խումբ-խումբ դերի էին։ Քում իրենց երկրից։ Կապադով-
կիան, Հայաստանը, Ասորիքը և Միջագետքը լցվեցին տղաներով
ու աղջիկներով, որոնք դարձան թուրքերի ստրուկներն ու աղախին-
ները։ Վաճառականները նրանց տարան նույնիսկ մինչև աշխարհի
ծայրը։ Դա մի ցավալի և ողբի արժանի տեսարան էր։

467. Նեռկեսարիա հաղաքի պաշառումը հունաց կայսեր կողմից

183 Այդ ժամանակ հունաց կայսրն // իր քրոջ որդուն և դանիշ-
մենդյան Դանուն անունով ամիրային մոտ երեսունհազարանոց բա-
նակով իր բանակավայրից ուղարկեց պաշարելու նեռկեսարիա
քաղաքը։ Իսկ ինքն զբաղված էր երեք ավերված քաղաքների վե-
րաբառուցմամբ, որոնք քանդվել էին շատ ժամանակներ առաջ։
Պաշարելով նեռկեսարիան, [Հույները] տասներկու օր կատաղի
հարձակումներ գործեցին նրա վրա, որն արդեն քիլ էր մնում ընկ-
ներ նրանց ձեռքը։ Սակայն թուրքերը, որոնք փակված էին ներ-
սում, հնար զտան և քաղաքի քրիստոնյաների անունից հունարեն
դրով մի նամակ զրեցին դրսում եղող հույներին, որտեղ ասված
էր, «Այդ Դանուն թուրքը, որ ձեզ առաջնորդել է այստեղ, նենգո-
րեն դավ է նյութում ներսի իր ցեղակից թուրքերի հետ՝ ձեզ ոչըն-
լացնելու նպատակով»։ Նամակն արձակեցին նետով։ Երբ անմիտ
հույները կարդացին այն, սկսեցին դողալ կանանց նման, և Տերը
նրանց զրկեց հաղթանակից։ Նրանք ահուղողի մեջ բնկան և փա-
խուստի դիմեցին։ Թուրքերը դուրս եկան քաղաքից և, հետապրո-

դելով նրանց, ավելի քան հազար հոգու սրի մատնեցին և խլեցին նրանց ողջ ունեցվածքը: Հունաց կայսեր քրոջ որդին սպանվեց, իսկ Դանունը բռնվեց և տանջանքներով ու շարշարանքներով շըղթաների դատապարտվեց:

468. Կայսեր առաջխաղացումը, նրա զինվորների և ունեցվածի կորուստը և նրա անփառութակ վերադարձը մայրաքաղաք

Մանուել կայսրը, լսելով պատահարի մասին, զայրացած վեր կացավ իր բանակած տեղից և հինգ օրաճանապարհ թափանցեց թուրքերի երկրի խորքը: Սուլթանը փախավ նրա առջնից և բարձրացավ լեռը: Սակայն թուրքմենները, որոնք ծովափի ավազի նման լցված էին այդ երկրում, տեսնելով, որ Հունաց կայսրը մտել է իրենց բնակության վայրերը, իսկ սուլթանից որևէ օգնություն չի սպասվում, հավաքվեցին բոլոր կողմերից և շրջապատեցին կայսեր բանակը, // ոմանք՝ լեռներից, ոմանք՝ դաշտերից, ոմանք էլ՝ աշից ու ծախից: Ովքեր ընթանում էին առջևից, այրում էին գյուղերը, խոտը, հարդը, հացահատիկն ու մնացած ամեն ինչ, ինչպես նաև պղծում էին ջրերը: Իսկ ովքեր գալիս էին ետևից, հսկում էին ճանապարհները, որպեսզի նրանցով պարեն լմատակարարվի: Հինգ օր պարեն լստանալով՝ [Հույները], քանի որ հսկայական բազմություն էին կազմում, թուրքաց քաղցից ու ծարավից՝ իրենց ձիերի հետ միասին: Տիրոջ բարությունը երես էր թեքել նրանցից: Թեև նրանք երեք հարյուր հազար հոգի էին, սակայն նույնիսկ տաս մարդ դուրս չեկավ ճամբարից՝ որևէ բան հայթայթելու կամ իրենց մատակարարումն արգելակող թուրքերին վանելու համար: Նրանք թուրքմորթների նման կուտակվել էին ճամբարի ներսում, ինչպես ովերը՝ փարախում: Զիմանալով, թե ինչ պիտի անեն, և հալումաշ եղած, նրանք սկսեցին վազել հկոնիա քաղաքի կողմը:

Երբ թուրքերն զգացին նրանց թուրքությունը, համարձակություն ստացած՝ թիկունքից ծանր հարված հասցրին նրանց: Խլեցին նրանց երինջները, երամակները, եզներն ու ձիերը, ինչպես նաև ետևից փոխադրվող անհամար բեռներն ու գույքերը, Կայսերն ուղեկցում էր Հիսուն քեռ ոսկե դինարի արժողությամբ մի հարստություն: Թուրքերը հարձակվեցին ու զավթեցին այն: Հույները ծարաված, քաղցած ու սպառված՝ առաջ էին շարժվում, բայց հկոնիան գեռ հեռու էր: Եվ մինչդեռ նրանք գտնվում էին այդ լեռներում, թուրքերը հարձակվեցին նրանց վրա և, շրջապատելով, սկսեցին գազանների պես գազագել նրանց վրա: Ապա լուր

ուղարկեցին սուլթանին, որն առջևում բազմաթիվ շահներ ուարդած՝ գիշերով միացավ նրանց:

Երբ հույները լսեցին թմրուկների ու շեփորների ձայնը, ինչպես նաև ամբոխի ու զորքի աղաղակը, սարսափելի ահուղողի մեջ ընկան: Նրանց ձեռքերն ու ոտքերը դողացին, և նրանք սկսեցին աղաշել կայսրին. // «Կյուրիկ էլեսոն»⁴²⁷, քո մոտ եղած ոսկին նետիր թուրքերին, որ ձեռք քաշեն մեզնից: Սակայն կայսրը գիտակցելով, որ դա ոչնչով չի օգնի, հայր գտավ և սուլթանին ուղարկեց հետեւյալ լուրը. «Հիշիր իմ և քո միջն եղած նախկին բարեկամությունը ես իմ կամքով չե, որ եկել եմ այս երկիրը, ինձ խարելով այստեղ բերին քո ցեղակիցները: Արդ, բարությամբ հաշտություն կնքիր, և ես քեզ կսվիրեմ իմ վերականգնած երեք քաղաքները, ինչպես նաև ուրիշ վայրեր»: Սուլթանը համաձայնեց և, կայսեր մեծամեծների ու ազգականների միջից բնտրելով հիսուն պատանդ, նրան օգնության ուղարկեց մի զորագունդ: Սակայն թուրքմենները չհանդուրժեցին դա և, աղաղակելով, հափրշտակելով ու գոփելով, մինչև մայրաքաղաք հետեւցին նրանց: Այս եղավ Մանուելի արշավանքի դժբախտ վախճանը:

Այդ տարի անձրեկի պահասությունից սով առաջացավ: Հազորդ տարի սովոր սասակացավ ու ծավալվեց հատկապես Պաղեստինի, Խորին Ասորիքի, Դամասկոսի, Փյունիկիայի և Հառուանի⁴²⁸ երկրներում: Շատ վայրեր մարդաթափ եղան: Այդ երկրներում ցորեն ու գարի բոլորովին չկար, և սնվում էին խոտով ու խոզակաղնով:

469. Մաաղների, այսինքն՝ արարների բազմամարդ ժողովրդի մասին, որը ծայրելով դուրս հորդաց անապատից

[14] 88 (1177) Թվականի ապրիլին անապատից ժայթքելով դուրս հորդացին սև արաբների բազմամարդ ցեղեր, որոնք արաբերեն լեզվով կոչվում էին բեղուններ: Սովոր նեղված՝ նրանք լքեցին իրենց բնակության վայրերը և հասան մինչև Յիրատի ափերը: Սակայն նկատելով այդ, Կոլլինիկոսի քաղաքագլուխը, որի անունն էր Կուտրեդգին և որը ժամանակին եղել էր Ռուհայի կառավարիչը, թույլ շտվեց նրանց անցնելու նա ասաց. «Ես շեմ կարող առանց Ասորեստանի տիրակալի հրամանի ձեզ թույլ տալ մտնել // Միշագետք»: Անցնելու թույլտվության դիմաց նրան առաջարկեցին հինգ հազար ոսկե դինար, ինչպես նաև ձիեր և ուղտեր: Սակայն նա նրանց մասին տեղեկություն ուղարկեց Մոսուլ

թույլ տալու կամ շտալու խնդրանքով։ Պատասխան եկավ՝ չթույլատրել, որպեսզի սովը ավելի շատատկանա երկրում։

Կալինիկոսի կառավարիշը նրանց վաճառեց իր մոտ կուտակված հացահատիկը։ Գնելով այն և մի փոքր հազեցնելով իրենց բաղցը, [արաբները] համարձակվեցին անցնել առանց թույլտվության՝ բռնի կերպով Նրանք թափով մտան զետը և գտան մի ծանծաղուտ, որտեղով կարողացավ անցնել տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների ավելի քան հարյուրհազարանոց հետիոտն բազմությունը՝ ձիերի և ուղտերի հետ միասին։ Երբ թուրքերը նկատեցին այդ, նրանց զեմ զորքեր հավաքեցին Կալինիկոսից, Խառանից, Աւոհայից ու Սրուճից և գիշերով հարձակվեցին նրանց ճամբարի վրա։ Վերջիններս պարտություն կրեցին և, թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին։ Նրանք ուղղվեցին դեպի Եփրատ՝ իրենց երկրում ապաստան գտնելու նպատակով։ Սակայն, երբ ուղտերը, ձիերը, մարդիկ ու հոտերը կուտակվեցին ծանծաղուտում, ինչպես ականատեսներն են պատմում, զետի մեջ մի ամուր պատնեշ ստեղծվեց, որը խոշընդուռում էր ջրերի ընթացքը։ Ջրերը ճնշման տակ հոսեցին դեպի գետի ափերը։ Սակայն Հանկարծ ջրերի այդ հսկայական շեղջը քշեց տարավ մի ահագին բազմություն և անասուններ։ Խառնաշփոթի մեջ փրկվեցին միայն հատուկենտ մարդիկ։

470. Մելիտենեի պաշարումը սովորան Քիլիջ Արալանի կողմից

Այդ տարի, 1488 (1177) թվականին, Իկոնիայի սովորանը, որ ղավթել էր Սեբաստիայի շրջակայքն ու Դանիշմենդի ցեղի բոլոր տիրույթները և, ինչպես վերը տեսանք, հաղթանակ էր տարել Հույների նկատմամբ ու զախշախիլ Մանուկը կայսրին, մեկնելով իր երկրից, եկավ պաշարեց Մելիտենե քաղաքը։ Նրա նպատակն էր ձեռք գցել Դանիշմենդի ցեղի շառավիղը Հանդիսացող մի ամիրայի՝ Հատկապես այն պատճառով, // որ այդ թշվառականը Հանդգնել էր անգթաբար սպանել նրա եղբորը։ Աւստի նա նույնպես պետք է մատնվեր շարաշար պատժի։ Մելիտենեի բնակիւները, որոնք չէին սպառվել իրենց բաժին բնկած բազմաթիվ փորձանքներից, լսելով բռնակալի գալուստը, ցրվեցին Միշագետքի երկրներում, և իսեղճերը, օրվա հացի կարուտ, կոտորվեցին այդ նեղ տարում։ Իսկ ովքեր մնացել էին ներսում, անասիլիորեն տառապեցին սովահարությունից։

Ծրջապատելով քաղաքը՝ զորքերը շորս ամիս և հինգ օր ուժեղ աքցանի մեջ պահեցին այն՝ սկսած այդ տարվա հունիսի 19-ից

մինչև 1489 (1178) թվականի հոկտեմբերի 25-ը⁴²⁹: Ներսում եղող ամիրան ողորմածարար էր վարփում քաղաքացիների հետ: Սակայն երբ տագնապն ու վայնասոնը փողոցներում սաստկացան, կառավարիլը խորհեց իր մտքում. մի փոքր և հացը կվերջանա, դինվորները կսպանեն իրեն ու կհանձնեն քաղաքը: Այդ պատճառով նա ժամանակ կերպով, զինվորներից աննկատ լուր ուղարկեց և իր կյանքի ապահովության երաշխիք խնդրեց: Նրան տվին թեսունն իր շրջակայթով, ինչպես նաև հազար դինար: Նա ահուդողով զուրս եկավ և գնաց Հիսոն-Զիադ: Իսկ սովորաբար շորեքշարթի օրը մտավ քաղաքը, և այնտեղ լիակատար խաղաղություն հաստատվեց:

Այդ ժամանակ սովորանը վերացրեց երանելի Մար-Բարսումայի մեծ վանքին պարտադրված ոսկու տուրքը: Երբ նա մտավ Մելիտենե, Միքայել⁴³⁰ պատրիարքը եկավ նրա մոտ և պատվավոր ընդունելության ու սիրալիրության արժանացավ նրա կողմից: Նրա պատվին էլ հենց վերացվեցին վանքի վրա դրված հարկերը⁴³¹:

471. Ինչպես սովորանի եղբայրն ընկալ ֆրանկների ձեռքը

188 Այդ տարի՝ 1489 (1178) թվականին, գերվեց Շահանշահը, // որը սովորան Մասուդի⁴³² որդին և Քիլիչ Արսլանի եղբայրն էր: Մինչ նա ծովում նավազնացություն էր կատարում, քամին նրան քշեց Լառղիկեի նավահանգիստը, որտեղ գտնվում էր Պրինցը՝ Անտիոքի տերը⁴³³: Վերջինս ձերբակալեց ու շղթայեց նրան, որի մոտ բաղում ոսկի, թանկարժեք անոթներ ու ձիեր կային, քանի որ վերադառնում էր մայրաքաղաքից՝ հունաց կայսեր մոտից: Նա գնացել օգնություն էր խնդրել նրանից և, քրիստոնեություն ընդունելով, մեծ հարստություն ստացել: Սակայն նա ուզեց խարել կայսրին և նավ նստեց, որպեսզի գնա Սալահեդդինի մոտ՝ Եգիպտոս: Բայց աստված նրան մատնեց ֆրանկների ձեռքը: Միաժամանակ ձերբակալվեցին նաև նրա երեք որդիները և քառասուն երեսլի անձնավորություններ՝ իրենց ժառաներով:

472. Սալահեդդինի պարտությունը ֆրանկներից Ասկալոնի երկրի Ռամլա⁴³⁴ կոչվող վայրում

1489 (1178) թվականին Եգիպտոսի տիրակալ Սալահեդդինը բաղում զորքերով վճռական և հոխորտալից արշավանքի ելավ, ունենալով երեսուներեք⁴³⁵ հազար զինված հեծյալներ և ավելի քան տասներկու հազար հետևակ զինվորներ՝ զենք ու պարեն

բարձած ուղտերի հետ միասին։ Հասնելով Ասկալոնի մոտակայքը,
նա համարձակվեց անցնել ֆրանկների սահմանը, որովհետև ար-
համարհում էր ֆրանկների Բաղդուխն¹³⁷ թագավորին՝ հանգուցյալ
Ամորիի որդուն, որը տառապում էր բորոտությամբ։ Թոլորը ձեռք
էին քաշել այս հիգանդ և գրեթե կիսամեռ թագավորի կյանքից։
Սակայն վերջինս ուժ գտավ իր մեջ և ելավ դիմակայելու Սալահ-
եդդինին։ Նրա հետ էին Ֆրեր¹³⁸ կոչվող եղբայրները և մենալդ
պրինցը¹³⁹, որն աղատվել էր տասնհինգամյա բանտարկությունից։
Նրանք սկսեցին մարտնչել ու պատերազմել թուրքական ցեղերի
դեմ։ Երկու օր կոտորելուց ու կոտորվելուց հետո Տերը ցույց տվեց
189 իր ողորմածությունը։ Ֆրանկները ուժ առան // և զախշախիչ պար-
տության մատնեցին թուրքերին։ Տերը զայրացավ վերջիններիս
վրա և, նրանք թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին։ Ֆրանկ-
ները մի ամբողջ օր կոտորելով հետապնդեցին նրանց։ Ովքե՛
շկարողացան նողոպրել, հինգ օր տոշորվեցին անապատում՝ տա-
ռապելով քաղցից ու ծարավից։ Նրանցից շատերը կորստյան
մատնվեցին, իսկ Սալահեդդինը հազիվհազ փրկություն գտավ
նգիպտոսում։ Հաղթանակը նշանակալից էր, և մահմեդական ժո-
ղովուրդներն ամենուրեք սուգ մտան։

**473. Գյումուշտեգին ներդինու սպանության և ֆրանկների
կողմից Խարիմի բերդի պաշարման մասին, որը
գտնվում է Անտիոքի մոտակայքում**

Այդ տարի Հալեպում էր գտնվում Գյումուշտեգին անունով
նշանավոր ներքինին, որը պատիվ էր վայելում նուրեղդինի ըն-
տանիքում։ Մահանալիս նուրեղդինն այս ներքինուն, նրա խելքի
և հավատարմության համար, կարգել էր իր փոքր որդուն՝ Մելիք
Սալիհի դայակ ու դաստիարակ։ Իշխանության գլուխ անցնելով՝
նա հաջող գործեր ձեռնարկեց և հոշակվեց իր վարվեցողությամբ։
Նա պահպանում էր պատանու տիրապետության տակ գտնվող
նրկրները, իսկ նրան էլ լավ դաստիարակություն էր տալիս։ Նա
խելամտությամբ դիմակայում էր ինչպես թուրքերին, այնպես էլ
ֆրանկներին՝ իր ձեռքում պահելով բոլոր քաղաքների, բերդերի,
ամրոցների ու գյուղերի կառավարումն ու տնօրինումը։ Խարիմի
բերդը, որը գտնվում է Անտիոքի մոտակայքում, նույնպես ամ-
բողջովին նրան էր պատկանում նուրեղդինի կենդանության օրե-
րից։ Սակայն ներքինու ընկերակիցները նախանձից խորհուրդ
տվին, ավելի ճիշտ՝ մոլորեցրին նուրեղդինի պատանի որդուն,
որը ձերբակալեց և սպանեց Գյումուշտեգին ներքինուն։ Երբ վեր-

տինս սպանվեց, Խարիմի բերդում գտնվող գինվորները ապստամբեցին Մելիք Ստլիհի դեմ և բերդը նրան շնանձնեցին: Նրանք, լուր ուղարկելով, օգնություն խնդրեցին ֆրանկներից և ընդունեցին նրանց գերիշխանությունը: Ֆրանկները սիրալիք բնդունելություն ցույց տվին և վստահություն ներշնչեցին նրանց՝ երդվելով

190 // խալով ու ավետարանով:

Այդ ժամանակ ոմն կոմս, որի անունն էր Կոնդֆլանդ³⁹, ծովով օգնության եկավ քրիստոնյաներին: Նա հավաքեց բոլոր ֆրանկներին, որոնք մի հակայական և մինչ այդ լտեսնված բազմություն դարձան: Դրանց մեջ էին Երուսաղեմի և առափնյա երկրի զորքերը, Տրիպոլիի կոմսը, Անտիոքի պրինցը, Կիլիկիայի իշխան Ռուբեն Հայը և ինքը՝ Կոնդֆլանդը, ինչպես նաև բազմաքանակ աշխարհազորայիններ, որոնց թիվը հասնում էր երեսուն հազարի: Թշվառական ֆրանկները թափով առաջ շարժվեցին և եկան պաշարեցին այդ քաղաքը, այսինքն՝ Խարիմի բերդը, մնալով այնտեղ դեկտեմբերի սկզբից մինչև մարտի վերջը: Նրանք նեղ դրության մեջ դրին այդ երկրի և ողջ լեռան, ինչպես նաև իմմ և Արթախ գավառների գյուղացիներին: Զանազան տուրքերով և հարկադրանքներով բռնադատեցին նաև Անտիոքի բնակիչներին՝ պարեն հայթայթելու նպատակով, որն անհրաժեշտ էր իրենց և իրենց անասուններին ու գրաստներին: Զքավորներն անգամ տուժեցին այդ նեղությունից:

Սակայն աստված, որ տնօրինում է ամեն ինչ և հաղթանակ տալիս՝ ում կամենում է, զայրացավ [ֆրանկների] վրա և չօգնեց նրանց: Նա աջակցություն ցույց տվեց բերդում գտնվող թուրքերին, որոնք փոքրաթիվ էին, բայց կարողացան պահպանել իրենց անձր, շնայած ֆրանկները քարեր արձակող մանգղիոնների և բազմազան պատերազմական սեբենաների օգնությամբ կատաղի մարտեր էին մղում նրանց դեմ: Շատ ֆրանկներ զոհվեցին ներսից արձակված քարերից ու նետերից, ինչպես նաև կուպրից, որն այրում էր նրանց: Երկու կողմերն էլ, այսինքն՝ և պաշարվածները, և պաշարողները, թուլացան ու հոգնեցին կովից: Երբ բերդի թուրքերը, ընկճված և ի վիճակի շլինելով այլևս պաշտպանվել, ըստ ամենայնի պատրաստվում էին հանձնվել, մտածեցին ու խորհրդակցեցին իրար հետ, որ ավելի լավ է հանձնվել իրենց դավանակից թուրքերին, քան թե ֆրանկներին: Նրանք լուր ուղարկեցին Հալեպ՝ Նուրեղդինի որդի Մելիք Սալիհին, որ եթե նա իրենց փրկի ֆրանկներից, // բերդը կհանձնեն նրան: Այդ պատասին ֆրանկների մոտ մի պատգամավոր ուղարկեց, որն առան-

191

ձին-առանձին [Հանդիպելով] բոլոր նրանց մեծամեծների հետ,
երկպառակություն սերմանեց նրանց միջև: Դա վերաբերում է
Հատկապես Անտիոքի [տիրոջը], որին խոստացան հիսուն հա-
զար դինար և բերդապատկան դյուղերի կեսը: Եթե Անտիոքի տերն
իր զորքերով հեռացավ, մյուսները նույնպես ամոթով ետ քաշ-
վեցին՝ դառնալով ամենքի ծաղրուժանակի առարկան:

474. Սալահեղինի արշավանքը Եգիպտոսից Ասորին, Մոսուլի
տիրակալ Սելյֆեղինի մահի, երա եղբոր զահակալումը
և այդ ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունները

1490 (1179) թվականին Սալահեղինը ելավ եկավ Դամաս-
կոս, իսկ այնտեղից մեկնեց պաշարելու Բաալբեկը, որի տերը՝ իր
սեծամեծներից մեկը, ապստամբել էր իր դեմ:

Այդ ժամանակ մեռավ Սելյֆեղինը՝ Մոսուլի տիրակալը:
Նրանից հետո ողջ Ասորեստանում և Մոսուլում՝ մինչև Մծրին,
թաղավորեց նրա եղբայր Իզգեղղինը⁴⁴⁰: Այսպես ուրեմն, այդ ժա-
մանակ Մոսուլին տիրում էր Իզգեղղինը: Նա ուներ մի կառավա-
րիչ, որը տնօրինում էր արևելքի բոլոր երկրների զործերը: Դա
Մուզահիղեղին Կայմազ⁴⁴¹ անունով ներքինին էր: Սինջարին և
նրա շրջակայքին տիրում էր Իմադեղղինը⁴⁴², Մոսուլի տիրոջ եղ-
բայրը: Զեղիբեում իշխում էր Սելյֆեղինի, պատանի որդին, որ
կոչվում էր Սինջարշահ⁴⁴³: Արբելային, Շահրզորին ու նրա շրջա-
կայքին տիրում էր վերևում հիշված Զեյնեղղին Ալի Քուլուկի որ-
դին⁴⁴⁴: Ինչ վերաբերում է Ուոհային, ապա նրան տիրում էր մի
թուրք ամիրա, որի անունն էր Ֆախրեղղին Մասուդ իրն Զաֆա-
րանի: Ինչպես վերը նշեցինք, այդ [քաղաքը] նա կառավարում
էր նուրեղղինի օրերից: Նուրեղղինի օրոք նրան էին պատկանում
նաև Համան, Հոմսը, Բարինը և ուրիշ վայրեր: Սակայն նուրեղ-
ղինի մահվանից հետո, նրա օրդու օրոք, դրանք խլվեցին նրանից
Գյումուշտեղին ներքինու ձեռքով: Ֆախրեղղինը փախավ եկավ
192 // Ուոհայ, ապա մեկնելով դեպի արևելք՝ Մոսուլ, Սելյֆեղինից
ստացավ Ուոհան:

475. Ուոհայեցիների գանգատն իրենց կառավարչից

Հազիվ էր Ֆախրեղղինն Ուոհայում տեղավորվել, եթե որոշ
անմիտ ու անդաստիարակ մարդիկ, որոնք ուզում էին քաղաքում
բարձր տեղ գրադեցնել, բայց ֆրանկների օրերի սովորությամբ,
այսինքն՝ աղքատների ու այրիների տները կողոպտելու միջոցով,

չին հասել իրենց նպատակին, ինչպես նաև որոշ վաշխառուներ ու հարկահավաքներ, որոնցից պահանջվել էր իրենց յուրացրած ոսկին, կազմակերպելով ամբոխին, խռովություն ու գրգռություն առաջացրին կառավարչի գեմ և հավաքվեցին եկեղեցում։ Նրանք ամեն օր, խփելով զանգերը, հավաքում էին հասարակ մարդկանց և շինծու զերմեռանդությամբ ցուցադրում իրենց հոգացողությունը քաղաքի և աղքատների նկատմամբ։ Նրանք եկեղեցու մեջտեղում մի ավետարան և խաչ էին դրել, որոնցով երդվեցնում էին բոլոր ներս մտնողներին։ Այս շար գործն ու խռովությունը զլխավորում էին Մլեհի որդի Բարսումա քահանան, Սուհդա անունով մի բժիշկ, որը վատահամբավ Շումնա ցեղից էր, և ուրիշ խռովարաններ։ Նրանց մեջ էր նաև սկերակցի մի խելառ երիտասարդ՝ Բարսեղ անունով, որը հավաքում էր քաղաքի հայերին և գրգռություններ հրահրում փողոցներում։

Եվ այսպես, երբ նրանք իրար հետ շարամիտ համաձայնության եկան, իրենցից որոշ մարդկանց ուղարկեցին Մոսուլ։ Այստեղ նրանք սկզբում ընդունելություն գտան, և նրանց հետ ուղարկվեց մի ամիրա՝ հարցը տեղում պարզելու նպատակով։ Անմիտները, երբ տեսան, որ իրենց ուղեկցում է մի ամիրա, մեծ գրգռություն առաջացրին քաղաքում։ Ողջ ժողովուրդը մի մարդու պես հավաքվեց և ուղղվեց դեպի կառավարչի պալատը, ինչուես մի ժամանակ վարչել էին նրանց ծնողները Հեթումի որդու¹⁵ հետ։ Սակայն դա ոչ թե բարիք, այլ շարիք եղավ նրանց համար։ Ֆախրեդինին ամիրան կաշառքով շլացրեց ուղարկված մարդուն, որը նրանց թողեց շաղակրատելու։ Այնժամ կառավարիչը ձեւացրեց, թե ուզում է գնալ Մոսուլ, իսկ Մոսուլից եկած մարզը պատրաստվեց մեկնել նրա հետ։ // Ուռհայեցիները նույնպես որոշեցին նրա հետ Մոսուլ գնալ։ Այդպես էլ եղավ։ Նրանք երկրորդ անգամ ճանապարհ ընկան դեպի կառավարիչը Հեթումի ուղարկեցին նույնական դարձան։ Դրանից հետո Ֆախրեդինը պատրաստվեց և գնաց Մոսուլ։ Ուռհայեցիները երրորդ անգամ ներկայացան այնտեղ։ Սակայն կառավարչի տված կաշառքների պատճառով այդ թշվառականները շարագույն կերպով վոնդվեցին այնտեղից։ Երբ նրանք վերադառն քաղաք, կառավարիչը ձերբակալեց խռովության կազմակերպիչներին և իրենց կանանց ու երեխաների հետ վրունդեց քաղաքից։ Դրանց թվում էին վերոհիշյալ Բարսումա քահանան, Սահդա բժիշկը, Աբրահամ երեցը և ուրիշներ։ Նրանք գնացին Սամոսատ և որոշ ժամանակ մնացին այնտեղ։ Իսկ այնու-

Հետեւ, բաղում նեղություններ կրելուց հետո, վերադառն քաղաք, որին մեծ զնաս էին պատճառել՝ նրա բնակիչներին թշնամացնելով կառավարչի հետ և վատ համբավ ստեղծելով նրանց մասին:

Խառանում այդ ժամանակ տիրում էր մի երիտասարդ մարդ՝ Մուղաֆֆարեդդին⁴⁴⁶ անունով, որը վերը հիշված Զեյնեդդին Ալիի որդին էր և նույնպես ննթարկվում էր Մոսուլի տիրակալին։ Նա թուլություն ուներ Ռուհայի նկատմամբ և շատ անգամ կաշառքներ մատուցելով, այն խնդրել էր Մոսուլի տիրակալից, բայց չէր ստացել։ Այդ պատճառով նա քեն էր պահել արևելքի ամիրանների դեմ և դրա համար էլ գաղտնի կերպով գրեց ու սուրհանդակներ ուղարկեց Սալահեդդինի մոտ՝ նրան խորհուրդ տալով անցնել Եփրատու։

476. Նուրեղինի որդի Մելիք Սալիհի մահվան և Հալեպում
Իզզեդդինի բազավորության մասին

Այդ ժամանակ, 1493 (1182) թվականին, Հալեպում մեռավ Մելիք Սալիհը՝ Նուրեղինի որդին, թագավորությունը կտակելով իր հորեղբորորդուն՝ Մոսուլի տիրակալ Իզզեդդինին։ Վերջինս այնտեղ գահակալել էր իր եղբորից՝ Սեյֆեդդինից հետո և, ինչպես նկարագրեցինք, նրա օրոք էլ հենց ուռհայեցիները ներկայացրել էին իրենց գանգատը։ Իզզեդդինը շտապ եկավ և թագավորեց Հալեպում։ Ինչպես ասացինք, Սինջարում տիրում էր 194 // նրա եղբայր Իմադեդդինը։ Սրանք մշտապես վեճ ու կռվի մեջ էին իրար հետ և մինչ Իզզեդդինը գտնվում էր Հալեպում, նրա միտքը Մոսուլում էր։ Վախենում էր, որ եղբայրը կարող է այնտեղ որևէ դավ նյութել իր դեմ։ Այդ պատճառով նա ինքը մի անգայիկ միտք հղացավ։ Դեսպաններ ուղարկեց եղբոր մոտ և նրա հետ հաշտություն կնքեց՝ Սինջարը Հալեպի հետ փոխանակելու պայմանով։ Դա գլուխ եկավ, և Իզզեդդինը մեկնեց Հալեպից։ Հետը տանելով իր հորեղբոր՝ Նուրեղինի օրնից այնտեղ պահվող բոլոր գանձերը։ Իմադեդդինը եկավ տիրեց Հալեպին, իսկ Իզզեդդինը, ստանալով Սինջարը, այն տվեց իր մյուս եղբորը, որի անունն էր Շիհաբեդդին։

477. Սալահեդդինի առաջիւաղացումը և բափանցաւմն արևելք

Այդ ժամանակ վերոհիշյալ Մուղաֆֆարեդդինը՝ Խառանի տերը, ելավ գնաց Համա՝ Սալահեդդինի մոտ և նրան դրդեց շարժ-

վել գեպի արևելք: Երբ Սալահեղդինը տեսավ, որ հզզեղդինը հեռացավ Հալեպից՝ այն թողնելով իր եղբորը, հասկացավ նրա շար մտադրությունը: Նա սրտապնդված մեկնեց Համայից և գնաց պաշարեց Հալեպը: Սակայն մի քանի օր [քաղաքին] նեղություն պատճառելուց հետո հեռացավ այնտեղից և կտրեց անցավ Եփրատը: Նա պաշարեց և բռնի ուժով գրավեց Մարբուզը, որտեղ տիրում էր Կուտրեղդին իրն Հասան անունով մի մարդ՝ նախկինում Ուռհայի կառավարիլը: Սալահեղդինը խլեց նրա մոտ եղած բռլոր գանձերը և տարիների ընթացքում ապօրինի կամ օրինական միջոցներով Ուռհայում հավաքած ամեն ինչ: Այնտեղից մեկնելով, նա նորից կտրեց անցավ Եփրատը և եկավ պաշարեց Խառանը: Մի քանի օր այնտեղ հանգստանալուց հետո նա իր զորքերն ուղարկեց պաշարելու Ուռհան:

478. Ուռհայի և մինչև Մոսովլ ընկած միջազեալան մյուս
բաղաբների պաշարումը Սալահեղդինի կողմից

1494 (1183) թվականին Սալահեղդինը և վերոհիշյալ Սու-
195 զաֆֆարեղդինը՝ // Խառանի տերը, իրենց զորքերով եկան պա-
շարեցին Ուռհան: Քաղաքի կառավարիլն էր Ֆախրեղդինը, որին
հիշեցինք վերեւում: Իսկ վերին բերդում նստում էր Համամ անու-
նով արևելցի մի ամիրա՝ նշանակված Մոսովի տիրակալ հզզեղ-
դինի ձեռքով: Երբ քաղաքի հարավային կողմից հարձակումն ըս-
կրսվեց, ամիրան դավաճանաբար վաճառեց այդ բերդը տաս հա-
զար ոսկով: Ֆախրեղդինը նկատելով դավաճանությունը, ինքը
նույնպես հանուն իր անձի փրկության հաշտություն կնքեց և հանձ-
նեց քաղաքը: Այսպես Սալահեղդինը տիրեց նրան և այն տվեց
Մուսաֆֆարեղդինին: Ապա նա մեկնեց այնտեղից և գնաց պա-
շարեց Կալինիկոսը, այսինքն՝ Ռամկան, որը գրավելով, ժամա-
նակավորապես հանձնեց Ֆախրեղդինին: Հետո Սալահեղդինը մեկ-
նեց և իշավ գեպի Խարուր⁴⁴⁷, իսկ այնտեղից գնաց պաշարեց Սին-
ջարը և կատաղի հարձակում զործեց նրա վրա: Մի քանի օրից
զրավելով այն, նա ետ դարձավ և գնաց պաշարեց Մոսովը՝ նրա
դեմ նույնպես ուժեղ հարձակում ձեռնարկելով: Նա անթիվ-անհա-
մար զորքերով բանակ դրեց Տիգրիս գետի երկու ափերին: Սա-
կայն մինչ շարունակում էր Մոսովի պաշարումը, լուր ստացավ,
որ իր հորեղբորորդի նասրեղդին իրն Եիրկուհը⁴⁴⁸ տրեմուտքում
ապստամբություն է նախուպատրաստում իր դեմ: Վերջինս կարո-
ղացել էր իր կողմը գրավել հոր ի....ի⁴⁴⁹ ծառաներին, և շատ զին-
վորներ միացել էին նրան: Նա ուզում էր ապստամբել և զավթել

իշխանությունը: Այդ պատճառով Սալահեղինը թողեց Մոսուլը և
նու դարձավ Սակայն հասնելով Խառան, նա ծանր հիվանդացավ:
Ասում են, թե նրան մահաղեղ էին տվել վերոհիշյալ Նասրեղինի
196 դրդմամբ: Ավելի քան չորս մմիս նա հիվանդ մնաց Խառանում: //

479. Թուրքմենների և Տրղերի միջև տեղի ունեցած կռվի՝ մասին

Այդ տարի վեճ, կռիվ, կոտորած ու խժդություններ ծագեցին թուրքմենների և քրդերի միջև: Նրանց թշնամությունը սաստկացավ, և սկսեցին անխնայորեն կոտորել միմյանց: Մեծաթիվ ժողովուրդ ոչնչացավ: Թուրքմենները, ավելի ու ավելի հանդուզն դառնալով, սկսեցին կոտորել ու միայն իրենց թշնամի քրդերին, այլ նաև ճանապարհին պատահող ցանկացած մարդու: Նրանք քարուքանդ էին անում գյուղերը և կողոպտում ճանապարհներին: Նրանք համարձակություն ստացան հատկապես հզոր սովորականներին: Նրանք համարձակություն ստացան և սկսեցին լուր տարածել, թե նա մեռել է: Իսկ քրդերն այլևս չեն կարողանում բացահայտ կերպով երևալ ճանապարհներին: Բայց ամթիվ քրդական գյուղեր ավերվեցին, ամայացան նաև այն լեռները, որտեղ նրանք բնակվում էին: Իսկ ովքեր փրկվեցին, փախան և շքավորության մեջ բնակվեցին քաղաքների շուրջը: Թուրքմեններն այն ժամանակվանից սովորություն դարձրին արյուն թափելը, կողոպուտն ու համատարած կոտորածները:

480. Սալահեղինի ապահինման և Նասրեղինի մահվան մասին

Սալահեղինը առողջացավ և մեկնեց Խառանից: Ճանապարհին նա լուր ստացավ, որ Հոմսում մեռել է իր հորեղբորորդի Նասրեղինը, որը միաժամանակ իր փեսան էր, այսինքն՝ քրոջ ամուսինը: Տեղ հասնելով՝ նա խլեց նրա բոլոր գանձերը, ողջ ունեցվածքը և անհամար ձիերն ու ուղտերը, որոնց արժեքը կարող էր զուգակշռվել այնքան արծաթյա դրամի հետ, որքան կարելի էր տեղավորել Հոմսի միջնաբերդի բուրգերից մեկում:

481. Հալեպ Տաղաքի առումը

Որոշ ժամանակ մնալով Դամասկոսում՝ Սալահեղինը նորից զորահավաք կատարեց, նախապատրաստված եկավ պաշարեց

Հալեպը և կատաղի հարծակումներով սաստիկ նեղեց նրան: Ի վերջո, Խմաղեղդինը, որը ժամանակին եղել էր Սինջարի տերը, հաշտություն կնքեց նրա հետ և, հանձնելով Հալեպը, փոխարենն 197 ստացավ Սինջարը, դրան դումարած // նաև Խակկան, ողջ Խարուրի գավառը և Մծբինն իր շրջակայքով: Այսպես տեղի ունեցավ Հալեպի առումը: Սալահեղդինը տիրեց նրան և հանգստացրեց իր սիրտը, որովհետև դա Ասորիքի թագավորության մայրաքաղաքն էր: Այնտեղ նա նշանակեց իր որդուն, որի անունն էր Ղազի Մելիք ազ-Զահիր⁴⁵⁰: Օսման Մելիք ալ-Ազիզ⁴⁵¹ անունով մյուս որդուն կարգեց Եգիպտոսի վրա: Խակ Դամասկոսը տվեց իր ավագ որդուն, որի անունն էր Ալի Մելիք ալ-Աֆդալ⁴⁵²: Հոմսում տիրում էր Քերոչիշյալ Նասրեղդինի տղան, որը Սալահեղդինի բրոջ որդին էր: Համային ու նրա ողջ շրջակա երկրին տիրում էր Սալահեղդինի եղբորորդի Տաքիեղդինը⁴⁵³: Սալահեղդինի մի եղբայրը, որի անունն էր Մելիք ալ-Ազիլ Աբուբաքր, կառավարում էր Եգիպտոսի թագավորությունը: Այսպիսով, բոլոր այդ կողմերում ափ- րում էին նրա որդիները, ազգականներն ու եղբայրները:

482. Սալահեղդինի նոր արշավանքը դեպի արևելք

1495 (1184) թվականին Սալահեղդինը նորից շարժվեց իր զորքերով և, ուղղվելով դեպի Նփրկերտ, պաշարեց ու գրավեց այն: Ապա նա եկավ և պաշարեց Ամիզը, որտեղ այդ ժամանակ տիրում էր Հասանի ցեղի մարդկանցից մեկը: Դրանք արաբներ⁴⁵⁴ էին, որոնք հաջորդելով մեկը մյուսին, պահում էին [քաղաքը]: Մահմեդական շատ թագավորներ բաղում անգամ պաշարել էին այն, բայց չեին կարողացել նվաճել: Սալահեղդինը, գալով և կատաղի հարծակում գործելով նրա վրա, մի քանի օրից զենքի ուժով գրավեց այն: Նա կողովտեց երկար տարիների ընթացքում այնտեղ կուտակված ողջ հարստությունն ու ունեցվածքը, սակայն քաղաքացիներին որեւէ անհանգստություն շպատճառեց: Քաղաքը նա տվեց Նուրեղդին իրն Դառող իրն Կարասալանին⁴⁵⁵, որը Տիմուրտաշի սերունդներից էր: Հետո նա ետ դարձավ և գնաց երկրորդ անգամ պաշարեց Մոսուլ քաղաքը: Եվ թեև առաջին անգամ վանից ավելի կատաղի հարծակում ձեռնարկեց նրա վրա, սակայն շկարողացավ ոչինչ անել: Լուր ստանալով, որ // առափնյա շրջանների Փրանկները հանդինել են վնաս պատճառել իր երկրին, նա ետ դարձավ այնտեղից և եկավ Դիմաշկ, այսինքն՝ Դամասկոս:

483. Պատերազմը ֆրանկների դեմ և վերջիններիս շախչախումը.
Նրանց հաղաքների գրավումը և երկրների ավերումն ու
կողոպուտը. երուսաղեմի առումը և նրա բնակչության
խաղաղ՝ բնաշնչումը

Հունաց 1498 (1187) թվականի հուլիս ամսին, նախապատ-
րաստություն տեսնելով, Սալահեդդինը բազմաքանակ զորքեր հա-
վաքեց ողջ արևելքից, արևմուտքից ու Եգիպտոսից և եկավ բա-
նակ զրեց Հառուրանի դաշտում, Տիբերիայի լճից վեր։ Ֆրանկները
նույնպես հավաքվեցին և պատրաստվեցին կովի։ Կողմերը դա-
սավորվեցին դեմ-դիմաց [.....] ⁴⁵⁶ կոշկող դաշտում։ Հաղթանա-
կը բաժին ընկավ մահմեդականներին, և ֆրանկները շախչախվե-
ցին ու դառնագույն պարտություն կրեցին իրենց շար գործերի
պատճառով։ Ամսի 4-ին, շաբաթ օրը, մի անթիվ-անհամար բազ-
մություն սրի մատնվեց։ Գերիներն այնքան շատ էին, որ ավելի
քան քսան հազար հոգու շների նման կապեցին պարաններով և
քարշ տվին մեկը մյուսի ետևից։ Իսկ ավելի քան երեսոն հազար
մարդ սրի բերան մատնվեց։ Ողշ-ողջ բոնվեցին Երուսաղեմի թա-
գավորը, Սիղոնի տերը, այսինքն՝ կառավարիլը, Գաբալայի իշ-
խանը, Բիրզանի որդին, Սիթայի երկու որդիները, ինչպես նաև
ծերունի սիր Ռենալդ պրինցը⁴⁵⁷, որ Շուրակ⁴⁵⁸ բերդի տերն էր։
Զերբակալվեցին նաև Ֆրեր եղբայրներից և Հոսպիտալիերներից⁴⁵⁹
ավելի քան հարյուր հիսուն երեսլիներ։ Երանց բոլորին ուղարկե-
ցին Դամասկոսի բանտը, բացի ծերունի պրինց Ռենալդից, որին
բազմաթիվ ուրիշ երեսլի գերիների հետ զիխատեցին Սալահեդդի-
նի աշքի առջև։ Վերջինիս վրանի առաջ սպանվածներից մի բլուր

199 գոյացագ։ // Երկու օր անց նա գրավեց Տիբերիա քաղաքը և եր-
կուշաբթի օրը կրակի մատնեց այն։ Ապա գնաց պաշարեց Աք-
քան, որը գրավեց ամսի 9-ին, հինգշաբթի օրը։ Վերջինս գրավվեց
խաղաղ ճանապարհով, այդ պատճառով [Սալահեդդինը] ոչ որի
նեղություն չպատճառեց։ Ամսի 24-ին, երեքշաբթի օրը, նա գրա-
վեց նազարեթը⁴⁶⁰ և այն տվեց Ռուհայի տեր Մուզաֆֆարեղինի
զինվորների ձեռքը՝ կողոպտելու։ Բնակիչներին թալանեցին, տղա-
մարդկանց մատնեցին սրի բերան, իսկ երեխաններին ու կանանց
ստրուկներ ու աղախիններ դարձրին։

Այսպես կամաց-կամաց նա պաշարեց ու գրավեց երկրի և
ծովափնյա շրջանների բոլոր բերդերը, դրանք մատնելով ավարի,
կոտորածի ու բնաշնչման Զինվորներն անհամար հարստություն,
ստրուկներ ու աղախիններ ձեռք բերին։ Այնուհետև նա պաշարեց

Տյուրոսը, բայց չկարողանալով այն գրավել, մեկնեց այնտեղից և գնաց պաշարեց Աշկալոնը, այսինքն՝ Ասկալոնը: Նա հարձակվեց նրա վրա, բայց նրա զինվորներից շատերը զոհվեցին այնտեղ: Այդ պատճառով Դամասկոսից կանչել տվեց թագավորին և խոստացավ, որ եթե Ասկալոնը հանձնեն իրեն, ապա նրան թույլ կտա գնալ, ուր կամենում է: Այսպիսի հնարքով նա գրավեց քաղաքը և, նվերներ ու հանդերձներ շնորհելով, ազատ արձակեց թագավորին: Հետո Սիթայի երկու որդիների և Բիրզանի տղայի ողեկցությամբ նրան ուղարկեց Տյուրոս: Ասկալոնը նա գրավեց շաբաթ օրը, այն հիմնահատակ արեց, քանից նրա պարիսպը և ամայացրեց: Տրիպոլիի կոմսը, որն այդ պարտության ժամանակ փախուստի էր դիմել, հասնելով իր քաղաքը, մի քանի օրից մեռավ վշտից: Ասում են, որ նա էր դավաճանել ֆրանկներին, և նրա պատճառով էին վերջիններս պարտություն կրել: [Սալահեդդինը] հիմնովին վերակառուցեց Աքրան, նրա պահպանությունը հանձնարարեց մարտունակ մարդկանց, ապա Կարակուչ⁴⁶¹ անունով ոմն ներթինու մի քանի ուրիշ կառավարիչների հետ նստեցրեց այնտեղ:

484. Երուսաղեմի առումը

Նույն տարվա սեպտեմբեր ամսին Սալահեդդինն իր զորքերով մեկնեց Ասկալոնից և եկավ պաշարեց Երուսաղեմ // քաղաքը: Նա կատաղի հարձակում ձեռնարկեց նրա գեմ, որովհետև այնտեղ էին հավաքվել ամեն կողմից փախած բոլոր փրկյալները: Սակայն քանի որ նրանք փրկություն չունեին և որևէ տեղից օգնություն չէին սպասում, նեղ դրության մեջ ընկան և, երաշխիքներ ստանալով, հանձնեցին քաղաքը: Ֆրանկները դուրս եկան, և նրանց թույլատրվեց գնալ, ուր ուզում են: Սակայն մինչ նրանք հիսունական կամ հարյուրական հոգով հեռանում էին, մահմեդականները հարձակում կոտորում էին նրանց, և կողոպտում նրանց ունեցվածքը: Ինչ վերաբերում է քաղաքում մնացած մյուս բնակիչներին՝ հայերին, հոռոմներին և ասորիներին, ապա նրանցից պահանջվեց, որ տղամարդիկ վճարեն տասական, իսկ կանայք հինգական դինար և ելնեն գնան, ուր ուզում են: Խեղճերն արժանի էին լացի ու ողբի, որովհետև նրանք շնչին գներով թափում էին իրենց ունեցվածքը, բայց գնող չկար:

Այդ ժամանակ Երուսաղեմում էր գտնվում Աթանասիոս⁴⁶² եպիսկոպոս՝ Սիթայել պատրիարքի եղբայրը, վանականների

Հետ: Դրանց թվում էր Սահդա Ռուճայեցին, որը Աթանասիոսի
մահվանից հետո եպիսկոպոս դարձավ և կոչվեց իգնատիոս⁴⁶³,
Եպիսկոպոսի մոտ էր նաև Թեոդորոս բար-Վահրունը⁴⁶⁴, որը բա-
զում փորձանքներ բերեց վանքի զլխին, վնասեց և սրբազանին,
և վանքին, շատ թշնամանք հարուցեց եպիսկոպոսի դեմ՝ հավակ-
նելով պատրիարքության, սակայն հետո նորից բարեկամացավ
սրբազանի հետ, որովհետև նրա հայրենակիցն էր և որովհետև
եպիսկոպոսը լավ բնավորություն ուներ:

Այդ ժամանակ ես՝ Նվաստոս, որ գրում եմ այս բաները, նույն-
պես գտնվում էի ծրուտազեմում: Լեզուն ու զիրն անկարող են
նկարագրել մեր աշքերի տեսուժ այն ոճիրները, որ գործվեցին
քաղաքում. ինչպես այլազգիների⁴⁶⁵ ձեռքով քաղաքի փողոցներում
վաճառքի հանվեցին սրբազան անոթները, ինչպես եկեղեցիներն
ու խորանները վերածվեցին ձիերի ու գրաստների ախոռների կամ
պղծության, կերուխումի // ու երգուապարի սրահների, ինչպես
ծաղրուժանակի ենթարկվեցին վանականները, ինչպես այլազան
ցեղերի հետ պղծության մատնվեցին երեւլի կանայք և սրբակեն-
ցաղ կրոնավորուհիները, ինչպես տղաներն ու աղջիկները դարձան
թուրքերի ծառաներն ու աղախինները՝ ցրվելով լորս կողմ: Եկեղե-
ցիներից պոկոտելով երկաթեղենը, փայտեղենը, դռներն ու նույն-
իսկ պատերի և հատակի մարմարյա ծածկերը՝ բարձեցին ու տա-
րան ուրիշ երկրներ: Խնայեցին միայն Հարության մեծ եկեղեցին,
որի վրա պահապաններ նշանակեցին՝ նրա տված օգուտի պատ-
ճառով, քանի որ ամեն մի քրիստոնյա, որ մտնում էր երկրպա-
գելու սուրբ գերեզմանին, տաս զինար էր վճարում:

485. Ֆրանկների նոր արշավանքը և Ամբալի պաշարումը
նրանց կողմից. Ալամանների բազավորի արշավանքը
ցամաքով և նրա կործանումը Կիլիկիայում

Հաջորդ տարի, երբ այդ լուրը հասավ ֆրանկների բուն եր-
կրոները, Մարքիզ⁴⁶⁶ անունով մի կոմս, նախապատրաստություն
տեսնելով, ծովով եկավ Տյուրոս և տիրեց նրան: Հետո նա իր
զորքերով գնաց պաշարեց Փյունիկյան Աքբան: Սալահեղդինը
նույնպես պատրաստվեց և, բազում զորք հավաքած, եկավ բա-
նակ զրեց մի մարդագետնում, ֆրանկների դիմաց: Այսպես մնա-
լով մեջտեղում, ֆրանկները երկու տարի կռիվ մղեցին մի կողմից՝
աքբացիների, մյուս կողմից՝ Սալահեղդինի դեմ:

Այդ նույն ժամանակ Ալամանների թագավորը⁴⁶⁷ նույնպես

պատրաստություն տեսավ և ելավ օգնության հասնելու քրիստոն-
յաներին։ Նա շարժվեց ցամաքով և հասավ Կոստանդնուպոլիս։
Ապա մտավ Հռոմոց երկիրը և, հասնելով Իկոնիա, գրավեց այն՝
կողոպտելով ու կոտորելով շատերին։ Իսկ այնտեղից նա շարա-
բաստիկ կերպով մտավ Կիլիկիո երկիրը, ծթե ներխուժեր մահ-
մեղականների երկրները, գուցե կարողանար որևէ օգուտ տալ,
202 թանի որ Հողը դզրդում էր նրա առջև, և ողջ Ասորիքի մահմեղա-
կանները ահուղողի մեջ էին բնկել // նրա գալու պատճառով։ Սա-
կայն նա եկավ Կիլիկիո երկիրը և, երբ մի անգամ մտավ լողա-
նալու երկրի լճերից մեկում, խեղղվեց։ Նրա զորքերը ոչնչացան.
ոմանք մեռան հիվանդություններից, ոմանք էլ ձեռնունայն եկան
Անտիոք։ Եվ այսպես առանց որևէ օգուտ տալու նրանք ցրվեցին։

486. Աբբայի առումը ֆրանկների կողմից

Աբբայի պաշարումից երկու տարի անց, ինչպես ասացինք, ֆրանկներն արժանացան Հաղթանակի և սկսեցին նեղել քաղաքը։ Թուրքերը հուահատվելով, կոտորեցին քաղաքի բոլոր քրիստոն-
յաներին։ Ի վերջո, զենքի ուժով այն գրավվեց, իսկ բազմահազար
քաջամարտիկ և ընտրյալ թուրքերը, որոնք պահապան էին կարգ-
վել այնտեղ և շարունակ աճում էին, կոտորվեցին։ Սալահեղփինը
[ֆրանկների] հետ որոշ ժամանակով հաշտություն կնքեց և վե-
րադարձավ Պամասկոս։

487. Սալահեղփինի մահը 1504 (1193) թվականին

Սալահեղփինը խաղաղության պայմանագիր կնքեց ֆրանկ-
ների հետ և մնաց Դամասկոսում։ Ուոհայի տերը գրավեց Արքե-
լան ու Շահրդորի գավառը։ Այդ պատճառով Սալահեղփինը Ուո-
հան տվեց իր Տաքիեղգին եղբորորդուն, որը տիրում էր նաև Խա-
ռունին, Սամոսատին ու Նիգրկերտին։ Երկու տարի այնտեղ մնա-
լուց հետո վերջինս զնաց պատերազմելու Խլաթի երկրի զեմ և
պաշարեց Արգունը⁴⁰⁸։ Սակայն այստեղ նա գտավ իր օրհասը և
մեռավ՝ իր երկրները թողնելով որդուն, որի անունն էր Մուհամ-
մեդ Մելիք Մանսուր⁴⁰⁹, Մի տարի հետո հիշյալ երկրները՝ Ուոհան
և մնացած վայրերը [Սալահեղփինը] տվեց իր Մելիք ալ-Աղիլ
Աբուբաքր եղբորը, դրանց գումարելով նաև Եփրատի վրա գտնվող
Կալա-Զաբար անառիկ ամրոցը։ Երբ սա եկավ և, ստանալով այդ
երկրները, տիրեց նրանց, նրա եղբայրը՝ մեծահզոր թագավոր

Սալահեղինը, մեռավ Դամասկոսում 1504 (1193) թվականի
203 փետրվար ամսին, Ոչ ոք նրա ընտանիքից շտուժեց և ոչ ոք //
որևէ վնաս չկրեց, քանի որ նրա որդիներից և եղբայրներից ամեն
մեկը, ինչպես ասացինք, տիրում էր իրեն Հատկացված երկրնե-
րին:

488. Արևելքի տիրակալների արշավանքը

Ինչպես ցույց տվեցինք, Մոսուլում թագավորում էր Խզզեղ-
դինը, իսկ Սինջարում՝ նրա եղբայր Խմագեղդինը: Լսելով Սալահ-
եղինի մահը, նրանք պատրաստություն տեսան և միարանեցին
իրար հետ: Նրանց հարեցին նաև Մարդինի Կուտրեղդին ամի-
րան և Ամիղի [տերր]: Նրանք նկան մինչև թլմոզ, որը գտնվում
է Ռեշայնայի⁴⁷⁰ մոտակայքում, և երեք ամիս մնացին այնտեղ՝
վախենալով, սակայն, մարտի բռնվել և դիմել դեպի Խառան կամ
Ռուսաւ: Մելիք ալ-Աղիլը փոքրաթիվ զորքերով բանակել էր Խա-
ռանում: Երեք ամիս հետո Մոսուլի տիրակալ Խզզեղդինը հիվան-
դացավ և մեկնեց իր երկիրը: Մյուսները նույնպես ցրվեցին: Մո-
սուլ հասնելուց որոշ ժամանակ անց Խզզեղդինը մեռավ, և թա-
գավորեց նրա անդրանիկ որդին՝ Նորդեղդինը⁴⁷¹: Մեռան նաև Խմա-
գեղդին Սինջարոցին և Կուտրեղդին Մարդինցին: Իսկ Մելիքը ալ-
Աղիլը գնաց հասավ մինչև Մծբին՝ մտադրվելով շարժվել դեպի
Մոսուլ և պաշարել այն: Սակայն այնտեղ հաշտություն կնքեցին
նրա հետ: Նա ստացավ Խակկան և Սրուճը, որոնք պատկանում
էին Սինջարի տիրոջը: Այնուհետև Մելիքը ալ-Աղիլը, պատրաստու-
թյուն տեսնելով, դիմեց դեպի Խլաթ: Նա այնտեղ մնաց մինչև
աշուն և ազերեց, կործանեց ու կողոպտեց երկրի մեծ մասը: Սա-
կայն երբ ձյուն իջավ, նա վերադարձավ այնտեղից: Այս դեպքե-
րը տեղի ունեցան 1505 (1194) թվականին:

489. Սալահեղինի ուդի Մելիք ալ-Աղիլի արշավանքը և Դամասկոսի պաշարումը նրա կողմից

Վերը նշեցինք, որ իր կենդանության օրոք Սալահեղինը որ-
դիներից ամեն մեկին մի որոշակի երկիր էր Հատկացրել: Անդրա-
նիկ որդուն՝ Մելիքը ալ-Աֆդալին տվել էր Դամասկոսը և նրան էլ
իր կենդանության օրոք թագավոր էր Հոլակել, որը պետք է Հա-
ջորդեր իրեն: Սակայն Սալահեղինի մահվանից հետո՝ 1506
204 (1195) թվականին, // Մելիքը ալ-Աղիլը, որը տիրակալ էր Աշա-

նակվել Եղիպտոսում, պատրաստվեց գալ Դամասկոս և պահանջել, որպեսզի իրեն գահ բարձրացնեն և շնորհեն թագավորությունը, եվ ահա նա իր զորքերով եկավ պաշարեց Դամասկոսը Մելիք ալ-Աֆդալը մարդիկ ուղարկեց և օգնություն խնդրեց իր Հորեղբայր Մելիք ալ-Աղիլից, որն իր զորքերով մեկնեց Ռումայից, զնաց Դամասկոս և, պատերազմելով իր Եղիպտացի եղբորորդու զեմ, Հաղթեց Նրան: Վերջինս վերադարձավ Եղիպտոս, բայց Մելիք ալ-Աղիլը⁴² Նրան հետապնդեց մինչև այստեղ: Եղիպտոսում Նրանց միջև կնքվեց հետեւյալ պայմանագիրը, որ ողջ Եղիպտոսում, Ասորիքում և Միջագետքում՝ մինչև արեւելք, պետք է աղջարարվի Եղիպտացի Մելիք ալ-Աղիլի անուն ու թագավորական իշխանությունը: Իսկ Մելիք ալ-Աղիլը պետք է դառնա այդ երկրների կառավարիչը, և Դամասկոսը պետք է պատկանի Նրան: Այդ պայմանով Մելիք ալ-Աղիլը ելավ զնաց: Հասնելով Դամասկոս, նա խլեց այն իր Եղբորորդի Մելիք ալ-Աֆդալից և Նրան տվեց Բոսրան ու Սալբաթը⁴³: Այսպիսով վերջինս դրկվեց թագավորությունից:

490. Թերնին⁴⁴ ամրոցի պաշարումը Փրանկների կողմից

Այդ ժամանակ, 1507 (1196) թվականին, երբ լրացավ Հաշտության պայմանագրի ժամկետը, Փրանկները շարժվեցին իրենց տեղերից և եկան պաշարեցին Թերնին կոլվող ամրոցը, որը գրտնրվում է Տյուրոսի մոտակայքում: Եվ մինչ Նրանք կատաղի ու երկարատև կոփվ էին մզում Նրա զեմ, Մելիք ալ-Աղիլը եկավ և բանակեց Նրանց դիմաց: Բայց նա լկարողացավ Նրանց վոնդել բերդի մոտից, այդ պատճառով պաշարվածները նեղվեցին կարիքից: Նրանք արդեն պատրաստվում էին հանձնվել, երբ Մելիք ալ-Աղիլի հետ վրա հասան Եղիպտական զորքերը: Եվ հանկարծ, մինչ Փրանկներին ոչ ոք չէր անհանգստացնում, Նրանք լքեցին ճամբարը և մտան Աքքա: Ամրոցը փրկվեց, թուրքերը զնացին պաշարեցին ծովափնյա Յափա քաղաքը և զենքի ուժով տիրեցին Նրան: Ապա այն ավարի մատնեցին, սպանեցին այստեղ եղած բոլոր տղամարդկանց, իսկ երեխաներին ու կանանց դարձրին ժառանքը ու աղախիների: Դա Յափայի երկրորդ գերեվարումն էր:
205 // Եղիպտացիները վերադարձան Եղիպտոս, իսկ Մելիք ալ-Աղիլը՝ Դամասկոս: Երուազեմը տրվեց Եղիպտացուն: Մելիք ալ-Աղիլը որոշակի ժամկետով հաշտություն կնքեց Փրանկների հետ և ելավ զնաց Ռումա:

491. Մարդինի պաշարման, Մելիք ալ-Ազիզի մահվան
և այդ ժամանակի իրադարձությունների մասին

1509 (1198) թվականին Մելիք ալ-Ազիլը ողջ Ասորիքում և
Արևելքում զորահավաք կատարեց: Դամասկոսում նա թողեց իր
կրտսեր որդուն, որի անունն էր Շարաֆեղդին Մելիք ալ-Մուադ-
դամ⁷⁶, իսկ Ռուհայում, Խառանում և Սամսուատում՝ իր մյուս
որդուն՝ Մելիք ալ-Քամիլ⁷⁷ անունով: Նփրկերտում տիրում էր
նրա մի այլ որդին, որի անունն էր Մելիք ալ-Առաջադ⁷⁸, իսկ Ա-
միդում նրա գեսան՝ Կուտրեղդին իրն-Նուրբեղդին⁷⁹ անունով:
որը Տիմուրտաշի սերունդների ցեղից էր:

Այդ ժամանակ Մարդինի անառիկ և նշանավոր բերդաբա-
ղաքին տիրում էր վերոհիշյալ Կուտրեղդինի ծառաներից մեկը,
որը դայակություն էր անում նրա երկու անշափահաս երեխանե-
րին և որի անունն էր Նիզամեղդին: Մելիք ալ-Ազիլը աշք ուներ
Մարդինի այս անառիկ բէրդի վրա: Այդ պատճառով նա հավա-
քեց բազմաթիվ հեծյալներ ու հետևակալիններ և զնաց պաշա-
րեց այն: Տիրելով ողջ շրջակա երկրին, նա հավշտակեց նրա բեր-
քը: Ամեն օր նա կատաղի կորիզներ էր մղում և ի վերջո 1511
(1200) թվականի⁷⁹ Հոկտեմբերին բռնի ուժով գրավեց բաղարի
միջնաբերդից դուրս գտնվող մասր Ողջ ձմեռը վերին բերդը մնաց
պատերազմական դրության մեջ, և բերդում եղող մարդիկ խիստ
նեղվեցին քաղցից:

Այդ տարվա դեկտեմբեր ամսի վերջին լուր ստացվեց Եգիպ-
տոսի Մելիք ալ-Ազիզ թագավորի մահվան մասին: Նրա մեծա-
մեծներն ու հոր ծառաները եկան և, վերցնելով Մելիք ալ-Աֆդա-
լին, նրան թագավորեցրին Եգիպտոսում: Սակայն վերջինս մի չա-
րաբաստիկ գործ ձեռնարկեց: Զորք հավաքելով՝ անմիջապես
206 դուրս եկավ Եգիպտոսից // և զնաց նվաճելու Դամասկոսը: Երբ
Մելիք ալ-Ազիլը լսեց այդ լուրը, փութով ելավ և միայնակ մեկ-
նեց Մարդինից՝ բաժանվելով բոլոր գորքերից և իր որդուց՝ Ռու-
հայի տիրոջից: Քչերի հետ նա շուտափույթ կերպով անապատի
ճանապարհով հասավ Դամասկոս: Հենց որ նա մտավ Դամաս-
կոս, նրա եղբորորդի Մելիք ալ-Աֆդալը հասավ Եգիպտոսից: Ե-
կան նաև նրա մյուս եղբորորդիները՝ Մելիք աղ-Զահիրը՝ Հալե-
պից և մեկ ուրիշը՝ Համայից ու Հոմսից: Սրանք միաբանած՝ պա-
շարեցին Դամասկոսը և իրենց հարձակումներով նեղ դրության
մեջ դրին նրան:

492. Մարդինի բերդի փրկության մասին

Ինչպես ասացինք, Մարդինի բերդում գտնվողները սաստիկ հյուծվել էին պարենի պակասությունից: Այդ պատճառով նրանք երաշխիքներ խնդրեցին՝ հանձնվելու պատրաստակամությամբ: Սակայն այդ բայլին դիմեցին խորամանկարար, քանի որ պահանջեցին, որպեսզի երաշխիքներն ուղարկվեն Դամասկոսից՝ Մելիք ալ-Աղիլի անունով: Վերին բերդի դադարին նրանք պարզեցին Մելիք ալ-Քամիլի դրոշը: Նրանք ուտելիք, խմելիք, ուկի և նվերներ ստացան, բայց դրսից ոչ ոք բերդ շմտավ: Այդ տարվա⁴⁸² մայիս ամսին նրանք գեսպան ուղարկեցին Դամասկոս՝ երաշխիքների խնդրով: Հետո սկսեցին իշեցնել թույլերին և նրանց փոխարեն բարձրացնել մարտունակ մարդկանց: Սուրհանդակներ էին ուղարկել նաև Մոսուլի տիրակալ Նուրեդդին իրն իզզեդդինի մոտ: Մի քանի օրից վերջինս ժամանեց իր Հորեղբորորդիների՝ Սինջարի ու Զեզիրեի տերերի և նրանց զորքերի հետ միասին: Նրանց շուրջը հավաքվեցին ողջ Մարդինի երկրի աշխարհազորն ու՝ Դունայսիրի⁴⁸³ բնակիչները: Կազմելով մի մեծ բազմություն, նրանք շրջապատեցին ողջ լեռան լանջերը, որտեղ առաջ բանակ էր դրել Մելիք ալ-Աղիլը:

Այսպիսով, ինչպես Մարդինում գտնվողները, այնպես նաև վերին բերդում նստածները ասես բանտի մեջ լինեին՝ լուսումունջ և առանց որևէ ձայն արձակելու Արևելցիները սրտապնդված, շուտափույթ կերպով հարձակում սկսեցին և շատ օրեր բաշարար կորվ մղեցին: // Բերդում նստածները, խախտելով իրենց խոստումը, պատրաստվեցին առավոտյան իշնել վերելից, մինչ դրսին-ները ճնշում պետք է գործադրեին իրենց զիրքերից և այսպիսով շրջապատման մեջ առնեին [թշնամուն]: Գիշերը Մելիք ալ-Քամիլի կողմնակիցները պատրաստվեցին և, կրակի մատնելով բոլոր պահեստները, լեռան արևելյան կողմից ճողովրեցին դեսի նփրկերտ: Նրանք իրենց հետ տարան միայն այնքան բան, որքան կարող էր կրել նրանցից յուրաքանչյուրը: Զորքերը, տագնապի մեջ ընկնելով, ողջ գիշեր փախեփախ եղան: Առավոտյան արևելցիները բարձրանալով, իսկ բերդում եղողները ցած իշնելով, տարվեցին հարստությունների, վրանների, զենքերի ու զանազան իրերի կողոպուտով և ձեռք բաշեցին փախլողներին հետապնդելուց: Այսպես փրկեց Մարդինի անառիկ բերդը, որը նվաճման վտանգի տակ էր: Քամիլը՝ Աղիլի որդին, իր զորքերով ուղղվեց դևակի նփրկերտ ու Ամիդ, ապա Մեերակի ճանապարհով հասավ Ուռհա: Իսկ Մոսուլի տիրակալը մեծամտացած ճանապարհ ընկավ և

Հասավ Ռեշայնա՝ դեպի Ռւուզա դիմելու և այն պաշարելու մտա-
դրությամբ։ Սակայն որոշ ժամանակ Ռեշայնայում մնալուց հետո
նա հիվանդացավ և իր զորքերի հետ միասին վերադարձավ
Մոսուլ։

493. Մելիք ալ-Քամիլի ժամանումը Դամասկոս և
այդ ժաղաքի խնդրի լուծումը

Սալահեդդինի որդիները, որոնք, ինչպես տսացինք, վաշա-
րել էին Դամասկոսը, իրենց ամենօրյա կատաղի հարձակումնե-
րով սաստիկ նեղության մեջ էին պահում այն ներսում գտնվող
նրանց հորեղբայրը ծանր դրության մեջ էր ընկել, բայց իր իմաս-
տության շնորհիվ կարողանում էր քաշաբար դիմանալ նրա որ-
դին, որն, ինչպես ցույց տվեցինք, վերադարձավ Մարդինից,
հավաքեց իր զորքերը և փութաց դեպի Դամասկոս՝ հորը օգնու-
թյան հասնելու նպատակով։ Եթե Հասավ նրա մոտերքը, Սալա-
հեդդինի որդիների զինվորները հանկարծակիորեն խուճապի
մատնվեցին, և ամեն մարդ, թողնելով իր ողջ ունեցվածքը, փա-
208 խավ աշքը կտրած ուղղությամբ։ // Հալեպի տերը դիմեց դեպի
իր երկիրը, իսկ Մելիք ալ-Աֆդալը՝ դեպի Եգիպտոս։ Ինչ վերա-
բերում է Մելիք ալ-Աղիլին, ապա նա ընդառաջ ելավ իր որդուն
և մեծ խնդրությամբ դիմավորեց նրան։ Դամասկացիները դուրս
գալով, տիրեցին ճողոպրածների ողջ ունեցվածքին։ Մելիք ալ-
Աղիլը զորք վերցրեց, և իր որդու հետ Եգիպտացիներին հետապն-
դելով մինչև Կահիրեի մատուցները, այնտեղ ճակատամարտ տվեց
նրանց։ Եգիպտացիները ջախջախիչ պարտություն կրեցին, և
Մելիք ալ-Աֆդալը փախավ մտավ քաղաք։ Կահիրեցիները սա-
կայն մեծ ցնծությամբ ընդառաջ ելան Մելիք ալ-Աղիլին և նրան
Կահիրե հրավիրեցին։ Նա տիրեց [քաղաքին], իսկ Մելիք ալ-
Աֆդալը, վերցնելով իր մարդկանց, գիշերով փախավ Բոսրա։

494. Եգիպտոսում Մելիք ալ-Քամիլի քագավորման և այդ
ժամանակ Ասորինում կատարված իրադարձությունների
մասին

Տիրելով Եգիպտոսին և, ինչպես երազում էր, այդ կերպ
դառնալով սուլթան, Մելիք ալ-Աղիլը Ռւուհայից բերել տվեց իր
որդուն և թագավորեցրեց այնտեղ, իսկ ինքը ելավ գնաց Դամաս-
կոս։ Ռւուհայում զանազան կառավարիչների և զորագլուխների
հետ միասին նա նստեցրեց իր մյուս որդուն, որի անունն էր

Մելիք ալ-Ֆարիզ⁴⁸², Համայիշտերը՝ Մելիք ալ-Մանսուր իբն Տարիկիդինը տեսնելով, որ Մելիք ալ-Աղիլը հաղթեց իր եղբորորդիներին և սեփականեց թագավորությունը, նրա հետ դաշն կնքեց և նրան հանձնեց Մարրուգն ու Եփրատի ափին գտնվող մի բերդ, որ կոչվում էր Կալա-Նաշմ⁴⁸³:

495. Թկոնիայի Ռուժնեղդին⁴⁸⁴ սուլթանի արշավանքի մասին

1512 (1201) թվականին, մինչ Մելիք ալ-Աղիլը գտնվում էր Եգիպտոսում, Խկոնիայից առաջ խաղաց Քիլիչ Արսլանի որդի Ռուժնեղդինը և Եկավ պաշարեց Մելիտենեն, որը պատկանում էր իր Մուֆղեղդին⁴⁸⁵ անոնով Եղբորը: Վերջինս Մելիք ալ-Աղիլի փեսան էր գտներ կողմից: Մելիտենեն պաշտպանելու համար ուղարկվեցին Ռուժայի զորքերը: Սակայն այդ ժամանակ համարձակություն ստացավ Հալեպի տիրակալ // Մելիք աղ-Զահիրը, որը պաշարելով Մարրուգը, գրավեց այն և կործանեց նրա պարիսպներն ու միջնարերդը, նա գրավեց նաև Եփրատի ափին գտնվող վերոհիշյալ բերդը: Հետո շարժվեց դեպի Ապամեա և ավարի մատնեց Համայի տիրոջ ողջ երկիրը, որովհետև վերջինս դաշինք էր կնքել իր հորեղբոր հետ: Բանակելով Համայի մոտակայքում՝ նա մեկ սմբս շարունակ կատաղի հարձակումներ էր գործում նրա վրա: Համայի տերը, նեղ զրության մեջ բնկնելով, հաշտություն կնքեց նրա հետ: Վերջինս մեկնեց այնտեղից և Եկավ ճամբար խփեց Հոմսի մոտակայքում՝ պատրաստվելով երկրորդ անգամ պաշարել Դամասկոսը:

496. Ամիդի տիրոջ մահվան և Մոսուլի եկեղեցիների կողապուտի մասին

Այդ ժամանակ Ամիդի տերն էր վերոհիշյալ Կուտրեղդինը, որը մի փառահեղ երիտասարդ էր: Մի գիշեր Հիսն-Քեֆայում, որ գտնվում է Տիգրիս գետի վրա, նրա ծառաները խեղդեցին նրան և սենյակի պատուհանի հսկայական բարձրությունից նետեցին այգու մեջ, Առավոտյան նրան մեռած գտան: Հիսն-Մանսուրում նա ուներ մի եղբայր՝ Նասրեղդին⁴⁸⁶ անունով, որը երեք օրից հասնելով Ամիդ, տիրեց եղբոր ողջ երկրին և նվաճեց բոլոր բերդերը: Տիրախեղդ ծառային, որի անունն էր Ֆախրեղդին, Ամիդի տիրակալը մեծ պատիվներ էր տվել Շատ սիրելուց նրան կնության էր տվել նաև իր քոռչը և հիշյալ եղբորն էլ վոնդել էր նրա

պատճառով։ Սակայն նա դավաճանեց և շարությամբ հատուցեց [տիրոջը], Եվ ահա Նասրեղինը, ձերբակալելով [Ֆախրեղի-նին], Հափշտակեց նրա ողջ ունեցվածքը և նրան դառնագույն տանջանքների ենթարկելուց հետո նետեց գուրի մեջ։ Հետո նա ամուսնացավ իր Հանգուցյալ եղբոր կնոջ հետ, որ Մելիք ալ-Աղիլի գուստըն էր։

Այդ ժամանակ, մինչ Մոսուլի տիրակալը իր զորքերի հետ դժում էր դրսում՝ պատրաստվելով արշավել դեպի արևմուտք,
210 // սատանայի դրդմամբ նինվեի երկրի Բարտելա⁴⁶⁷ գյուղում Հակառակություն ծագեց քրիստոնյանների և տեղի մահմեդական քտրողչի միջև։ Երբ գանգատվեցին նրանից, գյուղապետը նրա գործած մեղքի համար պատժեց նրան գանահարությամբ։ Վերջինս եկավ Մոսուլ և, գոտի կապելով, ուրբաթ օրը աղաղակ բարձրացրեց մեծ մզկիթում։ Թեթևամիտ մահմեդականների մի բազմություն հետեւց նրան, և քաղաքում մեծ խովություն ծագեց նրանք թափով դուրս եկան մեծ մզկիթից, որպեսզի զնան ավերեն Բարտելան։ Սակայն Հասնելով քաղաքի դարպասին և տեսնելով, որ այն փակ է, կտրուկ շրջվեցին դեպի թագրիտցինների⁴⁶⁸ մեծ եկեղեցին, խորտակեցին նրա դռները և, ներս մտնելով, Հափշտակեցին այնտեղ եղած ամեն ինչ։ Նրանք եղծեցին նրա ողջ շքեղությունը՝ դռները, բեմը, և խլեցին եկեղեցու բոլոր գեղեցիկ սպասքները՝ արքայական վարագույրները, խաչերը, ավետարանները, ինչպես նաև եկեղեցում պահպղող բոլոր արծաթյա և ոսկյա գավաթներն ու սկինները։ Մաֆրիանը⁴⁶⁹ Մոսուլում շէր։ Նրանք բռնությամբ մտան նրա սրահը և կողոպտեցին այնտեղ եղած ամեն ինչ։ Փորփրեցին սրահի Հատակը, ջարդեցին դռներն ու պահարանները և խուզարկեցին պատերը։ Նրանք ահռելի քանակությամբ պարեն, Հացահատիկ, ցորեն ու տարբեր տեսակի մթերքներ Հափշտակեցին։

497. Մելիտենեի մսւին

Արդ, Ռուբենեղինը՝ Քիլիչ Արսլանի որդին, [1]512 (1201) թվականի հունիս ամսին եկավ պաշարեց Մելիտենեն և ութ օրից գրավեց այն։ Նրա եղբայրը, որ գտնվում էր ներսում, նեղ դրության մեջ ընկնելով, Հանձնեց [քաղաքը] և, լքելով երկիրը ու իշխանությունը, թշվառ ու ձեռնունայն եկավ Ռուհա։

Այդ ժամանակ Կահիրեռում և ողջ Եգիպտոսում սաստիկ սովէ էր տիրում, որովհետեւ նեղոս գետը սովորականի պես շէր վա-

211 բարել և շեր ողողել այդ հողը: Սովն այնպես սաստկացավ, // որ
մարդիկ նույնիսկ սատկած անասուններ էին ուտում և շուկանե-
րում նեխած միս վաճառում: Սովից հետո [եղիպտացիները]
պատժվեցին մահտարածամով: Հավասարապես մեռնում էին և
հարուստները, և աղքատները: Տները, գյուղերն ու քաղաքները
ամայացան և անհամար թվով մարդիկ բնաշնչվեցին: Իսկ փրկ-
վողները, թշվառացած և հյուծված, ցրվեցին ողջ աշխարհում՝
հասնելով մինչև ստորին թարելոն:

498. Արևելցիների զորահավաքը և Դամասկոսի պաշարումը
նրանց կողմից. Մելիք ալ-Աղիլի մեկնումը
Եգիպտոսից

Այդ ժամանակ Սալահեդդինի վերոհիշյալ որդիները, որոնք
կանգնած էին իշխանության գլուխ, նորից հավաքվեցին և պատ-
րաստվեցին պաշարելու Դամասկոսը: Այդ տարվա հունիս ամսին
նրանք եկան պաշարման մեջ առան այն և սուրհանդակներ ու-
ղարկեցին արևելցիների մոտ, որպեսզի նրանք էլ ելնեն ու պա-
շարեն Ռուհան: Մոսուլի, ինչպես նաև Սինջարի ու Զեզիրեի տե-
րերը, պատրաստություն տեսնելով, եկան հասան մինչև Ռուհա-
սիր, ապա մեկնելով այնտեղից, գնացին Ռեշայնա: Ռուհայի և հա-
ռանի երկիրը դողաց սարսափից: Մոտ երեք ամիս նրանք մնա-
ցին իրենց տեղում: Ամիդի տերը նույնպես հավաքեց իր զորքերը
և եկավ Ռուհա՝ իր աներձագների մոտ: Երբ լուր ստացվեց, որ
Մելիք ալ-Աղիլը դուրս է եկել Եգիպտոսից և հասել երուսաղեմ,
որոշվեց պատերազմ սկսել արևելցիների դեմ: Սակայն արևելցի-
ների սիրտը վախ րնկավ, և նրանք, հաշտություն խնդրելով, ձեռ-
նունայն վերադարձան իրենց երկրներու:

Մելիք ալ-Աղիլը երուսաղեմ հասավ այդ տարվա հուլիս ամ-
սին, մինչ նրա Եղբորորդիները մարտնչում էին Դամասկոսի դեմ:
Դամասկոսում էին գտնվում վերը հիշված Շարաֆեդդինը և մի
ուրիշ խելացի առաջնորդ, որի անունն էր Սարեմեդդին: Ռուհայ-
ցի զինվորներն այլևս հակառակորդ չունեին, քանի որ արևելցի-
ները հաշտվել և վերադարձել էին իրենց երկիրը, իսկ հոռոմների
212 երկրի սուլթան Ռուփնեդդինը // գնացել պաշարել էր Արզունը:
Այդ պատճառով նրանք պատրաստություն տեսան, և Մելիք ալ-
Ֆահդը բոլորին վերցրեց՝ Դամասկոսին օգնության հասնելու հա-
մար: Իսկ Մելիք ալ-Աղիլը հնարամտությամբ և խորամանկու-
թյամբ երկպառակություն սերմանեց իր եղբորորդիների միջև,

որոնք գժավեցին իրար հետ։ Ավագին՝ Մելիք ալ-Աֆալին նա
տվեց Սամոսատի բերդն ու Սրուճը, և նա, հաշտություն կնքելով,
Հեռացավ Դամասկոսից։ Հալեպի, տերը նույնպես գիշերով փա-
խուստի գիմեց։ Դամասկացիները, նորից դուրս գալով, ավարի
մատնեցին նրանց ճամբարը, որոնք երկրորդ անգամ ծաղրի ա-
ռարկա դարձան։ Մելիք ալ-Աղիլը եկավ Դամասկոս և իր Մելիք
ալ-Ֆահիդ որդուն տվեց Ալեքսանդրիան, իսկ Ալոհան հանձնեց իր
մյուս որդուն, որը նշանակված էր Երուսաղեմի վրա և որի անունն
էր Մուսա Մելիք ալ-Աշրաֆ⁴⁹⁰։ Մրան զորքերի հետ ուղարկեց
Ռուհան։

499. Մարդինի պաշարման, Ռուբենեդինի՝ իբերներից կրած
պարտության և ժամանակի իրադարձությունների
մասին

1513 (1202) թվականի ապրիլ ամսին Մելիք ալ-Աղիլը հաշ-
տություն կնքեց իր Եղբորորդու՝ Հալեպի տիրոջ հետ։ Ապա նա
իր որդուն՝ վերոհիշյալ Մելիք ալ-Աշրաֆին, զորքերով ուղարկեց
պաշարելու Դունայի վրան ողջ շրջակայթը։ Ամ-
բողջ ամառը նրանք մնացին այնտեղ՝ ավերելով երկիրը, ուտելով
նրա բերքը և անարգել կերպով անելով իրենց ցանկացածր։
Այդ տարի Քիլիչ Արսլանի որդի Ռուբենեդինը շախախիչ
պարտություն կրեց իբերներից։ Արզուն ու շրջակա երկրները
զրավելուց և Անձիտի ու Հիսն-Զիադի գավառները հնագանդեց-
նելուց հետո նա ճամբար էր խփել Հայոց երկրում, և նրա շուրջն
էին հավաքվել իր զորքերու իբերները հարձակվեցին և, սուկալի
հարված հասցնելով նրանց, անհամար ավար ձեռք բերին։ Նրա
զորքերից մոտ քսան հազար մարդ սպանվեց, իսկ շատերը, այդ
թվում նաև նրա եղբայրը, գերի ընկան։

500. Զուտերի վերադարձ Մարդինից

213 // Ինչպես ասացինք, ողջ ամառը Մարդինի երկրում մնալուց
հետո, երբ վրա հասավ ձմեռը, զորքերը թողեցին եկան Ռուհան։
Այդ տարի քիչ անձրևներ եկան, և ամենուրեք հացահատիկի
թանկություն ընկավ։ Հացահատիկն ու Հարդը այնքան նվազեցին,
որ մի քաշ⁴⁹¹ ցորենը վաճառվեց 12 արծաթով⁴⁹², Հացահատիկի
նվազությունն այսպես զգացվեց ողջ այդ և հաջորդ տարին։
Այդ տարի ապրիլ ամսին զորքերը նորից պատրաստվեցին

զնալ Մարդինի երկիրը։ Երբ այնտեղի տիրակալները նեղ դրության մեջ ընկան և տեսան, որ օգնող շունեն, հարկադրված դիշեցին Ռեշայնան և հիսուն հազար ոսկյա դինար՝ ի հատուցումն Մարդինից փախչելու ժամանակ Մելիք ալ-Քամիլի կորցրած [Հարստության]։ Այսպիսով հաշտություն կրվեց, և նրանք ձեռք քաշեցին արշավանքից։ Ռեշայնան տրվեց Սալահեդդինի որդի Մելիք ալ-Աֆղալին։ Սակայն հաջորդ տարի նա գժտվեց իր հորեղբոր հետո Վերջինս ետ խլեց Սրուճն. ու Ռեշայնան և տվեց իր որդուն, որ Ուռհայի տերն էր։

Այդ տարի Ամիդի տերը զայրացավ Սևերակի տիրոջ վրա և, բռնելով ու բանտարկելով նրան, գրավեց նրա բոլոր տիրույթները։

Նույն տարվա մեջ Կիլիկիայի իշխանը⁴⁹³ պաշարեց Անտիոքը և, սաստիկ նեղելով նրան, կերավ ու փշացրեց նրա բերքը։ Հաշորդ տարի նա ավելի ևս ուժեղացրեց ճնշումը քաղաքի վրա և, հարձակվելով արևմտյան կողմից, ներխուժեց քաղաք ու տիրեց նրան։ Ֆրանկները սիրտ առան և, զենքի գիմելով, փորձեցին բռնել նրան, բայց նա ճողովրեց ու փախավ և կարողացավ դուրս պրծնել։ Նրան հետապնդեցին, բայց լհասան։ Քաղաքը փրկվեց։

Այդ տարի Ամիդի տերը եկավ պաշարեց Կատախնա⁴⁹⁴ կոչվող բերդը, որ գտնվում է Սփրատի ափին, և հարձակում ձեռնարկեց նրա դեմ։ Սակայն նա կորցրեց իր գինվորներից շատերին և ձեռնունայն ետ դարձավ։

Մենք նկարագրեցինք մինչև այժմ, այսինքն՝ մինչև 1514
214 (1203) թվականը կատարված դեպքերը։ // Թող աստված օգնի մեզ ողորմածարար և հաշտություն ու խաղաղություն հաստատի իր ժողովրդի և եկեղեցու մեջ, ամեն։

501. Նգիպտոսում ծագած մահարածամի մասին

Այդ տարի, 1515 (1204) թվականին, Նգիպտոսում առողացած սոսկալի ուժեղ սովից և դրան ուղեկցող մահարածամից հետո, որ վերը նկարագրեցինք, նեղոս գետը սովորականի ոլես վարարեց և ողողեց այդ երկիրը։ Վարուցանք կատարեցին, առատ բերք ստացան և երկիրը շենացավ։ Սակայն հետո հանկարծակի մի սարսափելի մահարածամ ծագեց։ Մեռնողներն այնքան շատ էին, որ թաղող շկարը շամանարակին անթիվ բազմությամբ մարդիկ դուռ գնացին։

502. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի
Կոստանդնուպոլիս⁴⁸

Այդ տարի ֆրանկ թագավորները ոտքի ելան՝ Ասորիքի քրիստոնյաներին օգնության հասնելու և Հնարավորության դեպքում սուրբ քաղաքը մահմեդականների ձեռքից փրկելու նպատակով՝ Նրանցից ոմանք շարժվեցին դեպի կղզիները, իսկ այնտեղից եկան Կոստանդնուպոլիս և, կատաղի հարձակում գործելով նրա վրա, այն խլեցին Հույների ձեռքից. Տիրելով նրան՝ նրանք այնտեղ նստեցրին մի հույն պատանու. Սա որդին էր այն կայսեր, որին Հույները որոշ ժամանակ առաջ կուրացրել և զրկել էին թագավորությունից: Այս պատանու մայրը ծագում էր ֆրանկներից: Նրանից հետո Հույներն այլևս երբեք թագավոր չունեցան⁴⁹: Պատանին օգնություն խնդրեց [ֆրանկներից] և Հնարանդվեց նրանց բռնատիրությանը: Ֆրանկները ողջ ձմեռ, մինչև Թառասնորդաց պահքը, տիրեցին Կոստանդնուպոլիս և հաշտություն կնքեցին իկոնիայի սուլթան Ռուբնեղին իբն Քիլիզ Արսլանի հետ: Վերցինս նրանց խոստացավ ճանապարհ տալ իր երկրում՝ // Հոգալով նրանց կարիքները և ուղևորության համար անհրաժեշտ բաները: Ոմանք էլ եկան ժողի ուղղությամբ մինչև Տյուրոս, Սիդոն, Աքրքա ու Փյունիկիա և, դուրս գալով, ասպատակեցին մինչև Երուսաղեմի և Տիբերիայի մատուցները: Նրանք մահմեդական գյուղերից ահազին բազմություն գերեցին: Առևանգեցին նաև բազմաթիվ մարդկանց, որոնք գնում էին Եգիպտոս, ինչպես նաև երկելիների կանանց ու երեխաներին, որոնք ճամփա էին ընկեր Դամասկոսից դեպի Եգիպտոս:

503. Մելիք ալ-Աշրաֆի արշավանքը դեպի արևելք և
արևելցիների դեմ մղված պատերազմը

Հունաց 1515 (1204) թվականին Մոսուլի տիրակալ և աթարեկ նուրբեղդինը պատրաստվեց և, զորք հավաքած, եկավ պաշտամք Թելլ-Աֆարը⁵⁰ իր Հորեղբորորդու՝ Սինջարի տիրոջ Հետունեցած քենի պատճառով: Սինջարի տերը դիմեց Մելիք ալ-Աշրաֆին, որը զորք հավաքեց՝ նրան օգնության հասնելու նպատակով: Մեկնելով Ռումայից՝ նա գնաց բանակեց Բեթ-Շազե⁵¹ անունը կրող գյուղի աղբյուրների մոտ: Այնտեղ էլ հավաքվեցին եղբայրները՝ Մելիք ալ-Աշրաֆը, Սինջարի տերը, Նիբրկերտի տեր Մելիք ալ-Առուհադը, Ամիդի, ինչպես նաև Սինջարի ու Զե-

զիրեի տերերը: Լսելով այդ, Մոսուլի տիրակալը պատրաստված էկավ դիմակայելու նրանց: Երբ մարտակարգերը դասավորվեցին և հնչեցրին շեփորներն ու թմբուկները, աստված մի քամի ուղղեց դեպի Մոսուլի տիրակալի կողմնակիցները: Նրանց աշխերը կուրացան փշող քամուց, հողափոշուց և զորքերի ծխից: Մոսուլցիները պարտվեցին ու փախան: Դա Մելիք ալ-Աշրաֆի առաջին հաղթանակն էր: Մելիք ալ-Աշրաֆի կողմնակիցները առաջ շարժվեցին և, հասնելով Մոսուլի մոտակայքը, հափշտակեցին հրկրի հանդերում կուտակված բերքը, կողոպտեցին գյուղերն ու ետքարձան:

504. Ռուբնեդին սովորանի մահվան մասին

216 // 1517 (1206) թվականին մեռավ Աբուլֆաթահ մեծ սուլթանի որդի Թիլիշ Արսլանի որդի Ռուբնեդինի: Ռուբնեդինից հետո թագավորեց և հոռոմոց երկրներին տիրեց նրա մանկահասակ որդին, որի անունն էր Թիլիշ Արսլանշահ^{ՀՀ}: Այդ ժամանակ հայտնվեց պատանու հորեղբայր Խոսրովշահը^{ՀՀ}, որը, հալածվելով իր եղբայր Ռուբնեդինից, ապաստան էր գտել մայրաքաղաքում և այնտեղ ամուսնացել մի հույն կնոջ հետ: Լսելով եղբոր մահը, նա մեկնեց Կոստանդնուպոլսից և, թուրքմեննական ցեղերի ուղեկցությամբ գալով պաշարելով կոնսիսն, պատերազմ սկսեց իր եղբորորդու դեմ: Վերջինս պարտվեց և քաղաքն ընկավ [Խոսրովշահի]: Ճեռքը, որը բռնեց ու բանտարկեց պատանուն, իսկ նրա մեծամեծներին կոտորեց: Այսպիս Խոսրովշահը տիրեց Հոռոմոց երկրներին:

505. Խոսրովշահի պարտությունը Մելիք ալ-Աշրաֆից

Այդ ժամանակ Խոսրովշահը դաշինք կնքեց Հալեպի տիրակալ Մելիք աղ-Զահիրի հետ, և վերջինս նախապատրաստված եկավ պաշարեց Համան: Ութ ամիս շարունակ նա ամենօրյա հարձակումներ գործեց նրա վրա: Մելիք ալ-Աշրաֆը պատրաստվեց Համայից դուրս վռնգել իր հորեղբորորդի Մելիք աղ-Զահիրին, որովհետև այն նվեր էր տրված իր դստերը: Երբ Մելիք աղ-Զահիրը տեսավ, որ Մելիք ալ-Աշրաֆը կազմ ու պատրաստ հասել է Մաբբուգ, օգնական զորք ինդրեց Կապաղովկիայի սուլթան Խոսրովշահից: Վերջինս անհամար զորքեր ուղարկեց, որոնք մոտեցան Սամոսատի շրջակայքին: Տեղեկանալով այդ մասին,

Մելիք ալ-Աշրաֆը իր զորքերի և բազմաթիվ արաբների հետ
մեկնեց Մաքրուգից և ճակատամարտ տվեց ոռմաց⁵⁰¹ զորքերին։
Վերջիններս պարտվեցին, և տրամադրը գերեցին Խոսրովշահի
զինվորներին, որոնք բաղկացած էին քսան-երեսուն Հոգիանոց
խմբերից։ Խումաց [զորքերը] թիկունք գարձրին, և արաբներն ու
Մելիք ալ-Աշրաֆի զինվորները տիրեցին Նրանց ձիերին ու ու-
նեցվածքին, // մինչդեռ զրանից առաջ երկրները զողում էին
Խոսրովշահի զորքերից։ Դա Մելիք ալ-Աշրաֆի երկրորդ Հաղթա-
նակն էր։ Մելիք ալ-Աշրաֆը բարյացակամ էր բոլորի նկատմամբ
և մանկությունից վատություն չէր արել որևէ մեկին։

506. Հայոց Խլաբ Տաղաժի Վիճակի Մասին

Հայաստանի այս քաղաքը՝ Խլաթը, թագավորության աթո-
ռանիստն էր։ Շահարմենի մահվանից հետո թագավորեց Բեգթե-
մուրը⁵⁰², որը նրա ժառաներից մեկն էր։ Շահարմենի անժառան-
գության պատճառով որոշ ժամանակ թագավորելուց և Հաջողու-
թյունների հասնելուց հետո Բեգթեմուրը մի ուրբաթ օր սպանվեց
մզկիթում։ Նա ուներ մի փոքրահասակ որդի⁵⁰³, որը շէր կարող
զորքերի գլուխ կանգնել։ Երկրի հշխանությունն անցավ մի այլ
ժառայի ձեռքը, որի անունն էր Հազարդինար⁵⁰⁴։ Տիրելով երկրին՝
նա որոշ ժամանակ մնաց թագավորական գահի վրա ու մեռավ։
Երկիրն ալեկոծվեց, քաղաքի մեծամեծները պառակտվեցին իրա-
րից, որովհետև նրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր թելադրել
իր կամքը։ Ոմանք որոշեցին թագավորեցնել Արդունի տիրոջը,
որը Խոսրովշահի եղբայրն էր, ոմանք էլ ուզեցին Հրավիրել Մար-
դինի տիրոջը, ուրիշները խնդրեցին Մելիք ալ-Աղիլ մեծ սովոր-
նին, որպիսզի գահն զբաղեցնելու համար ուղարկի իր որդինե-
րից մեկին, սակայն մյուսներն էլ նախընտրեցին Փահլակն⁵⁰⁵ առ-
նունով մի ժառայի, որը զինվորների ազակությամբ գրավեց
երկիրը։

Նփրկերտի տերը, որը Մելիք ալ-Աղիլի որդին էր, պատ-
րաստված մտավ այդ երկիրը, գրավեց սահմանամերձ բերդերն
ու հտ գարձավ։ Մարդինի տերը նույնական բանակ և աշխարհա-
ղոր հավաքելով, մտավ երկրի խորքերը՝ Խլաթին տիրելու նպա-
տակով։ Փահլականը տեսնելով, որ շատերն աշք ունեն երկրի վրայ
մտածեց, որ ավելի լավ կլինի, եթե ինքը գրավի այն, և դրա
համար սպանեց Բեգթեմուրի մատաղ որդուն։ Մարդինի տերը
Հկարողանալով ձեռք ձգել Խլաթը, ահագին ոսկի ժախսելուց հետո

218 ձեռնունայն վերադարձավ Մարդին: Իսկ Արզունի տերը // կեղծ դաշինք կնքեց Փահլանի հետ և, հարմար առիթ գտնելով, սպանեց նրան: Նփրկերտի տերը, զորքեր ստանալով իր հորից, զենքի ուժով առաջ շարժվեց և, վերցնելով իր համակիրներին, գրավեց երկիրը: Խլաթ մտնելուց հետո նա գրավեց բազմաթիվ բերդեր, որոնց թվում՝ Մանազկերտի անառիկ բերդը, և մի շարք այլ վայրեր: Արզունի տերը զզչաց, որ սպանել է Փահլանին:

507. ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ԱՂՖԻԼԻ ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ԱՌԻԽԱԴԻ
ՓԱԽՈՍՏԱՐ ԽԼԱԹԻԳ⁵⁰⁶

Արզունի տերը զորահավաք կատարեց և եկավ պաշարելու խլաթը: Երբ Խլաթի տեր Մելիք ալ-Առևադը տեսավ, որ հակառակորդներն իրենից ուժեղ են, հեռացավ Խլաթից և պաստանեց Մանազկերտի բերդում: Արզունցիները եկան և պաշարեցին այդ բերդը: Եվ մինչ նրանք մարտնչում էին իրար հետ, մեկ ամիս անց Մելիք ալ-Առևադին բազում զորքերով օգնության հասավ նրա եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆը, որն Ռուհայի տերն էր: Քաղաքը պաշարելուց ու նվաճելուց հետո նրանք գրոհով գրավեցին նաև միջնաբերդը: Նրանք կոտորեցին բազմաթիվ մեծամեծների ու երկնելիների, ինչպես նաև Արզունի տիրոջ հետ համագործակցած մարդկանց: Մելիք ալ-Առևադը լիակատար իշխանություն ստացավ Խլաթում:

508. ԻՐԵՒՆԵՐԻ, ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ՊԼՈՒԶԻՆԵՐԻ ԱՐՂԱՎԱՆՔԸ
ԱՐՁՈՒՆԻ ՄԻՐՈՉՆ ՕԳՆԵԼՈՒ ԾՊԱՄԱԿՈՎ

Արզունի տերը գնաց օգնություն խնդրեց իբերներից՝ Խլաթը վերագրավելու մտադրությամբ: Նրան տրված զորքերը պաշարեցին և գրավեցին Մանազկերտը, որից հետո մոտեցան Խլաթին: Խլաթի տերը ելավ և դիմադրություն ցույց տվեց նրանց: Վերջիններս պարտվեցին, կոտորվեցին, թուլացան և հրաժարվեցին Խլաթին մոտենալու մտքից: Մինչև ձմեռ այնտեղ մնալուց հետո, իբերները ձեռնունայն ետ դարձան:

**509. ՄԵԼԻՔ ԱԼ-ԱՂՖԻԼԻ ԱՐՂԱՎԱՆՔԸ ԴԵՎԻ ԱՐԵԵԼԻ և ԿՈՐՔԵՐԻ
ԱՊԱՋԻԱՊԱՇՈՒՄԸ ՍԻՆՉԱՐԻ ՈՎՀՈՒՐՅԱՄԲ. ԻՐԵՒՆԵՐԻ,
ԱՅՍԻՆՔՆ՝ ՊԼՈՒԶԻՆԵՐԻ ԱՊԱՋՆՈՐԴ ԶԱԷՎԻՀԱՅԺԻ⁵⁰⁷
ԵՐՐՈՐ՝ ԽՎԱճԵՍԻ⁵⁰⁸ ԳԵՐՈՒՄԸ**

219 Հունաց 1520 (1209) թվականին Մելիք ալ-Աղֆիլը // զորքերով եկավ և բանակեց Դունայսիրում: Հավաքելով նաև Զեղի-

բեռմ գտնվող զորքերը և դողացնելով ողջ արևելքը՝ այդ տարվա դեկտեմբեր ամսին նա գնաց ռդաշարեց Շիդարը, այսինքն՝ Սինչարը։ Կես տարի նա կատաղի հարձակումներով սաստիկ նեղություն պատճառեց նրան։ Արբելայի և Շահրդորի տեր Մուղափֆարեդինը, ինչպես նաև Մոսուլի տիրակալը պատրաստվեցին օգնության հասնել Սինչարի տիրոջը։ Սակայն մինչ նրանք զրադված էին դրանով⁵⁰⁹, քառասուն օր անընդհատ ձյուն եկավ, և արեվելքի քաղաքների տներն ու փողոցները լցվեցին ձյունով ու սառուցով՝ սոսկալի ուժեղ ցրտի, պայմաններում։ Զմռան ցրտից Մելիք ալ-Աղիլի զինվորները թուլացան, և նա հաշտություն կրնեց Սինչարի խնդրում։ Հետո գնաց զրավեց Մօքինն ու Խարուրի գավառը և թողեց գնաց Խառան։

Մինչ նա գտնվում էր Խառանում, իրերներն սկսեցին ասպատակել Խլաթի երկիրը և դավ նյութել խլաթեցիների հետ՝ քաղաքն իրենց հանձնելու համար։ Նրանք գաղտագողի եկան իրենց առաջնորդ հվանեսի հետ, որը իրերների գլխավոր հրամանատար Զաքարիայի եղբայրն էր։ Խլաթի տերը, զգալով խլաթեցիների և իրերների դավագրությունը, գիշերային հարձակում ձեռնարկեց։ Իրերների սիրտը կոտրվեց, նրանք նեղ դրության մեջ ընկան, իսկ հվանես զորագլուխը գերի բռնվեց։ Հետո իրերները հաշտություն կնքեցին և փրկագնեցին իրենց զորագլուխ հվանեսին ութսուն հազար զինարի և երկու հազար զերիների դիմաց։ Իսկ հվանեսի գստերը կնության տվին Խլաթի տեր Մելիք ալ-Աղիլը՝ ցնծության, իսկ նրա բոլոր հակառակորդները ահուդողի մեջ էին։

510. Կիլիկիո Երկրի, ինչպես նաև Լեռն իշխանի⁵¹⁰ հնարամատության մասին

Հունաց 1520 (1209) թվականին Խոսրովշահ սուլթանը պատրաստվեց և անհամար զորք հավաքեց՝ Կիլիկիո Երկիրն ասպատակելու նպատակով։ Երբ Կիլիկիայի իշխան Լևոնը տեսավ, որ 220 Խոսրովշահը պատրաստվում է մտնել իր Երկիրը, // մի խորամանկ դավ սարքեց։ Նրա մեծամեծներից մեկն ուղարկվեց սուլթանի մոտ և ձեւացրեց, թե գժտվել է իր տիրոջ՝ Լևոնի հետ։ Խիստամբաւանելով վերջինիս սուլթանի առջև, նա հավաստիացրեց, որ եթե իրեն զորք տրվի, ապա կմտնի հայոց Երկիրը և նշանավոր բերդերը կհանձնի սուլթանի ձեռքը։ Սուլթանը հավատաց ու նրան տվեց իր բանակի Երևելի և ազնվական մարդկանց, ինչպես

նաև ահազին ոսկի: Երբ նա առաջնորդեց նրանց դեպի դարանակալման վայրը, թուրքերի կողմից չնկատված դարանակալները հարձակվեցին նրանց վրա և կոտորեցին այդ զորաբանակը: Հրամանատարները գերի ընկան և շղթաների մատնվեցին: Լսելով այդ, եռուրովշահը զայրացավ ու զորահավաք կատարեց՝ հայերից վրեժ լուծելու և հաշիվ պահանջելու նպատակով: Նա կազմու պատրաստ մտավ հայոց երկիրը և սկսեց ասպատակել ու ավարի մատնել այն: Գրավելով թերդում⁵¹¹ կոշվող բերդը, նա ուզեց մտնել երկրի խորքերը, բայց Մելիք ալ-Աղիլի միջնորդությամբ նրանց միջև հաշտություն կայացավ, և սուլթանը վերադարձ իր երկիրը:

511. Սուլթան Խոսրովշահի սպանության մասին

1522 (1211) թվականին Խոսրովշահը պատրաստվեց մտնել դեռևս Հույների ձեռքում մնացած երկրները: Հույներն ունեին մի առաջնորդ, որի անունն էր Հասկարիս⁵¹²: Երբ սուլթանը զորք հավաքած ներխուժեց Հունաց երկրները և սկսեց ավերել ու կոտորել, Հույները նրա մոտ դեսպաններ ուղարկեցին՝ նվերներով, հաշտության խնդրանքով և տուրք վճարելու պատրաստակամությամբ: Սակայն վերջինս չհամաձայնեց, և այդ պատճառով նրանք օգնություն խնդրեցին մայրաքաղաքի ֆրանկներից: Օգնության փութալով Հույներին՝ ֆրանկները հսկողության տակ առան երկրի մուտքը և ամբարտակներ կառուցեցին այդ կողմերով Հոսող գետի վրա: Զրերը ողողեցին ողջ գաշտը և ցեխ առաջացրին: Ֆրանկները հարձակվեցին թուրքերի վրա և շախաշախեցին նրանց:

221 Սուլթան Խոսրովշահը սպանվեց կովում, իսկ // թուրք զինվորները սրի մատնվեցին: Փախուստի դիմողներն ընկան ցեխի մեջ և թաղվեցին: Նույնիսկ մեկ հոգի շիրկվեց նրանցից: Ֆրանկները, անհամար ձիեր, զենք ու ոսկի ձեռք բերելով, ցնծությամբ ետ դարձան:

512. Խլարի տիրակալ Մելիք ալ-Առիադի մահվան մասին

Հունաց 1523 (1212) թվականին Խլաթ քաղաքում Հիվանդացավ Մելիք ալ-Աղիլի որդի Մելիք ալ-Առիադը: Երկար ժամանակ Հիվանդ մնալով և տեսնելով, որ Հիվանդությունը սաստկանում է, նա Ուսհալից կանչել տվեց իր եղբայր Մելիք ալ-Իշրաֆին և նրան հանձնեց թագավորությունը: Երբ արդեն Մելիք ալ-Աշրաֆը

գտնվում էր Խլաթում, Նրա եղբայր Մելիք ալ-Առաջադը մեռավ, Մելիք ալ-Աշրաֆը տիրեց Խլաթին, ինչպես նաև Նրան Էնթակա երկրներին ու Նփրկերտին՝ ժառանգելով Եղբոր բոլոր զանձերը: Այդ տարի թուրքմենները գերեցին ծովափնյա Բիսինուս^{ՏԱ} քաղաքում մնացած Շունաց թագավորին և բերին Իկոնիայի սուլթանի մոտ: Նա ետ գնեց իր անձր երկու հարյուր հազար կարմիր դինարով, քաղաքը հանձնեց սուլթանին և հնագանդություն հայտնեց Նրան:

513. Մելիք ալ-Աղիլի ժամանումն Ունիա

1526 (1215) թվականին Մելիք ալ-Աղիլը եկավ Ունիա իր փոքրահասակ որդու՝ Շիհաբեդդին Ղազի Մելիք ալ-Մուզաֆֆարի^{ՏԱ} հետ, որը տիրեց Ունիայի և Խառանի գահին: Այդ ժամանակ Ունիան շենանում էր, իսկ Ունիայիցիները բարգավաճում էին առևտրով և շինարարական ձեռնարկումներով: Ունիայում թիւ տեղեր էին մնացել շվերականգնված: Շիհաբեդդինը, ավելի քան իր մյուս եղբայրները, հետևում էր մահմեդական օրենքներին: Միաժամանակ նա խիզախ հեծյալ ու պատերազմող էր:

Այդ ժամանակ մեռավ Նրա հորեղբորորդի Մելիք աղ-Զահիրը՝ Հալեպի տերը: 1526 (1215)* թվականին մեռավ նաև Մելիք ալ-Աղիլը^{ՏԱ}, //

222 Երեք տարի Ունիայում մնալուց հետո, Շիհաբեդդինը Ունիան հանձնեց իր Մելիք ալ-Աշրաֆ Եղբորը և ստացավ Խլաթն ու Նփրկերտը: Հազիվ երկու տարի էր անցել Խլաթում Շիհաբեդդինի տիրակալումից հետո, երբ Մելիք ալ-Աշրաֆը որոշեց ետ վերցնել Նրանից Խլաթը: Զգալով այդ, Շիհաբեդդինը շնանդուրժեց և, ապստամբելով Մելիք ալ-Աշրաֆի դեմ, պատրաստվեց պատերազմելու Նրա հետ: Մելիք ալ-Աշրաֆը զորք հազարեց և մեկնեց Խլաթ: Շիհաբեդդինը փակեց Խլաթ քաղաքի դարպասները և ճակատամարտ տվեց իր եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆին: Սակայն Խլաթեցիները և Շիհաբեդդինի զորքերը ակնհայտորեն ի վիճակի շին պատերազմելու Մելիք ալ-Աշրաֆի դեմ: Այդ պատճառով հարձակման անցնելով՝ Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը ճնշում գործադրեցին Նրանց վրա և ներխուժեցին քաղաք: Շիհաբեդդինին բռնեցին ու նստեցրին Նփրկերտում: Իշխանության գլուխ անցնելով՝ նա Նփրկերտում վերացրեց բոլոր մաքսային հարկերը

* Կուանցաղբարյուն. «Մելիք ալ-Աղիլը մեռավ 1529 (1218) թվականին»:

արգելեց քրիստոնյաներին իրենց տներից դուրս գինի խմել կամ
ցերեկը մեռել թաղել Երկու տարի հետո նա գնաց Մեքքա՝ աղո-
թելու Վերադառնալով Մեքքայից նա խախտեց իր խոստումը և
նորից հաստատեց մաքսային հարկերը։ Սակայն ոչ ոքի նա
չզրկեց՝ ո՛չ քրիստոնյաներին, ո՛չ հրեաներին, թեև մահմեդա-
կաններից բացի բոլորին ատում էր։

514. Երաշաի և նեղ տարիների, ինչպես նաև զծնդակ
մորեխի հարձակման մասին, որ խժոեց
անխղճաբար

Հունաց 1534 (1223) թվականին հացահատիկի պակասու-
թյուն և թանկություն սկսվեց Բաբելոնից մինչև Եփրատ դետն ու
Հալեպի սահմանները։ Թեև մարդիկ ցանք էին կատարում, բայց
անձրեւ չկար։ Սերմերից շատերը ծլարձակեցին, սակայն քանի որ
անձրեւ չեկավ, չորացան։ Խսկ այն սերմերը, որ ցանվում էին անձրե-
վից հետո, թոշունների բաժին էին դառնում։ Որոշ տեղերում անձրե-
223 ներ եկան և ցանքսերը պտղաբերեցին, // սակայն երբ հասավ
հնձի ժամանակը, մորեխները հարձակվեցին և, կարծես եփած-
պատրաստ գտնելով, խժոեցին հացահատիկը։ Այդ պատճառով
ցորենի մեկ քաշի¹⁰ գինը աստիճանաբար բարձրացավ նախ՝ մին-
չև 15 արծաթ¹¹, ապա՝ մինչև 25։ Նույնը նաև գարին, բակլան,
ոսպը, սիսեռը և մյուս բաները, որոնք եթե առաջ վաճառվում
էին մեկ արծաթով, դարձան չորս արծաթ¹²։ Արկելցիները, առանց
հարցնելու թանկն ու էժանը, կրում էին ուղտերով։ Երբ Ուռհայի
քրիստոնյաները տեսան, որ ողջ ժողովուրդը դառնացած հուսա-
հատվել է կյանքից, և ոչ ոք օգնության ձեռք չի մեկնում, քանի
որ աստված զայրացել է աշխարհի վրա, որոշեցին պաղատել
և ողոքմություն բաշխել, որպեսզի աստված գթա իր արարած-
ներին և անձրեւ ուղարկի։

515. Ոտհայեցիների պաղատանքը և ողոքմուրյունները

Այդ ժամանակ Ուռհայի լեռան վանականների մեջ հոշակ
էր վայելում Օտարների վանքում բնակվող Ռաբբան Բարսուման՝
մի պատվարժան ծերունի և օրինակելի միայնակյաց։ Քահանա-
ները և քաղաքի բնակիչները որոշեցին վեր կենալ և պաղատանք
մատուցել աստծուն։ Տղամարդիկ, կանայք և երեխաները շքա-
խմբով դուրս եկան քաղաքից և Բորոտների ջրհորից այն կողմ

սկսեցին պաղատել, աղոթել և երկրագել: Բոլոր հակոբիկները,
Հույները և Հայերը միաբերան ծնրադրությամբ երեսները հպում
էին Հողին և բաց սրտով ու մերկ գլխով դառնաղի արտասուք թա-
փում: Այսպես վարվեցին շորս օր, բայց անձրև չեկավ:

516. Հավատացյալների զանգատը համանաներից
224 Ռաբբան // Թարսումայի առջև

Երբ ժողովուրդը տեսավ, որ անձրև չի գալիս, հակոբիկների,
Հույների և Հայերի բազմությունը մոտեցավ Ռաբբան Բարսումա-
յին, որը փայլում էր այդ օրերին: Նրանք ասացին. «Մենք արժանի
չենք աստծու ողորմածությանը, որովհետև քահանաները, որոնք
լույս և աղ պետք է լինեին, դարձել են խավար և անհամություն:
Նրանք զրկում են միմյանց, իրար վերաբերվում ատելությամբ ու
շարամտությամբ: Նրանք չեն խորշում երաժիշտների ընկերակցու-
թյունից և գինի են խմում, նույնիսկ հարբում ու փսխում են: Ո՞չ
աստծուց են ամաշում, ո՞չ մարդկանցից: Նրանց տեսնելով՝ սո-
վորական հավատացյալները, որոնք տկարամիտ ու անգիտակից
են, միթե ավելին չեն անի, քան նրանք: Ամենավատն այն է, որ
նրանք իրար զրպարտում են տիրակալների առջև, և եթե լիներ
վերջիններիս բարությունը, միմյանց կղրկեին ունեցվածքից ու
կյանքից»:

Երբ Ռաբբան Բարսումա ճգնավորը հավատացյալներից լսեց
այս բաները, կանչեց քահանաներին ու կղերականներին և ասաց
նրանց. «Չեր պատճառով է աստված զայրացել մեզ վրա»: Նա
հանդիմանեց նրանց բաղում կշտամբանքներով և պարտավո-
րեցրեց աստծու խոսքով, որ այլևս զայթակղության պատճառ
չդառնան ո՞չ հավատացյալների, ո՞չ էլ իրենց անձանց համար:
Նա ասաց. «Ահա ձեր աշքով իսկ տեսնում եք ձեր և ձեր որդինե-
րի կենաց վախճանը: Ողջ ժողովուրդը համոզվեց, որ մեր չար
մեղքերի պատճառով դադարեցին անձրևները»: Հետո նա հորդո-
րեց նրանց, որ ողորմություն բաշխեն, մոռանան միմյանց նկատ-
մամբ իրենց սրտերում պահած քենը և հետևեն Սուրբ Գրքի պատ-
վիրաններին:

516. Ոտիայեցիների բաշխած ողորմությունները, Սուրբ
Կիրակիի մեծարումը և վարսերի ու
խոպովների խուզումը⁵¹⁹

Այնուհետև ուռհայեցիներից յուրաքանչյուրն իր ուժերի նե-
րածի շափով ողորմություն բաժանեց: Ով պատճառ էր դարձել

որևէ մեկի բանտարկության, հանել տվեց հանցագործին բանտից: Ովքեն ուներ մի ուրիշի նկատմամբ, այդ օրերին մոռացավ քենը: Նրանք խոստացան // շբացել իրենց խանութները կիրակի օրը և շամանակել իրենց գլուխները ավետարանի ընթերցման ժամանակ: Աղջ ժողովուրդը դադարեցրեց առևտուրը, խանութները փակվեցին, իսկ արհեստավորները ձեռք քաշեցին իրենց արհեստներից, որովհետև սուզը համընդհանուր էր: Այսպես յոթ օր նրանք անցկացրին ծոմով, աղոթքներով, ողորմություններով, աղերսանքներով ու տիրությամբ: Ինչպիսի՞ ողբալի տեսարան էր, երբ նրանք աղերսում ու պաղատում էին աստծուն: Երբ Ռաբբան Բարսուման հորդորում էր ժողովրդին, նրան լսում էին ինչպես մի ճարգարեի: Ավետարաններ և խաշեր բռնած՝ նրանք վանքերից և քաղաքից բերին ու մեծարեցին սրբերի մասունքները: Ժողովուրդն այսպես աղաղակ էր բարձրացրել առ աստված, բայց անձրև չէր գալիս:

Պաղատանքի ութերորդ օրը Ռաբբան Բարսուման տեսավ, որ ամպերը խտանում են և կարծես անձրև պիտի տեղա, սակայն թեև երկինքն ամպամած էր, ոչինչ չիշավ մի քանի կաթիլից բացի: Այնժամ Ռաբբան Բարսուման սկսեց օրինակներով քաշալերել և միսիթարել ժողովրդին, ասելով, «Երբ որևէ մեկը հիվանդանում է, անմիշապես կարիք է զգում բժշկի: Իսկ բժշկը ջանում է դեղերով կամաց-կամաց վանել հիվանդի ցավերն ու տառապանքները: Նույնպես և աստված, փառք իր անվանը, երկարամտությամբ ուզում է կամաց-կամաց, օրեցօր բուժել նախ և առաջ մեր հոգու ախտերը: Եթե նա անձրև ուղարկեր շորրորդ, հինգերորդ կամ ութերորդ օրը, մեր մեղքերը չէին մաքրվի, և մեր հոգու հիվանդությունները չէին բուժվի: Արդ, մեր աշքերի արտասուբները երկրորդ մկրտություն դարձան մեղ համար: Ես ձեզ խնդրում եմ, սիրելիներս, տեսեք և զգուշացեք մեղքի մեջ ընկնելուց, որպեսզի անցնի այն փորձությունը, որին մենք դատապարտված ենք: Ինձ թվում է, թե Ռաբբան Բարսուման այդ բանն ասաց մարգարեաբար, քանի որ եկան վատ տարիներ, ուղեկցված երաշտով, մորեխով և տերերի բռնություններով, ու բռնք գյուղացիների համար // սերմացու ցորեն էին պահանջում: Հետո նա աղոթեց ժողովրդի վրա, և ամեն մարդ գնաց իր տունն ու այլևս դուրս չեկավ:

Մյուս օրը, փետրվարի 9-ին, աստված անձրև ուղարկեց և ցուցաբերեց իր ողորմածությունը: Աղջ աշխարհը ցնծաց: Բայց այդ տարվա բերքը քիչ եղավ: Հաջորդ տարի երկիրը կարծես հրի

մատնվեց հացահատիկի պակասից ու տերերի բռնություններից: Նրանք քաղաքաբնակ երևելիներից և հացահատիկ ունեցող գյուղացիներից խլում էին ցորենն ու գարին և բաշխում էին աղքատ ու չքավոր մշակներին՝ ցանելու համար: Ստանալով սերմացուն՝ վերջիններս շնչին մասը ցանում էին, մնացածն ուտում, քանի որ տասնմեկ տարի անընդհատ բերք չեղավ: Անձրեկի պակասի պատճառով ոմանք թեև շնչին բերք էին ստանում, բայց երբ հասնում էր հնձի ժամանակը, այն էլ մորեխն էր խժում:

Այսպես զատ էին վարվում Ուռհայի, Խառանի, Սրուճի, Ռեշայնայի, ինչպես նաև երկրամասի բոլոր կողմերի տերերը՝ հարըստահարելով ու գրկելով շատերին: Գյուղացիներին սերմացուով օգնելու օրենքը պարտագրեց Մարդինի տերը, սակայն դա անիմաստ կորուստ էր և գյուղացիների, և սերմացուի տերերի համար: Թեև հինգ տարի շարունակ յուրաքանչյուր տարվա համար ուներներից սերմացու էին ստանում, բայց այդ հինգ տարում կալերում մեկ տարվա բարիք շկուտակվեց, որովհետև սերմացուն առնում էին ոչ թե բարի կամեցողությամբ, այլ բռնությամբ: Լեզուն անգոր է պատմել այն տանջանքները, շարշարանքները և հարկադրանքները, որ պատճառում էին վերակացուները: Բարեհամբույր և ողորմած սուլթան Մելիք ալ-Աշրաֆը, տեղյակ շլինելով Ուռհայի, Խառանի, Սրուճի և Ռեշայնայի բնակչության վիճակին, հրամայում էր շափով սերմացու բաժանել գյուղացիներին:

227 //

**517. Ֆրանկների և հունգարական թագավորի⁵²⁰ արշավանքը
ղեպի Աբբա և Կահիրեի մոտակայքում գտնվող
Դամիատ⁵²¹ քաղաքի պաշարումը նրանց կողմից**

Հունաց 1531 (1220) թվականին* հունգարական թագավորը և Հռոմի պապի⁵²² կողմից ուղարկված լեզատր⁵²³ անհամար զորքերով և ծովափի ուազմական ուժերի ու Աքբայի թագավորի⁵²⁴ ուղեկցությամբ արշավանքի ելան: Նավեր ու մակույկներ նստելով՝ նրանք ուղղություն վերցրին ղեպի ծգիպտոսի ծովափին գտնվող Դամիատ քաղաքը և հենց ծովում էլ նավերի վրայից սկսեցին

* Լուանցագրույուն. «Այդ ժամանակ, 1530 (1219) թվականին, դուրս հորդաց հոների ժողովուրդը, որոնք այսօր թաթար են կոչվում: Նրանք սրի մատնեցին ողջ պարսից տերության սահմանները և քարուքանդ արին պարսիկների բարեշեն քաղաքներն ու դավառները: Պարսից Զալալեղդին մեծ սուլթանը դումավ և ապաստան դուավ իրերների երկրի և հլաթի մոտ գտնվող մի բերդում»:

մարտնշել նրա դեմ, Կատաղի Հարձակումներ գործելով նրա վրա՝
ֆրանկները մի զարմանահրաշ բուրդ շինեցին, որտեղ տեղավորեցին
քաջասիրտ մարտիկներ, մանգղիոններ և զանազան պատերազմական մեքենաներ: Քաղաքն առնելով օղակի մեջ և խափանելով նրա ելումուտը՝ շուրջ երկու տարի նրանք հարձակվում
էին և ծովից, և ցամաքից՝ ճնշում գործադրելով դամիատցիների վրա: Դամիատում այնպիսի սաստիկ սով առաջացավ, որ
կերան նույնիսկ սատկած կենդանիներին: Նրանք թուլացան կրովից ու սովից, իսկ ֆրանկները սրտապնդված՝ սրի ուժով գրավեցին Դամիատն ու կոտորեցին նրա անհամար բնակիչներին:

Գրավումից հետո գժություն ծագեց Հունգարական թագավորի²⁵ և լեզատի, այսինքն՝ Հռոմի պապի փոխանորդի միջև:
Վերջինս ասաց թագավորին. «Դամիատ քաղաքը քեզ չենք տա,
իսկ մահմեղականներից խլված երկրներից էլ քեզ կհատկացնենք
միայն մի մասը»: Եվ ֆրանկների վատ սովորության համաձայն,
Հունգարական թագավորը խռովեց ու, վերցնելով իր զորքերը,

228 մեկնեց // իր երկիրու ինչ վերաբերում է լեզատին, Աքքայի թագավորին, Ֆրեր եղբայրներին, Հռոմի պապի փոխանորդին և ծովափի
զինվորներին, ապա նրանք ցրվեցին մահմեղականների երկրներում և սկսեցին ավերածություններ գործել: Երբ Մելիք ալ-Աղմիլի թագավոր որդիները՝ Եղիպտոսի մեծ սուլթան Մելիք ալ-Քամիլը
և նրա եղբայր Մելիք ալ-Մուազզամը՝ Դամասկոսի տերը, տեսան, որ ֆրանկներն այդքան ուժեղացել են, մտահոգվեցին իրենց երկրների ճակատագրով:

518. ԵՐՈՒԱՂԵՄԻ ԱՎԵԼԻՈՒՄԾ

Հունաց 1536 (1225) թվականին Երուաղեմի տեր Մելիք ալ-Մուազզամը հրամայեց քանդել Երուաղեմի պարիսպն ու տները: Երբ հրամանն ստացվեց, մահմեղականները քարը քարի վրա չթողին, բացի Հարության մեծ եկեղեցուց և Սողոմոնի տաճարից, որը մահմեղական մզկիթ էին դարձրել: Քաղաքը վերածվեց ավերակակույտի, որպեսզի ֆրանկները չգան և չպաշարեն այն: Մելիք ալ-Քամիլն իր եղբորը՝ Դամասկոսի և Երուաղեմի տիրոջն ուղարկեց իրենց մյուս եղբոր՝ Միջագետքի տիրակալ Մելիք ալ-Աշրաֆի մոտ՝ զորահավաք կատարելու և օգնության հասնելու խնդրով: Մելիք ալ-Աշրաֆը պատրաստություն տեսավ և, Հավաքելով արևելքի զորքերն ու մի մեծ բազմություն արաբներից, ուղրվեց դեպի Եղիպտոս: Եղիպտոսի և Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը միացան իրար և ճակատամարտի պատրաստություն տեսան:

Երբ կողմերը դասավորվեցին դեմ-դիմաց, ֆրանկ զինվոր-ներն իրենց վատ սովորության համաձայն, շտագեցին և նետ-վեցին մահմեդականների վրա: Մահմեդական զորքերը, նկատելով ֆրանկների անզգույշ վարմունքը, նրանց հնարավորություն տվին, որպեսզի հեռանան Դամիատից: Երբ ֆրանկները հեռացան, մահ-մեդական զորքերը փութով գրավեցին նրանց ճամբարը և ճա-նապարհը, որպեսզի նրանք Դամիատ շմտնեն: Հետո մահմեդա-կաններն սկսեցին կոտորել ֆրանկներին, սուրբ զործեց մինչև ժամը ինը: Մահմեդականներն ու ֆրանկները հոգնեցին ամբողջ օրվա ճակատամարտից: Ֆրանկներն իրենց կյանքից ձեռք քա-շեցին, որովհետև մահմեդականները գրավել էին Դամիատի ճա-նապարհն ու նրանց ճամբարը: // Նրանք չգիտեին, թե ինչ անեն: Հայացք գցելով՝ նրանք մի բարձրադիր վայր նկատեցին և, թի-կունք դարձնելով, փախոն դեպի այդ բարձունքը: Մահմեդական-ները մեծապես ուրախացան և, ողջ գիշեր աշխատելով, ահռելի նեղոս գետը շրջեցին դեպի այդ վայրն ու շրջապատեցին այնտեղ ապաստանած ֆրանկներին: Երեք օր նրանք այնտեղ տառապե-ցին քաղցից՝ իրենց ձիերի հետ միասին: Մահմեդականները մտա-դիր էին սրի անցկացնել դրսում գտնվող ֆրանկներին, բայց խորհրդակցելով՝ իրար հետ, հասկացան, որ եթե կոտորեն դրսի ֆրանկներին, կդժվարանա քաղաքի գրավումը ներսում գտնվող ֆրանկների ձեռքից, որովհետև վերջիններս մեծ ուժեր, զինա-մթերք և պարեն ունեին, որ ստանում էին ծովով: Այդ պատճա-ռով համաձայնության գալով և դեսպաններ ուղարկելով ֆրանկ-ների մոտ, նրանց հաղորդեցին. սՄենք ձեզ պես չենք վարդի, հանձնեցե՛ք մեզ Դամիատը, և երդում ենք, որ ձեզ վնաս չենք պատճառի՛: Ֆրանկները գոհ էին զրանից, որովհետև քաղ-ցից մեռնում էին: Ֆրանկներն իրենց որոշ մարդկանց ուղարկե-ցին ներսում գտնվողների մոտ, որից հետո և ներսի, և դրսի ֆրանկները երդում տվին մահմեդականներին, վերջիններս էլ իրենց հերթին երդվեցին նրանց, և ֆրանկները Դամիատը տվին նրա տերերին:

Սա երրորդ հաղթանակն էր Մելիք ալ-Աշրաֆի, որն արժա-նի է բարի հիշատակի՝ իր բարի կամեցողության և բոլորի նկատ-մամբ ցուցաբերած լավ վերաբերմունքի համար: Ֆրանկներից ամեն մեկը վերադարձավ իր երկիրը առանց որևէ արդյունքի, մինչ Մելիք ալ-Աշրաֆը, նստած ծգիպոսում, զվարձանում էր կերուխումով և որսախաղով: Մելիք ալ-Մուազզամը, որը վե-րադարձավ Դամասկոս, տեսնելով Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-

Աշրաֆի միաբանությունն ու փոխադարձ սերր, նախանձեց նրանց
ու սկսեց վախենալ իր եղբայրներից:

319. Զալալեղին²⁶ մեծ սովորանի՝ Պարսից քազավորի
արշավանքը գեպի Խար և Հայաստան. Մելիք ալ-
Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայր Մելիք
ալ-Մուազզամի՝ Գամասկոսի տիրոջ մահը

1539 (1228) քվականին

230 // Այս Զալալեղինը մի արկածախնդիր և կործանարար միտք
հղացավ Թամասկոսի տեր Մելիք ալ-Մուազզամի նենդ խորհրդով:
Վերջինս իր եղբայրներից թարուն գեսպաններ ուղարկեց պարսից
թագավորի մոտ՝ դրդելով նրան ասպատակելու Խլաթի երկիրը և
առաջարկելով գաշինք կնքել իր հետ ու իրար միջև խնամիական
կապեր հաստատել: Պարսիկներին նա հոյակապ նվերներ ուղար-
կեց: Պարսից թագավորն իր հերթին նվերներ ուղարկեց Մուազ-
զամին: Պարսիկն իրականացրեց այդ շար ծրագիրը և, զորքեր
ուղարկելով, ասպատակեց Խլաթի երկիրը: Այդ ժամանակ Խլաթի
տերն էր Մելիք ալ-Աշրաֆի մեծամեծներից մեկը՝ Հաջիր Ալի ա-
նունով: Սա, որ կառավարում էր Խլաթը, երկու տարի կարողա-
ցավ դիմադրել պարսից զորքերին, և աստծու կողմից նրան հաղ-
թանակ բաժին ընկավ: Նա գնաց գրավեց սլարսիկներին պատկա-
նող մի բերդ և նույնիսկ գերեց պարսից թագավորի կնոջը: Ավա-
րի մատնելով նաև նրա ունեցվածքը՝ նա մեծ ցնծությամբ վերա-
դարձավ Խլաթ: Մելիք ալ-Աշրաֆը օգիպուսում իմացավ Հաջիր
Ալիի սխրագործությունը պարսիկների հանդեպ: Իսկ Մելիք ալ-
Քամիլը սկսեց տիրել Հաջիր Ալիի հաղթանակի առթիվ, այսինքն՝
սկսեց նախանձել նրան:

Երբ պարսից թագավորը լուր ստացավ, որ իր կինն ու գան-
ձերը ավարի են մատնվել, անհամար զորք հավաքեց՝ Հաջիր Ալի-
ից վրեժ լուծելու նպատակով: Նա եկավ պաշարեց Խլաթը և ամ-
բողջ ամառ կատաղի հարձակումներ գործեց նրա վրա: Բայց նա
չկարողացավ գրավել Խլաթը և ողջ շրջակայքն ավերելուց ու բնա-
կիներին կոտորելուց հետո թողեց գնաց իր երկիրը: Հաջորդ տա-
րի նա նորից հավաքեց իր զորքերը և եկավ պաշարեց Խլաթը:
Խիզախաբար մարտնչելով՝ պարսից զինվորները գրավեցին քա-
ղաքը և թափանցեցին մինչև նրա կեսը: Պարսիկներն ու Խլաթե-
ցիներն սկսեցին կոտորել իրար: Այդ տեսնելով՝ թաղավորի սի-
րելի զորավարներից մեկը խորհուրդ տվեց պարսից թաղավորին

231 և ասաց. // «Դեռ շհասած քաղաքի կենտրոնին մեր զինվորներն արդեն սկսել են կոտորվել խլաթեցիների սրից: Ավելի լավ է վերադառնանք մեր դրսի ճամբարը և՝ սովով նեղելով խլաթեցիներին, ընկճենք նրանց»: Նրանք շրջվեցին ու դուրս եկան և շարունակեցին կռիվը:

Երբ վրա հասավ խստաշունչ ձմեռը, կռիվը շգաղարեց: Հաջիբ Ալին հերոսաբար դիմադրում էր և խելացիորեն կազմակերպում ու ղեկավարում զորքերը: Ամեն օր նա սուրհանդակներ էր ուղարկում իր տիրոջ՝ Մելիք ալ-Աշրաֆի մոտ, խնդրելով, որ օգնության հասնի, քանի որ իր զորքերն ի վիճակի չէին վանելու պարսիկներին: Իսկ Մելիք ալ-Աշրաֆը ուժեր էր խնդրում իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլից: Սակայն Մելիք ալ-Քամիլը սուս պատճառաբանություններ ներկայացրեց իր եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆին, թե իբր ձմեռ է, և եզիպտական զորքերը չեն կարող հաղթահարել Խլաթի ձյուները:

Այսպես երկու տարի անցավ, բայց Մելիք ալ-Աշրաֆը Խլաթ շգնաց: Խլաթեցիները երկու տարի տառապեցին քաղցից, մարտերից ու շրջափակումից: Նրանք այդ վիճակի մեջ էին, երբ մեռակ Թամասկոսի և Երուսաղեմի տեր Մելիք ալ-Մուազզամը՝ Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրը: Երկու եղբայրները, պատրաստություն տեսնելով, եկան պաշարեցին Թամասկոսը՝ այն գրավելու նպատակով: Այնտեղից Մելիք ալ-Աշրաֆը պարսիկների դեմ ուղարկեց իր ծառաներից մեկին՝ փոքրաթիվ ուժերի հետ, միաժամանակ Հաջիբ Ալիին սպանելու կարգագրությամբ: Այդ բանին Մելիք ալ-Աշրաֆը հարկադրվել էր իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլի գրդամբ, որն ասում էր. «Չեմ թողնի, որ զորքերը գնան Խլաթ, մինչև քո ուղարկած մարդուն շհրամայիս սպանել Հաջիբ Ալիին»:

232 Մելիք ալ-Քամիլը ոխ ուներ Հաջիբ Ալիի նկատմամբ, որովհետեւ վերջինս իր տիրոջը գրել էր, որ հավատ լրնծայի իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլին, քանի որ նա նենգ և խորամանկ մարդ է: Սակայն աստծու կամքով այդ նամակն ընկել էր Մելիք ալ-Քամիլի ձեռքը, // այդ պատճառով էլ նա ստիպեց իր եղբայրը սպանել Հաջիբ Ալիին: Եվ երբ Մելիք ալ-Աշրաֆի ծառան իր զորքերով գնաց մտավ Խլաթ, հնար գտնելով՝ սպանեց Հաջիբ Ալիին:

Պատմում են, թե Խլաթում այնպիսի սով է եղել, որ Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրակիցները կերել են նույնիսկ իրենց ոտնամանների կաշին: Լեզուն անզոր է վերաբռնդել Խլաթի բնակչության կրած դառն շարշարանքներն ու սարսափելի տառապանքները: Ո՞ւ կաշի, ո՞ւ էլ պիղծ կենդանիներ էին մնացել ուտելու

Համարու Երբ ժողովրդի մեծ մասը մեռավ սովից, մյուսներն ըստիպված էին հանձնվել և սրի մատնվել, քանի որ պարսից թագավորը երդմամբ վճռել էր՝ խլաթեցիներին շրջափակման մեջ պահելով սպառել սովից, մինչև Մելիք ալ-Աշրաֆը ելներ և դիմակայեր իրենց Երբ խլաթեցիներն իմացան, որ Մելիք ալ-Աշրաֆը պաշարել է Դամասկոսը՝ այն նվաճելու մտադրությամբ, դադարեցին դիմադրել պարսիկներին։ Վերջիններս, Հարձակման անցնելով, մտան Խլաթ և սրի անցկացրին այնտեղ մնացած բոլոր մարդկանց։ Արյունն այնտեղ հոսում էր զրի նման։ Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրն ու կինը, որը վերոհիշյալ իբերացի իվանեսի դուստրն էր, գերի ընկան։ Այնպես կողոպտնցին ու ավարի մատնեցին Խլաթը, որ մի շուն անգամ շթողին հաշելու համար։

520. Դամասկոսի առումը Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրու ձեռքից

Հունաց 1540 (1229) թվականին Մելիք ալ-Քամիլը և Մելիք ալ-Աշրաֆը Մուազզամի որդու ձեռքից խլեցին Դամասկոսը, և այն անցավ Մելիք ալ-Աշրաֆին։ Իրենց պատանի եղբորորդուն նրանք աքսորեցին Եգիպտոսի ճանապարհին գտնվող Կրակ և Շուբաք բերդերը։ Մելիք ալ-Աշրաֆը իր եղբայր Մելիք ալ-Քամիլին տվեց Ռուճան, Խառանը, Սրուճը, Ռեշայնան ու Ռակկան և դրանց փոխարեն ստացավ միայն Դամասկոսը։

233 Այդ տարին, Երբ Խլաթը գրավվեց // Մելիք ալ-Աշրաֆի ձեռքից, իսկ Դամասկոսը՝ Մուազզամի որդուց, և Երբ Դամասկոսն անցավ Մելիք ալ-Աշրաֆին, իսկ Միջագետքը՝ Մելիք ալ-Քամիլին, Հունաց 1540 (1229) թվականն էր։

521. Ամփարորի⁵²¹, այսինքն՝ Գրանկ քաղաքութերի նոր արշավանքը և Երուսաղեմի առումը Մելիք ալ-Քամիլից այդ ամփարոր արքայի ձեռքով

Հունաց 1538 (1227) թվականին Գրանկների մեծ արքան, որը գտնվել էր Հոռմի պապի հետ, ուժեղ զորաբանակով արշավեց ղեպի Աքքա քաղաքը։ Նա զերի վերցրեց Աքքայի թագավորին⁵²² և ուղարկեց [Երկրի] խորքերը։ Մովափի Գրանկներն ահուդողի մեջ ընկան։ Իսկ մահմեղականները ծովով լուր ուղարկեցին Եգիպտոսի թագավոր Մելիք ալ-Քամիլին՝ զգուշացնելով նրան մեծ ու հնարագետ ամփարոր արքայից։ Մելիք ալ-Քամիլը, սակայն, սկսեց սիրալիրություն ցուցաբերել ամփարոր թագավորի

նկատմամբ և նրան թանկարժեք նվիրներ ուղարկեց: Նրանց միշն կայուն բարեկամություն հաստատվեց: Երուսաղեմը հանձնվեց ֆրանկների ամփարոր արքային, և նրանց միշն որոշ ժամանակ խաղաղություն տիրեց: Ֆրանկները տեր դարձան Երուսաղեմին, և թագավորը վերադարձավ իր Երկիրը:

523. Հեթանոս բուրքերի արշավանքը հյուսիսից և պարսից³²⁹
մեծ բազավոր Զալալեղդինի շախչախումբ բուրքերից,
որոնք բուրքերեն լեզվով կոչվում են բարաներ,
իսկ ասուերեն՝ հոներ³³⁰

Հունաց 1542 (1231) թվականին Զալալեղդինը, նստած Խլաթում, նեղություն էր պատճառում նվիրկերուի երկրին ու նրա տիրոջը, որը Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Աշրաֆի եղբայրն էր: Սյոյ պատճառով նվիրկերուի տիրը, որի անունն էր Շիհաբեղդին Ղազի, փութով եկավ իր Հիշյալ եղբայրների մոտ և, կշտամբելով նրանց, ասաց. «Ո՞վ պատվարժան եղբայրներ, մի՞թե մենք ունեցել ենք ավելի մեծ խայտառակություն, քան սա: Ահա մեր եղբայրը գերված է թագուհու՝ Մելիք ալ-Աշրաֆի կնոջ Հետ միասին: Ավելին, մեզնից Խլել են մեր նշանավոր և մեծ աթոռանիստը՝

234 // Խլաթը: Դուք արքայավայել ձեռվ չեք վարվում և չեք մտահոգվում մնացած երկրների ճակատագրով: Շուտով [Զալալեղդինը] կտիրի իր ուզած վայրերին և կրոնի ձեր կոկորդից»:

Այնժամ նրանք խիստ գրգռվեցին և հսկայական զորահավաք կատարեցին: Հետո համաձայնության եկան իղղեղդին Քեյկորադ³³¹ կապաղովկացու հետ, իսկ Մելիք ալ-Աշրաֆն իր զորքի բով այցելելով Ծումի սուլթանին, պատրաստության մեջ զրեց նաև ոռումաց բանակը երգնկայի գովառում: Այնուհետև Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը շարժվեցին Մեթաստիա քաղաքի կողմը, որտեղ բանակել էր պարսից զորքը: Մարտակարգերը հանդիպեցին իրար և զասավորվեցին դեմ-դիմաց: Կողմերը նախապատրաստվում էին թեժ և զնուական ճակատամարտի: ԱՀոելի բազմությունները զինված կանգնել էին դեմ-դիմաց և ծարավի էին միմյանց արյան: Պարսիկներն սկսեցին գրոհել ոռումաց զորքերի վրա Երզնկարի կողմերում, որտեղ բանակել էին վերշիններս: Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերը, տեսնելով, որ ոռումաց [զորքերը] կոտորվում են, կատաղեցին, գրգռվեցին ու բոցավառվեցին և, ձեռք քաշած իրենց ժամանակավոր կյանքից, հարձակվեցին պարսիկների վրա: Պարսիկները, նկատելով Մելիք ալ-Աշրաֆի զորաբանակները, ահուգողի մեջ ընկան: Մահմեդականներն իրենց հերթին սար-

սափեցին պարսիկներից։ Բայց Տէրը զայրացավ պարսիկների վրա և հաղթանակը պարզեց մահմեդականներին։ Նա մի սաստիկ և անտանելի մրրիկ ուղղեց պարսիկների դեմ, և մահմեդական զորքերի փոշուց լիակատար խավարում տեղի ունեցավ՝ մութամապի նման նստելով պարսիկների վրա։ Վերջիններս, թիկունք դարձնելով, փախուստի դիմեցին Մելիք ալ-Աշրաֆի զորքերի առջեմից, թեև մահմեդականների նիզակներն ու նետերը նրանց չէին հասել, բացի, թերեւս, շեփորների ու թմբուկների ձայնից և ձիերի խրխնջյունից։

Պարսիկները խուճապի մատնվեցին և պարտություն կրեցին մահմեդականներից։ Օ՛, ինչ սարսափելի տեսարան էր դա. պարսիկները ճզմում // և կոտորում էին իրար՝ մահմեդականների փոշու ամպից պատաժ խավարի պատճառով։ Նրանց աշքերը լցվել էին փոշով, իսկ սրտերը՝ ահուգողով։ Պարսիկները, հալածելով միմյանց, երկրի խորքում դեմ առան մի բարձր լեռան։ Եվ քանի որ նրանք ոչինչ չէին տեսնում և վազում էին մեծ արագությամբ, լեռան ստորոտում բախվեցին իրար և սկսեցին ընկնել ինչպես պարսպից։ Պարսիկներից մոտ երկու հազար հոգի, գուցե և ավելի, զոհվեց այնտեղ։ Այդ եղերական օրվանից հետո Մելիք ալ-Աշրաֆի մահմեդական զորքերը եկան, հանեցին նրանց շորերը և խլեցին կենդանի մնացած պարսիկների ձիերը։

Ինչ վերաբերում է Զալալեդդին թագավորին, ապա նա քչերի հետ ճողովրեց իր երկրի կողմերը։ Այդ բանն իմացան թաթար կոչվող թուրքերը, որոնք հակառակության մեջ էին Զալալեդդինի հետ, քանի որ նրանց միջև արյան խնդիր գոյություն ուներ։ Պարսից թագավորն սպանել էր թուրքերի թագավորի հորը, իսկ թուրքերի թագավորը՝ պարսից թագավորի եղբորը, ինչպես հայտնեցինք վերեւում։ Եվ թաթարները, որոնք գտնվում էին պարսկական սահմանների մոտ, վիտքով առաջ շարժվեցին՝ պարսիկներից արյան հատուցում պահանջելու նստատակով։ Վերջիններին նրանք բշեցին ներքին սահմաններից մինչև Խլաթ քաղաքը, իսկ Խլաթից՝ մինչև Ամիդ։ Զալալեդդինը դադար առաջ Ամիդ քաղաքում՝ մտածելով, որ թաթարները կվախենան և չեն համարձակվի մտնել հեռավոր երկրները, որոնք իրենց լեն պատկանում։ Սակայն թաթարները համարձակորեն թափանցեցին պարսիկների ետևից և անխնա կերպով կոտորեցին նրանց։ Երբ պարսից թագավորը տեսավ, որ թուրքերը հասան իրեն ու ետ լեն դառնում, փախավ Ամիդ քաղաքից, և այլևս նրա մասին որևէ լուր չլսվեց։ Ու որ

Հգիտե, թե ինչ պատահեց նրան: Պատմում են, սակայն, որ նա սպանվել է Նփրկերտի մոտ: Ամանք էլ ասում են, որ հասել է Բարելոն: // Միայն Տերը դիտե, թե ինչ է պատահել:

Հեթանոս և արյունաբրու թաթարները, որոնք կործանեցին պարսից տերությունը, տեսան, որ հառանի, Սրուճի, Ամիդի, Մարդինի, Մծրինի, Նփրկերտի և Մոսուլի տերերը ի վիճակի շնչ դիմադրելու իրենց: Այդ պատճառով նույն տարին, երբ այդ թուրքերը հալածեցին պարսիկներին, նրանք ճամբար խփեցին Նփրկերտի շուրջը՝ Ամիդի կողմերից եկող ու Տիգրիսին խառնվող մի մեծ դետի վրա, և սկսեցին թափանցել վերոհիշյալ քաղաքների գավառները: Ինչպիսի՛ ոճիրներ գործեցին այդ շարագործ թուրքերը: Ողջ աշխարհը անխնա կերպով սրի անցկացնելով և ահոելի ավար ձեռք բերելով՝ նրանք վերադարձան ներքին սահմանները:

524. Թաքարների վերադարձն այդ երկները
հունաց 1543 (1232) թվականին

Պարսիկներին հալածելուց մեկ տարի հետո թուրքերը նորից արշավանքի ելան: Նրանք նույնիսկ աստծու գոյությունը շգիտեին և ո՞ւ ծում էին պահում, ո՞ւ էլ աղոթում: Նրանք եկան առանց առաջնորդի, թագավորի կամ Հրամանատարի: Դա դառնագույն կատաղությամբ լցված մի բազմություն էր: Սակայն այդ փորձանքը աստծուց եկավ այդ երկրների վրա, որոնց բնակիչները արժանի էին դրան: Նրանք ձեռնամուխ եղան կոտորածի և այդ երկրներում քրիստոնյաներից ավելի թուրքեր և հրեաներից ավելի արաբներ ոչնչացրին: Նրանք ամենեին չէին խնայում որևէ մեկին՝ ո՞ւ տղամարդկանց, ո՞ւ կանանց, ո՞ւ երեխաներին, ո՞ւ էլ ծծկերներին: Բոլոր պատահողներին նրանք ոչնչացնում էին իրենց ձեռքում բռնած բարկության սրով:

Ո՞ւ հինգիսի կարծը սիրտ ունեին այդ անիծյալները, որոնք մարդկանց թրատում էին հարդի պարկերի նման: Մտնելով Մարդինից ներքև գտնվող Գունայսիր ամրոցը՝ նրանք կողոպտեցին նրա շուկան և խորտակեցին մահմեդականների մեծ մզկիթի դրոները: Հետո մահմեդականների մեծ կոտորած սարքեցին Մծրինի երկրում: Գրավելով // Սղերդ³² բաղաքը՝ նրանք ավերեցին այն և կոտորեցին ողջ բնակչությանը, որից միայն Հատուկենտ մարդիկ փրկվեցին: Այստեղից նրանք անասելի քանակությամբ ավար տարան: Հետո սրի մասնեցին նաև հայոց Մծրինը և կողոպտեցին նրա ողջ հարստությունը: Այսպես նրանք կողոպուտի մատնեցին բոլոր երկրները և անհամար մարդկանց կոտորեցին,

որոնց թվում նաև Տուր-Աբդինի³³ երկրի վանականներին։ Այսպիսով նրանք ասպատակեցին բոլոր երկրները։ Զարմանալի բան էր, թե ինչպես էին խուճապի մատնվել ծովից ծով բնակվող բոլոր ժողովուրդները։ Թագավորներն ընկել էին ահուղողի մեջ, և շկար մեկը, որ դիմադրեր նրանց նրանք այնպիսի ուժ չունեին, որ գերազանցեր իրենց գրաված երկրների տերերին։ Աստված էր, որ նրանց սարսափը տարածեց ողջ աշխարհում։ Այսպես նրանք գերեցին, կողոպտեցին ու ավար ձեռք բերին, որի նմանը վաղոնցական դարերից շեմ եղել։

525. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը և Ամիդի պաշարումն
ու ապշեցուցիչ նվաճումը այդ հնարագետ
[թագավորի] կողմից

Հունաց 1543 (1232) թվականին, երբ Սպիտակոսի թագավոր Մելիք ալ-Քամիլը լսեց արևելքի երկրներում թուրքերի, այսինքն՝ թաթարների գործած ոճիրները, պատրաստություն տեսավ և Եղիպտոսից մինչև Նփրկերտի, Սինզարի և տաճկաց Մծրինի բոլոր մահմեդականներից զորք հավաքեց։ Անհամար զորքերն ըսկրսեցին նախապատրաստվել։ Այնուհետև նա շարժվեց դեպի Խառան քաղաքը և մեկ ամիս մնաց այնտեղ՝ սպասելով անիծյալ և բարրարոս թաթար ժողովրդին։ Երբ թաթարներն իմացան, որ Մելիք ալ-Քամիլը անցել է Եփրատից արևելք և հասել Խառան, 238 թողին փախան։ Նրանք ո՞չ բանակատեղ ունեին, // ո՞չ էլ մի որոշակի բնակավայր, այլ գիշերային գայլերի նման հողոտում, պատառտում ու ոչնչացնում էին բոլոր պատահած մարդկանց։ Եվ այսպես, ահոելի ավարով նրանք վերադառն արևելքի ներքին սահմանները։

Երբ թուրքերը թողին հեռացան, Մելիք ալ-Քամիլն ու Մելիք ալ-Աշրաֆը տեսան, որ իրենք այլևս հակառակորդ չունեն, բացի Ամիդի տիրոջից³⁴, որը մի թուլամորթ, անառակ և անբարոյական մարդ էր։ Երբ նա լսում էր իր երկրում ապրող որևէ մահմեդականի կամ քրիստոնյայի կնոջ համբավը, ձեռք էր դցում նրան։ Նա պահում էր մի գարշելի պառավի, որը շրջում էր քաղաքների ու գյուղերի բաղնիքներում և, որտեղ մի դեղեցիկ կին էր տեսնում, հայտնում էր այդ թշվառականին։ Այսպես նա տիրում էր երևելի մարդկանց դուստրերին և անառակաբար շնանում նրանց հետ՝ առանց վախենալու աստծուց և առանց ամաշելու իր եղբայրակից թագավորներից։ Երբ հատուցող աստված տեսավ, որ հույս

շկա, թե նա դարձի կգա, դրդեց Մելիքը ալ-Քամիլին վրեժ լուծել
Ամիղի տիրոջից:

Եկ Մելիքը ալ-Քամիլը⁵³⁵ Մելիքը ալ-Ազրաֆի ու բոլոր ամիրա-
ների ուղեկցությամբ հսկայական զորքով եկավ պաշարեց Ամիղ
քաղաքը։ Տասնհինգ օր նա մնաց այնտեղ, բայց գրոհ չձեռնար-
կեց, հուսալով, որ կարող է այն գրավել Համոզելով։ Երբ նրա
տերը Համոզվեց, Մելիքը ալ-Քամիլն ու նրա հետ եղած ամիրա-
ները գոտեանդպիցին, բոլոր զինվորները զենք առան, և նա հար-
ձակում գործեց քաղաքի վրա։ Նրանք միանգամից գրավեցին նր-
շանավոր և անառիկ Ամիղ քաղաքը, որը շատ թագավորներ էին
պաշարել, բայց կարողացել էին գրավել մեծ զանքերի գնով⁵³⁶։
Իսկ Մելիքը ալ-Քամիլը Ամիղին տիրեց մեկ ժամ տևած գրոհով,
239 շտալով ոչ մի սպանված։ // Հետո Մելիքը ալ-Քամիլը իր ծառա-
ներից մեկին՝ մի ներքինու փոքրաթիվ զորքով ուղարկեց քաղաք։
Սա մի շվան նետեց Ամիղի տիրոջ վիզը և, շան նման քարշ տա-
լով արքունի պալատից, բերեց մինչև Մելիքը ալ-Քամիլի վրանը,
որը դտնվում էր քաղաքից դուրս, ճամբարի կենտրոնում։ Վերջինս
մեծ նեղություններ պատճառեց նրան, մինչև որ ստացավ Ամիղի
երկրի անառիկ բերդերն ու մնացած շրջանները։ Ամիղի տիրոջը՝
նրա ընտանեկիցների հետ, Մելիքը ալ-Քամիլը աքսորեց Եգիպ-
տոսի հեռավոր գավառները։ Այսպես իսպառ վերացավ Ամիղի
տիրոջ թագավորությունը, որն արժանի հատուցում ստացավ
աստծուց։

[526]. Արքելա քաղաքի տիրոջ՝ Մուզաֆֆարեղինի մահը և
արքելացիներին բաժին բնկած զան
շարշարանիները⁵³⁷

Հունաց 1545 (1234) թվականին մեռավ Արքելայի և Շահը-
ղորի տիրակալ Մուզաֆֆարեղինը, որը մոտավորապես հարյուր
տարեկան ծերունի էր։ Քանի որ նա ժառանգներ չուներ, կենդա-
նության օրոք իր երկրները խոստացել էր Մելիքը ալ-Ազիլի որդի-
ներին։ Սակայն երեքն էլ խոսք էր տվել Բաղդադի խալիֆին⁵³⁸,
որովհետև նրանց երկրները մոտ էին իրար, և խալիֆի զահը մեծ
համարում ուներ։ Մուզաֆֆարեղինին այդ պատճառով ժաղրում
էին իր կենդանության օրոք։

Երբ Մուզաֆֆարեղինի վախճաննը հասավ, և նա հրաժեշտ
տվեց կյանքին, նրա զորահրամանատարների մեջ երկպառակու-
թյուն ծագեց։ Ոմանք ցանկանում էին Մելիքը ալ-Ազիլի որդինե-

րին, ոմանք էլ խալիֆին: Խալիֆը շտապ ահազին զորքեր ուղարկեց՝
Արրելա քաղաքը զրավելու նպատակով: Քաղաքի բնակչությունը
թշնամական դիրք բռնեց: ոմանք միաբանեցին այն զորագլուխների
240 հետ, // որոնք ցանկանում էին Մելիք ալ-Աշրաֆին ու Մելիք ալ-
Աղիլի որդիներին: Նրանք փակեցին քաղաքի դարպասները և,
բարձրանալով պարսպի վրա, սկսեցին կռիվ մղել խալիֆի զոր-
քերի դեմ: Նրանք գոռում էին. «Մենք ուրիշ թագավոր չունենք
Մելիք ալ-Աշրաֆից բացի»:
Խալիֆի զորքերը, տեսնելով արբելացիների թշնամական
վերաբերմունքը, ուժեղացրին հարձակումը քաղաքի վրա և զրա-
վեցին այն: Մտնելով քաղաք՝ նրանք սկսեցին սրի անցկացնել
քաղաքացիներին և դառն մահով ոչնչացրին բնակչության մեծ
մասը: Հետո նրանք քաղաքը կրակի մատնեցին և արեցին իրենց
ուզածք: Եվ քանի որ Աղիլի որդիները հեռու էին, արբելացիներն
օգնություն չստացան, նրանց տները քարուքանդեղան, իսկ իրենք
էլ մեծ մասամբ կոտորվեցին:

[527]. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը դեպի Ասորի՛ Կապա-
դովկիալի դեմ պատերազմելու նպատակով: զինու
նվազումը այդ տարում⁵³⁹

1545 (1234) թվականին Մելիք ալ-Քամիլը մտավ Ասորիք: Նրա հետ էին Եղիպտոսի, Պաղեստինի ու Դամասկոսի զորքերը,
նրա եղբայր Մելիք ալ-Աշրաֆը և Համայի ու Հոմսի թագավորը՝
իրենց զորքերով: Ողջ արևելքը՝ Մոսուլը, Սինջարը, Մծբինը,
Մարդինը, Ամիդը և նրա եղբայր Մելիք ալ-Ղազին՝ Նփրկերտի
տերը, հավաքվեցին նրա զենքի տակ, բացի խալիֆից, որը զորք
չուղարկեց: Նրանք կազմեցին մի հսկայական բազմություն, քաղ-
կացած մոտ հիսուն հազար հոգուց: [Մելիք ալ-Քամիլը] շատ
հպարտ էր, և նրա հոգին հրճվանքի ու ցնծության մեջ էր: Նրանք
դնացին և բանակ դրին Հիղու⁵⁴⁰ զետի ափին՝ պատրաստվելով
մտնել Խոսրովշահի որդի [Քեյկոբադի]: Երկրները, այսինքն՝ Կա-
պաղովկիա, որն այժմ // կոշվում է Ռումի Երկիր: Երբ ոսւմաց
զորքերն ու թագավորը լսեցին այդ, վրա հասան և զբաղեցրին
ելումուտի ճանապարհները, որպեսզի Մելիք ալ-Քամիլի բանակ-
ները շկարողանան ներխուժել: Եվ քանի որ լեռները դժվարան-
ցանելի էին, Մելիք ալ-Քամիլը և նրա հետ եղող ամիրաները շկա-
րողացան ներս թափանցել, բայց և շուղեցին անմիջապես ետ
դառնալ:

Մոտ մեկ ամիս նրանք մնացին այնտեղ, սակայն չկարողացան ոշինչ անել: Ավելին, Մելիք ալ-Քամիլի զորքերը խիստ նեղության մեջ ընկան: Ասում են, որ հալեպյան մեկ քաշ⁵⁴¹ գարին վաճառվել է իննսուն նասիրի⁵⁴² արծաթով⁵⁴³: Նրանց ձիերը, ուղտերն ու զորիները հարդի փոխարեն ծառի տերևներ էին ուտում: Ասում են նաև, որ երբեմն դամասկյան մեկ լիտր հացը վաճառվել է երեք արծաթով⁵⁴⁴:

Այնուհետև թագավորը փոքրոգություն ցուցաբերեց և ուղարկեց ութ հազար հոգուց բաղկացած մի զորագունդ, որը սոսկալի գերեվարության մատնեց Հիսն-Մանսուրի և նրա գավառի ընակիչներին՝ երեխաներին, կանանց ու տղամարդկանց: Տները կրակի մատնվեցին և երկու [.....] հինգ՝ ոչ ես, սպանվեց⁵⁴⁵: Հետո նա հրաման արծակեց գերի լվերցնել [....]⁵⁴⁶ բոլորին: Որոշ ժամանակ անց թագավորը մեկնեց այնտեղից և եկավ Սևերակ ամրոցը, որը գտնվում է [.....]⁵⁴⁷ կոչվող գետի վրա:

Այդ տարր գինու նվազություն եղավ, և այն վաճառվեց [.....]⁵⁴⁸:

ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՅԹ

[ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ. Chabot-II,
էջ 242—350]

258 Այդ ժամանակ Սարդիս հայր և նրա եղբայր Հովհաննեսը ըսկըսեցին պառակտում սերմանել⁵⁴⁹. իբրև թե Պետրոսի⁵⁵⁰ գրության մեջ պարսավելի խոսքեր կային, որոնք չէին կարող ընդունվել ուղղափառների⁵⁵¹ կողմից: Սակայն նրանք չէին հասկանում բառերի իմաստը, ոչ էլ նպատակը, որի համար նրանք ասված էին: Շատերը հետևեցին նրանց, և հայերի մեջ հերձված առաջացավ: Պետրոսի աշակերտ Հովհաննոսը⁵⁵², որը և հաջորդեց նրան գահի վրա, // նրանց պատասխանեց իր ուսուցչի՝ Պետրոսի փոխարեն, բացատրելով նրանց հուզող խոսքերի իմաստը: Նրանք դժվարությամբ հրաժարվեցին իրենց գործունեությունից, բայց մնացին որպես հերձված:

* * *

261 Սկզբնական դարերից մի կարգ էր հաստատվել, որ փոխանցվում էր եկեղեցում. ստեղծվել էր շորս աթոռ՝ Հռոմինը, Աղեքսանդրիայինը, Եփեսոսինը (որը Եփեսոսի ավերումից հետո կոշվեց Կոստանդնուպոլսի) և Անտիոքինը: Վերջինիս տարածությունը նույնքան մեծ էր, որքան մյուս երեք աթոռների տարածությունը, քանի որ այն ճգվում էր Ասիայի ծովից ու Հոռոդոսից մինչև արևելքի սահմանը, որ աշխարհի ծայրն է: Ուստի ոչ միայն Անտիոքը, այլ նաև ողջ Պարսկաստանն ու Հայաստանը տնօրինվում էին Անտիոքի սլատրիարքի կողմից:

* * *

291 Կոստանդիանոս⁵⁵³ կայսրը, որը կոշվեց Դուկաս, կարգադրեց վերսկսել հալածանքները ուղղափառների⁵⁵⁴ նկատմամբ, ընդ ո-

ըում ոչ միայն հակոբիկների, այլ նաև հայերի։ Թոնվեցին բազմաթիվ եպիսկոպոսներ, այդ թվում նաև Աթանասիոս⁵⁵⁵ պատրիարքը, որը բանտարկվեց Մելիտենի քաղկեդոնական մետրապոլիտի վանքում։

306 ... նրա վրա ոսկի ծախսեց⁵⁵⁶։ Նա փախավ եկավ Հռոմկլա։ Իսկ երկրի տիրակալը, որ կոշվում էր Շահարմեն⁵⁵⁷, դեսպաններ ուղարկեց կաթողիկոսի մոտ՝ պահանջելով այդ վանականին։ Սակայն կաթողիկոսը շնանձնեց նրան։ Տիրակալը զայրացավ և հրամայեց իր տերության մեջ շճանաշել. ու լրնդունել կաթողիկոսին։ Սասունի բերդի տերը, որը մի հայ էր՝ կաթողիկոսի ցեղից⁵⁵⁸, կաշառեց Շահարմենին և հայտնեց նրան, թե ինքն ունի մի որդի, որին և օրենքով պատկանում է կաթողիկոսությունը։ Օգնության դիմաց նա շատ ոսկի խոստացավ։ Տիրակալը հավանություն տվեց և, հավաքելով մոտ քառասուն եպիսկոպոսի, նրանցից մի ծերունու⁵⁵⁹ կաթողիկոս ընտրեց։ Հետո այդ ծերը օծեց // բերդապետի պատանի որդուն։ Պատանին տիրեց Հայոց երկրներին, եպիսկոպոսներ ձեռնադրեց և մյուռոն օրհնեց։ Երբ Գրիգորիոսը⁵⁶⁰, որն այնժամ կաթողիկոս էր Հռոմկլայում, իմացավ այդ բանը, մի դեսպան ուղարկեց Բաղդադ և օգնություն խնդրեց մահմեդականների խալիֆից⁵⁶¹։ Մեծ ծախսերի գնով նա մի նամակ ստացավ՝ ուղղված Բեգթեմուրին, որն այդ ժամանակ տիրում էր Հայաստանին ու Խլաթին։ Երբ խալիֆի գրությունը հասավ Բեգթեմուրին, նա ընդունեց այն և հրամայեց պաշտոնագրկել այդ պատանուն ու նրա ձեռնադրած եպիսկոպոսներին։ Եվ այսպես Գրիգորիոսը նորից ստացավ Հայոց երկիրը։

310 Պատրիարքի⁵⁶² ժամանումը Մար-Բարսումա վանքը և հունաց կալսեր կողմից ուղարկված նամակներն ու դեսպանը

311 Որոշ ժամանակ Մարդինում մնալուց հետո // պատրիարքը նորից վերադարձավ Մար-Բարսումա վանքը։ Այդ ժամանակ՝ հունաց 1484 (1173) թվականին, պատրիարքի և հայոց կաթողիկոսի⁵⁶³ մոտ մի դեսպան եկավ հունաց կայսր Մանուելի կողմից, որի մականունն էր Ծիրանածին⁵⁶⁴, Դեսպանը, որ կոշվում էր Քրիստոնության⁵⁶⁵, բերել էր նամակներ խաղաղության կոշով։ Նա

պահանջեց պատրիարքից միություն հաստատել իրենց հետ։ Քաղկեդոնականների թշնամանքը շափից անցավ։ Մակայն ուղղափառության ճշմարտությունը ցույց տալու համար [պատրիարքը] մի ընդարձակ նամակով շարադրեց մեր՝ ուղղափառներիս դավանանքի ճշմարիտ բովանդակությունը, միաժամանակ դրելով նաև կայսեր նամակների պատասխանը։ Նա ուզեց նաև մեզանից մեկին՝ Թեոդորոս⁵⁶⁵ վանականին, որ իր աշակերտն էր, դեսպան ուղարկել մայրաքաղաք, բայց Թեոդորոսի ճամփորդությունն ընդհատվեց Մելիտենէ հասնելուց հետո։ Նամակները Քրիստափորի միջոցով տեղ հասան, սակայն որևէ արդյունք չտվին, քանի որ ինչպես կարող էին քաղկեդոնականներն ընդունել ուղղափառների հավատու հանգանակը։

* * *

326   Հայոց կարողիկոսի և Երա հաջորդի, ինչպես նաև
Եկեղեցու խռովարաց Բար-Վահբունի մանր

1504 (1193) թվականի հունիս ամսին, Պենտեկոստեի երկուշաբթի օրը, մեռավ Հայոց Գրիգորիոս⁵⁶⁶ կաթողիկոսը։ Ենթարկվելով հրեշտակի հարվածին՝ նա հանկարծակի վախճանվեց Կիլիկիո երկրում։ Գահը ժառանգեց նրա պատանի եղբորորդին⁵⁶⁸։ Դահակալումից մեկ տարի անց որոշ քինախնդիր մարդկանց զրդմամբ Կիլիկիայի իշխան Լևոնը ձերբակալել տվեց նրան և բանտարկեց մի անմատշելի բերդում։ Հետո նա դավթեց Հռոմեան և հափշտակեց նրա բոլոր սպասքներն ու տարիների ընթացքում այնտեղ կուտակված հարստությունը։ Այդ նախանձ մարդիկ, որոնք հեռու էին աստծուց, հնար գտան վերացնելու վերոհիշյալ պատանի⁵⁶⁹ կաթողիկոսին։ Համոզելով նրան, թե իբրև ուղում են փախցնել բերդից, գիշերով նրան իշեցրին բերդապարսպից։ Բայց քանի որ նա հաղթանդամ ու մեծամարմին մի երիտասարդ էր, պարանը, որով նրան իշեցնում էին, կտրվեց, գուցե և, ինչպես ասում են, կտրեցին։ Տերը գիտե։ Դժբախտն ընկավ այդ հսկայական բարձրությունից, // և նրա անդամները զախչախվեցին։ Այդ փառահեղ պատանին ողբալի վախճան ունեցավ, փշրվեց բազմաթիվ մասերի։ Գահն անցավ նրա ազգականներից մեկին՝ Ապիրատ⁵⁷⁰ եպիսկոպոսին։ Նա կաթողիկոս հռչակվեց և նստեց Հռոմեայում։ Որոշ ժամանակ անց նա նույնպես դուրս եկավ բերդից և կորըսոյան մատնվեց, ինչպես ցույց կտանք ստորև։

327

Մար-Բարսումա վանքում զումարված ժողովի և Բար-
Վահրունի մահվան մասին

Այդ տարի, Սուրբ [Բարսումայի] տոնի հինգշաբթի օրը, վան-
քում ժողով գումարվեց, որտեղ երկրորդ անգամ նզովվեց Բար-
Վահրունը. և դատապարտվեց խիստ ու ծանր բանադրանքի, որով-
ետև նա գնացել ապաստան էր գտել Հայերի վերոհիշյալ կաթո-
ղիկոսի⁵⁷¹ մոտ և ստացել նրա օժանդակությունը իր անհնազան-
դության խնդրում: Նա խռովել էր Կիլիկիո երկիրը, բռնությամբ
իրեն ենթարկել Հավատացյալներին, վոնդել այդ թեմի եպիսկո-
պոսին⁵⁷² և ինքն իրեն պատրիարք Հայտարարել: Ինչպես ասա-
ցինք, նրա և իրեն օժանդակողների դեմ ուղղված բանադրանքն ըն-
դունվեց սրբի տոնի, օրը: Պենտեկոստեի երկուշաբթի օրը Տիրոջ
հարվածից մեռավ կաթողիկոսը, իսկ քառասուն օր անց այդ թըր-
վառականը նույնպես հրաժեշտ տվեց կյանքին՝ ի զարմանս ողջ
աշխարհի:

330

Հայերի պառակտումը մի այլ կարողիկոսի խնդրով⁵⁷³

1511 (1200) թվականին Պոնտոսի կողմերում հայտնվեց մի
մարդ կաթողիկոսի ազգականներից, ինչպես ասում են, իրենց
Գրիգորիոսի⁵⁷⁴ ցեղից: Դա մի եպիսկոպոս էր, որի անունն էր
Անանա, այսինքն՝ Անանիա⁵⁷⁵: Շատ եպիսկոպոսներ անցան նրա
կողմը և նրան կաթողիկոս հռչակեցին: Այդ հյուսիսային երկրնե-
րը նա անջատեց Հոռմկայում նստող Ապիշտից: Ասւամ են, որ
նա արժանի էր գահին և հարուստ գիտելիքներ ու լեզու ուներ:

341

Հայոց կարողիկոսի մասին

Այդ տարի՝ 1514 (1203) թվականին Կիլիկիո երկրում մեռավ
Հայոց կաթողիկոսը, որի անունն էր Ապիրատ և որին հիշատա-
կեցինք վերևում: Նրանից հետո գահին տիրեց Հովհաննես⁵⁷⁶ ա-
նունով մեկը, որը ոչ թե նրանց, այլ Կիլիկիայի իշխանների ցե-
ղից էր, որոնք այժմ էլ կանգնած են իշխանության գլուխ: Նա
ստացավ Հոռմկան և ամրապնդեց իր աթոռը: Որոշ ժամանակ

անց Հովհաննես կաթողիկոսի խնդրանքով Ռումի երկրի սուլթանը
պաշտոնազրկեց Անանիային։ Եվ այդ երկրները կցվեցին նրան։

* * *

345

Հայոց կաթողիկոսի մասին

1516 (1205) թվականին Կիլիկիայի իշխան Լևոն Հայը դիմեց
Խոսրովշահին, որը տիրում էր Կապաղովկիայի երկրում, և պա-
հանջեց Անանիային⁵⁷⁷։ Սա, ինչպես վերը նշեցինք, կաթողիկոս
էր դարձել այն կողմերում և անջատվել այս կողմերի կաթողիկո-
սից՝ նզովելով վերջինիս և շեղյալ հայտարարելով նրա կաթողի-
կոսությունը։

Ն Ա Ե Լ Վ Ա Ծ Յ Բ

[ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶՅԻ ՄԱՍՆԵՐԻՑ]*

I.44 Աշխարհում զիր ու գրականություն ունեցող տասնհինգ լեզու կա. Սեմից [ժագում են] Հինգը՝ եբրայեցիները, ասորիները, բաբելացիները, պարսիկները, էլամացիները⁵⁷⁸, Հաբեթից վեցը՝ հույները, իբերները, ֆրանկները, հայերը, մարերը, ալանները, իսկ Թամից շորուր՝ եգիպտացիները, քուչերը, փյունիկեցիները և Հնդիկները⁵⁷⁹:

* * *

I.109 [Թոմովոսի]⁵⁸⁰ ժամանակ Հռոմն ընդգրկում էր⁵⁸¹ արևելքում՝ ողջ Թրակիան, Ասիան, Ասորիքը, Լիբիան, ամբողջ Եգիպտոսը, Փյունիկիան, Պաղեստինը, Միջազիատքը՝ մինչև Ասորիատանի կենտրոն Նինվեն, Հյուսիսում՝ ողջ Հայաստանը, Ալանքը, Ռուսաստանը, Խաղարաստանը, Գաղատիան, ամբողջ Հունաստանն ու Կղզիները, արևմուտքում՝ մի շաք այլալեղու երկրներ՝ I.110 // այս ծովից մինչև մեծ օվկիանոս⁵⁸²:

* * *

I.119 Ուռնայի քազակոր Արգարի ճասփն⁵⁸³

Այդ ժամանակ ընդհատվեց Ուռնայի թագավորների սերունգը: Նրանք ծագում էին Սելևկիոսից, որը, ինչպես վերը նշեցինք, I.120 Նեմրովթից⁵⁸⁴ հետո վերակառուցել էր Ուռնան: // Զգտնվեց որեւէ Հույն, որ անցներ իշխանության գլուխ: Եվ քանի որ Ուռնայում

* Ըստանցքում հռոմեական I նշանով սկսվող թվերը ցույց են տալիս «Ժամանակագրության» առաջին հատորի էտերը (Chabot—I), իսկ II նշանով սկսվողները՝ երկրորդ հատորի (Chabot—II):

բնակություն հաստատած և հզորացած Հայերը հավատարիմ էին
մնացել հունաց թագավորությանը, նրանց ազգից մեկին, որի
անունն էր Աբգար, թագավոր Հռչակեցին։ Սա և իր սերունդները
երեք հարյուր ութսում տարի տիրեցին Ուռհային ու Միջազետքին։
Նրանցից շատերը կոչվեցին Աբգար⁵⁸⁵, առաջին թագավորի անու-
նով։ Մեր Տիրոջ տնօրինության այդ ժամանակներում եկավ և աշ-
խարհում Հայտնվեց Քրիստոսը, երբ Հռոմում տիրում էր Օգոս-
տոս⁵⁸⁶ կայսրը։ Իսկ Ուռհայում թագավորում էր այս Աբգարը՝
Մանուկ⁵⁸⁷ որդին, որն իր գույնի թիւության պատճառով կոչվում
էր Ուքամա⁵⁸⁸.

* * *

I.187 Կավատ արքան⁵⁸⁹, բազմաքանակ գորք հավաքած, շարժվեց
դեպի Հայոց երկիրը և, Թշրին⁵⁹⁰ ամսին հասնելով Ամիդ քաղաք,
պաշարեց այն
[Լուսանցքում ավելացված է. «Հայաստանն այժմ կոչվում
է Խլաթ»],

* * *

I.190 Նրա (Անաստաս⁵⁹¹ կայսեր— և. Տ.-Պ.) թագավորության
քսաներեքերորդ տարում ապստամբեց Հայ ժողովուրդը։ Զորք
ուղարկելով՝ նա ընկճեց նրանց, և վերջիններս հնազանդվեցին
Հռոմեացիներին։

* * *

I.199 861 (550) թվականին խցանվեց Եփրատ գետը Կղողիայից
վեր, Կապաղովկիայի դիմաց, Պրոսիդին⁵⁹² կոչվող գյուղի մոտ։
...Եվ գետը ետ շրջվեց դեպի Հայաստան։

* * *

I.201 Հուստինիանոսի⁵⁹³ թագավորության շորրորդ տարում Հա-
յերն ապստամբեցին Խոսրովի⁵⁹⁴ գեմ և օգնություն խնդրեցին Հո-
ռոմեացից։ Վերջիններս օգնեցին նրանց, և պարսիկները պարտու-
թյուն կրեցին։ Հայերին իր կողմը դարձնելու և գրավված երկրնե-
րը ետ ստանալու նպատակով Խոսրովը Հուստինիանոսին զրեց
Հետելալը, ոթեզ վայել շէ օգնության ձեռք մեկնել մի ժողովրդի,
որն ապստամբել է իր թագավորի գեմա։ Խոսրովը ևս մի անդամ
դիմեց Հուստինիանոսին, բայց վերցինս տեղի չտվեց, Սակայն
I.202 երբ Երրորդ անգամ մի դեսպան ուղարկվեց, // Հուստինիանոսը

զայրացած պատասխանեց. «Ոչ միայն քեզ չեմ տա քո պահանցած ժողովուրդն ու երկրները, այլ կվերցնեմ նաև Մծբինը, որը պատկանում է Հոռոմներին...»:

I.216 {Մավրիկիոսը⁵⁹⁵ Խոսրովին⁵⁹⁶ օգնության} ուղարկեց Թրակիայի զորահրամանատար Հովհաննեսին⁵⁹⁷ քսանհազարանոց բանակով, և Անաստասիոս զորավարին, որին ուղեկցում էին քսանհազար հոգի՝ արմենիակներից և բուկելլարներից⁵⁹⁸:

I.233 Թուղթեհանը դիմեց դեպի Ասորեստան՝ Հերակլիոսին⁵⁹⁹ ճակատամարտ տալու նպատակով: Հերակլիոսին Հայաստանից ուղեկցում էին բազմաթիվ հայ զինվորներ, ինչպես նաև պարսիկներ ու խաքանի կողմից ուղարկված խազարներ⁶⁰⁰:

I.234 Խոսրովին պարտության մատնելուց և նրա թագավորությունը կողոպտելուց հետո Հերակլիոս կայսրը եկավ ձմեռելու Ասորեստանի և Հայաստանի սահմանում:

I.249 Արաքների դեմ Անտիոքից Հերակլիոսի ուղարկած զորքերի մասին, որոնք ջախջախվեցին Յարմուկ⁶⁰¹ գետի ափին

Հերակլիոս կայսրը, ստանալով այդ լուրերը, Հայաստանից, Ասորիքից ու Միջագետքից ավելի քան երեքհարյուրհազարանոց բանակ հավաքեց, դրանք դնելով երեք զորահրամանատարների՝ Գրիգոր հայի, Կնտրիսի և Արդիգոնի⁶⁰² տրամադրության տակ⁶⁰³:

I.251 {Յարմուկի ճակատամարտից հետո Հերակլիոսը} գրություններ ուղարկեց Միջագետք, Հայաստան, Եգիպտոս և Հոռոմների տիրապետության տակ մնացած մյուս երկրները, որպեսզի շպատերազմեն արաբների դեմ և շգիմադրեն Տիրոջ հրամանին, այլ պահպանեն իրենց քաղաքներն ու երկրները, մինչև որ փորձանքն անցնի:

1.252 Երբ Կյուրոսը լսեց Օմար իբն-Ասիի գալուստը, ելավ գնաց նրա մոտ և համաձայնեց նրան վճարել տարեկան երկու հարյուր հազար գինար, այն պայմանով, որ արաբները Եգիպտոս շմտնեն։ Սակայն ոմանք, գնալով Հերակլիոս կայսեր մոտ, ամբաստանեցին Կյուրոսին, թե իբր Եգիպտոսի ոսկին վերցնում տալիս է արաբներին։ Նա Կյուրոսին գրեց, որ հրաժարվի իր պաշտոնից, և Եգիպտոս ուղարկեց Մանուել⁶⁰⁴ անունով մի զորահրամանատարի, որն ազգությամբ հայ էր։ Տարին լրանալուց հետո արաբ դեսպանները եկան Եգիպտոս՝ ստանալու սովորական հարկը։ Մանուելին նրանք գտան Բաբելոնում, որն այժմ կոչվում է Ֆուստատ⁶⁰⁵։ Մտնելով նրա մոտ՝ գեսպանները պահանջեցին ոսկին։ Սակայն նա պատասխանեց. «Ես Կյուրոսը չեմ, որը ձեզ ոսկի էր տալիս, քանի որ նա ոչ թե զենք, այլ բրդյա բաճկոն էր կրում։ Իսկ ես, ինչպես տեսնում եք, զենք եմ կրում։ Արդ, ելեք հեռացե՛ք և ալես շհամարձակվե՛ք գալ այստեղ»։

* * *

1.257 122. Դավիթ⁶⁰⁶ հայի և նրա կողմնակիցների արշավանը
դեպի Միջագետք⁶⁰⁷

Այդ ժամանակ հոռոմոց զորավար Դավիթ հայր արշավանքի ելավ իր երկրից, իսկ Վալենտին անունով մեկն էլ՝ արևմուտքից։ Նրանք իրար սուրհանդակներ ուղարկեցին, որպեսզի մեկը շարժվի արևելքից, մյուսն՝ արևմուտքից, և այսպիսով ուզմի դաշտում ջախջախեն Ասորիքում հաստատված բոլոր արաբներին։ Իմանալով այդ արաբները նախապատրաստվեցին և, դուրս գալով Վալենտինի դեմ, ճակատամարտ տվին նրան։ Նա պարտություն կրեց, իսկ նրա զորքն ամբողջությամբ սրի մատնվեց։ Ինչ վերաբերում է Դավիթին, ապա նա, հասնելով Միջագետք, իմացավ, որ երկրում արաբներ չկան, քանի որ նրանք գնացել էին դիմակայելու Վալենտինի գլխավորած հոռոմներին։ Դավիթ հայը եկավ և ճամբար խփեց Բեթ-Մաադա⁶⁰⁸ կոչվող գյուղում։

Ի լրումն բաղում շարագործությունների՝ Դավիթի զինվորներն սկսեցին ելնել ու կողոպտել ժողովրդին։ Նրանք ոչինչ չեին թողնում և զառն տանջանքների էին ենթարկում ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց՝ ստիպելով դուրս բերել հողում թաղված [գանձերը]։ Բոլորը ողբում, հառաշում, արտասվում ու կոծում էին, հատկապես իշխանազուն կանայք ու օրիորդները, ու

րոնց հետ նրանք զվարճանում էին անառակությամբ ու շնությամբ: Եվ դա կատարվում էր բացահայտորեն ու անամոթարար՝ նրանց ամուսինների ու բոլոր մարդկանց աշխի առջև:

Զինվորների մեջ կար Տիտոս անունով մեկը՝ աղջությամբ ասորի, որը, որպես մի քաղաքի զորագլուխ, եկել էր նրանց հետ: Տեսնելով Դավիթ Հայի ընկերակիցների շարագոր-
I.258 ծովթյունները, նա մոտեցավ նրան ու ասաց. // «Քեզ, որպես բրիստոնյայի ու բրիստոնյա կայսեր զորականի, վայել չե՞ս սուր բարձրացնել բրիստոնյաների վրա և թույլ տալ զինվորներին, որ կոտորեն նրանց, ովքեր մեղք չեն գործել Հոռմեական պետության դեմ: Կայսրն էլ քեզ չի խրախուսի, եթե լսի այդ բաները»: Այնժամ Դավիթ Հայը հրամայեց լվնասել երկրի բնակիչներին:

* * *

I.258

123. Արաբների հարձակման և Դավիթ Հայի
պարտության ու ջախչախման մասին

Երբ Իյաղը լսեց Դավիթ Հայի ու նրա զորքերի արշավանքի մասին, մեկնեց Դամասկոսի գավառից: Ինչպես պատմում են ականջալուր մարդիկ, նրանց զորքերի գրաստները դադար շառան մինչև Ուտհա Հասնելը: Տեսնելով արաբների առաջխաղացումը, թշվառ Հայերը ահուղողի մեջ ընկան: Նույն գիշեր, երբ նրանք ստացան այդ լուրը, թողին Միջագետքից ձեռք բերված ավարը, կողոպուտն ու ոնեցվածքը և փախուտի գիմեցին: Հասնելով ու Հայոնարերելով Հայերի ճամբարը, արաբներն սկսեցին կողոպուտով զբաղվել: Բայց ամիրան գոռաց նրանց վրա և ասաց. «Ալլահը ձեր վրա նզովք կթափի, եթե Հապաղեք կողոպուտի պատճառով: Արդ, հետապնդենք թշնամիներին և, երբ Տերը մեր ձեռքը մատնի նրանց, մենք կտիրենք և նրանց ոսկուն, և արծաթին, և թանկագին զգեստներին, և ձիերին ու գրաստներին, հետո արդեն շուր կգանք սրանց վրա»: Այնժամ նրանք արագորեն հետապընդեցին նրանց և, վրա Հասնելով, ոչխարների նման ցիրուցան արեցին Հիսունական ու Հարյուրական խմբերով, ապա անխնայութեն նրանց խոցուեցին սրերով ու նիզակներով: Տիտոսը, անջատելով իր հետ եղած ողջ Ասորիքի զորքը, քաշվել էր մի կողմ: Արաբներն ուզեցին ձեռք գցել նրան, բայց տեսնելով նրա խիզախ զորքերը, թողին նրան և Հարձակվեցին Դավիթի վրա: Դավիթն ըն-
I.259 կը ճպած գոչեց // Տիտոսին ու ասաց. «Ահա ժամանակն է, որ փառակորվես կովում և ցույց տաս քո սերը Հոռմեական պետու-

թյան նկատմամբ»։ Իսկ Տիտոսը պատասխանեց նրան. «Եթե քեզ
օգնեմ, աստված ինձ չի օգնի»։ Եվ Տիտոսը լքեց Դավթին ու
փրկվեց։ Իսկ Դավթին իր ողջ գորքի հետ սրի մատնվեց, այնպես
որ նրանցից ոչ ոք չմնաց։

I.267 {Կոստանդ⁶⁰⁹ կայսրը Մաքսիմոս⁶¹⁰ հերետիկոսին} արտորեց
Հայոց Կովկաս։

I.287 139. Կոստանդ կայսեր մահվան և Մժեծ⁶¹¹
հայի ձեւական գահակալման մասին⁶¹²

Հունաց 980 (669) թվականին, որը Կոստանդի քսանյոթե-
րորդ, իսկ Մուավիայի⁶¹³ իններորդ տարին էր, Սիցիլիայի Սիրա-
կուղա քաղաքում, որ մայրաքաղաք էր դարձել, սպանվեց Կոս-
տանդ կայսրը⁶¹⁴, Անդրեաս անունով մեկը՝ Տրալոսի որդին⁶¹⁵,
կայսեր հետ բաղնիք մտնելով, սկսեց լողացնել նրան ու նրա
զլուխը ծածկել օճառի փրփուրով, այնպես որ վերջինս ի վիճա-
կի չէր բացելու աշքերը։ Անդրեասը վերցրեց կայսեր առջև դրված
արծաթյա դուռը և, իշեցնելով նրա զլխին, զնշխեց այն։ Հետո
փութով դուրս եկավ բաղնիքից, և ոչ ոք նրան չբռնեց։ Կայսրին
վերցրին բերին արքունական պալատ, բայց երկու օրից նա հրա-
ժեշտ տվեց կյանքին։ Հոռմեացիները իրենց կայսր հռչակեցին
Մժեծ անունով մի հայ պատրիկի։ Սակայն, երբ Կոստանդինը⁶¹⁶
լսեց իր հոր մահը, բաղում գորքով շարժվեց դեպի Սիցիլիա,
բռնեց ու սպանեց Մժեծին և հոր սպանության բոլոր մեղսակից-
ներին, ապա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս։

I.293 Երբ Արդմելիքը⁶¹⁷ տեսավ, որ իբն-Զուբայրը հղորացել է
արեելքում, առաջ քաշեց երկու զորահրամանատարների՝ իր եղ-
բայր Մուհամմեդին⁶¹⁸ և Հաջաջ իբն-Զուսուֆին, որոնք քաշամար-
տիկ, արյունարբու և անգութ մարդիկ էին։ Եղբորը՝ Մուհամմեդին
նա կարգեց Միջազետքի, Մոսուլի ու ողջ Արմինիալի⁶¹⁹ վրա, իսկ
Հաջաջին՝ համայն պարսից երկրի։

I.294 {Մուհամմեդ իբն-Մրգանը} Հայոց իշխաններին հավաքեց
մի եկեղեցում և, հրի մատնելով, այրեց նրանց⁶²⁰,

* * *

I.296   Այդ ժամանակ⁶²¹ Հայոց պատրիկներից մեզը, որի անունն էր Սմբատ⁶²², Հայաստանը հանձնեց Մուհամմեդ իբն-Մրվանի ձեռքը⁶²³,

[Կուսանցքում ավելացված է. «Այստեղ Հայաստան են կոլ-ված Խլաթի երկիրն ու Նփրկերտր, Սասունի լեռն ու Արգնը, ինչ-պես նաև այդ կողմերի բոլոր քաղաքները»]:

* * *

I.297   [Հուստինիանոսին⁶²⁴ տապալելուց հետո հոռոմ իշխանները] հունաց 1007 (696) թվականին և Աբգլմելիքի տասներկու-երորդ տարում իրենց կայսր Հոչակեցին Լեռնտիոս⁶²⁵ պատրիկին, որը գտնվում էր Հայաստանում և ծերացած ու պետական զոր-ծում ծույլ մարդ էր:

* * *

I.297 .   Հաջորդ տարի⁶²⁶, Հայոց իշխանները ապստամբեցին արար-ների դեմ, Մուհամմեդ իբն-Մրվանը նորից ոտքի ելավ, զախզա-խեց Հայաստան եկած հոռոմներին ու կոտորեց բազմաթիվ հա-յերի: Եվ Հայաստանը նորից անցավ արարներին⁶²⁷:

* * *

I.299   [Փիլիպպիկոս⁶²⁸ կայսրը] հրամայեց վտարել իր տիրա-պետության տակ գտնվող բոլոր հայերին: Վերջիններս ելան և ապաստան գտան արաբների մոտ, որոնք նրանց բնակեցրին Մելիտենեում ու նրա շրջակայքում⁶²⁹:

* * *

I.309   Հաջորդ տարի⁶³⁰, խազարների թագավոր Խաքանի որգին՝
I.310 եկավ մտավ // Ատրպատականի ու Առանի երկիրը: Բազմաքա-
նակ արաբական զորքերով նրան դիմակայեց ու կատաղի ճակա-
տամարտ տվեց Արմինիա երկրի Զարրահ⁶³² ամիրան: Բայց Զար-
րահն սպանվեց, խազարները ավարի մատնեցին նրա ճամբարը
և հաղթանակով ետ դարձան⁶³³:

* * *

I.316   Ասում են, որ Մրվան իբն-Մուհամմեդը՝ Միջագետքի ամի-
րան⁶³⁴, որն այգ ժամանակ Արմինիայի կուսակալ էր դարձել.
նույնպես. մասնակից էր Վալիդի⁶³⁵ սպանությանը, քանի որ սպա-
նության օրը նրա որդի Աբգլմելիքը մտել էր Խառան:

I.316 Պարսից երկրում տիրում էր Վասիտը՝ Օմար⁶³⁶ թագավորի
որդի Աբդովլահը, Հայաստանում՝ Մրվան իրն-Մուհամմեզը, Խո-
րասանում՝ իրն-Սարգին...

I.317 [Վալիզի սպանությունից հետո] վերոհիշյալ Մրվանը մեկ-
նեց Հայաստանից և ձեացնելով, թե շահագրգոված է թագավո-
րությունը Վալիզի որդինելին վերադարձնելու խնդրում, Եկավ
հասավ Խառան քաղաք:

I.337 [752 թվականին Կոստանդին⁶³⁷ կայսրը] ասպատակեց
Կղողիայի երկիրն ու Հայաստանը, Կղողիան նա հրի մատնեց:
Սակայն մինչ հոռոմները գտնվում՝ էին Հայաստանում, արաբա-
կան զորքերով վրա հասավ Ռուհայի կառավարիլ Խալիդ իրն-
Ախին: Նրանք ճակատամարտ տվին, և արաբները պարտություն
կրեցին: Խալիդը փախավ, իսկ նրա զորքերի մեծ մասը կոտր-
վեց: Հոռոմներն այրեցին Հայաստանը և նրա բնակիչներին քշե-
ցին հոռոմոց երկիրը: Աբու-Ջաֆարն⁶³⁸ այդ ժամանակ գտնվում
էր Արմինիայում՝ թուրքական սահմանի դիմաց:

I.338 1065 (754) թվականին Աբովլահը Աբովլահասը⁶³⁹ Խառա-
նից բերել տվեց պետական գանձարանում եղած ամեն ինչ, ո-
րոնք Մրվանի⁶⁴⁰ ժամանակից պահպում էին բազմաթիվ պա-
հանուններում, և դրանք դրեց իր շինած քաղաքում: Հետո նա Սա-
ւահ իրն-Ալիին կառավարիլ նշանակեց Եգիպտոսի ու Լիբիայի
վրա, Սալահի եղբորը՝ Աբովլահ իրն-Ալիին՝ Ասորիքի, Դամաս-
կոսի, Պաղեստինի ու Փյունիկիայի վրա, իսկ Աբու-Ջաֆարին՝
Միջագետքի ու Արմինիայի վրա:

II.25 214. Մահղիի մասին, որը դարձավ Տրդերի առաջնորդը⁶⁴¹

Այդ ժամանակ Կային մարդիկ, որոնք կրոնով հեթանոս էին
և պատկանում էին այսօրվա բերդերի⁶⁴² ցեղին: Սկզբնապես նրանք
տիրում էին որոշ բերդերի և, ինչպես գրված է այստեղ⁶⁴³, իրենց
առաջնորդի մահպանից հետո մահմեղական դավանանք էին ըն-

գունելու Կազմված լինելով Հեթանոս պարսիկներից ու հայերից՝ նրանք մի առանձնահատուկ ժողովուրդ էին հանդիսանում: Մինչև օրս էլ նրանք կոչվում են իրենց գրաված բերդերի անունով: Նրանց մոտ պապենական ավանդությամբ հիշողություն էր պահպանվում մի գուշակության մասին, թե իբր իրենց միջից հայտրնվելու էր Մահղի անունով մի թագավոր, որը, իր անվան իսկ վկայությամբ⁶⁴⁴, ժողովրդին պիտի առաջնորդեր գեպի իր հավատը, աստված պիտի համարվեր, ապա թագավորությունը կտակեր մի ուրիշի և այլն, և այլն:

Այդ ժամանակ, արդ, հայտնվեց մի առաջնորդ, որը կոչվում էր Մահղի՝ ներկայանալով որպես այն անձը, որին նրանք սպասում էին: Նա թույլ շէր տալիս դիպչել իրեն և դեմքին էլ քող էր կրում: Նա իրեն հայտարարել էր աստծու մարգարե, և օրեցօր նրա կողմնակիցներն ու հարստությունը շատանում էին: Կողոպուտի ու ավարի նպատակով բոլոր ժողովուրդներից՝ պարսիկներից, արաբներից ու Հեթանոսներից նրա շուրջը հավաքվեցին բազմաքանակ զորքեր: Նա բնակություն հաստատեց Կորդվաց⁶⁴⁵

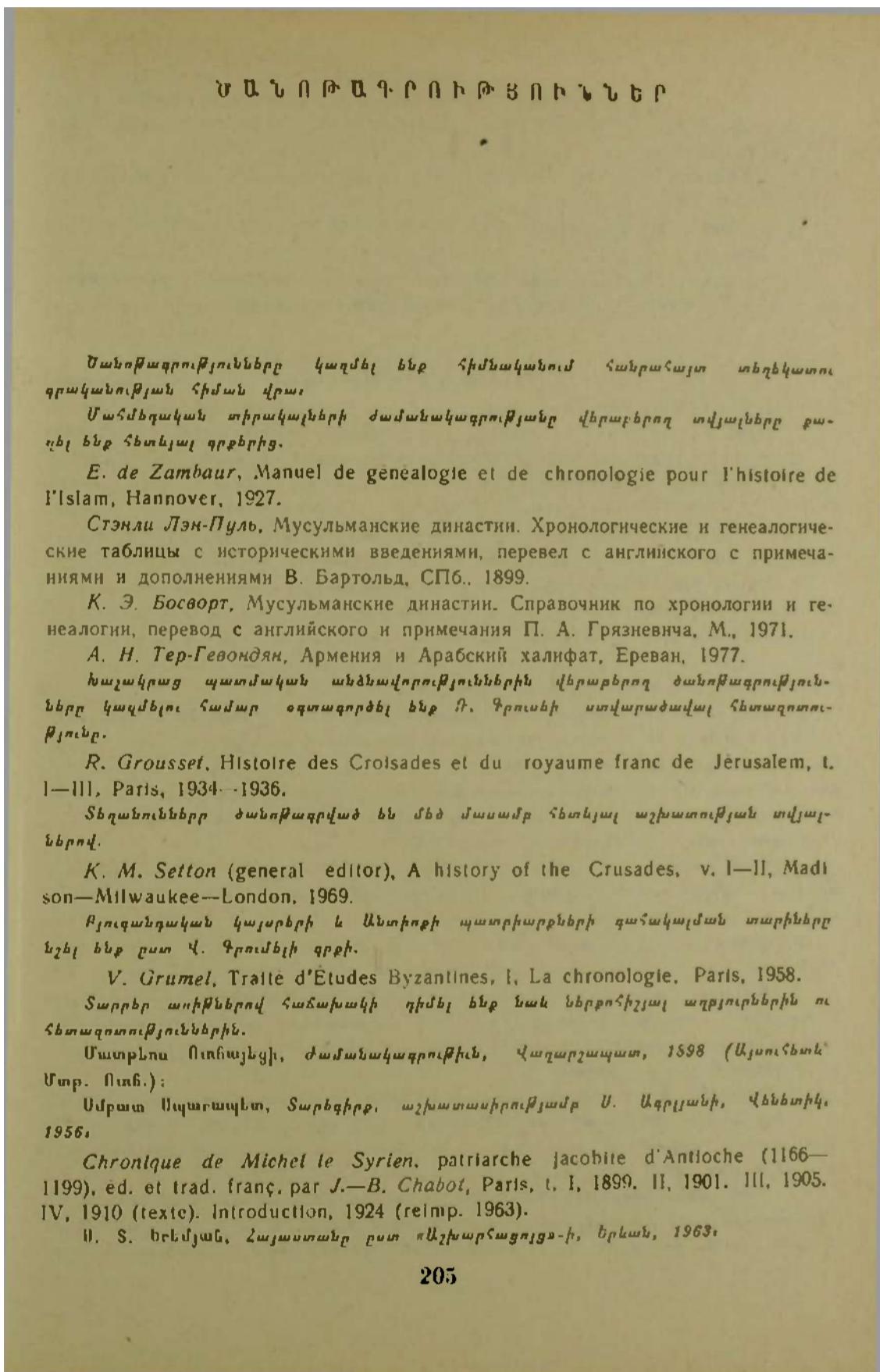
II.26 անմատշելի լեռներում, // և նրա սարսափը տիրեց Զեզիրեռում ու Հայաստանում: Նա ավերեց Բեթ-Զարդեն⁶⁴⁶ և Տուր-Արդինը: Նրանց սրերը արյուն էին խմում, իսկ իրենք շէին խնայում ու ոքի՝ հավասարապես կոտորելով բոլոր ժողովուրդներին: Դավանանքով լինելով մոգեր՝ նրանք օտար էին համարում բոլոր նրանց, ովքեր շէին ընդունում, որ Մահղին աստծու մարգարեն է: Խույնիսկ Մամուն⁶⁴⁷ թագավորը դողում էր նրանից: Սակայն, երբ նրանք մտան Տուր-Արդին՝ կողոպտելու Կարտամինի⁶⁴⁸ վանքը և շրջակա զյուղերը, նրանց գեմ համարձակվեց ելնել այդ երկրի կառավարիչ Հասանը, մանավանդ այն պատճառով, որ տեսավ վանականների կրած տանջանքները, քանի որ նա լավ էր տրամադրված քրիստոնյաների նկատմամբ: Նա Հանկարծակիորեն հարձակվեց նրանց վրա: Եվ երբ կողմերը բախվեցին իրար, աստծու ներգործությամբ քուրդանիները թիկունք դարձրին: Այսպիսով, Մահղին, որն աստվածացվել էր նրանց կողմից, հարկադրված դեն նետեց իր դեմքի քողը և փախուստի դիմեց Հասանի առջնից:

Քշերի հետ նա փրկություն գտավ Աշոտի⁶⁴⁹ որդի հսահակի⁶⁵⁰ երկրում և այցելեց նրան մի ամրոցում: Քուրդանիները հավաքվեցին ամրոցի շուրջը: Սակայն իսահակը բռնեց Մահղիին և անմիջապես գլխատեց նրան: Գիշերը, վերցնելով գլուխը և ինչ որ հնարավոր էր տանել իր ունեցվածքից ու ընտանեկիցներից, նա փախավ և ապաստանեց իր բերդում: Երեխաներին թողնելով այդ

բերդում՝ նա գնաց Զեզիրեի կուսակալի մոտ կուսաբացին քուր-
դանիները մտան ամրոցը, բայց Մահղիի դիակից բացի ուրիշ
ոչինչ չգտան: Նրանք հրի մատնեցին իսահակի տները և, մեկ-
նելով այնտեղից, եկան դարանակալեցին այն բերդի մոտ, որտեղ
գտնվում էին իսահակի երեխաներն ու կինը: Մի հեթանոս կին,
տեսնելով այդ, ահաղանգեց գյուղում, և նրա բնակիչները մտան
II.27 բերդ: Իսահակի կինը, որը // քրիստոնյա էր, ուներ մի վանա-
կան եղբայր, որը նույնպես բերդ մտավ: Քուրդանիները վրա
հասնելով կոտորեցին նրանց, ովքեր դուրս էին մնացել բերդից:
Հետո հարձակվեցին բերդի վրա և սկսեցին քարկոծել այն՝ ավե-
րելով նույնիսկ ներսի շինությունները: Եվ երբ արդեն պատրաստ-
վում էին հանձնվել քուրդանիների ձեռքը, քանի որ բերդի դար-
պասը կուակի էր յատնվել, վերոհիշյալ վանականը ձեռքը գցեց
նիզակին ու ցատկեց պարսպից: Հասնելով քուրդանիների զոր-
քին և ուղղվելով դեպի նրանց առաջնորդը, որ հաջորդել էր Մահ-
ղիին, նա նիզակահարեց ու սպանեց նրան: Եվ քանի որ արդեն
երեկոյանում էր, վանականը կարողացավ փրկվել: Աստծու կամ-
քով զորքերի հետ տեղ հասավ իսահակը: Նա անակնկալ կերպով
հարձակվեց քուրդանիների վրա և կոտորեց նրանցից շատերին:
Մյուսները փախան ու ցրվեցին: Այս եղավ Մահղիի տիրահռչակ
վախճանը: Հետո նրանք իրենց առաջնորդ կարգեցին ոմն Հարու-
նի, որին հաջորդեց Բաբեկը⁶⁵¹ և այսպիս մինչև մեր օրերը: Նրանք
տարածվել ու անառիկ բերդեր են զբաղեցրել պարսից երկրներում:

* * *

II.42 Ուժանոս⁶⁵² կայսրից հետո թագավորեցին նրա որդիներ
Վասիլն⁶⁵³ ու Կոստանդինը⁶⁵⁴: Վասիլը հռչակվեց պատերազմնե-
րում և տարավ ապշեցուցիչ հաղթանակներ: Նա հնազանդեցրեց
Հայերին ու բուլղարներին:

E. Honigmann, Le couvent de Barṣamā et le Patriarcat Jacobite d'Antioche et de Syrie, „Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium“, 146, Subs. 7, Louvain, 1954.

P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance, Berlin, 1960.

A. Lüders, Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen, Berlin, 1964.

Ծանոթագրություններում. «Հայկական միջնադարյան աղբյուրներ» ասելով նկատի ունենք Մատթեոս Ռուհայեցու և Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրությունները:

1. Հմմտ. Մար. Առմ., էջ 128—129։ Մելիտենեի առումն Ռուհայեցին թվագրել է Հայոց Շե (1056) թվականով։

2. Դատելով պատմական դեպքերի շարադրանքից՝ ժամանակագիրը Սուլեյման անվան տակ նույնացրել է երկու անձնավորություն՝ սելչուկյան սուլթաններ Տուղրիլ-րեզին (Ռուքնեդդին Արուտալիր Մուհամմեդ Տուղրիլ-րեզ իրն Միքայել՝ 1038—1063 թթ.). և Ալփարսլանին (Աղուղադղաուլա Արուշուզա Մուհամմեդ Ալփարսլան իրն Դաուդ՝ 1063—1072 թթ.). Շփոթության տեղիք է տվել, բայց երեսութին, Տուղրիլ-րեզի եղբոր և Ալփարսլանի հոր՝ Գաղրի-րեզ Դաուդի, Արուշուզան մականունը։

3. Սելջուկ իրն Դաւակակ իրն Կաղրի-բեզր ոչ թե Հայրը, այլ պապն է սելջուկյան առաջին սուլթան Տուղրիլ-րեզի, որը սույն ժամանակագրության մեջ կոչված է Սուլեյման (տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը): Ընդհանրապես այս ժամանակագրության տվյալները սելջուկյան առաջին սուլթանների և ամիրաների ժագումնաբանության վերաբերյալ բավականին խառնաշփոթ են։

4. Ասորական միջնադարյան աղբյուրներում արաբները հայտնի են Տայյաց (Տաճիկ) անունով։ Նույն անունը հետագայում ընդգրկում է նաև ընդհանրապես մահմեդական հասկացությունը։ Այդ պատճառով հաճախ դժվարություններ են առաջանում դրանք իրարից տարբերակելու գործում։ Առաջնորդվելով բնագրի որոշակի դրվագների բովանդակությամբ՝ սույն աշխատության մեջ Տայյաց բառը մենք թարգմանել ենք մերթ արար, մերթ մահմեդական։

5. Հիսն-Մանսուր — Քաղաք պատմական Կոմաղենեում, Սամոսատից հյուսիսարևմուտքի Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հարսնամու անունով։

6. Քեսուն — Բերդաքաղաք պատմական Կոմաղենեում, Մարաշի և Սամոսատի միջև։

7. Սուհա — Քաղաք Հյուսիսային Միջագետքում։ Հելլենիստական շրջանում եղել է Ասորյեննի ասորական թագավորության, իսկ խաչակիրների օրոք՝ Եղեսիայի կոմսության մայրաքաղաքը։ Հայտնի է նաև Եղեսիա անունով, որը սակայն ասորական աղբյուրներում չի գործածվում։

8. Ասորերեն տարա (տեր) բառը որպես պատվանուն սովորաբար միշտ կցվում է Հոգնոր կոլում ունեցող անձնավորությունների կամ սրբեղի անվանը։ Նայած բնագրի որոշակի դրվագների բովանդակությանը, այսուհետեւ այդ բառը վերաբռնագրել ենք մերթ մար, մերթ սուրբ ձեռք։

9. Բարսումա Սամոստացի (Մելիտինեցի) — Ասորի միայնակյաց (մահ. 458 թ.), որը կարևոր դեր է խաղացել անապատական շարժման մեջ։ տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 1437—1441։ Ինչ վերաբռնում է

Թարսումայի վանքին, ապա այն Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդի՝ Անտիոքի պատրիարքի նստավայրերից մեկն էր և գտնվում էր Մելիտենի գավառում, Կարկառից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք:

10. Ծոմանոս IV Դիոքենես— Բյուզանդական կայսր (1068—1071 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Տիօնիս անունով:

11. Հմմտ. Մար. Ուն., էջ 201—202:

12. Նկատի ունի այն փաստը, որ 1055 թ. Տուղրիլ-բեզզ գալով Բաղդադի խալիֆի կողմից պաշտոնապես հողակվեց սուլթան:

13. Խոսքը վերաբերում է հայոց Մանադկերտ քաղաքի մոտ 1071 թվականին տեղի ունեցած ճակատամարտին, որտեղ բյուզանդացիները շախչախիլ պարտություն կրեցին սելջուկներից:

14. Միքայել VII Դուկաս— Բյուզանդական կայսր (1071—1078 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Միքայել որդի Տուկծի անունով:

15. Կոստանդին Դուկաս— Բյուզանդական կայսր (1059—1067 թթ.):

16. Հովհաննես պատրիկ— Հստ այլ աղբյուրների՝ կեսար. բյուզանդական կայսր Միքայել VII Դուկասի (1071—1078 թթ.) խորհրդականներից մեկը և պետության փաստական կառավարիչը. տե՛ս L. Bréhier, Vie et mort de Byzance, Paris, 1947, թ. 282.

17. Զալալաղդառուլա Արութարան Մելիքշահ I իրն Ալֆարսլան— Սելջուկիան սուլթան (1072—1092 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Մելիքշահ անունով:

18. Սուլյյան իրն Կուրումիշ— Ռումի սելջուկյան սուլթանության հիմնադիրը (1077—1086): Սուլյյանը ոչ թե Արութաթահ Մելիքշահի որդին էր, ինչպես նշված է ժամանակագրության մեջ, այլ նրա հեռավոր ազգականներից մեկը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Գրլմուշ/Գղլմուշ անունով:

19. Տյուտոս— Քաղաք Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Բեյրութից բավական հարավ՝ Միջնադարում և այժմ հայտնի է Սուր անունով, որը գործածված ենք գտնում նաև հայկական աղբյուրներում:

20. Միղնն— Քաղաք Միջերկրական ծովի արևելյան ափին, Բեյրութի և Տյուրոսի միջև, Միջնադարում և այժմ հայտնի է Սայդա անունով, որին համապատասխանում է Սմբատ Սպարապետի օգտագործած Սայիտա ձեզ:

21. Սելիկիա— Նավահանգիստ Կիլիկիայում, Կոորիկոսից հարավ-արևմուտք:

22. Փիլարտոս (Հունարեն՝ Φιλαράτος = առաքիեասեր) Վաւածնունի— Հայքաղեղոնական իշխան, բյուզանդական զորավար, 1068 թ. Ծոմանոս Դիոքենես կայսեր կողմից նշանակվել է Եփրատի առափնյա շրջանների սահմանապահ զորքերի հրամանատար: Ծոմանոսի գահընկեցությունից հետո (1071 թ.) չի ենթարկվել կենտրոնական իշխանությանը և աստիճանաբար տիրելով Հարավային Կապաղովկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի նշանավոր քաղաքներին՝ Անտիոք, Մելիտեն, Սամոսատ, Եղեսիա և այլն, փաստորեն հիմնել է մի անկախ պետություն, հաջողությամբ լեզու գտնելով սելջուկ ամիրաների հետ: 1086 թ., սակայն, Փիլարտոսի իշխանությունը նվաճվում է Մելիքշահ I սուլթանի կողմից: Փիլարտոսի մասին մանրամասն տե՛ս J. Laurent, Études d'histoire Arménienne, Louvain, 1971, p. 148—159; C. J. Yarnley, Philaretos Armenian bandit or byzantine general?, „Revue des Études Arméniennes”, nouv. ser., XI, Paris, 1972, p. 331—353.

23. Հմմտ. Մար. Ուն., էջ 235—236:

24. Բուզան— Եղեսիայի ամիրա (1087—1094 թթ.), նշանակված Մելիքշահ I սուլթանի կողմից. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. XLIV; J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 223.

25. Թեղուրոս (Թորոս) — Հայ բաղկեղոնական իշխան, բյուղանդական պաշտոնյան, Փիլարտոսի կողմից հավանաբար 1170-ական թթ. նշանակվել է Եղեսիայի կառավարիչ, մի պաշտոն, որ նա կարողացել է պահպանել նաև սելջուկյան տիրապետության շրջանում՝ Բուզան ամիրայի (1087—1094 թթ.) կողքին։ Վերջինիս սպանությունից հետո Թորոսը քաղաքը վերցրել է իր ձեռքը և մոտ շորս տարի (1094—1098 թթ.) փաստորեն լիակատար անկախություն վայելել։ 1098 թ. օգնության է կանչել ֆրանկներին՝ քաղաքունիք, գիւտագորությամբ, և քիչ ժամանակ անց զոհ գնացել վերջինիս դավագրությանը։ Թորոսի մասին մանրամասն տե՛ս J. Laurent, *Études d'histoire Arménienne*, Louvain, 1971, p. 61—128; J. B. Segal, *Edessa, the blessed city*, Oxford, 1970, p. 223—227.

26. Օյար իրն ալ-Խատտար — Արարական խալիֆ (634—644 թթ.).

27. Ասորի Հեղինակը պարզապես թարգմանել է արաբերեն ասցիդ-սու = «երկրուասելու տեղ» բառը։

28. Յաղի Սիան — Անտիոքի ամիրա (1087—1093 թթ.), նշանակված Մելիքշահ 1 սուլթանի կողմից։ տե՛ս Grousset, *Histoire...*, I, p. 71, 96։ Ասորական բնագրում այս անունն աղավաղված է։ 238-րդ և 239-րդ գլուխներում դրված է՝ ԿՏԿ (Աքսին) ձեր, 247-րդում՝ ԿՏԿ (Խազին)։ Համեմատաբար ճիշտ է 303-րդ գլխում հանդիպող ԿՏԿ (Յաղսիան) ձեր։ Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Աղսիան / Ախսիան անունով։

29. Արտօմ իրն Էմսեր — Օղուզյան ղյոգեր ցեղի առաջնորդը, Մելիքշահ I սուլթանի զորահրամանատարներից մեկը, որը նշանակվեց Պաղեստինի կառավարիչ։ Նրա սերունդները հաստատվեցին հարավարևմտյան Հայաստանում ու Հյուսիսային Միջազգետքում, ճիմնելով երկու ամիրայություն, մի ճյուղը՝ Հիսն-Քեֆայում և Ամիդում, մյուսը՝ Մարգինում և Նիբրկերտում։ Արտօմը ողջ Սելջուկի, ողջ էլ Արուզֆաթահ Մելիքշահի եղբայրն էր, ինչպես նշված է մի քանի տող ներքեւ։ Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Արդուի անունով։

30. Հմմտ. Մար. Ուոն., էջ 233—234.

31. Գարբիել — Հունադավան հայ իշխան, Եղեսիայի կառավարիչ Թորոսի աները։ 1080-ական թթ. կեսերից մինչև 1103 թ. Գարբիելը կարողացավ իր ձեռքում պահել Մելիտենե քաղաքի իշխանությունը, հաջողությամբ վանելով թուրքերի հարձակումները։ Անկախությունը պահպանելու նպատակով նա զիմեց ֆրանկների օգնությանը և իր դուստր Մորֆային ամուսնացրեց Եղեսիայի կոմս (1100—1118 թթ.), հետագայում երուաղեմի թագավոր (1118—1131 թթ.) Բաղրուին 11-ի հետ։ Սակայն 1103 թ. Մելիտենեն զրավկեց թուրքերի կողմից, և Գարբիելն սպանվեց։ Մատթեոս Ուոհայեցու բնագրում Գարբիելը անունը դրված է Խօրիլ / Խուրիլ, իսկ Մարատ Սպարապետի «Տարեգրում» Ղափոիլ / Ղափրիլ ձևով, որը Գարբիել անվան հունարեն արտասանության վերաբերությունն է։

32. Ալփիրակ — Թուրք ամիրա, 1087 թ. Մելիքշահ I սուլթանի կողմից նշանակվել է Մելիտենեի կառավարիչ, ընդ որում իր իշխանությունը պահպանել է նաև քաղաքի հայ կառավարիչ Գարբիելը։ 1094 թ. Եղեսիայի հայ կառավարիչ Թորոսը դիմում է Ալփիրակի օգնությանը, բայց նկատելով վերջինիս նվաճողական ձգտումները, թունագրում է նրան Ալփիրակ անվանաձեռ վկայված է Մատթեոս Ուոհայեցու կողմից։ Ասորական բնագրում դրված է՝ 'Alpirag ձեր, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը վերաբերութել է Al-Firg ձեռք։ Ալփիրակ անվան ստուգաբանության մի փորձ տե՛ս J. Laurent, *Études d'histoire Arménienne*, Louvain, 1971, p. 95։ Սեղալի գրքում հանդիպում է Alp-Yaruq ձեր. տե՛ս J. B. Segal, *Edessa, the blessed city*, Oxford, 1970, p. 223.

33. Աինշարշահի — Նասրեդդին (Մուհամմադին) Արուլիսարիջ Ահմեդ Սինշաը իրն Մելիքան սելջուկյան սուլթանն է (1118—1157 թթ.):

34. Մելիքշահի — Զալալադդառվա Մուհամմադին Մելիքշահ Ի իրն Բարկիարուք սելջուկյան սուլթանն է (1105 թ.), որը սակայն ոչ թե Արուլֆաթահի որդին, այլ նրա թոռն էր:

35. Համանարար Նկատի ունի Դիյասեղդին Մասուդին՝ իրաքի սելջուկյան սուլթանին (1134—1154 թ.), որն իսկապես Արուլֆաթահ Սելիքշահ 1-ի թոռն էր:

36. Խոսրվ Վերաբերում է սուլթանի հողակման հանդիսությանը, որը տեղի էր ունենում մի ամբողջ շարք արարողությունների ձևով: Դրանց մեջ մտնում էր սուլթանի հնագանդության երգումը, խալիֆի կողմից իշխանական խորհրդանիշերի բաշխումը և այլն: Այս ամենից հետո սուլթանի անունը մտցվում էր ուրբաթօրյա քարոզի (խուտբա) մեջ, հիշատակվելով խալիֆի անունից հետո: Սուլթանը մարմնավորում էր մահմեդական երկրների քաղաքական իշխանությունը, իսկ խալիֆը՝ հոգևոր, տե՛ս R. A. Գյուշեյնօվ, Ըլտահ և խալիֆ, «Պալեստինский сборник», № 19(82), Л., 1969, стр. 127—138.

37. Ղազիարսլան — Նաշմեղդին Իլ-Ղազի I իրն Արտուք՝ Մարդինի և Նփրկերսի Արտուքյանների հարստության հիմնադիրը (1104—1122 թթ.): Հայկական աղրյուրներում հայտնի է Խազի անունով:

38. Ասորական բնագրում դրչական սխալի հետեանքով ստացվել է «Արուլֆաթահի թոռը» Ժ-Աբուլրատահ, որը նույնությամբ փոխադրվել է ֆրանսերեն թարգմանության մեջ՝ «le petit fils d'Abu 'l-Fatah»: Ասորեբենի պատկանելություն ցույց տվող Ժնախողիրն այստեղ ավելորդ է:

39. Նփրկերտ — Քաղաք Մեծ Հայքի Աղձնյաց նահանգում, Սասնո լեռներից հարավ: Հատմական Տիգրանակերտն է, միջնադարում հայտնի է ասորերեն Մայրագալ և արաբերեն Մայցալցիլը ձևով: Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում գործածվում են Մուփարդին և Մուֆարկին ձևերը:

40. Հմմտ. ծանոթագրություն 36:

41. Մուինեղդին Առևման I իրն Արտուք — Հիսն-Քեֆայի և Ամիդի Արտուրյան հարստության հիմնադիրը (1098—1105 թթ.): Այստեղ սխալմամբ նշված է, որ Մուրմանը Արտուքի թոռն է, սակայն 258-րդ գլխում սխալն ուղղված է՝ «Մուրմանը՝ Արտուքի որդին...»:

42. Ազ-Սենգուր — Թուրք զուլամ (տե՛ս ծանոթագրություն 44), Արուլֆաթահ Մելիքշահ: I սուլթանի զորագոխներից մեկը, 1086—1094 թթ. եղել է Հալեպի կառավարիչը: Հայրն է Իմաղեղդին Զանգիի: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Աղսնգոյր/Ախսնգոյր անունով:

43. Քաջուղաւուլա Արուսայիդ Տուտուզ իրն Ալֆարսլան — Սելջուկյան Ասորիքի տիրակալ (1078—1095 թթ.), եղբայրը Արուլֆաթահ Մելիքշահ: I սուլթանի Այստեղ սխալմամբ նշված է, որ Տուտուզը եղել է Մելիքշահի ստրուկը (զուլամը): Ժամանակագրության 303-րդ գլխում Տուտուզը հիշատակված է Թաջումսուլիք մականունով: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Գդուզ անունով:

44. Ստրուկները (արաբերեն ցուլամ) կազմում էին մահմեդական հասարակության նշանակալից սոցիալական խավերից մեկը: Դրանք խոշոր տիրակալների հավատարիմ ժառաներն էին, հատկապես թիկնապահները, որոնք հաճախ, մանավանդ սելջուկների օրոք, հասնում էին բարձր դիրքի: Հմմտ. Encyclopédie de l'Islam, t. II Leyden—Paris, 1965, p. 1104—1117:

45. Հմմտ. Մտք. Ալինի, էջ 248—252:

46. Նամսեղդին Խողեղիզ — Աղրբեշանի աթարեկ (1137—1176 թթ.), Ելղեղիզյան

Հարստության հիմնադիրը։ Հարստությունը կոչվել է նաև Փահլեանյան՝ Եղեղիղի որդու՝ Փահլեանի անունով, որն այստեղ սիալմամբ վերադրված է հորր։

47. Կիրա— Հունարեն Կորիա (տիրուհի, տիկին) բարի ասորական տառադարձությունն է։

48. Հմմտ. Մտք. Ուտի., էջ 253—255։

49. Արաքների, այսինքն՝ Հիշրայի 47շ թվականը համապատասխանում է մ.թ. 1079, 80 թ.: Ինչպես տեսնում ենք, համաժամանակյա թվագրման երեք թաղադրիչներն էլ իրար չեն համբեկնում։ Համեմատաբար ճիշտ է փրկչական թվականը։

50. Ալեքսիոս I— Բյուզանդական կայսր (1081—1118 թթ.):

51. Աֆղալ (Արուլկասիմ Շահանշահ ալ-Աֆղալ իրն Բաղր ալ-Ճամալի Ամիր ալ-Ճույուշ)՝ Եգիպտոսի վեցիր (1095—1121 թթ.), որը 1098 թ., օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքերն զրադրված էին ֆրանկների դեմ մղվող պատերազմով, Արտուրաններից խլեց Երուսաղեմը։ Աֆղալի հայրը՝ Եգիպտոսի նախորդ վեցիր Արուննաշմ Բաղր ալ-Ճամալի Ամիր ալ-Ճույուշը (1073—1094 թթ.), ազգությամբ հայ էր. տե՛ս Grousset, Histoire, I, թ. 145, 529։

52. Բոնեմոնդ Տարենտացի (Bohemond de Tarente)— Առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, որը հիմնադրեց Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը՝ Բոնեմոնդ I (1098—1104 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պեմոնդ անունով։

53. Գոդեֆրուա Բույնացի (Godfrroi de Bouillon)— Ստորին Լոթարինգիայի դուքսը, առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, որը հիմնադրեց Տրիպոլիի խաչակրաց կոմսությունը, հանդիսանալով նրա առաջին կոմսը (1102—1105 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Աննիլ կամ Գունդանջիլ անունով։

54. Ռայմոնդ Սենժիլցի (Raymond de Saint-Gilles)— Թուլուզի կոմսը, առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, որը հիմնադրեց Տրիպոլիի խաչակրաց կոմսությունը, հանդիսանալով նրա առաջին կոմսը (1102—1105 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Աննիլ կամ Գունդանջիլ անունով։

55. Տանկրեդ (Tancrède)— Առաջին խաչակրաց արշավանքի առաջնորդներից մեկը, Բոհեմոնդի քրոջ որդին, իշխան (պրինց) Անտիոքի (1104—1112 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Տանկրի / Տանզրի անունով։

56. Այստեղ մեկ-երկու բառ չեղված է։ Հավանաբար պետք է նշված լիներ Նիկիա բաղաքի անունը։

57. Իոսբը վերաբերում է Պետրոս Անապատականի՝ զլխավորած ոյուղացիական խաչակրությանը, որը չախչախվեց Փոքր Ասիայում 1096 թ. Հոկտեմբերին։

58. Հմմտ. Մտք. Ուտի., էջ 255—258։

59. Հմմտ. Մտք. Ուտի., էջ 260։

60. Բադուին Բուլոնիացի (Baudouin de Boulonc)— Եղեսիայի խաչակրաց կոմսության հիմնադրը (1098—1100 թթ.), հետագայում Երուսաղեմի թագավոր Եաղիուին I (1100—1118 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պալտին անունով։

61. Հմմտ. Մտք. Ուտի., էջ 261—262։

62. Ըստ Ժամանակագրության հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոյի՝ ձեռագրի այս մասից պակասում է երկու թերթ։

63. Հմմտ. Մտք. Ուտի., էջ 263—264։

64. Ասորական բնագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն այստեղ բազմակետեր է դրել, սակայն առանց որևէ բացատրության։

65. Կիրուղա— Մոսուլի ամիրա (1096—1102 թթ.): Հայտնի է 1098 թ. Փրանկ-

ների դեմ ձեռնարկած արշավանքով՝ Կիրրուղան, որ ճգնաժամային դրություն էր ըստեղծել Անտիոքում պատսպարված ֆրանկների համար, ի վերջո զախշախիլ պարտություն կրեց և հազիվ փրկություն զտավ իր երկրում. տե՛ս *Grousset, Histoire...*, I, p. L, 97, 395. Մատթոս Ռուհայեցու մոտ հիշատակված է աղավաղված Կուրապաղատ և Կիւրապաղա ձեերով.

65. Հմմտ. Մար. Ոտի., էջ 263—266:

67. Տիրերիա— Քաղաք Հյուսիսային Պաղեստինում, համանուն լճի արևմտանափին, Միջնադարում հայտնի է արարական Տաբարիա անունով, որին համապատասխանում է հայկական աղրյուների Տապար ձեր:

68. Արամ— Ի՞երդաքաղաք Հյուսիսային Միջագետքում, Եղեսիայից Գարավ-արևմուտքի Պատմական Բատնա քաղաքն է, որը Միջնադարում հայտնի է *Satūg, Sarūj* անունով:

69. Ջեզմա— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, Պիր (Պիրեհիկ) քաղաքից արևմուտք:

70. Ըստ երեսվթին, նկատի ունի Վասակ Պահավունի հայ իշխանին՝ Գրիգոր Մագիստրոսի որդուն, որը Անտիոքի զուքսն էր 1071—1078 թթ. և որի որդիներից մեկը՝ Ապղարիապը, տիրում էր Պիր Իերդաքաղաքին, իսկ մյուսը՝ Լիկոսը, Պիրի և Այնթապի միջև գտնվող նզեպ ամրոցին: Վերջինիս տեղադրության մասին մանրամասն տե՛ս I. Տեր-Պետրոսյան, Հայերը Միջնադարյան Մծրինում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, N 3, էջ 84—86:

71. Ռապան— Իերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Քեսունից հարավ, Հոռմկայից Հյուսիս-արևմուտք:

72. Գող Վասիլ— Հայ իշխան, Կամսարական տոռմից, տեր Քեսունի (1082—1112 թթ.): Գող Վասիլը ստեղծել էր ժամանակի ամենաընդարձակ և հզոր հայկական իշխանությունը, որը, սակայն, նվաճվեց խաչակիրների կողմից 1115 թ.:

73. Ղազի Բալղության— Բալղութը Սամոսատի ամիրան էր XI դ. վերջում, որը 1098 թ. լոկանալով հայերի և ֆրանկների ճնշմանը, Սամոսատը վաճառեց Եղեսիայի Բաղդուին I կոմսին: Ինչ վերաբերում է Ղազի անվանը, ապա մեր ժամանակագրության հեղինակը, բայց երեսվթին, թյուրիմացության մեջ է, քանի որ Ղազին իրականում ոչ թե Բալղութի սերունդներից մեկն էր, այլ նրա հայրը՝ հավանաբար Սերաստիայի Դանիշմենդյան ամիրա Ղազի Գյումուշտղինը (1084—1134 թթ.), հմմտ. *Grousset Histoire...*, I, p. 61, II, p. 870. Մատթեոս Ռուհայեցին Սամոսատի ամիրային անվանում է «Պալտուին» որդի Ամիրիաղէ (Ամիր Ղազի)» ձևով:

74. Ռութեն I— Կիլիկիայի իշխան (1080—1095 թթ.), Ռութենյան հարստության հիմնադիրը:

75. Հմմտ. Մար. Ոտի., էջ 267:

76. Յաֆա— Նավահանգիստ Միջերկրական ծովի պաղեստինյան ափին:

77. Տրիպոլի— Նավահանգստային քաղաք Հյուսիսային Լիբանանում: Միջնադարյան հայկական աղրյուներում հայտնի է Տրապօլիս / Տրապօլիս անունով:

78. Հմմտ. Մար. Ոտի., էջ 283:

79. Խոսրվ վերաբերում է Ռայմոնդ Սենժիլցու կառուցած *Mont-Pèlerin* (Mons Peregrynus) կամ *Qal'at Sanjil* բերդին. տե՛ս (*Grousset, Histoire...*, I, p. 342).

80. Աղկալոն— Նավահանգիստ Միջերկրական ծովի պաղեստինյան ափի հարստություն, Աղկալոն անունը նույն բառի երրայական-ասորական ձևն է:

81. Համս— Ասորիքի նշանավոր քաղաքներից մեկը (պատմական ծմեսան), Ողոնտես գետի աջ ափին, Դամասկոսի և Համայի միջև: Միջնադարյան հայկական աղրյուներում հայտնի է Հեմս / Հէմս անունով:

82. Թաղմար — Քաղաք անապատային Ասորիքում, պատմական Պալմիրայի տեղում:
83. Բուրա — Քաղաք Հարավային Ասորիքում, Դամասկոսից հարավ-արևելք:
84. Բաարեկ — Քաղաք լեռնային Լիբանանում: Միջնադարյան հայկական առյուրներում հայտնի է Պալպաք անունով:
85. Համա — Ասորիքի նշանավոր քաղաքներից մեկը (պատմական ծպիփասիսն), Որոնտես գետի ափին, Հոմսից բավականին հյուսիս:
86. Ֆիլիս — Բնակավայր Հյուսիսային Ասորիքում, Այնթապից հարավ-արևմուտք, Հալեպից հյուսիս: Ասորական բնագրում դրված է Kls ձեր, որը Ա. Արունան իր ֆրանսերեն թարգմանության մեջ տառադարձել է Chalcis, իսկ 297-րդ դիմի Կլշ բառը, որը, հագանարար նույն անվան տարբնթերցվածն է, տառադարձել է Killiz:
87. Մարրօնգ — Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից հյուսիս-արևելք, Սփրատի աջ ափից ոչ շատ հեռու Պատմական Հիերապոլիսն է, որը հայկական հնագույն աղբյուրներում հայտնի է Նարովկ, իսկ միջնադարյան աղբյուրներում՝ Մեղէն (արարերեն Խոնդի) անունով:
88. Խոռան — Հնագույն քաղաք Հյուսիսային Միջազգետքում, Եղեսիակից հարավ-արևելք. Բալիկ գետի ափին:
89. Կալլինիկոս — Քաղաք Հյուսիսային Միջազգետքում, Սփրատի ձախ ափին, Բալիկ գետի միախառնման տեղից մի քիչ վեր: Միջնադարում հայտնի է Խալիկա անունվ, որը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում:
90. Մելիք Դանիշմենդ Ահմեդ Ղազի Շամսեդդին — Սերաստիայի Դանիշմենդան հարստության հիմնադիրը (1071—1084 թթ.): Սակայն ինչպես այստեղ, այնպես նաև 255-րդ դիմում խոսքը վերաբերում է Դանիշմենդի որդուն՝ Մելիք (Ամիր) Ղազի Դյումուշտեղինին (1084—1134 թթ.): Դանիշմենդ անունը հայկական աղբյուրներում հանդիպում է Դանիշման/Դանուշման ձևով:
91. Հմմտ. Մաք. Ռաֆ., էջ 272—273,
92. Հմմտ. ծանոթագրություն 47:
93. Մորֆիա — Մելիտենեի հայ իշխան Գարրիելի դուստրը, Եղեսիակի կոմս (1100—1118 թթ.) Բաղդուին 11-ի կինը:
94. Ըստ Մատթեոս Ռուսայեցու՝ Բունեմունդին հարյուր հազար դահեկանով փրկարնել է հայ իշխան Գող Վասիլը. տե՛ս Մաք. Ռաֆ., էջ 293—294:
95. Պուատվին (Գիլում Պուատիեցի — Guillaume de Poitiers) — Ակվիտանիայի դուքս, առաջնորդը առաջին խաչակրաց արշավանքի երկրորդ ալիքի (1100—1101 թ.), որը շախչախվեց Փոքր Ասիայում 1101 թ. սեպտեմբերին: Հայկական և ասորական աղբյուրներում կոչվում է Պետեին = Բլանտոն:
96. Հմմտ. Մաք. Ռաֆ., էջ 283—284,
97. Հմմտ. Մաք. Ռաֆ., էջ 271—272, 274:
98. Բաղդուին II (Բասդուին II ծա Bourg) — Բաղդուին I-ի աղջականը, Եղեսիակի կոմս (1100—1118 թթ.), հետագայում՝ երուսալեմի թագավոր (1118—1131 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պալտին կամ Պալտին Տրայորդ անունով:
99. Թլպաշար — Բերդարադաք Հյուսիսային Ասորիքում, Այնթապից հարավ: Ավելյաց բլարը այդ սեմական տեղանքան ստուգարանությունն է:
100. Ժուլին Կուռտենեցի (Jocelin de Courtenay) — Բաղդուին II թագավորի աղջականը, Եղեսիակի կոմս՝ Ժուլին I (1118—1131 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ճուլին անունով:
101. Հմմտ. ծանոթագրություն 47:
102. Հովհաննես (Սայիդ բար-Սարուինի) — Հակոբիկյան եկեղեցու Մելիտենեի

թեմի մետրապոլիտը, որը 1103 թ. սպանվեց քաղաքի հայազգի կառավարի Գարրիելի ձեռքով։ Սայդի բար-Սարունին հայտնի է նաև որպես բանաստեղծ։

103. 256-րդ գլխահամարը թյուրիմացարար բաց է թողնված։

104. Թալակ— Արտուրի թոռներից մեկը, տիրել է Սրուճին (1095—1101 թթ.), Հալեպին ու Խառանին (1123—1124 թթ.): Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Պալակ անունով։

105. Խուչեր (Խուլը) Շարտրազի (Foucher/Foulque de Chartres) — Սրուճ քաղաքի ֆրանկ կայազորի հրամանատար (1099 թ.), Նշանակված Եղեսիայի կոմս Բաղդուին I-ի կողմից, տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 72—66. Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Փուչեր/Փուժեր անունով։

106. Հմմտ. Մտք. Ունկ., էջ 274—275։

107. Պատիռս բառը ընդհանրապես կաթոլիկ հոգկորականների տարածված անգամումն է արևելքում։ Ինչ վերաբերում է Ուռհայի Ֆրանկների եպիսկոպոսական աթոռին, ապա նշված իրադարձությունների ժամանակ այն զրաղեցնում էր Բենեդիկտոսը, որը 1104 թ. գերի ընկած թուրքերի ձեռքը. տե՛ս J. B. Segal, Edessa, the blessed city, Oxford, 1970, p. 237։

108. Զկրմիշ— Մոսուլի ամիրա (1102—1107 թթ.). տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 395, 431. Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ճկրմիշ անունով։

109. Հմմտ. Մտք. Ունկ., էջ 301—302։

110. «Փակեցին քաղաքի դարպասները» բառերը ֆրանսերեն թարգմանության մեջ բաց են թողնված։

111. Կարկառ— Բերդաքաղաք պատմական Կապաղովիայում, Եփրատի աջ ափին։ Սառուսատից Հյուսիս-արևելք։ Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվում է Կառկառ Ճեռվ։

112. Սանբիլ— Հավանաբար հայերեն Աամուկլ անվան աղավաղված Ճեռ։ Ասորերենում հայերեն Վ-ի դիմաց սովորաբար դրվում է թ. այնպես որ թեև ասորական. բնագրում գրված է Sanbil բայց պետք է կարդալ Sa ով։

113. Կոստանդին— Հայ իշխան, տեր Կարկառի (մոտ. 1090-ական թթ.—1117 թ.): Կոստանդինը դաշնակցեց ֆրանկների հետ, մասնակցեց Եղեսիայի հայ կառավարիչ Թորոսի դեմ նյութված դավադրությանը, այնուամենայնիվ ինը նույնպես զո՞ւ գնաց խաչակիրների դավերին։ 1117 թ. Եղեսիայի կոմս Բաղդուին II-ը (1100—1118 թթ.) Ճերքակալեց նրան և բանտ նետեց, որտեղ էլ նա կնքեց իր մահկանացուն. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 55—59, 493։

114. Դավիդուկ— Հայ իշխան, Կարկառի տեր Կոստանդինի (մոտ. 1090-ական թթ.—1117 թ.) եղբայրը։

115. Քրիստոփոր— Հայ իշխան, Կարկառի տեր Կոստանդինի (մոտ. 1090-ական թթ.—1117 թ.) եղբայրը։

116. Մելիտենեի և Սամոսատի գավառում գտնվող հակոբիկյան այս վանքերի մասին յանրամասն տեղեկություններ կարելի է գտնել է. Հոնիգմանի գրքում. տե՛ս E. Holmgren, Le couvent..., p. 57—61, 72, 80—82, 88, 171, 178—180. Հետազառումներու հեշտացնելու նպատակով նշում ենք այդ վանքերի ասորական անվանումները. 1. Mar 'Abhal' կամ Seblata, 2. Շամիլայ Շ-Պեզլոն, 3. Mar Giwargts, 4. Տիրա Տ-Սաբտալ 5. Լայկոս։

117. Հակոբիկ ասորիները ուղղափառ ասելով հասկանում էին միաբնակներին,

ալսինքն՝ իրենց, հայերին, դպտիներին և եթովացիներին։ Այս հատվածում հեղինակը նկատի ունի, բայ երեսութին, հայերին և հակորիկ ասորիներին։

118. Ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը բնագրի Տորկան առ-Դայյայ (Թուրքեր և արարներ) բառերը կարդացել է առանց աշաղկապի և թարգմանել է տասման լուծ (Ճահմեղական թուրքեր)։

119. Խոսքը վերաբերում է Արրահամ նախանորդ, որը, ինչպես հայտնի է, Հարավակին Միջազնութիւն դեպի Միջերկրական ծովափ զաղթելիս անցել է Խառանով. տե՛ս Սննդոց, ժԱ, 31։

120. Իթլիկ զետ— Եփրատի ձախակողմյան վտակներից մեկը Հյուսիսային Միջազնութում, Եփրատին միախառնվում է Ռակկա (Կալիխիկոս) քաղաքի մոտ։

121. Հմմտ. Մտք. Ուոն., էջ 295—296։

122. Ասորական բնագրի տՏահրայլ (ղանղաղ, հապաղելով) բառը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը՝ Ա. Արունան, կարդացել է տՏահրայլ (առանձին) և համապատասխանաբար թարգմանել isolement։

123. Բնագիրն, բայ երեսութին, պետք է հասկանալ հետեւյալ կերպ. խաչակրաց և ռազնորդներն ուզում էին որպես նվաճողներ մտնել Մոսուլ, բայց մտան որպես զերիներ։

124. Ռիչարդ Սալերնացի (Richard de Salerne)— Անտիոքի տիրոջ՝ Տանկրեդի (1104—1112 թթ.) ազգականը, որը 1105—1108 թթ. կառավարում էր Եղիսիան, մինչ վերջինիս կոմս Բաղդուին II-ը գտնվում էր զերության մեջ։ Հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է Ռիչարդ/Ռաւարդ անունով։

125. Հմմտ. Մտք. Ուոն., էջ 301, 309։

126. Կալա-Զաբար— Բերդ Հյուսիսային Միջազնութում, Եփրատի ձախ ափին, Հալեպ և Ռակկա (Կալիխիկոս) քաղաքների միջև։ Միջնադարուան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Խլար-Շապար անունով։

127. Ըստ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության խմբագիր ժ.՝ Մ. Ֆիերի «Միջիալատեն» անձանոթ բառ է. տե՛ս ԱՅօուլա-Ֆիե, թ. 52։

128. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, թյուրիմացարար դրել է տասնեինք։

129. Զառուալի Սակավա— Մոսուլի ամիրա (1107—1109 թթ.). տե՛ս Grousset, Histoire..., I, թ. 431—433։ Հայկական աղբյուրներում այս սնունը հիշատակված է Ջօլի / Ջովի ձեռվ։

130. Տե՛ս ծանոթագրություն 128։

131. Հմմտ. Մտք. Ուոն., էջ 307—308։

132. Ասորական բնագրում տեղանունը նշված է Գուեյ ձեռվ։ Մեր ժամանակագրությունը այս վայրը տեղադրում է Հյուսիսային Ասորիքում՝ Կուրուսի և Տլուքի միջև։

133. Կուրուս— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից բավականին հյուսիսարևմուտքը։ Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Կուրիս անունով։

134. Նլուք— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Այնթապից հյուսիս-արևմուտքը։

135. Շարաֆուղառուլա Մասուդուղ իբն Ալրունշահ— Մոսուլի ամիրա (1109—1113 թթ.). տե՛ս Grousset, Histoire..., I, թ. 449, 485։ Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Մամտուտ անունով։

136. Հմմտ. Մտք. Ուոն., էջ 312—313։

137. Իրականում այդ դեսկը տեղի է ունեցել 1110 թ., տե՛ս Grousset, Histoire..., I, թ. 449։

138. Մանգոլիոն կամ մանզլոն— Պատերազմական մեքենա, ասորական բնագրում դրված է mangonelqæ ձեռվ։

139. Հմմտ. Մտր. Ոտն., էջ 313—314:

140. Դալար (արաբերեն Ճուլլաթ)՝ Այսմյան Ըօլար Դեր անունը կրող գետը. որը հոսում է Եղեսիայից մի փոքր արևելք. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent... p. 87: Գետի ակունքի մոտ Ս. Երեմյանի կազմած քարտեզում նշված է Զալար անունը մի բնակավայր. տե՛ս «Հայոց ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976 թ.:

141. Իոսբը վերաբերում է Ռայմոնդ Սենժիցու որդի Բերտառին (Bertrand), որը 1109—1112/3 թթ. Տրիպոլիի կոմսն էր: Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Բերդան/Բերդան ձևով:

142. Հմմտ. Մտր. Ոտն., էջ 314—315:

143. Հմմտ. Մտր. Ոտն., էջ 321—322:

144. Ինչպես նշվեց սույն դրբի ներածության մեջ, Մատթեոս Աւոհայեցին լուսության է յատնում դավաճանների ազգության հարցը:

145. Հմմտ. Մտր. Ոտն., էջ 328—329, 325:

146. Խսմայելիտական աղանդը մահմեդական շիա ճյուղի աղանդներից մեկն է, որը մեծ տարածում է զտել Հատկապես սկսած XI դ. երկրորդ կեսից Պարսկաստանում և Ասորիքում: Պարսից խսմայելիտների կենտրոնն էր Ղազվինից Հյուսիս-արևմուտք գտնվող Ալամուտ ամրոցը, որը հոշակվեց խսմայելիտների նշանավոր առաջնորդ Հասան իրն Սարրահի օրոք (1090—1124 թթ.): Խսմայելիտների գործունեության հիմնական եղանակներից մեկը անհատական տեռորն էր, որն իրականացնում էին համայնքի հասարակ անդամները՝ ֆիդայինները (անձնագուները): Բազմաթիվ մահմեդական սուլթաններ, ամիրաներ, ինչպես նաև մի քանի քրանկ առաջնորդներ զոհ են գտնացել խսմայելիտների դավերին: Խսմայելիտները Եվրոպայում հայտնի են assassins (մարդասպան) անունով, որը ծագում է արաբերեն հաշիտյուն(հաշիշամոլ) բառից: Խսմայելիտների աղանդի մասին մանրամասն տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, t. I, Paris, 1913, p. 498—500, t. II, Paris, 1927, p. 585—588. K. Բօսօրտ, Մուսուլման սկա դինաստիա, ստր. 175—177.

147. Ռոջեր Ռալերնացի (Roger de Salerne)— Իշխան (պրինց) Անտիոքի (1112—1119 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Ռոջեր / Ռոնել ձևով:

148. Ազար— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից հյուսիս-արևմուտք:

149. Հմմտ. Մտր. Ոտն., էջ 342—343:

150. Ժուլին II (Jocelin)— Եղեսիայի կոմս (1131—1146 թթ.), 1146—1150° անվանապես 1150 թ. գերվել է Հալեպի ամիրա Նորբեդինի կողմից և մահացել Հալեպում 1159 թ.: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Ճօւլին անունով:

151. Ռիդվան իրն Տօւուուշ— Ասորիքի սելջուկների հալեպյան ճյուղի սուլթան (1095—1113 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Ռատուան/Ռատան ձևով:

152. Հմմտ. Մտր. Ոտն., էջ 330:

153. Թուրուխ (ասորական բնագրում՝ Վարսագ) անունով զորահրամանատարին Անանուն Եղեսացին հիշատակում է նաև 295, 296, 297 և 303-րդ զլուխներում, սակայն նա ակնհայտորեն շփոթել է Հետեւալ երկու անձնավորություններին. 1. Թուրուխ որդի Թուրուխի, Համադանի կառավարիչ, 1111 և 1115 թթ. Հակաֆրանկական արշակների հրամանատարը, Խանցել է 1116 թ., 2. Աղ-Խնդուր ալ-Թուրուխի, Մոսուլի ամիրա (1113—1115, 1121—1126 թթ.): 1126 թ. նոյեմբերի 26-ին սպանվել է Մոսուլում խսմայելիտների ձեռքով:

154. Պիր— Քաղաք Հյուսիսային Միջազգետքում, Եփրատի ձախ ափին, Եղեսիայից հարավ-արևմուտք: Այժմ հայտնի է Պիրեձիկ (Birejik) անունով:

155. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 337—338:

156. Ապլղարիայ Պահլավունի—Հայ իշխան, տեր Պիր բերդաքաղաքի, որը ժամանակակից Պիրենիկն է (մոտ. 1087—1117 թթ.): Ապլղարիայը Գրիգոր Մագիստրոսի թոռն էր, Անտիոքի դուքս Վասակ Պահլավունու (1071—1078 թթ.) որդին: Ապլղարիայի իշխանությունը բռնի ուժով նվաճեցին Խաչակիրները:

157. Գալերան (Galeran du Puiset)—Եղեսիայի կոմսեր Բաղդուին II-ի և ժուլին I-ի ազգականը, որը 1117 թ. նշանակվեց Հայ իշխան Ապլղարիայից Խլվա (Պիրենիկ) բերդաքաղաքի տեր: Հայկական աղբյուրներում հիշատակված է Կառավան անունով:

158. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 239—240:

159. Ֆարմի—Քաղաք Հյուսիսարևելյան եզրապետում, Միջերկրական ծովի ափին, արարական անվանում՝ ալ-Ֆարմա, պատմականը՝ Պելուզիում:

160. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 346:

161. Միքայել—Հայ իշխան, տեր Կարկառի (1117—1123 թթ.): 1123 թ. Անգլիայի թուրքերից, Միքայելը Կարկառը հանձնեց Երուսաղեմի Բաղդուին II Բագավորին (1118—1131 թթ.): Միքայելը Կարկառի նախորդ իշխան Կոստանդինի որդին էր:

162. Անձիտ—Սոփաց աշխարհի՝ Ջորջորդ Հայքի 6-րդ գավառը, որը գրավում է Խարքերդի (Հիսն-Զիադի) ղաշտի հիմնական մասը. տե՛ս II. Խրեմլան, Հայաստանի բատ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 36: Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Յանձիր/Հանձիր անունով:

163. Հիսն-Զիադի—Բերդաքաղաք Մեծ Հայքի Սոփաց նահանգում, Արածանիի ձախ ափին, Մելիտենեից հյուսիս-արևելք: Հիսն-Զիադը հայկական աղոյուրներից քայլ հայտնի Խարքերդը աղաղաքն է:

164. Ամսանունն ասորական բնագրում գրված է անորոշ Կառալ ձեռվ, որը կարելի է հասկանալ նաև հունվար, քանի որ ասորերենում ղեկտեմբեր ամիսը կոչվում է առաջին Քանուն, իսկ հունվարը՝ երկրորդ:

165. Հեսմի—Լեռ Եղեսիայից հարավ-արևելք, Խառան քաղաքի մոտակայքում: Հմմտ. Michel le Syrien, Introduction, p. 34*.

166. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 343—344:

167. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 344:

168. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 345:

169. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 346—347:

170. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 348—350: Ուոհայեցու պատումն այս դրվագույթ բավականին տարբերում է Անանուն Եղեսացու ժամանակագրությունից:

171. Ռումնադղատուս Իւանը իրն Սուրբան:—Հիսն-Քեֆայի և Ամիդի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1109—1144 թթ.): Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ հիշատակված է Տատուր ուղի Սուրբանալ անունով:

172. Ասորական բնագրում Վրացիներ քառի փոխարեն դրված է Հայերենից ձագող Վրացաց (Brasiāyē) ձեր. այդ մասին մանրամասն տե՛ս սույն աշխատա-թյան ներածությունը:

173. Իւակիր IV Շինարար—Վրաց թագավոր (1089—1125 թթ.):

174. Իւարա—Քաղաք Հյուսիսային Միջագետում, Մծրինից Հյուսիս-արևելուուր:

175. Խուսամեղին Տիմուրտաշ իրն Իլ-Ղազի—Մարդինի և Նփրկերտի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1112—1152 թթ.): Հայկական աղբյուրներում այս անունը վկայված է Տումբաշ ձեռվ:

176. Հմմտ. Մար. Առն., էջ 352:

177. Հովհաննես II—Բյուղանդական կայսր (1118—1143 թթ.):

178. Ժամանակագրության ասորական ընդօրինակության մեջ սխալմամբ կրկնված է 283-րդ զիխահամարը:
179. Նկատի ունի, ըստ երևությին, Սուլեյման իրն Կութումիշին՝ Ռումի սուլթանության հիմնադրին. տե՛ս ծանօթագրություն 18:
180. Ռումենեղդին Մասուդ I իրն Քիլիչ-Արսլան— Սելջուկյան Ռումի սուլթան (1116—1156 թթ.): Հայկական ազրյուրներում այս անունը վկայված է Մասուդ ձեռդի:
181. Նեղեսարիա— Քաղաք Պոնտոսում, Սերաստիայից հյուսիս:
182. Մելիք (Ամիր) Ղազի Դյումուշտիզին իրն Դանիշմենդ— Սերաստիայի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա (1084—1134 թթ.): Հայկական ազրյուրներում հիշատակված է Խազի ուղի Դանիշմանի ձեռվ։ Հմմտ. ծանօթագրություն 90:
183. Ալեքսիոս— Բյուզանդական կայսր Հռվիանես II-ի (1118—1143 թթ.) որդին:
184. Հմմտ. Մտր. Ուոնի., էջ 351—352:
185. Մերիբաւ անունով մի բնակավայր հիշվում է նաև Միքայել Ասորու ռժամանակագրության մեջ։ Ժ.—Թ. Շարոն այն տեղադրում է Հյուսիսային Միջազգետքի Ռեշ-Այնա քաղաքի շրջակայրում. տե՛ս Michel le Syrien. Introduction, թ. 50*. Հմմտ. Նաև E. Honigmann. Le couvent..., թ. 144.
186. Ումկայի տեղադրությունը հայտնի չէ. Հավանաբար գտնվել է Պիրի և Ուռայի միջև ընկած տարածքում։
187. Ասորական բնագրում այս ազրյուրի անունը դրված է Խայց ձեռվ. որը ամենայն հավանականությամբ արարերեն Խայց (բուռն) բառի տառադարձությունն է։ Ազրյուրի տեղադրության մասին տե՛ս E. Honigmann. Le couvent..., թ. 144.
188. Ռեշ-Քեֆա— Հակոբիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ կենտրոններից մեկը Հյուսիսային Միջազգետքում, Հավանաբար Ուռայից արևելք. Հմմտ. E. Honigmann. Le couvent..., թ. 143—144.
189. Փոփրուա Վանական (Geoffroy le Moine)— Մարաշի կոմս (մա։ 1124 թ.): Ասորական բնագրում Վանական մականվան փոխարեն գրված է 'almo in. որ ֆրանսերեն և տուն (վանական) բառի տառադարձությունն է։ Հայկական ազրյուրներում Փոփրուա անունը վկայված է Ճօփրի /Ճօփրի ձեռվ։
190. Հմմտ. Մտր. Ուոնի., էջ 352—353:
191. Քլահրա— Բերդ պատմական Կապանդովկիայում, Մելիտենեից Հարավ-արևելք. Կարկառից Հյուսիս-արևմուտք։
192. Սինեա— Եփրատի աջակողմյան վտակներից մեկը, որը միախառնվում է մայր գետին Քեսունի և Սամոսատի միջև։ Մատթեոս Ուռայեցին այս անունը հիշատակում է Շնչէ ձեռվ. իսկ Մմբատ Մպարապետ՝ Ունէ։
193. Սինեայի կամուրջը Մատթեոս Ուռայեցին կոչում է «Ծնչէոյ կանդարա». տե՛ս Մտր. Ուոնի., էջ 353։
194. Քլատիա (ասորերեն Klatia)— Ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այս տեղանունը տառադարձված է le pays d'Athènes (Կլատիա երկիր), որ ճիշտ չէ. քանի որ նախ մեր ժամանակադրության մեջ Խայք քաղաքի անունը միշտ գրվում է Klat ձեռվ. և երկրորդ՝ դատելով նշված դրվագի բովանդակությունից Քլատիա բնակացյալը պետք է գտնված լինի Մելիտենեի գավառում։
195. Հմմտ. Մտր. Ուոնի., էջ 353—355:
196. Մատթեոս Ուռայեցին որևէ տեղեկություն չի հաղորդում այդ զինվորների ազգային պատկանելության մասին. Հմմտ. սույն աշխատության ներածությունը
197. Պենեսնի— Բերդ պատմական Կոմագենեում, Քեսուն քաղաքից մի փոքր հյուսիս։

198. Հստ Խաչակրաց պատմության արևմտյան աղբյուրների՝ ժուլինը Հիսն-Ջիազից ճողովրել է երեք հայի ուղեկցությամբ. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 591.;
199. Կոյան (ասորերեն Գօսան) անունը կարելի է կարդալ նաև Ջոշան: Ժամանակագրության տվյալներով այս լեռը գտնվել է Հալեպից արևմուտք: Հավանաբար դա ներկաւիս Ջերել-Մաման անունը կրող լեռն է. տե՛ս V. Cuinet, La Turquie d'Asie t. II, Paris, 1892, p. 109.
200. Արօլինասան իրն Խաչակրաց Հալեպի արար բնակչության առաջնորդը, սպանվել է 1125 թ., տե՛ս Setton, A history..., I, p. 115, 685.
201. Ռոլլափառ ասելով հեղինակն այստեղ նկատի ունի Հակոբիկ ասորիներին. տե՛ս ծանոթագրություն 117:
202. Արանասիոս VII (Արուֆարազ բար-Խամորո) — Հակոբիկ ասորիների առաջնորդ, Անտիոքի պատրիարք (1090—1129 թթ.):
203. Հմմտ. Մտր. Ուտի., էջ 357—358:
204. Մատթեոս Ուոհայեցին Մահիին կոչում է «կոմսն Տլբոյ, Անթապայ և Ռապանաւո», տե՛ս Մտր. Ուտի., էջ 357:
205. Հմմտ. Մար. Ուտի., էջ 359—360:
206. Դոչ Դոմենիկո Միչիելի (Domenico Michieli) — Վենետիկի դոշ, 1122—1124 թթ. վենետիկյան ծովային խաչակրության առաջնորդը:
207. Հմմտ. Մար. Ուտի., էջ 360:
208. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, դրել է «Ե յուլլետ» (Հուլիսի 24-ին): Սակայն ասորական բնագրում ամսաթիվը նշված չէ: Թարգմանիլը թյուրիմացարար հաջորդ նախադասության առաջին՝ կամ (մինչև, դեռևս) բառը համարել է թիվ և կծ տառերի թվային արժեքով ստացել 24:
209. Հմմտ. Մտր. Ուտի., էջ 358—359: Թեև Անանուն ծգեսացու ժամանակագրության սույն գլուխը վերնագրված է «Բաղդուխինի ազատագրման և Գալերանի սպանության մասին», սակայն դրա վերաբերյալ բնագրում որևէ խոսք չկա:
210. Բուրսուխի և ընդհանրապես սույն գլխում նկարագրվող դրվագի մասին մանրամասն տե՛ս ծանոթագրություն 153:
211. Հմմտ. Մար. Ուտի., էջ 360—361:
212. Դուրայս իրն Սաղակա — Հիլայի արարական իշխանության ամիրա (1107—1134 թթ.), որը 1123 թ. պարտվելով Բաղդադի խալիֆից, ապաստան գտավ Կալա-Ջարարում, իսկ 1124 թ. փորձեց ֆրանկների օգնությամբ Ասորիքում ստեղծել մի արարական պետություն՝ Հալեպ կենտրոնով. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. LIV, 524—528, 623—630: Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ հիշատակված է Տաւալիս անունով:
213. Հիլլա — Քաղաք Միջագետքում, Բաղդադից բավականին հարավ, Եփրատից մի վորք արևելք:
214. Արարիք — Բերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպից արևմուտք: Հայկան միջնադարյան աղբյուրներում հայտնի է Թերեալ անունով:
215. Հմմտ. Մտր. Ուտի., էջ 361—364:
216. Խափիրա — Քաղաք Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, Խաբուր գետի միջախառնըման տեղի մոտ:
217. Բոհեմոնդ II (Bohemond II) — Իշխան (պրինց) Անտիոքի (1126—1130 թթ.): Մատթեոս Ուոհայեցու մոտ հիշատակված է Պեմունդ ուղիի Պեմունդի անունով:
218. Խանիքան — Քաղաք Հարավային Ասորիքում, Դամասկոսից հարավ-արևմուտք:
219. Հմմտ. Մտր. Ուտի., էջ 365—366:
220. Ֆուլք V (Foulque V) — Անժուի կոմս, հետաղայում Երուսաղեմի թագավոր (1131—1144 թթ.):

221. Տուղթեզին (Արուսայիդ Սելջուկիսլամ Զահիրեղին Տուղթեզին) — Ասորիքի ռամասկոսյան ճյուղի սելջուկ ամիրա Դուկակ իրն Տուառուշի (1095—1104 թթ.) այլաբեկը Տուղթեզինը 1104—1128 թթ. տիրեց Դամասկոսին՝ Հիմնադրելով մի նոր հարստություն, որը իր որդու՝ Թաջումուլութ Բուրիի անունով կոչվում է Թուրիդյան: Հայկական աղբյուրներում Տուղթեզին անունը վկայված է Տուղթիկին ձևով:

222. Իանրան (=Թահրամ) — Ասորիքի իսմայելիտների առաջնորդներից մեկը՝ ծագումով պարսկաստանցի, 1126—1128 թթ. տիրել է Բանիաս քաղաքին. Հմմտ. Setton, A history, I, p. 116—117, 672.

223. Հյմտ. Մար. Ունի., էջ 367:

224. 1131 թ. մահացել է սելջուկյան իրաքի և Արևմտյան իրանի Մուգիսեղին Արուկասիմ Մահմոդ իրն Մուհամմեդ սուլթանը (1118—1131 թթ.): Լուսանցքում Մասուդ սուլթանը (1134—1152 թթ.) նշված է սխալմամբ:

225. Թելարան (ասոր. Tall 'Aqap) քերդը գտնվում է Հալեպից 18 կմ հեռավորության վրա, հարավարևելյան ուղղությամբ:

226. Սիր — Ֆրանսերեն site (տեր) բառն է, որն օգտագործվում է որպես ոլատվանուն:

227. Ռայմոնդ Պուատիեցի (Raymond de Poitiers) — Անտիոքի պրինց (1136—1149 թթ.): Գրիգոր Երեցը նրան հիշատակում է «որդի Պետրինի» ձևով. տե՛ս Մար. Ունի., էջ 372:

228. Խմաղեղին Զանգի իրն Աղ-Մնդուր — Մոսուլի կառավարիչ և աթարեկ (1127—1146 թթ.), հիմնադիր Ասորիքի և Հյուսիսային Միջազետքի տիրակալների մի հարստության, որը պատմագիտության մեջ հայտնի է Զանգիյան անունով:

229. Տուտուզ կամ Թաջումուլում — Տե՛ս ժանոթագրություն 43:

230. Գիյասեղին Մասուդ իրն Մուհամմեդ — Սելջուկյան իրաքի և Արևմտյան իրանի սուլթան (1134—1152 թթ.): Մեր ժամանակին այս հատվածում հաղորդում է հակասական տեղեկություններ: Զանգին Մոսուլի կառավարիչ և աթարեկ է նշանակվել ոչ թե 1132, այլ 1127 թ. և ոչ թե Մասուդ, այլ Մուգիսեղին Մահմոդ II սուլթանի (1118—1131 թթ.) կողմից:

231. Սիրնար — Քաղաք Հյուսիսային Միջազետքում, Մծրինից հարավ-արևելք. Ասորերենում այս տեղանունն ունի Եիզար ձևը, որին համապատասխանում է «Աշխարհացույցի» հիշատակած ննջար անունը:

232. Արաքեկ — Սելջուկյան հասարակության սոցիալական կատեգորիաներից մեկը: Նախապես նշանակել է դայակ, զաստիարակ, հետագայում այդ տիտղոսը շնորհվել է սելջուկյան ամիրայությունների կառավարիչներին ու զորահրամանատարներին. Ժանրամասն տե՛ս R. A. Гусейнов, Институт арабов, „Палестинский сборник“ ви.п. 15(78), Л., 1966, стр. 181—196.

233. Սալահեղին — Մոսուլի ամիրա Խմաղեղին Զանգիի (1127—1146 թթ.) գորագուխներից մեկը:

234. Խատեղին Զաղյուր — Մոսուլի ամիրա Խմաղեղին Զանգիի (1127—1146 թթ.) գորագուխներից մեկը, որը Եղեսիայի նվաճման ժամանակ Զանգիի կողմից նշանակվել էր Մոսուլի կառավարիչ:

235. Զեյնեղին Ալի-Քուչուկ իրն Խեզուղին իրն Մուհամմեդ — Շահրզորի և Արքելայի ամիրա (1144—1168 թթ.), Զանգիի կողմից նշանակվել է նաև Մոսուլի կառավարիչ:

236. Գիյասեղին Սուլեյմանշահ իրն Մուհամմեդ — Սելջուկյան իրաքի և Արևմտյան իրանի սուլթան (1160—1161 թթ.), որը, սակայն, սուլթան Մասուդի հաջորդը չէ.

Նրանց միջև գահակալել են ևս երկու սուլթաններ՝ Մուհինեղդին Մելիքշահ III-ը և Բուրնեղդին Մուհամմեդ II-ը:

237. Շենալ բերդի տեղադրությունը ճշտված չէ. Մատթեոս Ռուհայեցին նույնպես նշում է, որ այն գտնվել է Ռուհայի շրջակայքում. տե՛ս Ստր. Առն., էջ 314, 317:

238. Հմմտ. Ստր. Առն., էջ 366—367:

239. Թաղումուլութ Բուրի իր Տուղտեղին— Դամասկոսի աթարեկ (1128—1132 թթ.), որի անունից է ծագում Բուրիդյան հարստության անվանումը. Հմմտ. ծանոթագրություն 221:

240. Մուհինեղդին Ունտը— Դամասկոսի ամիրա Թաղումուլութ Բուրի (1128—1132 թթ.) որդիների դաստիարակը՝ աթարեկը, որը 1132—1149 թթ. փաստորեն տիրում էր Դամասկոսին:

241. Հիսն ալ-Աքրադ— Բերդ Ասորիքում, Հոմս քաղաքից արևմուտք: Խաչակրաց աշտմության արևմտյան աղբյուրներում հայտնի է Krak des Chevaliers անունով:

242. Հաղդանա (ասորիքին՝ Haddana) անունը կրող բերդը, որը պետք է գտնրված լինի Հալեպից ոչ շատ հեռու, մեր օգտագործած մյուս աղբյուրներում չի հիշատակվում:

243. Մահմուդ (Արումուղաֆֆար Մուհամմեդ Նասիրեղդին իրն Գյումուշտեգին)— Սերաստիայի Դանիշմենդյան ամիրա (1134—1142 թթ.), Դանիշմենդի թոռը և Իլ-Ղազիի որդին:

244. Դաուլա— Հավանարար խոսքը վերաբերում է Մելիտենեի Դանիշմենդյան ամիրա Այնեղդին իրն Գյումուշտեգինին (1142—1152 թթ.), որը Դանիշմենդի թոռը և Իլ-Ղազիի որդին էր:

245. Յաղուր (Յազի-բասան Նիզամեղդին իրն Գյումուշտեգին)— Սերաստիայի Դանիշմենդյան ամիրա (1142—1164 թթ.), Դանիշմենդի թոռը, Իլ-Ղազիի որդին: Հայկական աղբյուրներում այս անձնագործության անունը վկայված է Աղուալ-Ասլան ձեռվ:

246. Ասորական բնագրում այս բառը դրված է 'Առամունա' ձեռվ, որը ժամանակագրության հրատարակիչ Ժ.-Բ. Շարոն հարցականորեն ուղղել է 'Alamnayé (=ալամաններ), այսինքն՝ գերմանացիներ:

247. Կան I ուրդի Կոստանդինի— Կիլիկիայի իշխան (1123—1138 թթ.):

248. Տագր— Արարական աղբյուրներում Tagr (Հոգնակի Տուգ Ար) անունով կոչվում է Խալիֆաթի և Բյուզանդական կայսրության սահմանային շրջանը: Հարավարեվելյան Կիլիկիան նույնպես մտնում էր այդ շրջանի մեջ. Հմմտ. A. H. Տեր-Գևորգյան, Первый этап образования Арабской пограничной области (Ас-Су-гур), «Кавказ и Византия, вып. 2», Ереван, 1980, стр. 21—27. Ա. Տեր-Ղետինյան, Արարական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուլուր), «Պատմա-բանասիրական հանգստ», 1981, № 2, էջ 134—149:

249. Կեսար, սերաստոս և պատրիկ՝ բյուզանդական պատվաստիճաններ են. դրանց մասին յանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միրանածին. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հ. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ. թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրությունները Հրազ Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 212, 256, 300:

250. Հետազա գրիլը, որը ժամանակագրության ասորական ձեռագրում ավելացրել է զիխանամարները, թյուրիմացարար 309-րդ զիխից թուել է 400-րդը:

251. Տափրիլ (ասորիքին Դար(11))— Հստ Անանունի տվյալների՝ այս բնակավայրը գտնվել է Սամոսատի և Ռուհայի միջև: Մեզ հայտնի մյուս աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս ճշտել նրա տեղադրությունը: Մատթեոս Ռուհայեցին այն տեղադրում է Ռուհայի դավառում. «ի գաւառն Ռուհայոյ՝ ի գեղն, որ կոչի Տափրիլ»: Տե՛ս Ստր. Առն., էջ 351—352:

252. «Գնաց Մարաշ» բառերը Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, բաց է թողել:

253. Այնքանք— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Թլպաշարի և Տլուքի միջև Միջնադարյան հայկական ազրյուրներում հայտնի է Անրափ անվանաձևով:

254. Բուզան— Թերդաքաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Հալեպի և Մարբուզի միջև, Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Պափ ձևով:

255. Եիզար (Եայզար)— Նշանավոր բերդաքաղաք Ասորիքում, Որոնտես գետի ձախ ափին, Համա քաղաքից հյուսիս-արևելք:

256. Սունկիդի ուղիներ— Արաբերեն Բան-Մուզօն բառերի թարգմանությունն է: Այդպես էին կոչվում Եիզար բերդին տիրող արաբները՝ Մունկիդի շառավիզները:

257. Հմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մար. Ուոն.», էջ 371:

258. Մանուել I— Բյուզանդական կայսր (1143—1180 թթ.):

259. Բաղդուն III (Baudouin III)— Օրուսաղեմի թագավոր (1144—1162 թթ.): Հայկական ազրյուրներում հիշատակված է Պաղտին անունով:

260. Ասորական բնագրում այս բառը դրված է 'Ալանայե ձեռվ' 'Alamnāye-ի փոխարեն:

261. Խոսքը վերաբերում է զերմանական կայսր Կոնրադ III-ին՝ երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.) առաջնորդներից մեկին:

262. 407—408-րդ զլուխները, որոնք վերաբերում են երկրորդ խաչակրաց արշավանքին (1147—1149 թթ.), համարյա նույնությամբ կրկնված են 433—434-րդ զրուխներում: Օգտվելով տարրեր ազրյուրներից, որոնցում այդ արշավանքը հավանաբար թվագրված է եղել տարրեր կերպ, հեղինակը չի նկատել, որ ընկել է կրկնության մեջ:

263. Խաչակրաց երկրորդ արշավանքը, որին վերաբերում է սույն զլուխը, իրականում սկսվել է 1147 թվականին՝ ծդեսիայի վերջնական անկումից հետո:

264. Խոսքը վերաբերում է Ֆրանսիայի թագավոր Լուի VII-ին, որը երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.) առաջնորդներից մեկն էր:

265. Ալֆոնս Ժուրժեն (Alphonse Jourdin)— Թուլուզի կոմս, Ռայմոնդ Սենժլցու որդին, երկրորդ խաչակրաց արշավանքի (1147—1149 թթ.) առաջնորդներից մեկը, որը զնաց Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնդ II-ի կազմակերպած դավին (Հմտ. նաև զլուխ 433): Ասորական բնագրում Ալֆոնս անունը դրված է Նրս/Առս ձեռվ, որն առաջացել է 'Ալրս տառադարձությունից' ո և լ տառերի շփոթության հետեւանքով:

266. Աբբա— Նավահանգստային քաղաք Միջերկրական ծովի փյունիկյան ափին, Հյուսիսից բավականին հարավ, Հայֆայից մի փոքր հյուսիս, Խաչակրաց պատմության արկմտյան ազրյուրներում հայտնի է Աբբա (Ասե) անունով:

267. Ամորի I (Ամացու I)— Բաղդուն III օրուսաղեմի թագավորի եղբայրը, հետագայում՝ օրուսաղեմի թագավոր (1162—1173 թթ.):

268. Փլմոզ—Բերդ Հյուսիսային Միջագետքում, Մարդինից 85 կմ հարավ-արևմուտք, Ներկայիս Վիրանշեհիրը: Ասորական ազրյուրներում հայտնի է Tella de Mawzalat, իսկ խաչակրաց պատմության արկմտյան ազրյուրներում՝ Tell Mawzen/Tell Muzen ձեռվ. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 394, III, p. 852.

269. Շաբամտան— Գավառ Հյուսիսային Միջագետքում, ծդեսիայից հարավ-արևելք:

270. Արկօնից բնակավայրը ժ.՝ Բ. Շաբոն ենթադրաբար տեղագրում է Հյուսիսային Միջագետքի Մարդին քաղաքի մոտակայքում: տե՛ս J.—B. Chabot, Սուքրի-

sode de l'histoire des Croisades, „Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger“, vol. I, Paris, 1924, p. 173.

271. Զամալին, Խանին և Խամիմրա բնակավայրերը ամենայն հավանականությամբ գտնվել են Հյուսիսային Միջազգետքում, Մարզին քաղաքի մոտակայքում, սակայն մեզ հայտնի աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս պարզել նրանց ճշգրիտ տեղորությունը:

272. Պեպու— Թերդ պատմական Կապագովկիայի հարավ-արևելքում, Եփրատի աջ ափին, Մելիտենեից հարավ-արևելք։ Արարական աղբյուրներում հայտնի է Բախան ձեզով։

273. Բալիս— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Եփրատի աջ ափին, Հալեպից հարավ-արևելք։

274. Տե՛ս ծանոթագրություն 89։

275. «Կորովին ու զորությանը» բառերին ասորական բնագրում համապատասխանում է լեւենա wa-haylawatā արտահայտությունը, որը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը վերարտադրել է նկարագրական եղանակով. «un moral élevé et suffisamment des soldats». Մեր կարծիքով, ասորական ձեռագրում գրչական սխալ կա. haylawatā (զորքեր) բառի հոգնակիի ցուցիչը՝ երկկետ նշանը, ավելորդ է։ Հետեւարար այդ բառը պետք է կարդալ haylūtā (զորություն)։

276. Ասորական բնագրի յասմ լենդ (երեքշարթի) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ թարգմանված է ուրեմն (չորեքշարթի)։

277. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, ասորական բնագրի յասմ hamsa (հինգշարթի) բառը թարգմանել է սև յօր սուն (հաջորդ օրը)։

278. Խօստովանողներ անվանման տակ պետք է հասկանալ ասորի վկաներ Դորիային և Շմոնախին, որոնք նահատակվեցին Եղեսիայում IV դ. սկզբին, Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք։ Վկայարանության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Գ. Տեր-Ակրան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 298—339։

279. Զամալեդին— Մոսուլի վեզիր, նշանակված Խմաղեղդին Զանգիի կողմից. պաշտոնավարել է մինչև 1163 թ., հմմտ. Setton, A history..., I, p. 462, 524, 687.

280. Եփրեմ Ասորի— IV դարի ասորի մատենագիր (մահ. 373 թ.), ասորական գրականության մեծագույն ներկայացուցիչը, որի երկերի մեծ մասը գենես V դարում թարգմանվել է հայերեն։

281. Արբելա— Քաղաք Հյուսիսային Իրաքում, Մոսուլից արևելք։ Միջնադարում և ներկայում հայտնի է Երբիլ անունով։

282. Նաերզոր— Գավառ Հյուսիսային Իրաքում, Տիգրիսի ձախ ափին, Արբելա քաղաքից հարավ։

283. Քասաս— Ժամանակագրության 422-րդ գիշում Հիշատակված է Քասաս անունով մի բերդ, Կալաք գետի մոտերքում, Խառանից ոչ շատ հեռու ժամանակակից Խուրրիայի քարտեզի վրա, Ուուայից Հյուսիս-արևմուտք նշված է Kestislik անունով մի բնակավայր, որը, սակայն, աշխարհագրական նկատառումներով չի կարելի նույնացնել Քասասի հետ։ Վերջինս հավանարար արգի Aksas բնակավայրն է, որ գտնվում է Ուուայից հարավ։

284. Զաֆարան— Բնակավայր Հյուսիսային Միջազգետքում, Մարզինից հարավ-արևելք։ Այստեղ էր գտնվում Հակոբիկյան նշանավոր վանքերից մեկը, որը կոչվում էր Անանիայի կամ պարզապես Զաֆարանի վանք։

285. Պողոսակի սերունդները (ասորերեն *Bene Bogosag*), որոնք տիրում էին Սկերակի շրջակայրին, լստ Ժ.-Բ. *Շաբոյի* սերում էին Պողոսակ անունով մի իսլամացած հայից, տե՛ս J.-B. Chabot, *Un épisode de l'histoire des Croisades. Mélanges offerts à Gustave Schlumberger*, vol. I, Paris, 1924, p. 173. Պողոսակի և նրա սերունդների մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Միքայել Ասորին, տե՛ս *Michel le Syrien*, III, p. 247, IV, p. 620.

286. Սևերակ— Քաղաք Հյուսիսային Միջազգետքում, Սամոսատից Հյուսիս-արևելք, Ամիդից արևմուտք: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է նաև Սև աներակ անունով:

287. Հասան—Այս անձնափորությունը աղբյուրներում հիշվում է որպես Մաքրուղի ամիրա 1124 և 1151 թվականներին. Հմմտ. Setton, A history..., I, p. 422, 517, 684.

288. Եղեսիայի վերջին ֆրանկ եպիսկոպոսն էր Հյուգ Ա-ը (1122—1144 թթ.), տե՛ս J. B. Segal, *Edessa, the blessed city*, Oxford, 1970, p. 237; Grousset, *Histoire...*, II, p. 179—181.

289. Բարսեղ բար-Շումմանա— XIII դ. ասորի մատենագիր, 1140-ական թթ. սկրզբից մինչև իր մահը՝ 1169 թ., եղել է Եղեսիա քաղաքի մետրապոլիտը, դրել է արձակ և շափածո մի շարք գործեր: Ցավալի է նրա «Եղեսիայի պատմության» կորուստը, որից օգտվել են Միքայել Ասորին և, ինչպես նշվեց սույն աշխատության առաջարանում, նաև՝ Անանուն Եղեսացին:

290. Հմմտ. Խլից թ, 12:

291. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուտմ.», էջ 371—372:

292. Ասորական բնագրում դրված է Կեուլա (ստուգություն, արդարություն) բառը, ինչպես հայտնի է, աստծու քրիստոնեական խորհրդանշերից մեկն է:

293. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուտմ.», էջ 372:

294. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մտք. Ուտմ.», էջ 373:

295. Իրականում այդ դեպքը տեղի է ունեցել 1145 թվականին. Հմմտ. *Aboouanafiey*, էջ 95:

296. Խոսքը վերաբերում է Տրիպոլիի կոմս Ռայմոնդ II-ին (1137—1152 թթ.):

297. Ասորական բնագրում այս Ռոբերտը հիշատակված է Տմայան (երկնային) մականվամբ, որը ժամանակագրության ֆրանքերեն թարգմանության հեղինակը վերաբրտագրել է Gros (Մեծ) բառով:

298. Նկատի ունի Եղեսիայի մետրապոլիտ Բարսեղ բար-Շումմանայի (մայ. 1169 թ.) «Եղեսիայի պատմությունը», որը, ինչպես նշվեց սույն աշխատության ներածության մեջ, Անանուն ժամանակագրության հիմնական աղբյուրներից մեկն է: Հմմտ. նաև ժանոթագրություն 289:

299. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանքերեն թարգմանության հեղինակը, բաց է թողել և հաջորդ տարվա հնձի ժամանակ եկավ Ուտմա» բառերը:

300. Հովհաննես Մկրտչի տաճարը Եղեսիայի լատինական համայնքի կաթողիկե եկեղեցին էր. տե՛ս J. B. Segal, *Edessa, the blessed city*, Oxford, 1970, p. 237.

301. Ասորական ավանդությամբ՝ Եղեսիայի Արքար Ուրամա թագավորը (տե՛ս ծանոթագրություն 588) ցանկանալով տեսնել Թրիստոսի դեմքը՝ պատգամավորներ է ուղարկում Երուսաղեմ նրա պատկերը դրոշմելու համար: Զգալով պատգամավորների մտադրություն՝ Թրիստոսը լվանում է իր դեմքը և այն սրբում դաստառակով, որի վրա դրոշմվում է նրա անձեռակերտ պատկերը: Այս դրվագը մանրամասնորեն նկարագրված է Անանուն Եղեսացու ժամանակագրության առաջին հատորում. տե՛ս Chabot—I, p. 121—122; Chabot—III, p. 96.

302. Կոզմա և Դամիանոս— III դ. երկու եղբայր նահատակներ. մասնագիտությամբ քժիշկի Ապրել են Հռոմի շրջակայքում և քարկոծվել ու նահատակվել 284 թ. Կողմայի և Դամիանոսի վկայաբանության հայերեն թարգմանությունը տե՛ս Մ. Ավղերյան, Հիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց, հ. 10, Վենետիկ, 1814, էջ 222—239:

303. Ըստ ասորական ավանդության՝ Եղեսիայի Արդար Ուժամա թաղավորը ուրբերի հողացավ ուներ և իր ախտից կարողացամ ազատվել Քրիստոսի շնորհիվ:

304. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մար. Առնհ.», էջ 374.

305. Սեյֆեղին Ղազի և իրն Ղանգի— Մոսուլի աթարեկ (1146—1149 թթ.), Իմադեղդին Ղանգիի որդին:

306. Մելիքուլաղի Նուրեղին Աբուլկասիմ Մահմուդ իրն Ղանգի— Ասորիքի աթարեկ (1146—1174 թթ.), Իմադեղդին Ղանգիի որդին. Հայկական աղբյուրներում հիշատակված է Խորօսին կամ Նուրըտին ձեռվ:

307. Կուտրեղին Մասուդուդ իրն Ղանգի ալ-Արաչ— Մոսուլի աթարեկ (1149—1169 թթ.), Իմադեղդին Ղանգիի որդին:

308. Ամիր-Ամիրան— Մոսուլի աթարեկ Իմադեղդին Ղանգիի (1127—1146 թթ.) որդին:

309. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մար. Առնհ.», էջ 374 (Հափաղանց համառոտ):

310. Բադուին (Baudouin de Mâres)— Մարաշի կոմս (մահ. 1146 թ.), Մարաշի խաչակրաց հշխանությունը ստեղծվել էր 1104 թ. և ենթարկվում էր Եղեսիայի կոմսությանը. տե՛ս Grousset, Histoire..., I, p. 400. Բաղդուինը հայ իրականության մեջ հոշակվել է իր խոստովանահոր՝ Թարսեղ վարդապետի դրած բարձրարվեստ ողբով. տե՛ս Մտք. Առնհ., էջ 375—395:

311. Արծվի Բլուրը Ժամանակագրության ասորական բնագրում հիշատակված է Tella d'-Nešiā ձեռվ: Հավանաբար գտնվել է Առևայից հյուսիս, Մամոսատի ուղղությամբ:

312. Սելնկիոս և Նիկատոր— Սելնկյան հարստության հիմնադիր (Ճ.Թ.Ա. 311—281 թթ.):

313. Հովհաննես Մարդինցի— XII դ. ասորի մատենագիր (մահ. 1165 թ.), 1124—1165 թթ. եղել է Հակոբիկյան եկեղեցու Մարդինի թեմի եպիսկոպոսը: 1140-ական թթ. Հանգես է եկել մի Համարձակ ուսմունքով, ըստ որի՝ Երկրային պատուհասները, մասնավորապես թուրքերի գործած ոճիրները, Եղեսիա քաղաքի գրավումն ու ավերումը և այլն, տեղի են ունենում անկախ նախախնամության միջամտությունից: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս I. Տեր-Պետրոսյան, Ներսես Շնորհալու ռԱղբ Եղեսիոյ»-ն և Ժամանակի ասորական գրականությունը, «Ներսես Շնորհալի» (Հողվածների ժողովածու), Երևան, 1977, էջ 201—211:

314. Ինչպես նշվեց 262-րդ ծանոթագրության մեջ 433—434-րդ գլուխները իրենցից ներկայացնում են 407—409-րդ գլուխների կրկնությունը, սակայն ճիշտ թվագրությամբ:

315. Չուրար (ասորերեն Zôbar/Bêt Zôbar կամ Bêt Qenâyâ)— Էլունային շրջան Արևիտենեի գավառում, Կարկառից մի փոքր հյուսիս-արևմուտք. Քյահթա գետի ակունքների մոտ. Հմմտ. E. Honigmann, Le convent..., p. 79.

316. Ասորական բնագրում Տագներար, Շամանող և Նիբար վանքերը նշված են Տագներ, Տամանոց և Տիեկեր ձեռվ, Առաջինը, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է Մելիտենեի գավառի Ներկայիս Տիգլեկ կոչվող բնակավայրում: Մյուս երկու վանքերի տեղադրությունն անհայտ է: պարզ է միայն մի բան, որ դրանք

պետք է զանգած լինեն Մելիտենի մոտերքում, Զուրար անունը կրող լեռնային շրջանում, հմտ. E. Honigmann, Le couvent..., p. 79—80, 89.

317. Թել-կղճա կամ Ազնազրալ (ասորերեն՝ Tella d'-Ednā կամ 'Agnagtal) անունով բերդ մեղ ծանոթ մյուս աղբյուրներում վկայված չէ:

318. Շիրզագ (ասորերեն՝ Sirzag) — Մեր օգտագործած աղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս ճշտել թւպաշարի երկրում գտնվող սյս բերդի տեղագրությունը:

319. Թել-Արսան (Tella d'-Arsanias) — Հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ քաղաքներից մեկը Արածանի (ասորերեն՝ Arsanis) գետի ափին, Խարբերդ և Աշմուշաս քաղաքների միջև, Բերդակից մի փոքր արևելք: Այս քնակագայրի տեղադրության մասին մանրամասն տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 151—152

320. Արածանի գետի անունը ժամանակագրության ասորական քնագրում ունի Arsanus ձևը:

321. Ըստ Միքայել Ասորու՝ Սուրբ Բարսումա վանքի կողոպուտին եռանդուն մասնակցություն են հանդիս բերել հայերը. հմտ. Michel le Syrien, III, p. 283—288, IV, p. 642—644.

322. Կղողիա — Հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ քաղաքներից մեկը Եփրատի աջ ափին, Մելիտենեից հարավ-արևելք: Նույն է Հավանարար Կղաղիաս բնակավայրը. տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 59:

323. Խայտակի լեռ (ասորերեն՝ Tūrā Hewārā) գտնվում է Մելիտենեից հարավ, այժմ կոչվում է Ak-Dag. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 89.

324. Դիզա զետ — է. Հոնիգմանի կարծիքով՝ Դիզան ներկայիս Keferdiz (Տիրո) անունը կրող գետակն է, Եփրատի աջակողմյան վտակներից մեկը Մելիտենեի հարավ-աընելքում. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 87.

325. Խոսքը զերաբերում է Սուրբ Բարսումա միայնակյացի նշխարներին. տե՛ս ծանոթագրություն 9:

326. Հավիանես Քեսունդի — Հակորիկյան եկեղեցու Քեսունի թեմի մետրապոլիտը (1142—1171 թթ.), մկրտության անունով կոչվել է Եղիա: Սասնակցել է բյուզանդական եկեղեցու և հայ ու Հակորիկ եկեղեցիների միավորման նպատակով 1169—1170 թթ. Հոռմէլայում կայացած բանակցություններին: Հայտնի է նաև որպես Հեղինակ մի քանի գրական երկերի:

327. Քանի որ չի ճշգրտված, թե որ Քանունին է զերաբերում խոսքը՝ առաջի՞ն, թե՝ երկրորդ, ուստի դեպքը կարելի է թվագրել և՛ 1149 թ. զեկտեմբերով, և՛ 1150 թ. հունվարով. հմտ. ծանոթագրություն 164:

328. Յազրա — Բնակավայր Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից բավականին հյուսիս:

329. Գարալա — Նավահանգստային քաղաք Միջերկրական ծովի ասորական ափին, Հաթաքիայից հարավ: Սյրատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հանդիպում է ճեպել անունը, որը Համապատասխանում է նույն տեղանքան արարական յաբալահ ձերին:

330. Հմմտ. Գրիգոր Երեց՝ «Մար. Ունն.», էջ 397:

331. Խեաք — Բնակավայր Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից բավականին հարավ, Որոնտես գետից արևելք:

332. Թելլան Հավանարար գտնվել է Որոնտես գետի աջակողմյան հովտում, Խարարի մոտ:

333. Ժաֆրուա անունն այսուղեղ դրված է սիսլմամբ: Խրականում այդ ժամանակ Մարաշի տերն էր Ռենալդը, նախորդ տիրոջ՝ Բաղդատինի (մահ. 1146 թ.) եղբայրը:

որն իսկապես սպանվեց այս ճակատամարտում՝ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատի-
եցու հետ միասին. տե՛ս *Grousset, Histoire..., II*, թ. 278.

334. Ալի իրեն Վաֆա— Ասորիքի իսմայիլիտների առաջնորդներից մեկը, ծագու-
մով բուրդ, Անտիոքի պրինց Ռայմոնդ Պուատիեցու դաշնակիցը, որը նրա հետ զոհ-
վեց 1149 թ. Նուբրդդինի գեմ մղված հնարի ճակատամարտում. Հմմտ. *Setton, A
History..., I*, թ. 120, 515, 669.

335. Խոսքը վերաբերում է Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեցուն (1136—
1149 թթ.)՝ Ակվիտանիայի դուքս Գիյում Պուատիեցու որդուն:

336. Խարիմ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից արևելք, Որոնտես գե-
տի առ ափից ոչ շատ հեռու Միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հերմ
ձեռվ։

337. Խմմ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից արևելք, Խարիմից հյուսիս:

338. Արտախ— Քաղաք Հյուսիսային Ասորիքում, Անտիոքից արևելք, Խարիմից
հյուսիս:

339. Տե՛ս ծանոթագրություն 335։

340. Շիխ— Ասոր. Տիհ. բնակավայր Հյուսիսարևմտյան Ասորիքում, Անտիոքի
և Կուրիսի միջև Այժմ կոլվում է Շիխ ալ-Հագիդ։

340a. Շիխ Աղդեյր—Ասոր. Տիհ 'Ad-Deir. դյուդ Հյուսիսարևմտյան Ասորի-
քում, Ազագի և Կալա-Մամանի միջև։

341. Ռայմոնդ անունն այստեղ դրված է սխալմամբ՝ շփոթելով Անտիոքի նախորդ
սիրոջ՝ Ռայմոնդ Պուատիեցու (1136—1149 թթ.) անվան հետո Խնձուն այս դրվագում,
այսպես նաև 441-րդ գլխում խոսքը վերաբերում է Ռենալդ Շատիյոնցուն (Renaud
de Chatillon), որն ամուսնանալով Անտիոքի այրի իշխանունու հետ, դարձավ Ան-
տիոքի պրինց (1153—1160 թթ.): Տասնհինգամյա գերությունից հետո նա տիրեց
Կրակ գր Մոնրեալ բերդին և Անդրհորդանանին (1177—1187 թթ.): 472-րդ և 483-րդ
զլուխներում նրա անունն արդեն ճիշտ է գործածված՝ Ռենալդ (ասորիքենում՝
'Arnagd):

342. Սալամիա— Քաղաք Ասորիքում, Համալից հարավ-արևելք:

343. Արիդ (ասորիքեն 'Արիդ) բնակավայրը, որը հավանաբար գտնվել է Պեհես-
նիի մոտակայքում, մեր օգտագործած մյուս աղբյուրներում չի հիշատակվում։

344. Կոնդիլանդ I (Compte de Flandre)— Խոսքը վերաբերում է Թիերի Էլզաս-
ցուն՝ Ֆլանդրիայի կոմսին (1128—1158 թթ.), որը 1157 թ. ձեռնարկեց էր երրորդ
ուխտագնացությունը դեպի Երուսաղեմ։

345. Պորոս II ուղի Լենի— Կիլիկիայի իշխան (1144—1168 թթ.): Ֆրանսերեն
բնագրի թարգմանիչը ասորիքենի ուղիղ ինդրի I ցուցիչը միացրել է Պորոս անվանը
և սխալմամբ կարդացել *Latrus*.

346. Աֆրին— Գետ Հյուսիսային Ասորիքում, թափվում է Անտիոքի Հյուսիսում
գտնվող Ամուկ լիճը։

347. Խոսքը վերաբերում է Թուկուղի կոմս Բերտրանին՝ Ալֆոնս Ժուլիենի որդուն։
Ալֆոնս Ժուլիենի մասին տե՛ս ծանոթագրություն 265։

348. Ժուլիեն III— Եգեսիայի կոմս (անվանապես), որը իր հոր՝ Ժուլիեն II-ի գե-
րեզմանից հետո (1150 թ.) տիրում էր կոմսության մնացուկներին։

349. Սև դետ (Nahrt 'al-'Aswad)— Գետ Հյուսիսային Ասորիքում, թափվում
է Անտիոքի Հյուսիսում գտնվող Ամուկ լիճը։

350. Խոսքը վերաբերում է Բոհեմոնդ III Բոխովախոսին (Bohemond III le
Bégue), որը Անտիոքի պրինցն էր 1163—1201 թթ.։

351. Հավանաբար խոսքը վերաբերում է Ասորիքի Լաոդիկե (Լաթարիա) նավահանգստային քաղաքին, որը գտնվում էր Անտիոքի կոմսության սահմաններում:

352. Ժամանակագրության ասորական ձեռագրում այս բառը բաց է թողնլած վերականգնում ենք ենթադրաբար: Ժ.-Բ. Շարոն՝ բնագրի հրատարակիլը, առաջարկում է վերականգնել «Կապադովկիայի» բառը՝ «Ենթաստիայի» փոխարեն:

353. Կամախ—Քաղաք Հայաստանի Բարձր Հայք նահանգի Դարանազյաց գլուխում, Եփրատ գետի ձախ ափին. տե՛ս. Ս. Երեմյան. Հայաստանը բատ և շխարհացոյցնի, էջ 35, 49, 57:

354. Կարկառի երկրի Ալիոս գյուղը, որի ճշգրիտ տեղագրությունը պարզ չէ, ժամանակագրության ասորական բնագրում հիշատակված է՝ 'Άλιος ձևով:

355. Հիսոն-Քեֆա—Քաղաք Հյուսիսային Սիրակետքում, Արևմտյան Տիգրիսի առափին, Ամիդից արևելք: Միջնադարում եղել է Արտուրյան ամիրաների նստավայրերից մեկը: Հայկական աղբյուրներում հայտնի է Հարտսել/Հարսնէլիք անունով:

356. Ֆայտենդին Արույիսարիչ Կարա-Արևալան իրն Իառուղ—Հիսոն-Քեֆայի և Ամիդի մյուղի Արտուրյան ամիրա (1144—1167 թթ.):

357. Խուսամեղդին Տիմուրտաշ իրն Իլ-Ղազի—Մարդինի և Նփրկերտի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1122—1152 թթ.): Սակայն ժամանակագրության նկարագրած դեպքի ժամանակ՝ 1164 թ. Մարդինի և Նփրկերտի ամիրան էր Խուսամեղդինի որդին՝ Խաչմեղդին Ալփր իրն Տիմուրտաշը (1152—1176 թթ.):

358. Իտենալի Ռենայդերցի (Renaud de Sainte-Valery)—Թիերի Լիզասու (տե՛ս Ժանոթագրություն 344) ասպետներից մեկը. որը մասնակցեց 1164 թ. Խարիմի ճակատամարտին. տե՛ս St. Runciman. A history of the Crusades, v. II, Cambridge, 1952, p. 349, 369. Ասորական բնագրում այս անունը հիշատակված է Արնագդ (Armagd) ձևով:

359. Այդ ժամանակ, աւսինքն՝ 1160-ական թթ., Տրիպոլիի կոմսն էր Ռայմոնդ Ունի-Պ (1152—1187 թթ.):

360. «...ու շուրջ վեց հազարանոց հետևակ և, դուրս գալով Անտիոքից...» բառերը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ բաց են թողնված:

361. Իրականում Տրիպոլիի կոմսը նույնպես գերի էր ընկել. տե՛ս Grousset, Histoire..., II, p. 464.

362. Խոսքը վերաբերում է Իաշտային Կիլիկիայի բյուզանդական կուսակալ՝ զուկ Կոստանդին Կոլոմանոսին, որը մասնակցեց 1164 թ. Խարիմի ճակատամարտին և զերի ընկավ թուրքերի ձեռքը. տե՛ս Grousset, Histoire..., II, p. 461—464.

363. Սիման Վանը (ասորերենում Dayra d-Sim'ân) կրտսեր Սիմեոն Սյունակյացի վանքն է, որը գտնվում է Միջերկրական ծովի ափին, Արքունական գետաբերանի մոտ:

364. Ասաղեղդին Շիրկուն—Ասորիքի աթարեկ Նուրբեզդին իրն Ճանգիի (1146—1174 թթ.) զորագարներից մեկը, որը 1169 թ. տիրելով Եգիպտոսին, դարձավ Նրա վեզիրը, բայց շուտով մեռավ, իշխանությունը թողնելով իր եղբորորդուն՝ Մալահեզզինին:

365. Ալի իրն Արուտալիր—Արարական խալիֆ (656—661 թթ.), որին իրենց նախահայրն էին Համարում Եղիպտոսի Ֆաթիմյան խալիֆները (909—1171 թթ.):

366. Արաս—Մուհամմեդ Մարգարեի քեռին, որին իրենց նախահայրն էին Համարում Բաղդադում Արասյան խալիֆները (749—1258 թթ.):

367. Նկատի ունի այն հանգամանքը, որ մինչդեռ Բաղդադի խալիֆը ներկայացնում էր ուղղափառ՝ սյուննի մահմեդականությունը, Եղիպտոսի Ֆաթիմյանները որգեզրել էին մահմեդական շիա աղանդը:

368. Ալ-Աղիղ Աբու-Մոհամմեդ Աբդալլահ— Եգիպտոսի Ֆաթիմյան Հարստության վերջին խալիֆը (1160—1171 թթ.), որից հետո իշխանությունն անցավ Այուրյան սուլթաններին:

369. Ալ-Մելիք աս-Սալիհ Թալահ Արալղաւար իրն Ռուզայկ— Եգիպտոսի վեցիր (1154—1161 թթ.):

370. Քոչ— Երկրամաս Հյուսիսարևելյան Աֆրիկայում, որն ընդգրկում էր Եգիպտոսի Հարավային և Սուզանի Հյուսիսային շրջանները, Կարմիր ծովից Մինչև Լիրիական անապատը:

371. Արօւզուզա Շավիր իրն Մուշիր— Եգիպտոսի վեցիր (1163, 1165—1168 թթ.):

372. Արօւզուզա ալ-Աղիլ Մովիթեղդին Ռուզայկ իրն Թալահ— Եգիպտոսի վեցիր (1161—1163 թթ.):

373. Արօւզաշրակ Իբրահիմ իրն Ամիր իրն Շավզար ալ-Լախմի— Եգիպտոսի վեցիր (1163—1165 թթ.):

374. Խոսրվ վերաբերում է Հարավային Պաղեստինում գտնվող Կրակ (Krak des Moabites) և Շուբակ (աժ-Շաւբակ կամ Krak de Montréal) ամրոցներին, Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրում» հանդիպում է Կրակ անվան Քարաք ձևը:

375. Ֆիլիպ դը Միլլի (Philippe de Milly)—Նախապես Նարլուսի, հետառայլուս կրակ զը Մոնրեալի (Շուբակ բերդաբաղարի) տերը (1161—1167 թթ.), Ռուզա մականունը ծագում է նրա հոր՝ Գի դը Միլլի (Guy de Milly) անունից:

376. Բիլբայու— Քաղաք Հյուսիսային Եգիպտոսում, Կահիրեից Հյուսիս:

377. Ալ-Մելիք ան-Նասիր Սալահեդդին Աբուլմուզֆիար Յուսուֆ— Եգիպտոսի սուլթան (1169—1193 թթ.), Այուրյան Հարստության հիմնադիրը, Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրում» հիշատակված է Յուսէփ Սալահատին անունով:

378. Թեև ընագրում կապել բառի Փոխարեն դրված է չկապել, սակայն «Ժամանակագրության» հրատարակիլը՝ Ժ.—Բ. Շարոն, իրավացիորեն դա թյուրիմացություն է Համարում, քանի որ խոսքը վերաբերում է մահմեղական այն Հայտնի օրենքին, որով քրիստոնյաներին պարտադրվում էր տարրերակի գոտի կապել: «Ժամանակագրության» 449-րդ զինում նույն միտքը ճիշտ է արտահայտված:

379. Ասորական ընագրում եկեղեցու անունը բաց է թողնված:

380. Սեյֆեդդին Ղազի II իրն Մասուդ— Մոսուլի աթարեկ (1169—1176 թթ.):

381. Ֆահրեդդին Աբդիմասին— Իմամեդդին Զանդիի մամլյուքներից մեկը, որը 1168 թ. դարձավ Մոսուլի կառավարիչ. Հմմտ. Setton, A history..., I, p. 525, 667.

382. Տե՛ս ժանոթագրություն 378:

383. Սուլթ Մարայի (Մաթելոսի) վանքը գտնվում է Տիգրիս և Մեծ Զար գետերի միջև, Նինվեից Հյուսիս-արևելքը:

384. Ալփափի— Լեռ Տիգրիս և Մեծ Զար գետերի միջև, Նինվեից Հյուսիս: Հեռանասորական անվանումն է՝ 'Alpar կամ 'Eltrep, աբարականը՝ Gebel el-Maqlab. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 97—98.

385. Մարափ լեռ (ասորերեն Տորա d-Sahyā)—Գտնվում է Հյուսիսային Միջազգետում, Տիգրիսի աջ ափին, Բալադ (Հին Մոսուլ) քաղաքի մոտ: Այս վայրը հռչակ է վայելել Ս. Սարգսի վանքի շնորհիվ, որը հայտնի է նաև Dayrā d-Muallaq (հախված վանք) անունով. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 117.

386. Մալվսես բար-Քեֆա— IX դ. ասորի մատենագիր, մահացել է 903 թ. 90 տարեկան Հասակում, զրել է մեկնություններ, իմաստասիրական և աստվածաբարանական աշխատություններ և այլն:

387. Իրականում նուրբեղդինը մահացել է 1174 թ. մայիսի 15-ին. տե՛ս Abouinat-Fley, էլ 127:

388. Ասորական բնագրում Կիաթ (գիրք) բառը դրված է եզակի թվով, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թյուրիմացարար վերարտադրել է հոգնակիով, իսուքն ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է մահմեդականների սուրբ գրքին՝ Ղուրանին:

389. Ալ-Մելիք առ-Սալիխ Նուրեղջին Խամայիլ իրն Մահմուդ— Ասորիքի աթարեկ (1174—1181 թթ.), որի նստավայրը Հալիպ քաղաքն էր: Սմբատ Սպարապետի, «Տարբեգրում» հիշատակված է Մելիք Սալեն անունով:

390. Շամսուլիսլամ անվան տակ հավանարար պետք է ենթադրել Սալահեղջինի ալ-Մելիք ալ-Մուազզամ Շամսուդդին Թուրանչան և իրն Այուք անունով եղբորը, որը 1173—1181 թթ. տիրում էր Եմենում, Ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը բնագրի Տամսուլիսլամ բառը կարդացել է Տեմէհ as-Salām և թարգմանել ոտքե ալ-Սալամ (կոչված ալ-Սալամ):

391. Յատրիք— Արարիայի Մեղինա քաղաքի նախախոսական անվանումը:

392. Նորիխա— Երկրամաս Հյուսիսային Աֆրիկայում, Կարմիր ծովի և Նեղոսի միջև, ժամանակակից Սուդանի տարածքում:

393. Ասորական բնագրում դրված է. «Նա ուներ նաև վեց ուրիշ եղբայրներու Սակայն քանի որ հետագա թվարկման մեջ Շամսուլիսլամը կրկնված է, մենք թարգմանել ենք այլ կերպ»:

394. Ալ-Մելիք ալ-Աղիլ I Սեյֆեդդին Աբուբաքր Ահմեդ— Սալահեղջինի եղբայրը, տիրել է Հալիպին (1183—1186 թթ.), Ամիդին (1195—1200 թթ.), Գամասկոսին (1196—1218 թթ.) և Եգիպտոսին (1200—1218 թթ.): Սմբատ Սպարապետի «Տարբեգրում» հիշատակված է Յէտլ/Յէտլ անունով:

395. Ալ-Մելիք ալ-Աղիզ Սեյֆուլիսլամ Զահիրեղջին Աբուլֆավարիս Տուղտեզին իրն Այուք— Եմենի ամիրա (1181—1196 թթ.), Սալահեղջինի եղբայրը:

396. Շահանշահ I Նուրեղջին— Սալահեղջինի եղբայրը, մահացել է 1148 թվականին:

397. Ֆարուխշանը ու թե Սալահեղջինի եղբայրն էր, այլ նրա եղբորորդին:

398. Խաջումակում— Սալահեղջինի եղբայրը:

399. Նկատի ունի Հիջրայի, այսինքն՝ մահմեդական թվականության սկիզբը: Ինչպես հայտնի է, մահմեդական թվականությունը հաշվվում է 622 թվականից, երբ Մուհամմեդը հարկադրվեց Մեքքայից գաղթել Մեղինա քաղաքու:

400. Հերակլիոս— Բյուզանդական կայսր (610—641 թթ.):

401. Խոսրով II Ասլեքեզ— Սասանյան շահ (590—628 թթ.):

402. Տե՛ս ծանօթագրություն 367:

403. Սույն զլխում նկարագրված գեպքը ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 1174 թ., տե՛ս Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիւղագրութիւնը, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 84: Ընդ որում մեր ժամանակագրությունը հաղորդում է որոշ մանրամասնություններ, որոնք հայտնի չեն այլ աղբյուրներից:

404. Աննելերիմ (Սինախերիք)— Ասորեստանի թագավոր (մ.թ.ա. 704—681 թթ.): տե՛ս Թ. Բուքերման, Հրոնոլոգия древнего мира, М., 1975, стр. 188.

405. Ասարհաղոն— Ասորեստանի թագավոր (մ.թ.ա. 680—669 թթ.): տե՛ս Թ. Բուքերման, Հրոնոլогия древнего мира, М., 1975, стр. 188.

406. Ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թարգմանել է «le pays des Kurdes» (քրդերի երկիր), որ սիալ է, քանի որ Անանուն Եղեցին քուրդ բառը միշտ գրում է Kardayé ձեռվ (տե՛ս Chabot—III, թ. 46, 120, 160, 68, 1^{ու}, 196), իսկ այստեղ ունենք Qardayé անունը:

407. Շահարմեն— հլաթի ամիրաների գահանունը։ Նշված իրադարձությունների սամանակ հլաթի տերը, այսինքն՝ շահարմենն էր նասրեղին Սուրբան 11 իրն իբրաւիմը (1128—1183 թթ.):

408. Վիզեն— Սասունի իշխան XIII դ. 60—70-ական թվականներին։ տե՛ս Ա. Ակինչյան, Թոռնիկեանց ճիղագրութիւնը, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», Հ. Դ. Վիզենա, 1938, էջ 84—85։ Ասորական բնագրում այս անունը դրված է Bakhin ձևով, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը տառադարձել է Բահին:

409. Խոսքը վերաբերում է վրաց Գեորգի 9 թագավորին (1156—1184 թթ.), որը 1174 թ. գրավեց Անի քաղաքը։

410. Խոսմեղին Ալփր իբն Տիմուրաշ— Մարդինի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1152—1176 թթ.):

411. Կուտրեղին Իլ-Ղազի II իբն Ալիբր— Մարդինի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1176—1184 թթ.):

412. Խոսքը վերաբերում է Մելիտենեի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա նասրեղին Մուհամմեդ իբն Զու-լ-Կարնային (1162—1170, 1175—1178 թթ.):

413. Նկատի ունի Մելիտենեի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա Ֆախրեղին ալ-Կասիմ իբն Զու-լ-Կարնային (1170—1172 թթ.): Ասորական բնագրի ՚ահա (եղբայր) բառը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը կարդացել է ՚ահա (հայր) և թարգմանել թերեւ:

414. Խոսքը վերաբերում է Մելիտենեի ճյուղի Դանիշմենդյան ամիրա Աֆրիդուն իբն Զու-լ-Կարնային (1172—1175 թթ.):

415. Հեղինակը նկատի ունի այն փաստը, որ Մուհամմեդը (տե՛ս ծանոթագրություն 412) իր եղբայրների մեջ առաջինն էր, որ տիրել էր Մելիտենեին (1162—1170 թթ.):

416. Մլեն ուղի Անի— Կիլիկիայի իշխան (1169—1175 թթ.):

417. Ասորական բնագրում բերդի անունը բաց է թողնված Ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ Մլեն սպանվել է Ասում։ տե՛ս Ամբատ Ապարապետ, Տարեգիրք, էջ 192։

418. Ռուբեն II ուղի Անիի Կիլիկիայի իշխան (1175—1185 թթ.):

419. Գրիգոր Դ (Տղա) — Կաթողիկոս Հայոց (1173—1193 թթ.):

420. Կիլիկիայի տեղագրության հետադոտող Մ. Ճեահիրճյանի բանագոր կարծիքով Քեփուղ դ-Ապրենու (Կերա d-Sarsnud), Միմոն (Simeon) և Բանքին (Banein< Baneir?) անունների տակ թաքնված են Կիլիկիան Հայաստանի Աարիվանդիրար (ասորերեն Կերա բառը նշանակում է քար), Աիմանակլա և Վանավեր բերդերը։

421. Նշված իրադարձությունների ժամանակ Բաղդադի խալիքն էր Արու-Մուհամմեդ ալ-Հասան ալ-Մուստաղի բի-Ամրիլլահ իբն ալ-Մուսթանջիղը (1170—1180 թթ.):

422. Խոսքը վերաբերում է Ասորիքի և Եղիպտոսի Այուրյան տիրակալ Մելիք ալ-Աղիլին։ տե՛ս ծանոթագրություն 394։

422a. Իրականում արկի այդ խավարումը տեղի է ունեցել 1176 թ.։

423. Ասորական բնագրի ՚ահա (եղբայր) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը կարգացել է ՚ահա (հայր) և Համապատասխանաբար թարգմանել թերեւ։ Հմմտ. ծանոթագրություն 413։

424. Գյումուշեղին— Ասորիքի (Հալեպ կենտրոնով) ամիրա Նուրեղինի (1146—1174 թթ.) ներքինին և նրա որդու՝ Մելիք աս-Սալիհի (1174—1181 թթ.) դայակն ու խնամակալը։ Գյումուշեղինը, որը ազգությամբ ֆրանկ կամ հայ էր, Նուրեղինի մահանից հետո փաստորեն տիրում էր ողջ Ասորիքին, բայց երբ նրա ազդեցությունը վտանգավոր շափերի հասավ, ևս սպանվեց իր սանի կողմից 1177 թվականին։ Հմմտ. Grousset. Histoire..., II, p. 647.

425. Բարին — Թերգ Ասորիքում, Համա բաղարից հարավ-արևմուտք, խաչակրաց պատմության արևմտյան աղբյուրներում հայտնի է Montferrand անունով։
426. Խզեղդին Ֆիլիպ-Արսլան II իր Մասուլ — Ռումի սուլթան (1156—1192 թթ.), Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հայտնի է Խին Ասլան անունով։
427. Հունարեն՝ Կόριս Շետցոս (Տէր ողորմեա)։
428. Հառիւան — Գավառ Հարավային Ասորիքում, Գամասկոսից բավականին հարավ։
429. 1177 թ. Հունիսի 19-ից մինչև 1178 թ. Հոկտեմբերի 25-ը կազմում է ոչ թե շըրս ամիս և հինգ օր, այլ «մեկ տարի», լորս ամիս և հինգ օր։ Դա նշանակում է, որ ասորական բնագրում կամ «մեկ տարի» բառը բաց է թողնված, կամ էլ նշված թվերից մեկը սխալ է։
430. Միթայել Մեծ — XIII դ. ասորի մատենագիր (1126—1199 թթ.), զրել է թղթեր, կանոններ, պատմական երկեր։ Հոչակվել է հատկապես իր «Ժամանակագրությամբ», որը XIII դ. կեսերին թարգմանվել է Հայերեն։ 1166—1199 թթ. եղել է հակորիկյան եկեղեցու առաջնորդը՝ Անտիոքի պատրիարքը։
431. Միթայել Ասորին պատմում է, որ, բնդհակառակն, Քիլիչ Արսլանը ծանր Հարկ է պարտադրել Մար-Բարսումայի գանքին. տե՛ս Michel le Syrien, III, p. 376; IV, p. 718.
432. Խուբնեղդին (Խզեղդին) Մասուլ I իր Քիլիչ Արսլան — Ռումի սուլթան (1116—1156 թթ.)։
433. Խոսքը վերաբերում է Անտիոքի պրինց Բոհեմոնգ III Թոթովախոսին. տե՛ս ծանոթագրություն 350։
434. Ռամլա — Քաղաք Պաղեստինում, Յափա նավահանգստից հարավ-արևելք։ Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակված է Ռամլէ անունով։
435. Ասորական բնագրի 1ց (33) թիվը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը սխալմամբ կարդացել է 32։
436. Բազուկին IV Բորու (Baudouin IV le Roi Lépreux) — Երուսաղեմի թագոր (1173—1185 թթ.).
437. Ֆրանսերեն Խերե (Եղրայր) բառն է. այդպես էին կոչվում խաչակիրների կողմից 1118 թ. Հիմնադրված Տաճարական (Templier) ուղմակրոնական միարանության անդամները։ Սմրատ Սպարապետի «Տարեգրում» նրանք հիշատակված են տունն Ֆրերացն մայստորովն դամփին (=Temple), կամ պարզապես Գրեք ձեռվ։
438. Տե՛ս ծանոթագրություն 341։
439. Կոնդիլանդ II (Compte de Flandre) — Խոսքը վերաբերում է Ֆիլիպ Էլզասցուն (Philippe d' Alsace)' Ֆլանդրիայի կոմսին, որն իր Հորբերի Էլզասցու Կոնդիլանդ I-ի (տե՛ս ծանոթագրություն 344) օրինակով 1177 թ. գինված ուխտագնացություն ձեռնարկեց ղեպի ծրուսաղեմ։
440. Խզեղդին Մասուլ I իր Մասուլի աթարեկ (1176—1193 թթ.), Իմադեղդին Զանգիի թոռը։
441. Մուշանիկեղդին Կայմազ — Մոսուլի կառավարիչ Զեյնեղդին Ալի Քուլուկի որպու խնամակալը 1168 թվականից, հետագայում՝ Արրելայի աթարեկ և Մոսուլի կառավարիչ։ Հմմտ. Setton, A history..., I, p. 525, 697.
442. Իմադեղդին Արուֆարի Զանգի II իր Մասուլու — Սինշաըի ամիրա (1170—1197 թթ.), Հալեպի տիրակալ (1182—1183 թթ.).
443. Մուհազեղդին Ախնշարշան իր Ղազի II — Զեղիրեկ՝ Հյուսիսարևելյան Միջագետքի ամիրա (1180—1208 թթ.).
444. Ասորական բնագրի «վերևում հիշված Զեյնեղդին Ալի Քուլուկի որդին» բառը Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը.

սխալմամբ թարգմանել է „All Կէ՛սկ, ճյա մետլոննե, ֆիւ ծ Զայն ալ-Ճու“ (վերնում հիշված Ալի Քուշուկը՝ Զեյնեղդինի որդին):

445. Խոսքը վերաբերում է Եղեսչայի Հայազգի իշխան Թևողորոս (Թորոս) Կյուրապաղատին՝ Հեթումի որդուն. տե՛ս ծանոթագրություն 25:

446. Մօւզաֆֆարեղին Արօւսայիդ Կուկբուրի իրն Ալի— Խառանի (1168—1190 թթ.) և Արրելայի (1190—1233 թթ.) ամիրա:

447. Խարօւը— Գետ Հյուսիսային Միջազգետքում, Եփրատի ձախակողման վտակ-ներից մեկը:

448. Ալ-Մելիք ալ-Կահիր Խասեղին Մօւհամմեդ իրն Շիրկուն— Հոմակ Այուրյան ամիրա (1178—1185 թթ.), Սալահեղդինի հորեղբորորդին:

449. Խնչպես նշում է ժամանակագրության Հրատարակիլ Ժ.—Բ. Շարոն, ասորական բնագրի այս նախադասությունից ինչ-ինչ բառեր են պակասում:

450. Ալ-Մելիք ազ-Զանիր Գիյասեղին Արօւիֆարն Ղազի I— Հալեպի Այուրյան ամիրա (1186—1216 թթ.), Սալահեղդինի որդին։ Մմրատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Մելիք Տահր անունով։

451. Ալ-Մելիք ալ-Ազիզ I Խմահեղդին Արօւիֆարն Օման— Եղիպտոսի Այուրյան սուլթան (1193—1198 թթ.), Սալահեղդինի որդին։

452. Ալ-Մելիք ալ-Աֆղալ Խութեղին Արօւիխասան Ալի— Դամասկոսի Այուրյան ամիրա (1186—1196 թթ.), Սալահեղդինի որդին։

453. Ալ-Մելիք ալ-Մօւզաֆֆար I Տաքիեղին Արօւսայիդ Օմար— Համայի Այուրյան ամիրա (1178—1191 թթ.), Սալահեղդինի եղբորորդին։

454. Ասորական բնագրի Տայյաց (Տաճիկ) անունը, որը ինչպես նշվեց սույն աշխատության 4-րդ ծանոթագրության մեջ, կարող է Հասկացվել և արար, և Ճահմեղական, Ա. Արունան՝ Ֆրանսիան թարգմանության Հեղինակը, թարգմանել է տասլման։ Սակայն, ըստ երևույթին, ավելի ճիշտ է մեր ընտրությունը, քանի որ Հակառակ դեպքում այդ բառը չի հակադրվում հաջորդ նախադասության Ճահմեղական բառին։

455. Հավանարար Հեղինակը նկատի ունի Ամիրի ճյուղի Արտուրյան ամիրա Խութեղին Մուհամմեդ իրն Կարաարսլան իրն Դառուդին (1167—1185 թթ.), սակայն նա այս անձնավորության տիտղոսում շփոթել է նրա հոր և պապի Հաջորդականությունը։ Հեղինակն, ըստ երևույթին, սխալվում է նաև Խութեղինին Տիմուրտաշի սերունդ-ներից Համարելու խնդրում։ Իրականում Խութեղինին և Տիմուրտաշը սերում էին Արտուրի երկու որդիներից։

456. Ժամանակագրության ասորական ձեռագրում այս դաշտի անունը բաց է թողնված։ Ճակատամարտը տեղի է ունեցել Հյուսիսային Պաղեստինի Հաթթին գյուղի մոտ, Տիբերիա լճից արևմուտք։

457. Տե՛ս ծանոթագրություն 341 և 438։

458. Ասորական բնագրում նշված բերդի անունը դրված է Տե՛ս Ճեռք ձեռվ. տե՛ս ծանոթագրություն 374։

459. Հասպիտալիեր— Ֆրանսիան հօσպիտալիեր (Հյուրընկալ) բառն է. այդպես էին կոչվում խաչակրաց շրջանում ծաղկում ապրած ուղղմակրոնական մի Տիարանության անդամները։ Մմրատ Սպարապետի «Տարեգրքում» նրանք հիշատակված են ոսպիտալիերում։

460. Խաղաքը— Քաղաք Հյուսիսային Պաղեստինի Գալիլեա գավառում։

461. Թեհաեղին Կարակուլ— Արքայի կառավարիչ, նշանակված Սալահեղդինի կողմից 1188 թ., տե՛ս Setton, A history..., I, p. 586, 688.

462. Արանասիոս Եպիսկոպոս— Միքայել Ասորու (տե՛ս ծանոթագրություն 430)

եղբայրը: 1185 թ. նշանակվել է Հակոբիկյան եկեղեցու օրուազեմի թեմի յետրապուհու, Տահագել է 1193 թ., տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 111; Michel le Syrien, III, p. 394, 412.

463. Անհիա կամ Խճատիոս— 1193 թ. Միքայել Ասորու (տե՛ս Ժանոթագրություն 430) կողմից նշանակվել է Հակոբիկյան եկեղեցու օրուազեմի թեմի եպիսկոպոս. տե՛ս E. Honigmann, Le couvent..., p. 111; Michel le Syrien, III, p. 412.

464. Քեռողորոս բար-Լահրուն— XII դ. Հակոբիկ եկեղեցական գործիչ (մահ. 1193 թ.), երկար տարիներ խոռվել է Հակոբիկյան եկեղեցու ներքին կյանքը, ընդգրկել Միքայել Ասորի պատրիարքի (տե՛ս Ժանոթագրություն 430) գեմ, 11 տարի Հայարվել Հակաթոռ պատրիարք, Կիիկիայի թագավոր Լեռն Ա-ի կողմից նշանակվել առաջնորդ երկրի բոլոր Հակոբիկ ասորիների վրա և այլն: Թեռողորոս բար-Վահրունի մասին ժամանական տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյան, Հայոց եկեղեցու յարարերութիւնները ասորուց Նկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 275—282:

465. Ասորական բնագրի Իրենայ Տարեա (այլտպահ) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թարգմանել է «des gens de différentes races» (տարրեր ցեղերի մարդկա), որ ճիշտ չէ: Այլազգի ասելով ինչպես Հայ, այնպես նաև ասորական ժամանակրության մեջ Հասկանում էին այլահավատներին, ավելի ճիշտ՝ մահմեդականներին:

466. Մարքիզ Կոնրադ Մոնֆերատի (Մարգարիտ Կոնրադ 1187 թ. հունիսի 14-ին Հասավ Տյուրոս, պաշտպանեց այն Սալահեդդինի Հարձակումներից և դրանով մեծ զեր խաղաց Արքայի խալակրաց թագավորության ստեղծման գործում:

467. Խոսքը վերաբերում է գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսին՝ երրորդ խաչակրաց արշավանքի (1189—1192 թթ.) առաջնորդին, որը պատահարար խեղդվեց Կիլիկիայի Սելիֆ գետում 1190 թ. հունիսի 10-ին:

468. Արզուն (Արզն) — Քաղաք Մեծ Հայքի Աղձնյաց նահանգում, Նփրկերտից բավականին արևելք:

469. Ալ-Մելիք ալ-Մանութ 1 Նասիրեդդին Արուլմաալի Մուհամմեդ— Ասորիքի Համա քաղաքի Այուրյան ամիրա (1191—1220 թթ.):

470. Ռեշայնա— Քաղաք Հյուսիսային Միջազգետքում, Խառանից արևելք: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված է Ռեշայնա ձևով:

471. Նոււեդդին Արսլանշահ 1 իրեն Մասուդ, Արուլիարիչ ալ-Աղիլ— Մոսուլի աթարեկ (1193—1211 թթ.), հմագեղդին Զանգիի ծոռու:

472. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, ասորական բնագրի Մելիք ալ-Աղիլ անունը սխալմամբ կարդացել է Malik al-Aidal:

473. Սալիքար— Բնակավայր Հարավային Ասորիքի Հառորան գավառում, Բոսրա բաղադրից արևելք:

474. Խերնին— Բնակավայր Հարավային Լիբանանում, Տյուրքսից մոտ 25 կմ Հարավ-արևելք:

475. Ալ-Մելիք ալ-Մուազզամ Շարաֆեդդին Խաս— Դամասկոսի Այուրյան ամիրա (1218—1227 թթ.), Սալահեդդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Աղիլի որդին:

476. Ալ-Մելիք ալ-Քամիլ Նասիրեդդին Արուլմաալի Մուհամմեդ— Եգիպտոսի Այուրյան սուլթան (1218—1238 թթ.), Սալահեդդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Աղիլի որդին:

477. Ալ-Մելիք ալ-Առիմադ Նաշմեդդին Այութ— Նփրկերտի Այուրյան ամիրա (1218—1227 թթ.), Սալահեդդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Աղիլի որդին:

478. Կուտրեդդին Սուլման II իրեն Մուհամմեդ, ալ-Մելիք ալ-Մասուդ-Ամիրի Հյուղի Արտուրյան ամիրա (1185—1201 թթ.):

479. Նշված թիվն, ըստ երեսլիթին, սխալ է, քանի որ նույն տարով է թվագրված Եղիպտոսի սուլթան Մելիք ալ-Աղիղի մահը, որն, ինչպես հայտնի է, տեղի է ունեցել 1198 թ. նոյեմբերին:

480. Այդ զեպքն ամենայն հազանականությամբ տեղի է ունեցել 1199 թ. մայիսին, որովհետև նախորդ դրվագը թվագրված է Եղիպտոսի սուլթան Մելիք ալ-Աղիղի մահով, որը տեղի է ունեցել 1198 թ. նոյեմբերին:

481. Դունալիք— Բնակավայր Հյուսիսային Միջագետքում, Մարդինից հյուսիսարևմուտք, «Հայ ժողովրդի պատմության» III հատորի (Երևան, 1976) քարտեզում, որը կազմել է Ս. Երեմյանը, այս բնակավայրը նշված է Դունիսար անունով:

482. Մելիք ալ-Ֆարիզ Խրամիմ— Այուրյան ամիրա Մելիք ալ-Աղիլի՝ Սալահեդինի եղբոր որդին:

483. Կայա-Նազմ— Բերդ Հյուսիսային Ասորիքում, եփրատի աջ ափին, Մարբուգից արևելք:

484. Ռուֆեղդին Սուլեյմանշահ II իրն Քիլիչ-Արսյան— Ռումի սուլթան (1196—1204 թթ.): Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Ռունգնատին անունով:

485. Մոփզզեղդին Կայսարշահ— Մելիտենի ամիրա (1192 թվականից), Ռումի սուլթան Քիլիչ-Արսյան II-ի (1156—1192 թթ.) որդին:

486. Խասիրեղդին Մահմոդ իրն Մուհամմեդ, ալ-Մելիք աս-Սալիհի— Ամիրի ճյուղի Արտուրյան ամիրա (1201—1222 թթ.):

487. Բարտեւա— Հակոռիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ կենտրոններից մեկը Հյուսիսային Միջագետքում, Մոսուլից ոլ շատ հեռու. տե՛ս P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche..., S. 34, 54, 59, 115, 120.

488. Քագրի քաղաքը, որը գտնվում է Տիգրիսի աջ ափին, Մոսուլից քավականին հարավ, հակոռիկյան եկեղեցու արևելյան թեմերի կենտրոնն էր, մաֆրիանի (տե՛ս ծանոթագրություն 489) նստավայրը 1155 թվականից այդ թեմը միացել էր Մոսուլի թեմին, իսկ մաֆրիանը դեռևս 1089 թվականից նստում էր արդեն այս վերջին քաղաքում: Այդ պատճենով է, հավանաբար, որ նրա նոր նստավայրը կոչվում է թաղրիտցիների եկեղեցի. Հմմտ. E. Honigmann, Le couvent..., p. 149—151; P. Kawerau Die Jakobitische Kirche..., S. 23, 114.

489. Մաֆրիան— Հակոռիկյան եկեղեցու արևելյան թեմերի առաջնորդի տիտղոսը: Այդ պաշտոնն ստեղծվել էր դեռևս 630-ական թթ.: XII—XIII դարերում մաֆրիանի իրավասության տակ էին գտնվում 18 եպիսկոպոսական թեմեր: Անանուն ժամանակագրության տվյալ դրվագում նկարագրված իրադարձությունների ժամանակ մաֆրիանն էր Գրիգոր I-ը (1189—1214 թթ.): տե՛ս P. Kawerau, Die Jakobitische Kirche..., S. 23—34, 124.

490. Ալ-Մելիք ալ-Աշրաֆ I Մուզաֆֆարեղդին Աբուլֆարի Մուսա— Նփրկերտի (1210—1220 թթ.) և Դամասկոսի (1229—1237 թթ.) Այուրյան ամիրա, Սալահեդինի եղբոր՝ Մելիք ալ-Աղիլի որդին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակվում է Աշրաֆ անունով:

491. Ասորերեն տակկուճ քաղաք, որ թարգմանել ենք իաշ, կշոի միավոր է, որը հավասար է մոտավորապես 5 կմ:

492. Ասորերեն ՀԱՇ քաղաք, որ թարգմանել ենք արծար, դրամի միավոր է՝ հավասար հունական դրախմային և արաբական դիրհեմին:

493. Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիայի թագավոր Լևոն II-ին (1185—1219 թթ.):

494. Կատաֆինա (ասորերեն Ղալտինա) քերզը, որը ժամանակագրության տվյալներով գտնվել է Եփրատի ափին, մեղ հայտնի մյուս աղբյուրներում հիշատակված լի:

495. Սույն գլուխը նվիրված է խաչակրաց շորրորդ արշավանքին, որը տեղի ունեցավ 1202—1204 թթ. և ավարտվեց Բյուզանդական կայսրության կործանմամբ:

496. Ասորական բնագրի ռնրանից հետո հույներն այլևս երբեք թագավոր չունեցան նախաղասությունը Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, բաց է թողելու հոսքը վերաբերում է այն փաստին, որ 1204 թ. ֆրանկները, գրավելով Կոստանդնոպոլիսը, ստեղծեցին այսպես կոչված Լատինական կազմությունը, և այդպիսով փաստորեն վերջ դրին հույների տիրապետությանը: Լատինական կայսրությունը գոյատեսեց մինչև 1261 թ.:

497. Փելլ-Աֆար— Գյուղ Հյուսիսային Միջազգային Մոսուլից արևմուտք, հակորիկյան եկեղեցու եպիսկոպոսանիստ կենտրոններից մեկը:

498. Իեր-Եազե (ասորերեն՝ Յել Sayze) գյուղը հավանարար գտնվել է Ռուսայից արևելքու:

499. Իզզեղդին Քիլիչ-Արսլան III իրն Սովեյմանշահ— Ռումի սուլթան (1204 թ.):

500. Կիյասեղդին Քեյ-Խոսրով I— Ռումի սուլթան (1192—1196, 1204—1210 թթ.):

501. Խոսքը վերաբերում է հկոնիայի սելջուկյան պետությանը, որը հայտնի է Ռումի սուլթանություն անունով: Ռումի հոսոմ անվան թուրքացված տարբերակն է: Ասորական աղբյուրները, մասնավորապես մեր ժամանակագրությունը, և հույներին, և հկոնիայի սելջուկներին կոչում են միննույն լուսական անունով: Մյուրիմացությունների տեղիք լուալու նպատակով սույն թարգմանության մեջ հույների համար գործածել ենք հոսոմ անվանումը, իսկ հկոնիայի սելջուկների համար՝ Ռումի, ոռոմաց:

502. Սեյֆեղդին Բեզրեմուր— Խլաթի ամիրա (1183—1193 թթ.):

503. Խոսքը վերաբերում է Խլաթի ամիրա ալ-Մելիք ալ-Մանսուր Մուհամմեդ իրն Բեզրեմուրին (1198—1206 թթ.):

504. Հազարդինարի— Խլաթի ամիրա (1193 թ.):

505. Իզզեղդին Բալիբան— Խլաթի ամիրա (1206—1207 թթ.):

506. Ասորական բնագրի տեղ Խլաթ (Խլաթից) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակ Ա. Արունան թյուրիմացարար թարգմանել է ճ'Էgypte (Եգիպտոսից):

507. Զաքարե թ Մեծ— Հայ իշխան, վրաց-Հայկական գորքերի գերազույն հրամանատար՝ ամիրսպասալար (1191—1212 թթ.). տե՛ս Ս. Երեմյան, Զաքարե թ Մեծ, «Հայկական Սովետական Հանրապետարան», հ. III:

508. Իվանե Ա. Զաքարյան— Հայ իշխան, վրաց պետության արքունի մեծ վեզիր (1191—1212 թթ.), վրաց-Հայկական գորքերի գերազույն հրամանատար՝ ամիրսպասալար (1212—1227 թթ.) և աթարեկ (1213—1227 թթ.). տե՛ս Ս. Երեմյան, Իվանե Ա. «Հայկական Սովետական Հանրապետարան», հ. IV: Ասորական բնագրում այս անունը դրված է 'ԵՊ' ձեռվ, որը ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը տառադարձել է Աբանս.

509. Ասորական բնագրի ամինչ նրանք զբաղված էին դրանով բառերը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ բաց են թողնված:

510. Տե՛ս ծանոթագրություն 493:

511. Բերդուս— Իշխանանիստ բերդ լեռնային Կիլիկիայում, Մարաշից հյուսիս. տե՛ս Հ. Տեր-Ղազարյան, Հայկական Կիլիկիա, տեղագրութիւն, Անթիլիաս, 1966, էջ 114—118:

512. Փեղողուս I Լասկարիս— Կայսր Նիկիայի հունական պետության (1208—1222 թթ.), որը հիմնաղրգեց այն բանից հետո, երբ ֆրանկները գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը և ստեղծեցին այսպես կոչված Լատինական կայսրությունը (1204—1261 թթ.):

հմմտ. ծանոթագրություն 496): Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» Հասկարիսը կռւ-
ված է Լասմարի:

513. Թիսինուս (ասորերեն՝ *Bisitinus*) անունը ծամանակագրության հրատարակիչ
ժ. — Բ. Շարոյի կարծիքով աղավաղված հունարեն բառ է (տե՛ս *Chabot*—II, թ. 221):
Յ սկզբնատառը, հավանաբար, ոչ թե տեղանվան բաղադրամասն է, այլ տեղի կցա-
կան նախդիր:

514. Ալ-Մելիք ալ-Մարզաքֆար Շինաբեդդին Ղազի — Այուրյան ամիրա, որը տի-
րակալել է Աւոհայում, Խառանում, Խլաթում, իսկ վերջում՝ Նիբկերտում (1220—
1245 թթ.):

515. Ճիշտ է ոչ թե բնագրի, այլ լուսանցագրության տվյալը. Մելիք ալ-Աղիլը մահա-
ցել է 1218 թ., տե՛ս ծանոթագրություն 394:

516. Տե՛ս ծանոթագրություն 491:

517. Տե՛ս ծանոթագրություն 492:

518. «Դարձան շորս արծաթ» բառերը գրված են ծամանակագրության ձեռագրի
լուսանցքում:

519. Անուշադրությամբ կրկնված է 516-րդ զինահամարը:

520. Խոսքը վերաբերում է Հունգարական թագավոր Անգրաշ II-ին, որը 1217—
1218 թթ. արշավանք ձեռնարկեց ղեպի Պաղստինի խորքերը, բայց ձեռնունայն ետ
դարձավ: Մեր աղբյուրը թյուրիմացարար նրան մասնակից է դարձնում նաև եզիպտա-
կան արշավանքին և Դամիատ քաղաքի գրավմանը, որ տեղի ունեցավ 1219 թ. նոյեմ-
բերին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» նա հիշատակված է «թագաւորն Անգոնց
Անգրէ» ձևով:

521. «Դամիատ — նավահանգստային քաղաք Հյուսիսային Եզիպտոսում, Միջերկրա-
կան ծովի ափին: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է Տէմիար ձևով:

522. Նշված իրադրությունների ծամանակ Հոռմի պապն էր Հոնորիոս III-ը
(1216—1227 թթ.):

523. Ազգատ — Խոսքը վերաբերում է Հոռմի պապի ներկայացուցիչը՝ Պելագիոս
կարդինալին՝ Ալբանոյի եպիսկոպոսին, որը 1218 թ. սեպտեմբերին միացավ Եզիպտոս
արշաված խաչակիրներին և եռանդուն զործունեություն ծավալեց Դամիատի պաշար-
ման ու գրավման խնդրում: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակված է
«լիկաթն ի Հոռմայք ձևով»:

524. Խոսքը վերաբերում է Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես Բրիեննացուն (Jean
de Brienne, 1210—1225 թթ.), որը նստում էր Աքքայում:

525. Իրականում այդ գծությունը ծագել էր Երուսաղեմի թագավոր Հովհաննես
Բրիեննացու (տե՛ս ծանոթագրություն 524) և Հոռմի պապի լեզատի (տե՛ս ծանոթա-
գրություն 523) միջև. տե՛ս *Grousset*, *Histoire...*, III, թ. 271.

526. Զալալեղդին Մանգրաբրի իրն Մուհամմեդ — Խորեղմշահ, այսինքն՝ Խորեղմի
տիրակալ (1220—1231 թթ.):

527. Խոսքը վերաբերում է զերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ին, որը 1125 թ.
ամուսնանալով Երուսաղեմի արքայադստեր հետ, տիրեց Երուսաղեմի (Աքքայի) զա-
հին: 1229 թ. Փետրվարին նրա և Մելիք ալ-Քամիլի (տե՛ս ծանոթագրություն 476)
միջև կնքված պայմանագրով Երուսաղեմը, Բեթղեհեմը և Նազարեթը նորից մտան Ա-
սորիքի խաչակրաց պետության կազմի մեջ: Ամփառը անունը քրանսերեն Եպրեց (կալսը)
բառի տառադարձությունն է: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» հիշատակ-
ված է «ըմբրուրն Ալամանաց» ձևով:

528. Նկատի ունի Երուսաղեմի (Աքքայի) թագավոր Հովհաննես Բրիեննացուն (տե՛ս

ծանոթագրություն 524), որին նրա փեսան՝ գերմանական կայսր Ֆրիդրիխ II-ը (տե՛ս ծանոթագրություն 527) 1125 թ. գրկեց զահից:

529. Ասորական բնագրի Parsāye (Պարսից) բառը ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը թյուրիմացարար թարգմանել է des Turcs (Թուրքաց):

530. Գրիլը սխալմամբ 521-րդ զիխահամարից թոել է 523-րդը

531. Ալանդին Քեյ-Կորադ I իրեն Քեյ-Խուրով I— Ռումի սուլթան (1219—1237 թթ.):

532. Սղերգ— Միջնադարյան քաղաք Մեծ Հայքի Աղձնյաց նահանգում, Բաղեշից հարավ: Սղերդի մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, Հայերը միջնադարյան Մօքինում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979 թ., № 3, էջ 90—92:

533. Տուր-Արդին (ասորերեն՝ «[Աստծու] ծառաների լեռ»)— Կավառ Հյուսիսային Միջագետքում: Մինչև մ.թ. 37 թ. գտնվում էր Մեծ Հայքի կազմում՝ Սավդեկից գազառ անունով. տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 86:

534. Ամրդի Արտուրյան վերջին ամիրան էր ալ-Մելիքը ալ-Մասուզը (1232 թ.), որին այդ նույն թվականին զահընկեց արին Մելիքը ալ-Ազիլ Այուրյան սուլթանի (տե՛ս ծանոթագրություն 394) որդիները:

535. «Վրեժ լուսել Ամրդի տիրոջից: Եվ Մելիքը ալ-Քամիլը» բառերը գրված են ժամանակագրության ձեռագրի լուսանցքում:

536. «Մեծ շանքերի զնով» բառերը գրված են ժամանակագրության ձեռագրի լուսանցքում:

537. Սույն զիխի համարն ավելացրել է ժամանակագրության ասորական բնագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն:

538. Նշված դեպքերի ժամանակ Բաղդադի խալիքն էր ալ-Մուսթանսիրը (1226—1242 թթ.):

539. Սույն զիխի համարն ավելացրել է ժամանակագրության ասորական բնագրի հրատարակիչ Ժ.—Բ. Շարոն:

540. Հիգա (ասորերեն Հ, շէ) գետի անունը հավանաբար աղավաղված է. ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այն տառադարձված է Հիզդի ձևով:

541. Տե՛ս ծանոթագրություն 491:

542. Ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության խմբագիր Ժ.—Մ. Ֆիեի կարծիքով՝ հիշատակված դրամի անունը կարող է ծագած լինել ան-Նասիր խալիքի (1180—1225 թթ.) անունից. տե՛ս Abooula-Fiey, թ. 180.

543. Տե՛ս ծանոթագրություն 492:

544. Տե՛ս ծանոթագրություն 492:

545. Որոշ բառերի շնչվածության պատճառով նախագառնոթյան միտքը բռլորովին աղավաղվել է:

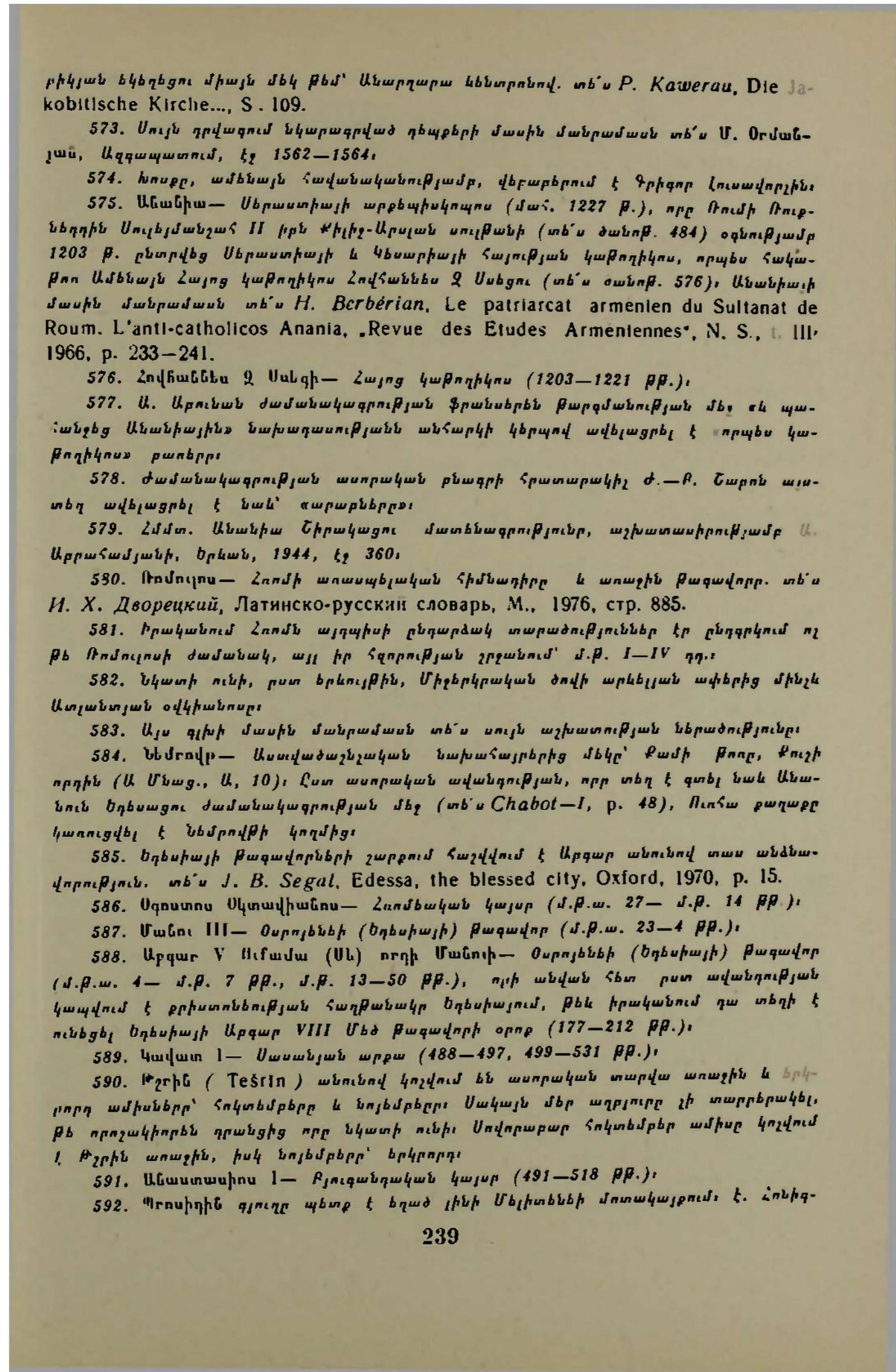
546. Որոշ բառեր բաց են թողնված:

547. Որոշ բառեր բաց են թողնված:

548. Այստեղ ընդհատվում է Անանուն եգեսացու քաղաքական ժամանակագրությունը:

549. Խոսքը վերաբերում է Հովհան Մայրագոմեցու և նրա աշակերտ Սարգսի գործունեությանը: Ոչ միայն սույն ժամանակագրության մեջ, այլ նաև ուրիշ ասորական աղբյուրներում նրանք եղբայրներ են համարվում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Թ. Սարգսյան, Մանիքա-Պաւղիկեան Թոնդրակեցւոց աղանդն և Գր. Նարեկացւոց թուղթը, «Բազմագէպ», 1892, էջ 461—464:

550. Պետրոս Կալինիկացի — Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք (581—591 թթ.);
551. Նկատի ունի միարնակներին. տե՛ս ծանոթագրություն 117;
552. Հովհաննոս I — Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք (591—594 թթ.);
553. Կոստանդին Դուկաս — տե՛ս ծանոթագրություն 15;
- 554.Տե՛ս ծանոթագրություն 117;
555. Արանախոս VI — Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք (1058—1063 թթ.);
556. Ժամանակագրության ձեռագրում այս շատվածին նախորդող բաղմաթիվ թերթեր պահապում են:
557. Խոսքը, ամենայն հազարանությամբ, վերաբերում է Խլաթի տիրակալ Նասբեղին Սուքման 11-ին. տե՛ս ծանոթագրություն 407;
558. Նկատի ունի, բայց երևույթին, այն հանգամանքը, որ Սասունի վերջին իշխանագուներ Վասիլի, Շահնշահի և Թոռնիկի մայրը՝ Վանինեն, Հայոց Գրիգոր Դ կաթողիկոսի (1113—1166 թթ.) եղբոր դուստրն ու Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի (1173—1193 թթ.) քույրն էր. տե՛ս Ն. Ակինյան, Թոռնիկեանց ճիշդագրութիւնը, «Մատենագրական հետազոտութիւններ», հ. Դ, Վիեննա, 1938, էջ 85—88;
559. Ասորական բնագրի Տաճար (ծեր) բառը համարելով հատուկ անուն, Ա. Արունան ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այն վերաբերաբել է Տաճար ձևով:
560. Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին. տե՛ս ծանոթագրություն 419:
561. Նշված իրագարձությունների ժամանակ Բաղդադի խալիֆն էր Աս-Նասիր (1180—1225 թթ.);
562. Խոսքը վերաբերում է Հակոբիկյան եկեղեցու առաջնորդ՝ Անտիոքի պատրիարք Միքայել Ասորուն (1166—1199 թթ.). տե՛ս ծանոթագրություն 430:
563. Նկատի ունի Հայոց կաթողիկոս ներսես Դ Շնորհալուն (1166—1173 թթ.);
564. Մանուել Սիրանածինի մասին տե՛ս ծանոթագրություն 258:
565. Քրիստափորի զեսպանագնացության հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 416—418:
566. Նկատի ունի Թեոդորոս բար-Վահրունին. տե՛ս ծանոթագրություն 464:
567. Խոսքը Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղայի մասին է. տե՛ս ծանոթագրություն 419:
568. Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսից հետո Հայոց կաթողիկոսական գահը ժառանգեց Գրիգոր Ե Քարավեճը (1193—1194 թթ.);
569. Ա. Արունան՝ ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը, ասորական բնագրի լայց (տղա, երեխա) բառը համարել է Գրիգոր Ե կաթողիկոսի Անուկ մականվան ասորական վերաբերապությունը և այդ պատճառով թարգմանել է յետու ձևով:
570. Գրիգոր Զ Ապիրաա — Հայոց կաթողիկոս (1194—1203 թթ.);
571. Խոսքը վերաբերում է Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսին. տե՛ս ծանոթագրություն 419:
572. Ասորական բնագրում Եպիսկոպոս բառը գրված է եղակի թվով, սակայն ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության հեղինակը՝ Ա. Արունան, այն վերաբերապես է հոգնակիով (les éneques). Մեղ թվում է, սակայն, որ Հարկ շկա փոխել բնագրի ընթերցվածը, բանի որ XII դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում եղել է Հակո-

մանը Prosidin անունը հարցականորեն վեռականգնում է Praesidium. տե՛ս. E. Högnigmann, Le couvent..., p. 125.

593. Հուստինիանոս I— Բյուզանդական կայսր (527—565 թ.),

594. Խոսրվ I Անուշիրվան— Սասանյան արքա (531—579 թթ.):

595. Մավլիկիոս— Բյուզանդական կայսր (582—602 թթ.):

596. Խոսրվ վերաբերում է պարսից Խոսրով II Ապրվեդ արքային. տե՛ս ծանոթագրություն 401:

597. Նկատի ունի, ըստ երևոյթին, բյուզանդական գորավար Հովհաննես Միստակոնին. Հմմտ. H. B. Пигуловская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков М.—Л., 1946, стр. 94—108.

598. Խոսրվ վերաբերում է Արմենիակների և Բուկելլարների բյուզանդական բանակաթեմերին, որոնց մասին մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միրանածին, «Յոտար աղբուրները Հայաստանի և Հայերի մասին», հ. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ թ», թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 318—319:

599. Ջերակիոս— Բյուզանդական կայսր. տե՛ս ծանոթագրություն 400:

600. Հերակլիոս կայսեր և Մերձկասպյան թուրքական խաքանության միջև 626 թ. կնքված դաշինքի պայմաններով թուրք-խազարական զորքերը մասնակցեցին պարսիկների դեմ մղվող պատերազմին: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս C. A. Плетнева, Խազары, М., 1976, стр. 20—21.

601. Յարմուկ— Գետ Անդրհորդանանում, Հորդանան գետի ձախակողմյան վտակներից մեկը, որը միախառնվում է մայր գետին Տիբերական լճից հարավ: Յարմուկի ճակատամարտում արաբները ջախչախեցին բյուզանդացիներին:

602. Կնտրիս և Արգիզոն անունները, որոնք ամենայն հավանականությամբ հունական ծագում ունեն, ասորական բնագրում այնպես են ձեռափոխվել, որ աղավաղվարառերի տպագորություն են թողնում: Ն. Պիգուկնակյան այդ անունները տառադարձել Կենտարու և Արդիգան ձևով. տե՛ս. H. B. Пигуловская, Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.—Л., 1946, стр. 281.

603. Սույն դրվագի մասին մանրամասն տե՛ս A. Ter-Gevondayan, Армения..., стр. 2

604. Մանամլ— Հայազգի այս զորավարի մասին հայկական աղբյուրները լուսաբանում են. Հմմտ. Հ. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 206:

Յոտար աղբյուրներից նրան հիշատակում են նաև Միքայել Ասորին և Թեոփանեսը:

605. Ֆուստատ— Քաղաք Եգիպտոսում, Նեղոսի ձախ ափին, Կահիրեից հարավ Միջնադարում կոչվել է նաև Բարելոն:

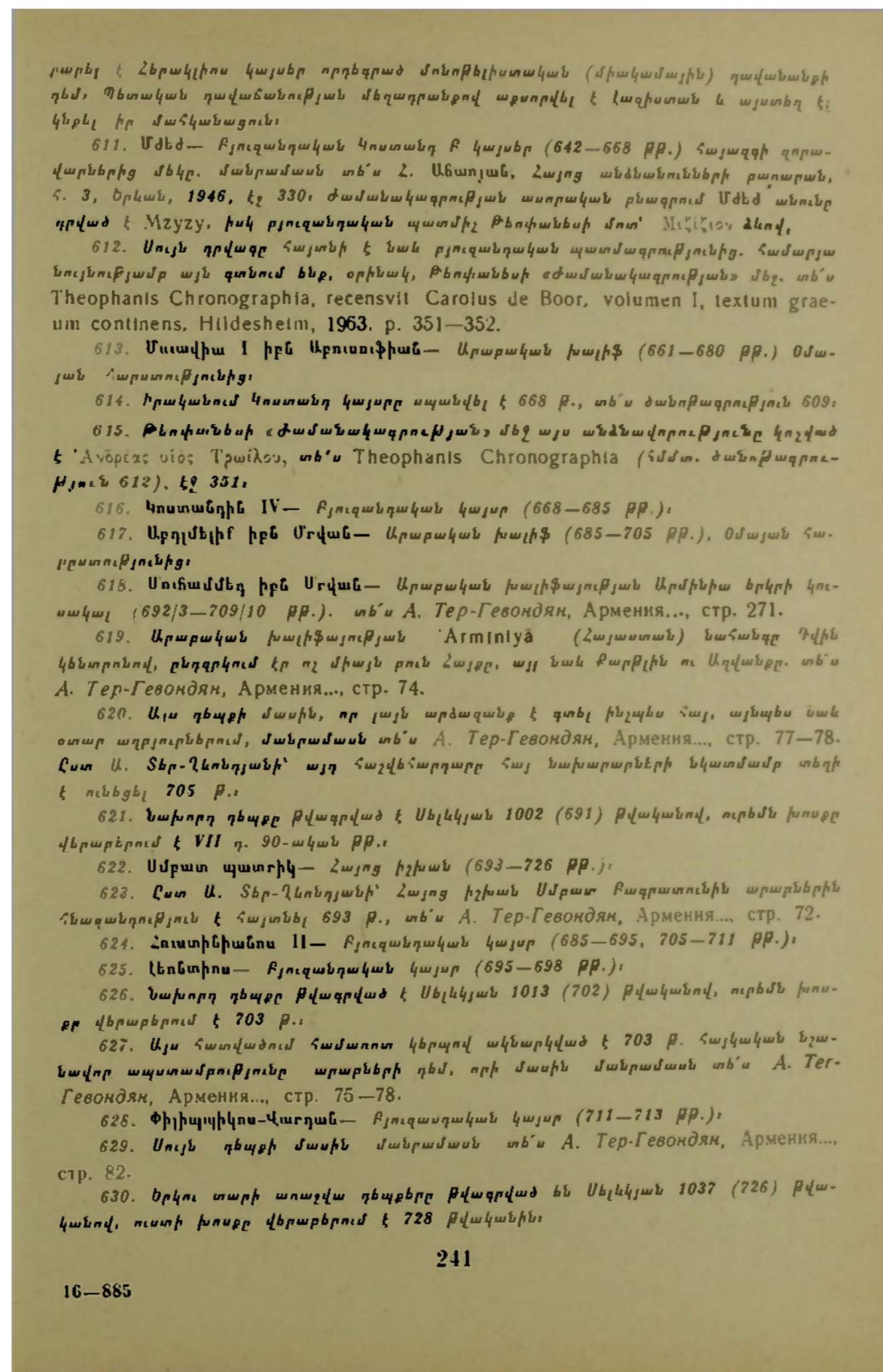
606. Ռ. Հուսեյնովը այս անձնավորությանը նույնացնում է Դավիթ Կյուրապաղատի (X դ.) հետ, բոլորովին չնկատելով ժամանակների հսկայական անհայտատախանությունը. տե՛ս R. Гусейнов, Сирийские источники по истории Закавказья X—XIV веков, «Պատմա-քանասիրական հանդես», 1974, № 2, էջ 51; Ա. Տեր-Ղեոնդյան հիմնավորված շի համարում նաև նրա նույնացումը Դավիթ Սահառունու հետ A. Ter-Gevondayan, Армения..., стр. 23.

607. Այս և հաջորդ գլխի բովանդակության մասին տե՛ս A. Ter-Gevondayan, Армения..., стр. 22—23.

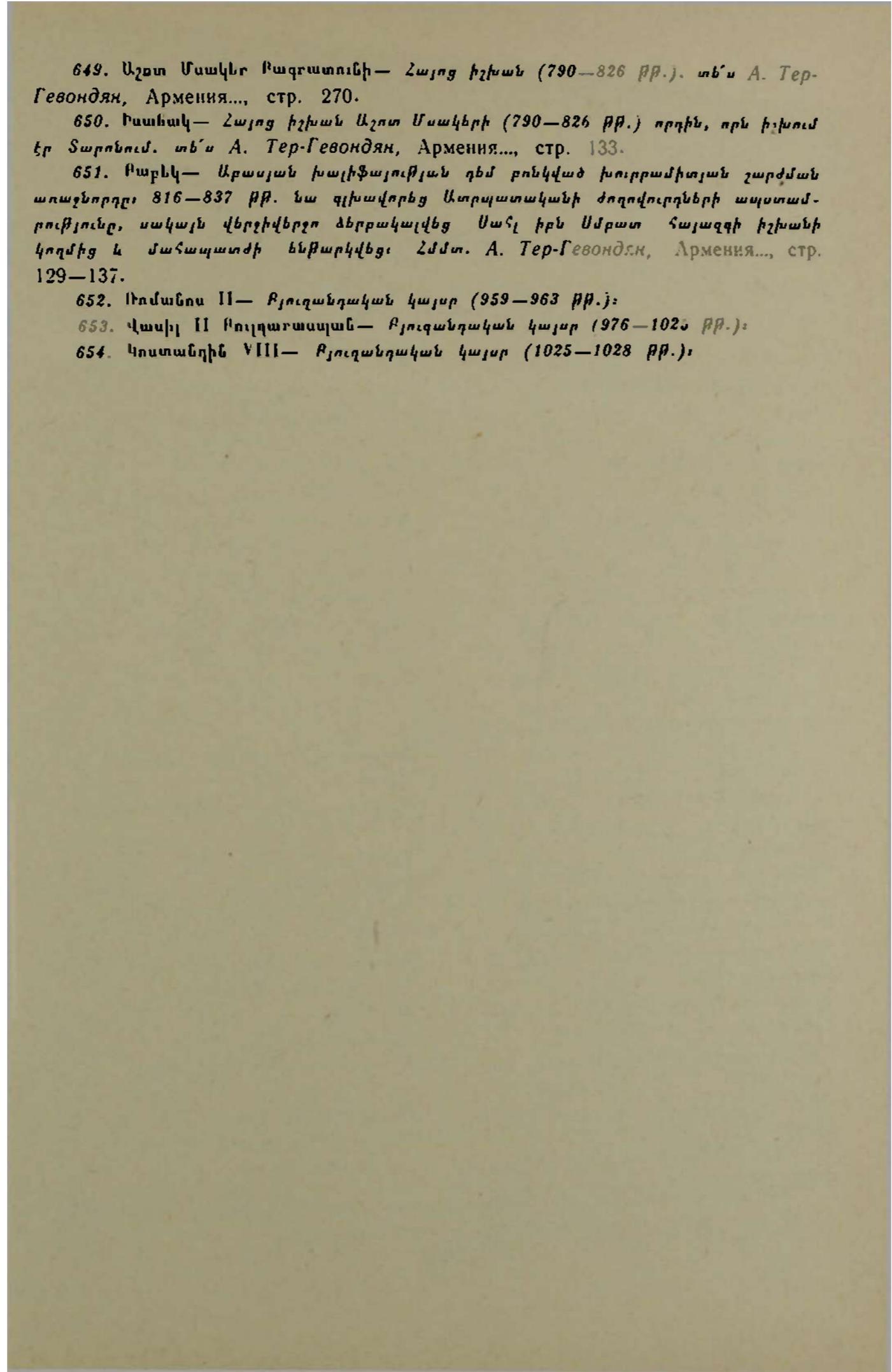
608. Իեր-Մահաղ գյուղի անունը հավանաբար կապ ունի Ալշխարհացոյցու-ի հիշատակած Իեմաղա (Իզա) լեռան հետ, որը գտնվում է Հյուսիսային Միջազգետքում Մարդինից Հյուսիս-արևմուտքի:

609. Կոստանդ II— Բյուզանդական կայսր (641—668 թթ.):

610. Մահմիմոս Խոսրվանող— Հուն աստվածարան (582—662 թթ.), որը պայ

631. Նկատի ունի խազարական խաքանի Բարգիլ անունով որդուն. տե՛ս Ը. Ա. *Պլետնեա*, Խազար, Ա., 1976, ստ. 39.
632. Զարցահ իբն Աբդալլահ ալ-Ճամամի— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (722—725, 729—730 թթ.). տե՛ս Ա. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., ստ. 272.
633. Սույն դրագում նկարագրած զեպքերի մասին ժանրամասն տե՛ս Ը. Ա. *Պլետնեա*, Խազար, Ա., 1976, ստ. 39; Ա. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., ստ. 87—88.
634. Մրգան իբն Մուսամմենի— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (732—744 թթ.). տե՛ս Ա. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., ստ. 273.
635. Վալի Ա— Արարական խալիֆ (743—744 թթ.) Օմայան հարստությունից:
636. Ոմա իբն Աբդալլահ— Արարական խալիֆ (717—720 թթ.), Օմայան հարստությունից:
637. Կոստանդին Կ— Բյուզանդական կայսր (740—775 թթ.):
638. Աբու-Ճաֆար— Արարական խալիֆայության Արմինիա երկրի կուսակալ (750—754 թթ.). տե՛ս Ա. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., ստ. 274.
639. Աբուլաբաս Աբդալլահ աս-Սաֆիան իբն Մուսամմենի— Արարական խալիֆ (749—754 թթ.), Արասյան հարստության հիմնադիրը:
640. Մրգան Ա իբն Մուսամմենի— Արարական խալիֆ (744—750 թթ.), Օմայան հարստության վերջին ներկայացուցիչը: Հմմտ. ծանոթագրություն 634:
641. 214-րդ զլուկը համարյա բառացիութեան (անու Michel le Syrien, Ե. III, թ. 50—52, IV, թ. 508—509). Սույն հատվածը երկու հեղինակներն էլ իրարից անկախ քաղել են Դիռնիսիոս Թելլ-Մահրացու «Ժամանակագրությունից»:
642. Թեև ասորական թեագրի այս տեղում դրված է կարծեց (քրքերի) բառաձեր, սակայն նույն զլուկ մյուս յոթ զեպքերում ունենք կարծանայե, ոցը, ամենայն հազարականությամբ, մահմեդական հուրրամիտյան (hurramiyâ, hurramdînîyâ) աղասիի աղազաղզած անվանումն է. Դրա ապացույցն է այս, որ Անասուն նղեացին Դաշիի հետևորդն է համարում Բաքեկին, որը, ինչպես հայտնի է, հուրրամիտյան արժման ամենանշանակոր առաջնորդն էր, հուրրամիտյան աղասիի մասին ժանրամասն տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, Ե. II, Paris, 1927, թ. 1031—1032.
643. Խոսրո վերաբերում է Դիռնիսիոս Թելլ-Մահրացու «Ժամանակագրությանը», որտեղից Անասուն նղեացին քաղում է այս հատվածը: Ինչպես նշվեց սույն աշխատության ներածության մեջ, Դիռնիսիոս Թելլ-Մահրացու երկը հանդիսանում է Անասունի հիմնական աղբյուրներից մեկը:
644. Մահիմ անունը ծագում է արարերեն հած (առաջնորդել) արմատից և բառացի նշանակում է «առաջնորդված» Մահիմի՝ սպասվող իմամի՝ փրկչի պաշտամունքը տարածված էր շիա մահմեդականության մեջ և հաճախ դրսերգում էր բացահայտ պայքարի ծայրահեղ արտաշայություններով: Պետք եղած պահին հայտնվում էր ոմն Ինքնակու Մահիմի զինավորում աղանդագորական շարժումը: Մահիմի մասին ժանրամասն տե՛ս Encyclopédie de l'Islam, Ե. III, Paris, 1936, թ. 116—120.
645. Տե՛ս ծանոթագրություն 406:
646. Բեր-Ջարդե— Քաղաք Սեծ Հայքի Սավանք զավառում, Տիգրիսի աջ ափին, Աղյանացուցա-ում հիշատակված է Իզարդէ ձևով:
647. Աբուլաբաս Աբդալլահ ալ-Մամոն իբն առ-Խաշիդի— Արարական խալիֆ (813—817 թթ.), Արասյան հարստությունից:
648. Կարուամին— Նշանակոր ասորական վանք Հյուսիսային Միջազգետքի Տուր-Աղդին գավառում, Մծրինից հյուսիս:

649. Աշոտ Մասկեր Բագրատունի— Հայոց իշխան (790—826 թթ.), տե՛ս A. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., стр. 270.

650. Խանիսկ— Հայոց իշխան Աշոտ Մասկերի (790—826 թթ.) որդին, որն իշխում էր Տարոնում. տե՛ս A. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., стр. 133.

651. Թարեկ— Աբասյան Խալիֆայության ղեծ բռնկված խորրամիտյան շարժման առաջնորդը, 816—837 թթ. Նա զիխավորեց Ասրպատականի ժողովուրդների ապստամբությունը, սակայն վերջիվերջ ձերբակալվեց Սահման հայազգի իշխանի կողմէց և յահապատճի ենթարկվեց. Հմտություն. A. Տեր-Գևոնձյան, Արմենիա..., стр. 129—137.

652. Խոմանոս II— Բյուզանդական կայսր (959—963 թթ.):

653. Վասիլ II Բուլղարասպան— Բյուզանդական կայսր (976—1025 թթ.):

654. Կոստանդին VIII— Բյուզանդական կայսր (1025—1028 թթ.):

ՑԱՆԿԵՐ*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵԲԻՒ ՑԱՆԿ**

Աբաս (366), 124	Աղուր Արսելան (տե՛ս նաև Յաղուր) 121
Արզար Ռիքամ 100—102, 195, 196	Աժինեղդին Նէրքինի 133, 134
Արուալահ Արուարաս (639), 202	Այրիր-Այրիրան (308), 103, 119
Արզմելիթ (617), 200, 201	Այորի 1 (267), 86, 125, 126, 145
Արդուլահ իրն Ալի 202	Ախուղանուա 89, 97
Արդուն Արթելացի 98, 111	Անաեկա (Անաեա) կաթողիկոս (575), 193, 194
Արդուն սարկավագ 128	Անաստաս կայսը (591), 196
Արբահամ երեց 148	Անաստասիոս ղորավար 197
Արբահամ նախահայր 47	Անդրեաս որդի Տրալուսի (615), 200
Արուարի 89	Անդրոնիկոս 120
Արուչասան իրն Խաշար (200), 67	Աշոտ իշխան (649), 203
Արուչամբահ, տե՛ս նաև Մելիքշահ 1. (17), 31—33, 36, 76, 168	Աշրաֆ (ալ-Մելիթ ալ-Աշրաֆ՝ 490), 165, 167—170, 172, 173, 177—184, 186—188
Արու-Ճափար (638), 202	Ապիրատ (570), 192, 193
Աղիլ (ալ-Մելիթ ալ-Աղիլ՝ 394), 131, 152, 156—165, 169—173, 178, 187, 188	Ապլարիա (156), 56
Աղուղեղդին Ալլահ (368), 124, 132	Առաղեղդին Շիրկուհ (364), 123, 125— 127
Աղիզ (ալ-Մելիթ ալ-Աղիզ՝ 451), 152, 157—159	Ասարհաղոն (405), 132
Աթանասիոս բար-համորո (202), 67	Արդիզոն (602), 197
Աթանասիոս եպիսկոպոս (462), 154	Արտուր (29), 32, 33, 36, 43, 44, 57, 58, 87
Աթանասիոս պատրիարք (555), 191	Առէսադ (ալ-Մելիթ ալ-Առէսադ՝ 477), 159, 167, 170—173
Ալեքս արքայորդի (183), 62, 85	Աֆդալ (ալ-Մելիթ ալ-Աֆդալ՝ 452), 152, 157—159, 161, 165, 166
Ալեքս կայսր (50), 36, 37, 42, 60	Աֆդալ եղիպտացի (51), 36
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 69, 70	
Ալի իրն Արուտալիթ (365), 123	
Ալի իրն Վաֆա (334), 116, 117	
Ալլահ 199	
Ալիփիրակ (32), 32—35	Բաբեկ (651), 204
Ալֆոնս (265), 86, 112, 120	Բալակ (104), 43, 44, 57, 60, 62—64, 66—68, 74
Ալ-Սնդուր (42), 33, 76, 77, 99	

* Փակագծերում նշված են համապատասխան ծանոթագրությունների համարները:
** Ալբբենական դասակարգման մեջ արարերենի ալ որոշիչ հոդը հազվի լի առնված:

Բահրան (222), 74	Դուրակու (212), 71, 89
Բաղդոին I (60), 37, 38, 42, 51, 55, 56	Եղեղիկ (46), 33
Բաղդոին II (98), 42—44, 47—50, 54—59, 63, 64, 66, 68, 70, 71, 73, 74, 76, 84	Եղիս 111
Բաղդոին III (259), 85—87, 112, 118	Եփրեմ Ասորի (280), 89
Բաղդոին IV (438), 145	Զահիր (ալ-Մելիք աղ-Զահիր՝ 450), 152, 159, 162, 168, 173
Բաղդոին Կոյս (310), 104, 108—110, 113	Զանզի Խմաղեղիկի իրե Աղ-Սեղուր (228), 76—79, 84, 87—94, 96, 97, 99, 100, 102—104, 110, 116
Բարսեղ բար-Շումմանա (289), 90, 93, 98	Զանզի Խմաղեղիկի II (442), 147, 149, 152, 157
Բարսեղ սեպակցի 148	Զաքարիա (507), 170, 171
Բարսումա Խմայելի 92, 98	Զելեղդին Ալի Քուլուկ (235), 76, 89, 94, 96, 97, 104, 122, 147, 149
Բարսումա քահանա 148	Բաղնու առաջակ 100
Բեղթեմուր (502), 169, 191	Բաղնումուլուք Բուրի (239), 77
Բիրզան 153, 154	Բաղնումուլուք Էղբայր Սալահեղիկի (398), 131
Բոհեմունդ I (52), 36, 38, 40—43, 73, 75, 76	Բեղուրոս բար-Ղազբու (464), 155, 192, 193
Բոհեմունդ II (217), 73—76, 79	Բեղուրոս որդի Հեթումի (25), 31, 34—38
Բուզան (24), 31, 33, 34, 41, 76	Բորոս Հայ (345), 120, 122, 123
Բուզունի (153), 55, 56, 70; 71, 73, 76	Ճուղին Ի (100), 42, 47—50, 53—57, 59, 62—68, 70—72, 75
Գարեհել իշխան (31), 32, 41—43	Ճուղին II (150), 55, 75, 76, 78—80, 83, 87, 88, 104, 106, 108—110, 113—117, 120
Գալերան (157), 56—59, 62—64, 66, 70	Ճուղին III (348), 120
Գալի 34	Ճուղին 68, 117
Գյումուշտեղին Ներքինի (424), 138, 145, 147	Ճոփրուա Վահագան (189), 63, 65, 68
Գողեֆրուա (53), 36, 37, 40, 42, 56	Իս Զուրալը 200
Գող Վասիլ (72), 40	Իր Սարդի 202
Գրիգոր Հայ 197	Իշխատիս, Սահնա ուռչայեցի (463), 155
Գրիգոր Տղա (419), 135, 191, 192	Իզզեղդին Մասուդ (440), 147—150, 157
Գրիգորիոս (Լուսավորիչ). (574), 193	Իզզեղդին Թէլկորադ (531), 183, 188
Գրիգորիոս Մաման 67	Իրադ 199
Գեորգ զորավար 108	Իսահակ որդի (650), 203, 204
Դամիանոս (302), 101	
Դանիէմենդ (90), 41, 43, 61, 73—75, 79, 113, 140, 143	
Դանուն 140, 141	
Դավթուկ (114), 46	
Դավիթ Հայ (606), 198—200	
Դավիթ Երևարար (173), 60	
Դաուդ (171), 59, 67, 87, 114	
Դառլա (244), 79, 113	
Դիրզամ (373), 124, 125	

Կվանես (508), 170, 171, 182	Հարուն 204
Լասկարիս (512), 172	Հեթում 31, 34, 35, 37, 38, 148
Լեռնահոս կայսր (625), 201	Հերակլիոս կայսր (400), 131, 197, 198
Լեռն 1 (247), 79, 80	Հոգհաննես Եղիշ Շաբաթցի (326).
Լեռն 11 (493, 510), 171, 192, 194	116
Խալիդ իրն Ախի 202	Հոգհաննես Եպիսկոպոս 90
Խոսրով Անոշիրվան (594), 196	Հոգհաննես զորագար (597), 19*
Խոսրով Ապրվեզ (401), 131, 197	Հոգհաննես Իշո բար-Արիքա 81
Խոսրովշահ (500), 165, 169, 171, 172,	Հոգհաննես կաթողիկոս (576), 193, 194
188, 194	Հոգհաննես կայսր (177), 60, 62, 79,
Խոսրովի ամիրա (357), 122	82, 85
Կագատ (589), 196	Հոգհաննես Մայրագոմեցի (549), 190
Կարակուզ (461), 154	Հոգհաննես Մարգինցի (313), 211
Կիրրուդա (65), 39, 45	Հոգհաննես պատրիարք (16), 30
Կյուրոս 198	Հոգհաննես Սայիդ բար-Մաքունի (102),
Կնարիս (602), 197	43
Կողմա (302), 101	Հոգիաննես պատրիարք (552), 190
Կոնդֆլանդ I (344), 120	Հուստինիանոս I (593), 196
Կոնդֆլանդ II (439), 146	Հուստինիանոս II (624), 201
Կոստանդ կայսր (609), 200	Լազարոս 116
Կոստանդին IV (616), 200	Ղազի Գյումուշակին (73, 182), 40, 61,
Կոստանդին V (637), 202	62, 74, 75, 79, 113
Կոստանդին VII (654), 204	Ղազի իրն Արտուր. Ղազիարաւ (37),
Կոստանդին Դուկաս (15), 30, 190	33, 58, 59, 82
Կոստանդին Հայ (113), 46, 57	Մահմետ (644), 202—204
Կոտորեդին իրն Հասան 138, 139, 142,	Մահմի (204), 68
150	Մահմուդ իրն Գյումուշակին (243), 79
Կոտորեդին իրն Նուրեդին (478), 159,	Մամուն խալիֆ (647), 203
162	Մանսուր (ալ-Մելիք ալ-Մանսուր) 469),
Կոտորեդին իրն-Ղազի (411), 134, 157	156, 162
Կոտորեդին կառավարի 136	Մանու (587), 195
Կոտորեդին Մավլուդ (307), 103, 104,	Մանուկ կայսր (258), 85, 120, 140—
122, 128	143, 191
Կուրեզ 53	Մանուկ Հայ (604), 198
Հարբեթ 195	Մաղեդեդին 122
Հազարդինար (504), 169	Մասուդ Գիյասեդդին (35, 230), 32,
Համամ 150	75—77, 97
Հացաշ իրն Յուսուֆ 200	Մասուդ Բուրենդին (180, 432), 61,
Հայիր Ալի 180, 181	112, 144
Հասան ամիրա (287), 89	Մազուդ (135), 50—52, 54, 55
Հասան կառավարի 203	Մալիքինաս (595), 197
Հասանն 91	Մարսիլիոս Հերետիկոս (610), 200
	Մելիք ան-Նասիր (ան-Աւազեդդին իրն Այուբ) 131

Մելիքշահ 1 (տե՛ս նաև Աբովյանի, 76
 Մելիքշահ 11 (34), 32
 Մժեծ հայ (611), 200
 Միքայել Կայսր (14), 30
 Միքայել հայ (161), 57, 63
 Միքայել պատրիարք (430), 144, 154
 Մէջ 148
 Մէջ իշխան (416), 135
 Մովսես բար-Քեֆա (386), 129
 Մորիկա (93), 41, 42
 Մովսես իրեն Մուհամմեդ (634, 640),
     201, 202
 Մուհամմադ (ալ-Մելիք ալ-Մուհամմադ
     Հարավեղին՝ 475), 159, 164,
     178—182
 Մուսավիր (613), 200
 Մուզաֆֆարեղին (446), 149, 150, 153,
     171, 187
 Մուհամմադին Կայսարչահ (485), 162
 Մուհամմեդ ամիրա (412), 134
 Մուհամմեդ իրեն Մովսես (618), 200, 201
 Մուհամմեդ Ճարզարե (124), 131
 Մունիք իրեն Ռուայր 77
 Մունկիդ (236), 84
 Մուշահեղեղին Կայճազ (441), 147
 Յաղի Միան (28), 32, 33, 36, 38, 76
 Յաղուր. տե՛ս նաև Աղուր Արաւան
     (245), 79
 Նաշմեղին (410), 133, 134, 139
 Նասրեղին իրեն Շիրկուն (448), 150—
     152
 Նասրեղին Մահմուդ (486), 162, 163
 Նասրեղին Զարար (234), 76, 96, 97
 Նեմռովի (584), 195
 Նիզամեղին 159
 Նուրեղին Արաւանչահ (471), 157, 160,
     167
 Նուրեղին իրեն Դաուդ (455), 152
 Նուրեղին Մահմուդ (306), 103, 104,
     116, 117, 119, 120, 122, 123, 125,
     126, 128—131, 134, 136—139,
     145—147, 149
 Շահանշահ, եղբայր Սալահեղինի (396),
     131

Շահանշահ, եղբայր Քիլիչ-Արսլանի 144
 Շահարմեն (407), 133, 169, 191
 Շամսուլիսլամ (390), 131
 Շայիր (371), 124—127
 Շիհարեղին ամիրա 122
 Շիհարեղին եղբայրողի Նուրեղինի 149
 Շիհարեղին Ղազի Մելիք ալ-Մուղաֆ-
     ֆար (514), 173, 183, 188
 Պապիս (107, 288), 44, 89, 100
 Պետրոս պատրիարք (550), 190
 Պողոսակ (285), 89
 Պուատվին (95), 42, 121
 Պուատվին որդի Պուատվինի (227), 76,
     78, 80, 104, 117
 Քալակղին Խորեզմշահ (526), 177,
     180, 183, 184
 Քամալեղին (279), 89
 Քավալի (129), 49
 Քաբրահ (632), 201
 Քրիժ (108), 45, 46
 Բաբրան Բաբումճա 174—176
 Բայմոնի (341), 118, 120, 121
 Բենադ պրինց (341, 438), 145, 153
 Բենադ Սենվալերցի (358), 122
 Բիզան (151), 55, 67
 Բիլարդ (124), 48—50
 Բորբոն զորավար 95, 96
 Բոբերտ Հակա (297), 95, 96
 Բոնանոս Գիոգենես (10), 29, 30
 Բոնանոս II կայսր (652), 204
 Բոնուլոս (580), 195
 Բողեր (147), 54, 55, 58, 59, 62
 Բուրեն I (74), 40, 74, 79
 Բուրեն II (418), 135, 146
 Բուզակ (372), 124
 Բուզահան 197
 Բուզեղին Ալիբամանշահ 11 (484),
     162—165, 167, 168

Սալահ իրեն Ալի 202
 Սալահեղին ամիրա (233), 76, 88, 89,
     93, 103
 Սալահեղին իրեն Այուր. տե՛ս նաև Մե-

լիք ան-նասիր. (377), 126—128, 131, 132, 136, 138, 139, 144, 145, 147, 149—157, 161, 164, 166	Տիմուրտաշ (173), 60, 82, 83, 87, 152, 159
Սալիչ (ալ-Մելիք աս-Սալիչ՝ 389). 130, 137, 145, 146, 149	Տիտոս ասորի 199, 200
Սալիչ իրն Ռուզայկ (369), 124	Տուդուկին (221), 74, 76, 77
Սահնա բժիշկ 148	Տուտուզ տէ՛ս նաև Թաջուլմուլով. (43), 33—35, 76
Սահնա ուռչայեցի (տե՛ս իղեատիռու Սահնա)	Բրաւգ 44
Սանրի Հայ (112), 46	Ունար (240), 77, 78
Սարգիս Հայ (549), 190	Փահկան. Բալբան (505), 169, 170
Սարեմեղին 164	Փահկան որդի Եղիշեղիզ (46), 33
Սելոնիկ (3), 29, 33	Փիլարտոս Գոմեսիկոս (22), 31, 32, 40, 76
Սելկինս (312), 110, 195	Փիլիպպիկոս Կայոր (628), 201
Սելֆեղին Արուրաբոր. տե՛ս Աղիլ. 137	Քամ 195
Սելֆեղին ամիրա 122	Քամիլ (ալ-Մելիքը ալ-Քամիլ՝ 476), 159—161, 166, 178—183, 186—188
Սելֆեղին Ղազի I (305), 103	Քիլիլ Արսան II (426), 140—144, 162, 163, 165, 167, 168
Սելֆեղին Ղազի II (380), 128—130, 137, 138, 147, 149	Քիլիլ Արսան 111 (499), 168
Սելֆուխամ (395), 131	Քիլիստափոր Շամպան (565), 191, 192
Սենեգերիմ (404), 132	Քիլիստափոր Հայ (115), 46
Սենժիլ. Բայմոնդ Սենժիլցի. (54), 36, 41, 51, 70	Քրիստոս 39, 99, 101, 102, 196
Սիթա 153, 154	Օդոստոս Կայոր (586), 196
Սինդարշահ Մուհամեդին (443), 147	Օժար իրն Արդւազիզ (636), 202
Սինդարշահ սուլթան (33), 32, 76	Օժար իրն ալ-Խաստաբ (26), 31
Սիրալի 73	Օժար իրն Ասի 198
Սիրալ Քիլա 111	Տաղաւոր կրիստոնէ 88, 89
Սմբատ պատրիկ (622), 201	Տաղիկ ալ-Մելիքը ալ-Ֆարիզ (482), 162, 164, 165
Սուլեյման իրն Կութումբի (18), 31, 32	Տաղիկեղին Արդւազ (381), 128
Սուլեյման որդի Մելուկի (2), 29—33	Տաղիկեղին ամիրա (356), 122
Սուլեյմանշահ (236), 77	Տաղիկեղին ծառա 162, 163
Սուլեյման (41), 33, 36, 44, 45, 49	Տաղիկեղին Մասուդ իրն Զաթարանի 139, 147, 148, 150
Վալենտին 198	Տարիս ալ-Մուսիմին 125
Վալիկ (635), 201, 202	Տարուխ (397), 131
Վասակ Հայ (70), 40	Տիլիա Դղիբ (375), 125
Վասիլ Կայոր (553), 204	Տուլք (220), 74, 76
Վասիլ Արդուլահ 202	Տուլք (105), 44
Վիզեն (408), 133	
Տահիիք 104	
Տաեկուտ (55), 36, 40, 41, 47—51, 54	
Տաքիեղին (453), 152, 156	

Արդարի վանք 106
 Արդարոս ավաղան 101
 Արխայի վանք 46
 Ազնաւորալ (317), 114
 Ազանա 32, 40, 80—82
 Ազագ (148), 54, 62, 65, 71—73, 84,
     104, 117, 139
 Աթարիր (214), 71, 78, 85
 Աւանք 195
 Աւետարեական պրիմ, Ավետարեական պրիմ 126, 165,
     190
 Աւինս գլուղ (354), 121
 Աւիափ լեռ (384), 129
 Ազրիուրի դարպաս 89
 Ամիդ 33, 46, 88, 120, 133, 152, 157,
     159, 160, 162, 164, 166, 167, 184—
     188, 196
 Այա-Սոֆիա եկեղեցի 130
 Այեթապ (253), 83, 119, 139
 Անարդարա 31, 32, 40, 80, 84
 Անի 133
 Անձիս (162), 57, 60, 62, 122, 165
 Անդիր 31—33, 36—41, 43, 44, 47,
     48, 51, 54, 56, 58, 59, 62, 63, 66,
     70—74, 76, 78—81, 84, 104, 112,
     116—118, 120—123, 129, 134,
     144—147, 156, 166, 190, 197
 Ապամեա 162
 Առան 201
 Առաքելոց եկեղեցի 130
 Ասիս 195
 Ասիայի ծով 190
 Ասկալոն, Աշկալոն (80), 41, 118, 144,
     145, 154
 Ասորեստան 33, 39, 52, 55, 56, 58,
     60, 70, 71, 73, 76, 77, 96, 120,
     122, 128, 129, 142, 147, 195, 197
 Ասորիր 32, 33, 35, 37, 40, 42, 55,
     76, 77, 79, 85, 120, 124, 128,
     129, 131, 136, 139, 140, 147, 152,
     156, 158, 159, 161, 167, 188,
     195, 197—199, 202
 Աստվածածին եկեղեցի (Հաւեպում) 67
 Աստվածածին եկեղեցի (Ռուհայում) 31

Ավետիսց բլուր. տե՛ս նաև Թւաշար-
     (99), 42, 55, 65, 66, 75, 116
 Ատրպատական 201
 Արաւանի զետ (320), 114
 Արբելա (281), 89, 94, 96, 122, 147,
     156, 171, 187, 188
 Արզուն, Արզեն (468), 156, 165, 169,
     170, 201
 Արիդ (343), 119
 Արծգի բլուր (311), 109
 Արկին (270), 87, 89
 Արմինիս (619), 200—202
 Արտախ (338), 117, 146
 Արբա (266), 86, 87, 112, 113, 130,
     153—156, 158, 167, 177, 178, 182
 Աֆրին զետ (346), 120

Բաալեկ (84), 41, 77, 104, 147
 Բարեն 89, 103, 124, 164, 174, 185
 Բալիկ զետ (120), 47
 Բալիս (273), 88
 Բաղդադ 29, 32, 33, 39, 75, 76, 124,
     128, 132, 136, 187, 191
 Բանին բերդ (420), 135
 Բանիսա (218), 73, 74, 123, 130
 Բարին (425), 139, 147
 Բարսումայի վանք (9), 29, 114, 115,
     121, 144, 191, 193
 Բարսումայի ցանկապատ 89
 Բատելու գլուղ (487), 163
 Բէթ-Ջաբդ (646), 203
 Բէթ-Մասդա (608), 198
 Բէթ-Շագե (498), 167
 Բէրդուս (511), 172
 Բիլբայ (376), 125, 126
 Բիսինուս բազար (513), 173
 Բոսրա (83), 41, 158, 161
 Բորոտների աղբյուր (բոհոր) 101, 174
 Բուզա բերդ (254), 83—85
 Բուշանի այգի 89

Դարմալա (329), 116, 120, 153
 Գայար զետ (140), 51, 99
 Գալիկա 40, 54, 55

Քաղաքիքա 61, 195
 Գերմանիկ (տե՛ս Նաև Մարտը) 55
 Գոշան լեռ (199), 67, 71
 Գուրայի (132), 50
 Գնորդ զորավարի վանք 46
 Գահքանահ 47
 Գամասկոս (տե՛ս Նաև Դիմացկ) 31—33,
     41, 54, 55, 69, 74, 76—78, 86,
     87, 104, 112, 113, 125—131, 136,
     137, 139, 142, 147, 151—154,
     156—162, 164, 165, 167, 178—
     182, 188, 199, 202
 Գամիատ (521), 177—179
 Դարձա (174), 60, 87
 Դաբքա Ճզկիթ 67
 Դիգա զետ (324), 114
 Դիմակ (տե՛ս Նաև Գամասկոս) 152
 Գունալիր (481), 160, 164, 165, 170,
     185
 Եղիպտոս 56, 118, 123—129, 131, 132,
     136—139, 144, 145, 147, 152, 153,
     158, 161—164, 166, 167, 177—
     179, 182, 186—188, 195, 197,
     198, 202
 Եմեն 131
 Երգեկա 183
 Երուսաղեմ 31—33, 36, 40, 42, 51,
     55—59, 66—68, 71, 74, 76, 78,
     85—87, 111—113, 118, 120, 123,
     125, 126, 129, 130, 146, 153—155,
     158, 164, 165, 167, 178, 181—183
 Եփեսոս 190
 Եփրատ 40, 43, 44, 49, 51, 52, 55, 57,
     58, 62, 71, 73, 82, 87—89, 93—
     95, 111, 121, 131, 137, 138, 142,
     143, 149, 150, 156, 162, 166,
     174, 186, 196
 Զաֆարան (284), 89
 Զորար (315), 113, 115
 Զորարի մեծ վանք 113
 Զեզմա (69), 40, 122
 Թագմար (82), 41, 78
 Թերեհն (474), 158
 Թելուրան (225), 75
 Թել-Արսան (319), 114
 Թել-Եղեա (317), 114
 Թելլա (332), 117
 Թել-Աֆար (497), 167
 Թեղորոսի Եկեղեցի 100
 Թւող (268), 87, 157
 Թւաղար. տե՛ս Նաև Ավետիսց թւոր.
     (99), 42, 47, 48, 53, 83, 114,
     116, 139
 Թովմա առաքյալի Եկեղեցի 100, 101
 Թրակիա 195, 197
 Ժամացույցի դարպաս 89, 90, 100, 106,
     107
 Խամացույցի դարպաս 89, 90, 100, 106,
     107
 Խենիսի 61, 140, 141, 143, 156, 162,
     167, 168, 173
 Խճ (337), 117, 122, 123, 146
 Խար (331), 117
 Խոտիս 112
 Խրաբ 71, 76
 Լառդիկ (351), 121, 144
 Լիքանան 41, 137
 Լիքիս 195, 202
 Խարուր զետ (447), 150
 Խարուրի զավառ 152, 171
 Խազարական ժող 61
 Խազարաստան 195
 Խամիլիթ (271), 87
 Խանիս (271), 87
 Խառնա (88), 41, 47, 58, 65, 88, 89,
     94, 98, 99, 102, 106, 119, 130,
     131, 143, 149—151, 156, 157,
     159, 164, 171, 173, 177, 182, 185,
     186, 201, 202
 Խարիդ (336), 117, 120, 122, 123,
     145, 146
 Խլաթ 133, 156, 157, 169—173, 177,
     180—184, 191, 196, 201
 Խոստովանդաց տաճար (278), 89, 100,
     107
 Խորասան 33, 75, 76, 202

Խորին Ակսորիք 142
Սարավ լեռ (385), 129
Կաթուղիկե եկեղեցի 110
Կալա-Նաշմ (483), 162
Կալա-Զարար (126), 49, 67, 84, 103,
156
Կալինիկոս. ան նաև Ռակեա. (89),
41, 94, 142, 143, 150
Կահիրե 124—127, 161, 163, 177
Կամախ (353), 121
Կազաղովկիա 33, 41—43, 61, 74, 75,
79, 86, 112, 140, 168, 188, 194,
196
Կասիանա (ան' նաև Պետրոս առաք-
յալի եկեղեցի) 32, 39
Կաստինա բերդ (494), 166
Կարկառ (111), 46, 57, 63, 64, 74,
87, 121
Կարտամինի վանք (648), 203
Կեսարիա 61
Կիլիկիա 31—33, 37, 40, 74, 79—82,
85, 120, 122, 135, 146, 155, 156,
166, 171, 192—194
Կոռողիա (322), 114, 196, 202
Կողմայի վանք 101
Կողոնիա 61
Կոստանդնուպոլիս 32, 35—37, 42, 80,
85, 112, 156, 167, 168, 190, 200
Կորդոր (406), 132, 203
Կրակ ամրոց (374), 125, 182
Կուրուս (133), 50, 54, 72, 117

Հաբեշստան 131
Հաղպանա բերդ (242), 78
Հալեպ 39, 41, 55, 56, 58, 59, 62, 65—
68, 70—72, 75—79, 83, 84, 87,
94, 96, 99, 104, 106, 116, 117,
119—123, 130, 131, 137—139,
145, 146, 149—152, 159, 161,
162, 165, 168, 173, 174
Հակոբ Մծբնացու տաճար (Հալեպում) 67
Հակոբ Մծբնացու տաճար (Մծբիում) 128
Համա (85), 41, 104, 118, 137, 139,
147, 149, 150, 152, 159, 161, 162,
168, 188
Հայաղան 33, 77
Հայաստան, Հայոց երկիր 30, 32, 33,
133, 140, 165, 169, 180, 190, 191,
195—197, 201—203
Հայիդ աղբյուր (187), 62
Հայոց Կովկաս 200
Հարության եկեղեցի 155, 178
Հառիքան (428), 142, 153
Հելեսպոնոս 36
Հեսմի լեռ (165), 58
Հեռակիեա 61
Հիդա գետ (540), 188
Հիլլա (213), 71
Հին ալ-Աբրադ (241), 78
Հին-Զիադ (163), 57, 60, 62—68, 70,
134, 144, 165
Հին-Մասնուր (5), 29, 55, 63, 65,
115, 162, 189
Հին-Քեֆա (355), 122, 131, 162
Հոյուսային ծով 62
Հոմա (81), 41, 104, 137, 139, 147,
151, 152, 159, 162, 188
Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցի 31, 34,
100, 101
Հոռոն 190
Հոռմ 115, 177, 178, 182, 190, 195, 196
Հոռմելա 95, 135, 191—193
Հունաստան 195

Ճղեավորների սյուն 107

Մաբրուդ (87), 41, 42, 67, 68, 75, 83,
89, 106, 122, 138, 139, 150, 162,
168, 169
Մալբոսի վանք 46
Մանագերու 170
Մատթայի վանք (383), 129
Մարալ 40, 50, 55, 57, 83, 104, 117
Մարաստան 103
Մարգին 33, 55, 59, 60, 82, 111, 120,
122, 128, 131, 133, 134, 139, 157,
159—161, 165, 166, 169, 170, 177,
185, 188, 191
Մելիքոննե 29, 31, 32, 34, 41—43, 61,

74, 75, 82, 113—115, 119, 134,
 135, 143, 144, 162, 163, 191, 192,
 201
Մեծ Հայք 31
Մետրապոլիսի այգի 101
Մերիքա (185), 62
Միջազնար 32, 39, 59, 76, 77, 104,
 120, 129, 137, 139, 140, 142, 143,
 150, 158, 178, 182, 195—202
Միքայել Տրեշտակի եկեղեցի 100
Մծբին 46, 128, 131, 147, 152, 157,
 169, 185, 186, 188, 197
Մոսուլ 33, 46, 48—50, 70, 73, 76, 84,
 96, 97, 103, 104, 122, 128, 130,
 131, 136—138, 142, 147—152,
 157, 160—164, 167, 168, 171, 185,
 188, 200
Մսիս 32, 40, 80
Ցագրա (328), * 116
Ցարմուկ գետ (601), 197
Ցատրիք (391), 131
Ցավա (76), 40, 158
Նազարեթ (460), 153
Նեղոս 127, 163, 166, 179
Նեկասարին (181), 61, 140
Նիկիս 36, 37
Նինդի 129, 163, 195
Նորիքա (392), 131
Նփրկերս (39), 33, 46, 60, 82, 120,
 132, 133, 152, 156, 159, 160, 167,
 169, 170, 173, 183, 185, 186, 188,
 201
Շաբաթական (269), 87, 89, 97, 111
Շահրաբոր (282), 89, 94, 147, 156, 171
Շամանող գանգ (316), 113
Շենակ (237), 77
Շիբբար գանգ (316), 113
Շիգարը. տե՛ս նաև Սինար. (231), 76,
 171
Շիդար (255), 83, 84, 118, 120
Շիլ (340), 117
Շիլ Ազգելու (340ա), 117
Շիրայի ո. Շաբաթակ գանգ 46
Շիրզագ բերդ (318), 114
Շուրակ ամրոց (374), 125, 153, 182
Պաղեստինի 31—33, 35, 40, 42, 54, 68,
 87, 129, 139, 142, 188, 195, 202
Պամիուլիս 42
Պարսկաստան, Պարսից երկիր 29, 32,
 33, 55, 97, 103, 177, 190, 200,
 202
Պետանի (197), 65, 119
Պեպու բերդ (272), 87
Պետրոս առաքյալի եկեղեցի (տե՛ս նաև
 Կասինա) 32
Պիր (154), 56, 57, 59, 62, 94—96, 122
Պոնտոս 32, 41, 121, 140, 193
Պոնտոսի ծով 132, 140
Պոռուիդին գյուղ (592), 196
Քամալին (271), 87
Քեղիրե 147, 160, 164, 167, 170, 203,
 204
Քափրա (216), 73, 76
Իւակա, տե՛ս նաև Կալինիկոս. (274),
 88, 102—104, 150, 152, 157, 182
Քամլա (434), 144
Քապան (71), 40
Քեշայես (470), 157, 161, 164, 166,
 177, 182
Քեշ-Քեֆա (188), 62
Քոմի երկիր 183, 188, 194
Քուսաստան 195
Սալամիս (342), 118
Սալօաթ (473), 158
Սամոսատ 29, 40, 46, 51, 57, 63, 82,
 108, 109, 114, 148, 156, 159, 165,
 168
Սասուն 132, 191, 201
Սարգս գորավարի գանգ 129
Սերաստիա 61, 121, 143, 183
Սելակիս (21), 31
Սիդան (20), 31, 32, 68, 153, 167
Սիման բերդ (420), 135
Սիման գանգ (363), 123
Սինձա գետ (192), 63

Սինծայի կամուրջ (193), 64
 Ռինչար. տե՛ս ևսկ Շիգգար. (231), 76,
     122, 147, 149, 150, 152, 157, 160,
     164, 167, 170, 171, 186, 188
 Ռիբակուզ 200
 Միշիլիս 200
 Մղեթ (532), 185
 Առզոմոնի հովիտ 89
 Առզոմոնի տաճար 178
 Ապահան 75—77
 Ապիտակ լեռ (323), 114
 Ատեփանոսի եկեղեցի 100, 130
 Արուճ (68), 40, 43—45, 53, 57, 94,
     131, 143, 157, 165, 166, 177, 182,
     185
 Աւերակ (286), 89, 111, 122, 160, 166,
     189
 Աւ դեմ (349), 121
 Աւ լեռներ 40
 Վրաստան 60
 Տաղնքար վանք (316), 113
 Տաղրա (248), 79
 Տարսու 31, 32, 40, 79, 80, 85, 135
 Տափթի (251), 82, 83
 Տիրերիա (67), 39, 55—57, 59, 153,
     167
 Տիրերիայի լիճ 153
 Տիգրիս 150, 162, 185
 Տիգրոս 33
 Տլուք (134), 50, 63, 65, 75, 76, 83,
     104
 Տլուքս (19), 31, 32, 68—70, 72, 154,
     155, 158, 167
 Տրիպոն (77), 41, 51, 59, 70, 78, 86,
     112, 120, 122, 123, 146, 154
 Տուր-Աբղիս (533), 186, 203
 Ուժկա (186), 62
 Ուռչա (7), 29, 31—35, 37—39, 42—
     48, 50—59, 62—64, 70, 76—83,
     87, 88, 91, 93, 94, 96, 97, 99,
     101—104, 108—110, 112—114, 117,
     122, 130, 131, 138, 139, 142, 143,
     147, 149, 150, 153, 156—167, 170,
     172—174, 177, 182, 195, 196, 199,
     202
 Փեսկինի վանք 46
 Փյունիկիս 76, 77, 137, 142, 155, 167,
     195, 202
 Քառասուն վկաների եկեղեցի (Մարդի-
     նում) 128
 Քառասուն վկաների եկեղեցի (Ուռչա-
     յում) 130
 Քասար բերդ (283), 99
 Քասարի գարպաս (283), 89
 Քեսու (6), 29, 40, 63—66, 104, 109,
     113, 116, 144
 Քեֆա դ-Մարնուդ բերդ (420), 135
 Քիլիս (86), 41, 72
 Քլատիս (194), 65
 Քլամթ (191), 63, 115
 Քուշ (370), 124, 126
 Օտարեների վանք 174
 Յարմի (159), 56
 Յուստառ. Իաբելոն. (605), 198

ՑԵՂԱՆՈՒՆՆՐԻ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՑԱՆԿ*

աթարեկ (232), 76, 167
ալասաներ 79, 86, 87, 112, 113, 155
ալաներ 195
աղախին 79, 116, 140, 153, 155, 158
ամիրա 32, 43, 49, 61, 62, 64, 69, 71,
74, 78, 89, 90, 93, 94, 99, 100,
102, 103, 113, 114, 116, 122,
133—135, 137, 139, 140, 143, 144,
147—150, 157, 187, 188, 199, 201
ամփարոր (527), 182, 183
այլազգիներ 155
անտիռացիներ 50, 59
ասորական 100, 110
ասորեստանցիներ 96
ասորերներ 183
աւորիներ 61, 83, 90, 94, 102, 106,
114, 128, 154, 195, 199
ավետարան 99, 115, 146, 148, 163, 176
արարերներ 100, 142
արարերներ 29, 32, 35, 44, 47, 77, 84,
88, 89, 116, 123, 124, 131, 132,
142, 143, 152, 169, 178, 185, 197—
199, 201—203
առբևացիներ 187, 188
արգունցիներ 170
արմենիակեր (598), 197
արմունկ (լաֆի միավոր) 68
արտուրաններ 58, 68, 82, 87, 88, 114
արևելցիներ 137, 138, 150, 160, 164,
167, 174
արքացիներ 155
բարձ 51, 66, 68, 69, 71, 72, 90, 94,
99, 106
բարեկներ 195
բաղուքաներ 40, 46
բեղուհներ 142
բուլղարներ 204
բուկելլարներ (598), 197
դյուրջիներ (տե՛ս նաև իբերներ և վրա-
ցիներ) 170
դամակացիներ 87, 113, 125, 165
դամակյան լիտր. 189
դամիատցիներ 178
դաէիշմենդյաններ 140
դաստանակ 101, 102
դատավոր 67
դինար 39, 49, 50, 87, 111, 113, 115—
117, 121, 125, 141, 142, 144, 147,
154, 155, 166, 171, 173, 193
դոմեստիկոն 31, 32, 40, 76
դոդ (206), 68, 70
դուկ (362), 123
դուրս 37, 40, 117
երաւայեցիներ 195
եզիպտացիներ 36, 40, 41, 69, 71, 104,
118, 123—127, 132, 137, 138, 158,
161, 164, 181, 195
եղեսացիներ (տե՛ս նաև ուռչայեցիներ)
37, 59, 90
երաշտ 174, 176
երկրաշրժ 55, 57, 85, 118, 120, 129
դատիկ 64, 94

* Քուրցեր և ֆրանկներ ցեղանունները ցանկում չենք նշել, քանի որ նրանք վկայ-
ված են ժամանակադրության համարյա բոլոր էլեկում:

Հլամացիներ	195
Բազրիսցիներ	163
Բաթարներ	177, 183—186
Բշորին ամիս	(590), 196
Բուրքերներ	183
Բուրգմեստեր	57—59, 89, 106, 109, 117, 141, 142, 151, 168, 173
Իրիներ (տե՛ս նաև գլուրիներ և վրացիներ)	59, 60, 133, 165, 170, 171, 177, 182, 195
Խամայելիտներ	(146), 54, 70, 73, 74, 77
Լեզաւ	(523), 177, 178
Խազարներ	197, 201
Խալիֆ	29, 32, 33, 75, 123, 124, 127, 132, 136, 187, 188, 191
Խաչի տոն	64, 103
Խառանցիներ	47
Խավարում	137
Խարան	197, 201
Խլաթեցիներ	171, 173, 180—182
Ճեղոյան տոն	91
Կաթողիկոս	135, 191—194
Կաթողիկոսություն	194
Կահրեցիներ	161
Կայսր	36, 37, 42, 60, 62, 79—86, 112, 120, 140—144, 167, 190—192, 196, 198—201
Կազառվացիներ	183
Կեսար	(249), 80
Կիրա	(47), 34, 41, 42
Կյուրապաղաս	31, 36
Կոմս	47—49, 51, 54, 56, 59, 62, 65, 70, 74, 75, 86, 95, 109, 114, 115, 117, 120, 122, 123, 146, 154, 155
Կոստանդնուպոլիսցիներ	30
Հալեպյան քաջ	(541), 189
Հալեպյիներ	71, 83, 89, 139
Հակոբիկներ	81, 128, 175, 191
Համամարտ	82, 121, 122, 166
Հայեր	40, 43, 46, 52, 56, 57, 65—67, 74, 75, 79, 80, 90, 94, 113, 119—122, 132, 133, 146, 148, 154, 171, 172, 175, 185, 190—204
Հասանի ցեղ	152
Հարության տոն	63, 94
Հարություն	92
Հեթանոսներ	99, 106, 135, 183, 185, 202—204
Հեծաւալ եղբայրներ	36
Հեղիներ	195
Հոներ	177, 183
Հոռոմներ (տե՛ս նաև Հույներ)	29—33, 35, 36, 76, 132, 154, 156, 164, 168, 196—198, 201, 202
Հոսպիտալիերներ	(459), 153, 178
Հոռմացիներ	196, 199, 200
Հրեաներ	39, 103, 117, 174, 185
Հույներ (տե՛ս նաև Հոռոմներ)	31, 32, 35, 36, 40, 60—62, 74, 79—86, 112, 120, 123, 131, 140—144, 167, 168, 172, 173, 175, 191, 195, 196
Հուխարներ	140
Հունաց թէական	40, 55, 56, 153, 167, 170—172, 174, 177, 178, 182, 183, 185—187, 191, 200, 201
Հունգարներ	60—62, 79, 177, 178
Ճապաղներ	142
Ճաքճեղականներ	29, 31, 32, 36, 40, 41, 43—45, 47, 49, 54, 55, 58, 67, 68, 70, 71, 75, 78, 80, 84, 85, 93, 94, 99, 100, 104—106, 118, 120, 128—130, 132, 133, 135, 138, 145, 152—154, 156, 163, 167, 173, 174, 178, 179, 182—186, 191
Ճահճեղականներ	127, 202
Ճահարածամ	164, 166
Ճանգիներ (138), 51, 90, 122, 146, 177	
Ճարեր	195
Ճարիգ (466), 155	
Ճարսավճար	129
Ճափրիան (489), 163	
Ճելիտենացիներ	79

մետրապոլիտ 81, 82, 93, 94, 99, 101,
     102, 106, 116, 191
 մղկիթ 31, 32, 47, 54, 67, 70, 100, 130,
     181, 183, 189, 178, 185
 մինաթեթ 31
 Միքայել դիմար (127), 49
 մղոն 82
 մողեր 203
 մոռուցիներ 168
 մորեիւ 174, 176, 177
 նասիրի արծաթ (542), 189
 նեստորականեր 67, 128
 ներքինի 35, 128, 133, 134, 138, 145,
     147, 154, 187
 շումնու ցեղ 148
 պատ (522), 177, 178, 182
 պատահ 49, 105, 116, 142
 պատրիարք 67, 68, 70, 118, 144, 154,
     190—193
 պատրիկ (249), 30, 80, 200, 201
 պարսիկներ 89, 131, 132, 177, 180—
     184, 195—197, 203, 204
 պարսկերեն 34, 185
 Պետեկոստ 99, 102, 192, 193
 պրինց 144—146, 153
 քրչեղեղ 121
 ռուբինյաներ 74, 75
 ռումագիներ (501), 169, 183, 188
 սերաստոս (249), 80
 սիր (226), 76
 սուլ 39, 133, 142, 143, 163, 164, 166,
     181, 182
 ստրուկ. զուլամ (44), 33
 ստրուկներ 79, 97, 117, 138, 140, 153
 սուլթան 29—33, 55, 75—77, 96, 97,
     103, 128, 132, 140—143, 151, 161,
     162, 164, 169, 171—173, 177, 180,
     183, 194

սուրբ Գիրք 91, 99, 175
 սեերակցիներ 148
 վեզիր 89, 124
 վենետիկցիներ 68
 վրացիներ (տե՛ս նաև իրերներ և զուր-
     չիներ) 60, 62
 առաջիկներ 186
 այուրոսիներ 69, 70
 ուղղափառներ (117), 46, 67, 190, 192
 ուղղափառներ 192
 ուղարկեցիներ (տե՛ս նաև եղասացիներ)
     31, 34, 35, 37, 38, 45, 46, 48, 52,
     53, 63, 64, 67, 77, 82, 83, 87, 88,
     91, 93, 94, 99, 106, 109, 111, 114,
     115, 131, 147—149, 164, 173—175
 փարավոն 91
 փարսխ 64
 փրունիկեցիներ 195
 փրկադին 49, 50, 121
 քաղկեդոնականներ 32, 41, 67, 191, 192
 քանոն ամիս (327), 116
 քառանորդաց պահը 167
 քարարձակ մերենա 68, 72, 77, 90, 118
 քրդեր 29, 89, 97, 122, 129, 131, 151,
     202
 քրիստոնեություն, քրիստոնեական դա-
     վաներ 102, 144
 քրիստոնյաներ 30, 31, 33, 40, 43—45,
     55, 64, 67, 80, 81, 84, 87, 94,
     99, 105, 107, 111, 112, 114, 116,
     117, 119, 127—130, 132, 133, 135,
     139, 140, 146, 155, 156, 163, 167,
     174, 185, 186, 199, 202, 204
 քուզեր 195
 քուղանիներ (642), 203, 204
 քրեր եղայրներ (437), 145, 153, 178

ԳԼԽԱՑԱՆԻ

234. Թուրքերի տիրապետության սկիզբը	29
235. Մար Բարսոմէա վանքի կողոպուտի մասին	29
236. Ռոմանոս Դիոգենեսի թագավորության մասին	29
237. Այն մասին, թե ինչպես նվաճվեցին քաղաքները և անցան Դուրքերի ձեռոր ինչպես նաև Սուլիմանի մահան և Արուֆաթահի թագավորության մասին	31
238. Արուֆաթահ սուլթանի արշավանքը դեպի արևմտուք և Անտիոքի, Ուրհայի ու Մլոս քաղաքներից գրավումը թուրքերի կողմից	31
239. Թուրքերի կողմից Մելիտենի գրավման մասին	32
240. Թուրքերի մասին, որոնք տիրեցին աշխարհին	32
241. Թե ինչպես Ուրհան անցավ քրիստոնյաների ձեռքը	33
242. Դեպի Սուրբի և Պաղեստինի քրանկերի արշավանքի, այդ ժամանակի իրադարձությունների և թուրքերից գրավված քաղաքների մասին	35
243. Ֆրանկերի հուստը հոռոմների երկիրը և հունաց կայսեր ներգությունը նրանց հանդեպ	36
244. Նիկայի առումը և գրանկերի մաստիքը Կիլիկիո երկիրը	37
245. Ֆրանկերի զալուստն Ուրհա քաղաքը	37
246. Հեթումի որդի Թեոդորոսի՝ Ուրհայի կառավարչի պահության մասին	38
247. Անտիոքի պաշարումն ու առումը գրանկերի կողմից	38
248. Կիրրուտայի արշավանքը դեպի Ուրհա, Անտիոք քաղաքի պաշարումը նրա կողմից և նրա պարտությունը գրանկերից	39
249. Այն մասին, թե ովքեր էին այդ ժամանակ իշխում Ասորիք և Կիլիկիայի կողմերում	40
250. Երուսաղեմի պաշարումն ու առումը գրանկերի կողմից	40
251. Սենյի կոմսի կողմից Տրիպոլիի պաշարման մասին	41
252. Կապաղովկիայի տիրակալ Գանիշմենդի կողմից Անտիոքի տիրոջ՝ Բոհեմոնդի գերեվարման մասին	41
253. Պուատին թագավորի արշավանքը, նրա դուրքերի կործանումը և նրա միայնակ ու տիրահնչակ վերագարձը	42
254. Երուսաղեմի թագավոր Գողեֆրուայի մահան մասին	42
255. Դանիշմենդ ամիրայի հարձակումը Մելիտենի վրա և վերջինիս գրավումը թուրքերի կողմից	43
256. Այն մասին, թե ինչպես Սրուճն անցավ գրանկերի ձեռքը	43
258. Այն մասին, թե ինչը եկան Սրուճի գլխին մահմեղականներից խվելուց հետո, Բաղդադինի և Սուրմանի բախումը և քաղաքի մահմեղականների կոտորածը	44
259. Զկրմիչ զորահրամանատարի արշավանլը դեպի Ուրհա և նրա գործած ոճիքները	45

260. Թե ինչպես Սամոսատը հանձնվեց ֆրանկներին. Նաև Կարկառի երկրի մասին	46
261. Ֆրանկ թագավորների հավաքն Ուոհայում, որ հանգեցրեց մեծ աղետի	46
262. Ֆրանկ թագավորների պառակուման մասին	47
263. Ֆրանկների պարտությունը և նրանց շախախումը Բալիկ գետի ափին, ինչպես նաև Ուոհայի տեր Բաղդադինի և Թուպաշարի կոմս Ժուլինի գերությունը	47
264. Ուոհայում Միջարդի իշխանության և ուոհայեցիներին պատճառած վատությունների մասին	48
265. Այն մասին, թե ինչպես Բաղդադինը և Ժուլինը ազատվեցին ստրկությունից	48
266. Բաղդադինի և Անտիոքի տիրոջ՝ Տանկրեզի միջն ծագած պատերազմի ու Բաղդադինի պարտության մասին	50
267. Մավզուի առաջին արշավանքը դեպի Ուոհայ	50
268. Ուոհային ֆրանկների օգնության գալու մասին	51
269. Ֆրանկների հետ Եփրատ հասած ժողովրդի կողոպուտի ու կորսույան մասին	51
270. Մավզուի կողմից Ուոհայի դեմ ձեռնարկված երկրորդ արշավանքի և [քաղաքի] հանձնման դավաճանական գործարքի մասին	52
271. Մավզուի սպանության և Անտիոքի տիրակալ Տանկրեզի մահվան մասին	54
272. Ազագ բերդի պաշարումը ֆրանկների կողմից	54
273. Մարաշի ավերումը երկրաշարժից և Բաղդադինի ու Ժուլինի տարածայնությունը	55
274. Մավզուից հետո կորուստանում տիրակալած զորագլուխ, դեպի Ասորիք ձեռնարկած նրա արշավանքի ու պարտության մասին	55
275. Այն մասին, թե ինչպես Պիր ամրոցը հանձնվեց ֆրանկներին	56
276. Նորուաղեմի թագավորի մահը, Ուոհայի տեր Բաղդադինի թագավորումը Երուսաղեմում և Ժուլինի թագավորումը Ուոհայում	56
277. Կարգադի երկրում Բալակ թուրքի գործած ոճիրների մասին	57
278. Գալերանի գորքերի մասին, որոնք հարձակվեցին Պուրքմենների վրա	57
279. Մարդինի տիրակալ Ղազիի արշավանքը դեպի արևմուտք և Ուոհայի պաշարումը նրա կողմից	58
280. Ռոշերի՝ Անտիոքի տիրոջ պարտությունը	58
281. Երուսաղեմի թագավորի գալուստը և Պուրքերի պարտությունը	59
282. Ժուլինի թագավորում Ուոհայում	59
283. Իրերներից Ղազիի կրած պարտության, նրա մահվան և նրա որդու թագավորության մասին	59
284. Հունաց Հովհաննես կայսեր գահակալումը	60
285. Մերիտենեում Դասիշմենդի որդու տիրապետության մասին	61
286. Ուոհայի կոմս Ժուլինի և Պիրի տեր Գալերանի գերեզմանը թուրքերի կողմից	62
287. Բաղդադին թագավորի ժամանումն Ուոհայ	63
288. Բալակի կողմից Բաղդադին թագավորի ձերբակալման և գերեզման մասին	63
289. Բալակի նոր արշավանքը դեպի ֆրանկների երկրները և նրա գործած ոճիրները	64
290. Հինն-Զիադում ոմանց կազմակերպած դավադրության և Ժուլին կոմուի վըրկության մասին	65
291. Ժուլինի կողմից Հալեպի պաշարման և Հալեպում քրիստոնյաներից խլած տաճարների մասին	67

292. Բալակի և ֆրանկների ճակատամարտը Մարտունի մոտակայքում, նրա պարտությունն ու մահը և Դառդ անունվ եղբօր գահակալումը	57
293. Վենետիկցիների կոչող ֆրանկների արշավանքի և նրանց կողմից ծովափելա Տյուրոս քաղաքի պաշարման մասին	68
294. Տյուրոսի հանձնումը ֆրանկների ձեռքը	70
295. Խաղողունին աղատազրման և Գալերանի սպանության մասին	70
296. Հայեա քաղաքի պաշարումը ֆրանկների կողմից	70
297. Աղաղի պաշարումը Բուրսուխի կողմից և ֆրանկներից կրած նրա պարտությունը	71
298. Բոհեմունդի գահակալումն Անտիոքում և Բանրասի հանձնումը իսմայիլիտների ձեռքը	73
299. Ռուբենյան հայերի վատ արարքների մասին	74
300. Անտիոքի իշխան Բոհեմունդի ու Դանիշմենդի որդի Ղազիի միջև Կիլիկիո երկրում տեղի ունեցած ճակատամարտի և Բոհեմունդի սպանության մասին	74
301. Սպահանում նստող թուրքական մեծ սուլթանի մահվան մասին	75
302. Ժուլին կոմսի գահակալումն Ուոհայում	75
303. Ասորեստանում, Մոսուլում և ողջ Միջագետքում Զանգիի տիրապետության սկզբնավորման մասին	76
304. Զանգիի արևմտյան արշավանքի և Շենավ քերդի գրավման մասին	77
305. Դամասեսի մասին, ինչպես նաև Զանգիի կողմից Բամբեկ քաղաքի պաշարման մասին	77
306. Երուաղեմի թագավորի պարտությունը Հանդիից և ապա նրանց միջև կընքված հաշտությունը	78
307. Աթարիիրի առումը	78
308. Կապաղովկիա երկրի և Ղազիի որդիների մասին	79
309. Հունաց Հովհաննես կայսեր դեպի Անտիոք ձեռնարկած արշավանքի մասին	79
400. Կիլիկի երկրի Աղանա քաղաքի առումը և նրա բնակիչների կոտորածը թուրքի ձեռքը	81
401. Ուոհայեցիների քարավանի ոլնացումը և մի մեծ քազմության կոտորածն ու կողոպուտը Տավթիլում Տիմուրաշի կողմից	82
402. Հունաց կայսեր թափանցումը ասորց երկրները	83
403. Ծիզար անտոփկ քերդի պաշարումը Հունաց կայսեր կողմից	83
404. Թե ինչպես Բուզան նորից ընկավ մահմեղականների ձեռքը, և նրա զերին նձը փրկվեցին ստրկությունից	84
405. Հունաց կայսեր որդիների մահը և նրա ամոթալի վերադարձն իր երկրը	85
406. Դեպի Կիլիկի հունաց կայսեր՝ ձեռնարկած երկրորդ արշավանքի և նրա մահվան մասին	85
407. Ալամանաց թագավորի արշավանքն իր զորքերի հետ	86
408. Ալֆոնս անունով մի այլ թագավորի արշավանքը և նրա վախճանը	86
409. Դամասկոս քաղաքի պաշարումը ֆրանկների կողմից	86
410. Զանգիի պատերազմը Արտուրյանների դեմ և նրա զժոտությունը Ժուլին ուոհայեցու հետ	87
411. Ուոհայի պաշարումը Զանգիի կողմից	88
412. Ուոհայի ողբալի առումը և նրա բնակիչների բնաշնչումը	91
413. Բերդի դռան դիմաց առաջացած սոսկալի հրմշտոցի մասին	91
414. Բերդի հանձնումը Զանգիի ձեռքը	92

415. Ուոհալի բերդում գտնվող ֆրանկների հետ պատահած զեպքը	93
416. Զանգիի մեկնումն Ուոհայից և նրա արած կարգագրությունները	94
417. Սրուճի առումը և Պիր կուլող անառիկ ամրոցի պաշարումը	94
418. Պիրին օգնության հասած ֆրանկների մասին	95
419. Նասրեղինի սպանությունը Մոսուլում և Պիրի անսպասելի փրկությունը	96
420. Թե ինչպես Նասրեղին սպանվեց Մոսուլում	96
421. Առաջին զրավումից հետո Ուոհալի հոգեռականների և աշխարհականների զործած վատ արարեների մասին	97
422. Զանգի ամիրայի ժամանումն Ուոհա	99
423. Բորոտների աղբյուրի մասին, որ գտնվում է քաղաքից դուրս	101
424. Զանգիի մասին, որն իր հիվանդության պատճառով լվացքեց շրջորի ջրերով	102
425. Զանգիի մեկնումն Ուոհայից	102
426. Կալա-Զաբարի պաշարումը Զանգիի կողմից, վերջինիս ոճրալի սպանությունը, նրա զորքերի քայլայումը, բանակի խոռոշությունը և նրա որդիների արրակալումը	103
427. Համառոտ կերպով թշվառ Ուոհալի վերջին ասման և նրա իսպառ կործանման մասին	104
428. Ֆրանկների հետ մեկնող ժողովրդին վիճակված դառը փորձության մասին	107
429. Ֆրանկների ծախորդ վարմունքի, նրանց կրած պարտության և Ուոհայի թշվառ ժողովրդի իսպառ բնազնշման մասին	109
430. Վերջնական անկմսն ժամանակ քաղաքում սանձազերծված կոտորածի, կողոպուտի և ոճիրների մասին	110
431. Ասորական եկեղեցու Ընագույն թաքստարանների հայտնաբերման և այդ սուկալի վագրառության բնթացքում կողոպուտի մատնված մյուս զանձերի մասին	110
432. Գերությունից խուսափոների, սպանվածների և նրանց մասին, ովքեր այլ երկրներում կարեցաներ ցուցաբերեցին ուոհայեցիների նկատմամբ	111
433. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի այս երկրներ՝ քրիստոնյաներին օգնելու նպատակով	112
434. Դամասկոսի պաշարումը ֆրանկների կողմից	112
435. Երկրում գտնվող Զուրարա վանքերի և բերդի կողոպուտի մասին	113
436. Սուրբ Բարսոմէ վանքի կողոպուտը Ժուլինի կողմից, որը պատճառ դարձավ վերջինիս անհետ կորստյան	114
437. Զանգիի որդի Նուրեդդինի պարտությունը Յագրայի մոտ	116
438. Ֆրանկների պարտությունը Նուրեդդինից և Ուոհայի կոմս Ժուլինի գերեզմանը	117
439. Ասկալոն քաղաքի պաշարումը ֆրանկների կողմից և նրա նվաճումը մահմետականների ձեռքից	118
440. 1470 (1159) թվականին պատահած զեպքերի մասին	118
441. Ֆրանկ թագավորների ծովային արշավանքը, Խարիմի նվաճումը մահմետականներից և նրանց երկրների կողոպուտը, հունաց կայսեր արշավանքը և այդ ժամանակ Ասորիքում պատահած զեպքերը	120
442. Պուտոսի և Հյուսիսի երկրներում այդ տարիներին պատահած զեպքերի մասին	121
443. Հայեցի մոտակայքում գտնվող Խարիմ բերդի գրավումը և ֆրանկների կրած մեծ կորուսն այնտեղ	122

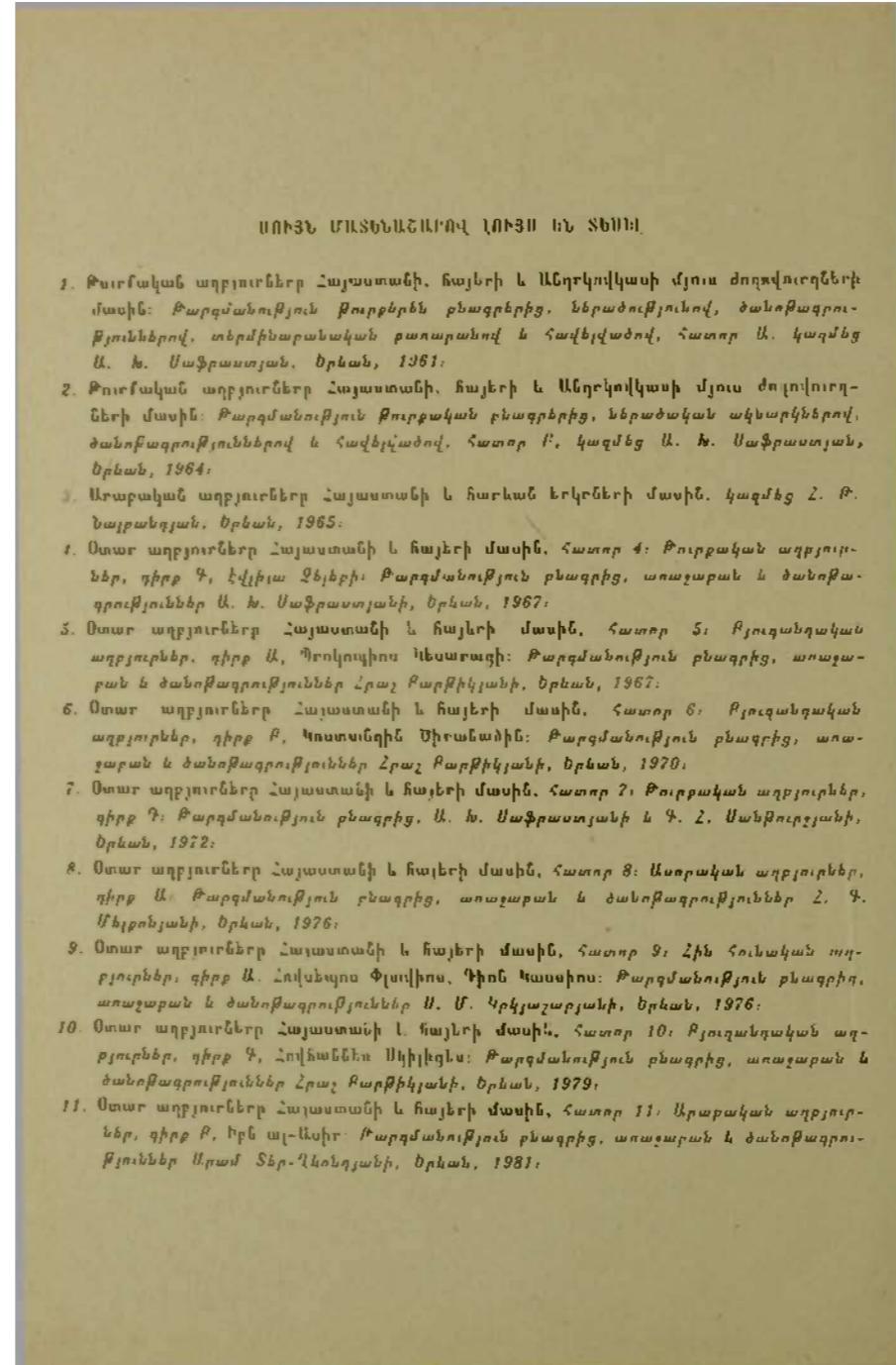
444. Երուսաղեմի թաղավորի եզիպտական արշավանքի պատճառը. Նուրբեղջինի մեծամեծներից մեկն Շիրկուհի մուտքը եզիպտոս և այդ ժամանակ երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները	123
445. Շավիրի մեկնումը եզիպտոսից	124
446. Ասադեղինի և Շավիրի տարածալությունը	125
447. Ասադեղին Շիրկուհի երկրորդ արշավանքը եզիպտոս	126
448. Երուսաղեմի թաղավորի երրորդ արշավանքը դեպի եզիպտոս, Բիլբայի առումը, Շավիրի սպանությունը և Ասադեղինի գահակալումը եզիպտոսում	126
449. Արևելքի երկրներում և Ասորիքում Նուրբեղինի կատարած գործերի մասին	128
450. Նուրբեղինի մահվան մասին	129
451. Նուրբեղինի բնագորության և սովորությունների մասին	129
452. Նուրբեղինի որդու գահակալման, Երուսաղեմի թաղավորի մահվան և Ուու- այի եկեղեցիների ավերման մասին	130
453. Մոսուլի տիրակալի դեպի արևմուտք ձեռնարկած արշավանքը և Ուուայի պաշարումը նրա կողմից	130
454. Աւալահեղին Ցուսութ իրն Ալուրի թաղավորության սկիզբ, որը կոչվեց նաև Մելիք ան-Նասիր	131
455. Մասունի երկրում գտնվող բերդերի մասին, որոնք գրավվեցին թուրքերի կողմից	132
456. Հայոց երկրի Անի քաղաքի մասին	133
457. Ամինեղին Ներքինու սպանությունը Մարդինում	133
458. Մելիտենի առումը և նրա տիրոջ սպանությունը նոյն տարվա փետրվար ամսի լիալուսնի օրերին	134
459. Կիլիկիայի իշխան Մլեհի սպանության մասին, որ տեղի ունեցավ նույն տարրում	135
460. Բաղդադի խալիֆի դեմ ծագած ապստամբության մասին	136
461. Աւալահեղին մեծ տիրակալի արշավանքը դեպի Ասորիք և նրա տիրապե- տության սահմանների ընդարձակումն այդ կողմերում	136
462. Եփրատից արևելք տիրող ամիրաների պատերազմը Աւալահեղինի դեմ և Մոսուլի տիրակալ Մելիքեղինի պարտությունը	137
463. Մելիքեղինի ճակատամարտը Աւալահեղինի հետ և նրա ծանր պարտությունը	138
464. Մարբուղի պաշարման մասին	138
465. Ազագի պաշարումը և այդ կողմերի բնակվալրէրի ու բերդերի առումը	139
466. Իկոնիայի սուլթանի, Պոնտոսի երկրի, ինչպես նաև քրիստոնյաներին օգնելու նպատակով հունաց կայսեր ձեռնարկած արշավանքի և նրա անփառութեակ ու ձեռնունայի վերադարձի մասին	140
467. Նեռկեսարիա քաղաքի պաշարումը հունաց կայսեր կողմից	140
468. Կայսեր առաջինազարումը, նրա զինվորների և ունեցվածքի կորուսոր և նրա անփառութեակ վերադարձը մայրաքաղաք	141
469. Մաաղեների, այսինքն՝ արաբների քաղմամարդ ժողովողի մասին, որը ժայթթելով գործ հորդաց անապատից	142
470. Մելիտենի պաշարումը սուլթան Թիլիչ Արսլանի կողմից	143
471. Ինչպես սուլթանի եղբայրն ընկալ ֆրանկների ձեռքը	144
472. Աւալահեղինի պարտությունը ֆրանկներից Ասկալոնի երկրի Ռամլս կումող վայրում	144

473. Գյումուշտեղին ներքինու սպանության և ֆրանկների կողմից հարիմի բերդի պաշարման մասին, որը գտնվում է Անտիոքի մոտակայքում	145
474. Սալահեղինի արշավանքը Եզիզուսուից Ասորիք, Մոսուլի տիրակալ Ալեյ-ֆեղինի մահը, նրա եղբոր գահակալումը և այդ ժամանակ տեղի ունեցած իրադարձությունները	147
475. Ուսնայեցիների զանգատն իրենց կառավարլից	147
476. Նուրբեղինի որդի Մելիք Սալիհի մահվան և Հալեպում Իզղեղինի թագավորության մասին	149
477. Սալահեղինի առաջնաղացումը և թագավորումն արկելք	149
478. Ռուսայի և մինչև Մոսուլ ընկած միջազգույան մյուս քաղաքների պաշարումը Սալահեղինի կողմից	150
479. Թուրքմենների և բաղերի միջև տեղի ունեցած կովի մասին	151
480. Սալահեղինի ապաքինման և նասրեղինի մահվան մասին	151
481. Հակակ քաղաքի առումը	151
482. Սալահեղինի նոր արշավանքը դեպի արևելք	152
483. Պատերազմը ֆրանկների դեմ և վերջիններիս շախախումը. Նրանց քաղաքների գրավումը և երկրների ավերումն ու կողապուտը. Երուսաղեմի առումը և նրա բնակչության իսպառ բնաշչումը	153
484. Երուսաղեմի առումը	154
485. Ֆրանկների նոր արշավանքը և Աքբայի պաշարումը Նրանց կողմից. Ալամանների թագավորի արշավանքը ցամաքով և նրա կործանումը Կիլիկիայում	155
486. Աքբայի առումը ֆրանկների կողմից	156
487. Սալահեղինի մահը 1504 (1103) թվականին	156
488. Արևելքի տիրակալների արշավանքը	157
489. Սալահեղինի որդի Մելիք ալ-Աղիդի արշավանքը և Դամասկոսի պաշարումը նրա կողմից	158
490. Թերնինի ամրոցի պաշարումը ֆրանկների կողմից	158
491. Մարդինի պաշարման, Մելիք ալ-Աղիդի մահվան և այդ ժամանակի իրադարձությունների մասին	159
492. Մարդինի բերդի փրկության մասին	160
493. Մելիք ալ-Թամիդի ժամանումը Դամասկոս և այդ քաղաքի խնդրի լուծումը	161
494. Եղիպտոսում Մելիք ալ-Թամիդի թագավորման և այդ ժամանակի Ասորիքում կամարգած իրադարձությունների մասին	161
495. Խկոնիայի Ռուբենեղին սուլթանի արշավանքի մասին	162
496. Ամիդի տիրող մահվան և Մոսուլի եկեղեցիների կողոպուտի մասին	162
497. Մելիտոնների մասին	163
498. Արևելցիների զորահավաքը և Դամասկոսի պաշարումը Նրանց կողմից. Մելիք ալ-Աղիլի մեկնումը Եղիպտոսից	164
499. Մարդինի պաշարման, Ռուբենեղինի իրերներից կրած պարտության և ժամանակի իրադարձությունների մասին	165
500. Զորքերի վերադարձը Մարդինից	165
501. Եղիպտոսում ծագած մահարածամի մասին	166
502. Ֆրանկ թագավորների արշավանքը դեպի Կոստանդնուպոլիս	167
503. Մելիք ալ-Աշրաֆի արշավանքը դեպի արևելք և արևելցիների դեմ մղված պատերազմը	167
504. Ռուբենեղին սուլթանի մահվան մասին	168

505. Խոսրովշահի պարտությունը Մելիք ալ-Ալբաֆից	168
506. Հայոց կլաթ ռազարի վիճակի մասին	169
507. Մելիք ալ-Աղիլի որդի Մելիք ալ-Առևադի փախուստը կլաթից	170
508. Իրենեքի, այսինքն՝ գյուրջիների արշավանքը Արգունի տիրոջն օգնելով նպատակով	170
509. Մելիք ալ-Աղիլի արշավանքը դեպի արևելք և զրոքերի առաջիաղացումը Սինարի ուղղությամբ. իրեների, այսինքն՝ գյուրջիների առաջնորդ Զաքարիայի եղբոր՝ իվանեսի գերումը	170
510. Կրիկոր երկրի, ինչպես նաև կոն իշխանի հետամտության մասին	171
511. Սուլթան Խոսրովշահի սպանության մասին	172
512. Կլաթի տիրակալ Մելիք ալ-Առևադի մահվան մասին	172
513. Մելիք ալ-Աղիլի ժամանումն Ռուման	173
514. Երաշտի և նեղ տարիների, ինչպես նաև դժողակ մորեխի հարձակման մասին, որ խժոեց անխղճաբար	174
515. Ռումայների պաղատանքը և ողորմությունները	174
516. Հավատացյաների զանգատը շահանաներից Ռաբբան Բարսումայի առք	175
516. Ռումայների բաշխած ողորմությունները, Սուրբ Կիրակիի մեծարումը և վարերի ու իոնպոպների խուզումը	175
517. Ֆրանկների հոնգարական թագավորի արշավանքը դեպի Աթքա և Կահիրիի մոտակայքում գտնվող Դամիատ քաղաքի պաշարումը նրանց կողմից	177
518. Երուսաղեմի ավերումը	178
519. Ջաւալեդին մեծ սուլթանի՝ Պարսից թագավորի արշավանքը դեպի Կլաթ և Հայաստան. Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Ալբաֆի եղբայր Մելիք ալ-Մուազզիմ՝ Դամասկոսի տիրոջ մահը 1539 (1228) թվականին	180
520. Դամասկոսի առումը Մելիք ալ-Քամիլի և Մելիք ալ-Ալբաֆի նղբորորդու ձեռքից	182
521. Ամփարորի, այսինքն՝ Փրանկ թագավորների հոր արշավանքը և Երուսաղեմի առումը Մելիք ալ-Քամիլից այդ ամփարոր արքայի ձեռքով	182
523. Հեթանու թուրքերի արշավանքը հյուսիսից և պարսից մեծ թագավոր Ջաւալեդինի շախախումը թուրքերից, որոնք թուրքերն լեզվով կոչվում են թաթարներ, իսկ ասորերն՝ հոներ	183
524. Թաթարների վերադառն այդ երկրները հունաց 1543 (1232) թվականին	185
525. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը և Ամիդի պաշարումն ու ապշեցուցիչ նվազումը այդ հնարագետ [թագավորի] կողմից	186
[526]. Արքելա քաղաքի տիրոջ՝ Սուլավֆարեղինի մահը և արքելացիներին բաժին ընկած դան լարշաբեկները	187
[527]. Մելիք ալ-Քամիլի արշավանքը դեպի Ասորիք՝ Կապաղովկիայի դեմ աստերազմելու նպատակով. զինու նվազումը այդ տարում Պատրիարքի ժամանումը Մար-Բարսումա վանքը և հունաց կայսեր կողմից ու զարկված նամակներն ու ղետպանը	188
Հայոց կաթողիկոսի և երան հաջորդի, ինչպես նաև եկեղեցու խոռվար Բարձահունի մահը	192
Մար-Բարսումա վանքում դումարված ժողովի և Բարձահունի մահվան մասին	193
Հայերի պառակտումը մի այլ կաթողիկոսի խնդրով	193
Հայոց կաթողիկոսի մասին	193

Հայոց կաթողիկոսի մասին	194
Ուռհայի թաղավոր Աբգարի մասին	195
Արաքների դեմ Անտիռքից Հերակլիոսի ուղարկած զորքերի մասին, որոնք օախ- ջախվեցին Յարմուկ գետի ափին	197
Դավիթ Հայի և նրա կրղմնակիցների արշավանքը դեպի Միջագետք	198
Արաքների Հարձակման և Դավիթ Հայի պարտության ու ջախջախման մասին	199
Կոստանդ Կայսեր մահվան և Մժեծ Հայի ձեական գահակալման մասին	200
Մահղիի մասին, որ դարձավ քրդերի առաջնորդը	202

ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՆԻ ԹՅՈՒԽԵՐ	
Ահանուն նղեսացին և իր ռժամանակագրությունը	5
Անանուն նղեսացի, ժամանակագրություն	27
Հավելվածներ	190
Ծանթազրություններ	205
Անձնանունների ցանկ	244
Տեղանունների ցանկ	249
Ցեղանունների և առարկայական ցանկ	254
Գլուխանկ	257

ՕՏԱՐ ԱՎՐԵՈՒԲՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄՈՋԻՆ

12

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐ

Բ

ԱՆԱԽՈՒՆ ԵԴՑԱՎԻԴԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հրամ. խմբագիր Զ. և. ՕՐՄԱՆՅԱՆ
Նկարիչ Կ. Կ. ՂԱՖԱՐՅԱՐՅԱՆ
Կհր. խմբագիր Հ. Ա. ԿՈՐՄԱՆԱՅՅԱՆ
Տէլ. խմբագիր Հ. Ա. ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ
Սրբագրիչ Է. Ա. ՍՊԻՆԻՆՅԱՆ

ИБ № 437

Հանձնված է շարվածքի 16. 11. 1982 թ.: Ստորագրված է տպագրության 21. 05 1982 թ.,
ՎՅ 06169: Զափը 60×90^{1/16}: Թուղթ № 1: Տառատեսակ «զրքի սովորական», բարձր
տպագրություն: Տպագր. 16,75 մամուլ: Հրատ.—հաշվարկ 16,2 մամուլ: Տպաքանակ
2000: Պատվեր № 885: Հրատ. № 5669: Գինը 2լ. 70գ.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակություն, 375019, Երևան, Բարեկամության փ., 24 գ:
Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван, ул. Барекамутян, 24-г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակության տպարան, 378310, ք. Էջմիածին:
Типография Издательства АН АрмССР, 378310, г. Эчмиадзин

